

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ

ЕКОНОМСКИ ФАКУЛТЕТ

Оливера Д. Јовановић

**УЛОГА СУБВЕНЦИЈА У РАЗВОЈУ МАЛИХ И
СРЕДЊИХ ПРЕДУЗЕЋА У АГРО-ПРЕХРАМБЕНОМ
СИСТЕМУ СРБИЈЕ**

Докторска дисертација

Београд, 2021. година

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF ECONOMICS

Olivera D. Jovanović

**THE ROLE OF SUBSIDIES IN THE DEVELOPMENT OF
SMEs IN THE AGRO-FOOD SYSTEM IN SERBIA**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2021

Ментор:

проф. др. Жаклина Стојановић, редовни професор, Универзитет у Београду, Економски факултет

Чланови комисије:

проф. др. Гојко Рикаловић, редовни професор, Универзитет у Београду, Економски факултет

проф. др. Благоје Пауновић, редовни професор, Универзитет у Београду, Економски факултет

др Марко Владисављевић, научни сарадник, Институт економских наука у Београду

Датум одбране докторске дисертације: _____, у Београду.

*„Знање, то су златне лествице које нас воде у небеса; знање је светлост која осветљава
наш пут кроз овај свет и води нас у живот будућности, пун неувеле славе.“*

Михајло Пупин, „Са пашњака до научењака“

Луки, Стефану и Данини

ИЗРАЗ ЗАХВАЛНОСТИ

*„Свакој идеји је потребно да сазри и на том путу човек стасава
окупљајући људе око себе“*

Желела бих првенствено да се захвалим мојој менторки, проф. др Жаклини Стојановић на изузетној посвећености, саветима и сугестијама током писања докторске дисертације. Ваша неизмерна подршка и речи охрабрења помогли су да докторска дисертација добије свој финални облик. Хвала Вам што сте ме мотивисали да се бавим научноистраживачким радом.

Велико хвала свим члановима комисије, проф. др Гојку Рикаловићу и проф. др Благоју Пауновићу, који су својим корисним сугестијама и коментарима унапредили квалитет докторске дисертације и учинили да сваки њен део има посебан допринос развоју економике аграра.

Посебну захвалност дугујем мом ментору у кући и директору Института економских наука, др Јовану Зубовићу на изузетној подршци, разумевању, саветима и коментарима упућеним током израде докторске дисертације. Хвала за сваки разговор охрабрења и мотивације у тренуцима када је то било најпотребније, за сваку корисну сугестију и прочитану страницу докторске дисертације. Захваљујући таквој подршци, веровању у моје способности и препознавање шанси, сигурно је да се налазим на добром путу у свету научних истраживања.

Захваљујем се колегама са Института економских наука, др Михајлу Ђукићу који је преузео моје обавезе и тиме ослободио време за финалну израду докторске дисертације и др Соњи Ђурићин која ме је давне 2013. године охрабрила да уђем у свет науке и истраживања. Методолошке препреке савладане су захваљујући др Марку Владисављевићу, колеги коме дугујем велику захвалност за основне смернице у стицању економетријских сазнања и моделирања.

Велико хвала мојим Пантићима, Влајковићима и Јовановићима на неизмерној подршци у животу и школовању свих ових година. Надам се да сам оправдала ваша очекивања јер је ова докторска дисертација наш заједнички успех. Хвала на сваком тренутку који сте посветили чувању мојих дечака како бих остварила свој циљ.

Ипак, за овај успех њима дугујем највећу захвалност – супругу Зорану и синовима Луки и Стефану. Ви сте моја највећа мотивација и покретачка снага. Хвала на бескрајном разумевању за све тренутке када нисмо били заједно, за стрпљење које сте показали током докторских студија и писања докторске дисертације. Сваки ваш осмех је мој успех, а заједно смо остварили још један циљ.

Оливера Јовановић

УЛОГА СУБВЕНЦИЈА У РАЗВОЈУ МАЛИХ И СРЕДЊИХ ПРЕДУЗЕЋА У АГРО-ПРЕХРАМБЕНОМ СИСТЕМУ СРБИЈЕ

РЕЗИМЕ

Предмет истраживања докторске дисертације представља теоријска и емпиријска анализа ефеката субвенција на пословање малих и средњих предузећа у агро-прехрамбеном систему, а са посебним освртом на Републику Србију у периоду од 2013. до 2018. године. Основни циљ истраживања јесте идентификација детерминанти које одређују смер, интензитет и каузалност процењених ефеката субвенција.

Емпиријско истраживање се заснива на коришћењу квантитативних метода погодних за естимацију ефеката субвенција у агро-прехрамбеном систему. Примени квантитативних метода претходила је систематизација литературе и резултата као оквира и полазне основе за постављање истраживачких хипотеза. Осим литературе из одговарајућег научног опуса, докторска дисертација садржи систематизован преглед законодавног, стратешког и финансијског оквира пословања малих и средњих предузећа у агро-прехрамбеном систему. Свеобухватан приступ научној литератури и регулативи има изузетан допринос у осмишљавању економетријског модела за процену ефеката субвенција, кроз одабир детерминанти које утичу на висину финансијског резултата посматраних предузећа. Оцена естиматора регресије панел анализом спроведена је на узорку од 1,130 јединица посматрања - малих и средњих предузећа регистрованих у делатностима од 01.1 до 01.7 и 10.1 до 10.9.

Резултати истраживања указују да субвенције имају значајну улогу у пословању малих и средњих предузећа у агро-прехрамбеном систему. Оцена естиматора регресије уз варијаблу субвенције има позитиван и статистички значајан утицај, те раст субвенција од 10% доводи до раста нето профита предузећа за 0,6%, односно 0,8%. Ефекат субвенција задржава знак и статистичку значајност уколико се делатности агро-прехрамбеног система посматрају одвојено. Величина предузећа не мења ефекат субвенција.

Кључне речи: субвенције, аграрна политика, мала и средња предузећа, агро-прехрамбени систем, примарна пољопривреда, рурални развој, панел анализа, Србија

Научна област: Економија

Ужа научна област: Економика агара

ЈЕЛ класификација: O13, Q12, Q18, L25

УДК број: 336.56:[334.012.63/.64:338.43(497.11)](043.3)

THE ROLE OF SUBSIDIES IN THE DEVELOPMENT OF SMEs IN THE AGRO-FOOD SYSTEM IN SERBIA

ABSTRACT

The subject of the dissertation is a theoretical and empirical analysis of the subsidies effects on the development of small and medium enterprises in the agro-food system in the Republic of Serbia, during the period from 2013 to 2018. The main goal of the research is to identify the determinants of the direction, intensity and causality of the estimated subsidies effects.

Empirical research is based on the quantitative methods suitable for estimating the effects of subsidies in the agro-food system. The implementation of quantitative methods was preceded by the literature review and systematizing main results in the field, as a framework to define research hypotheses. In addition to the literature, the doctoral dissertation contains a systematic overview of the legislative, strategic and financial framework of small and medium enterprises in the agri-food system. A comprehensive approach to the scientific literature and regulations has made an outstanding contribution to the design of an econometric model. An econometric model is used to assess the effects of subsidies, through the selection of determinants that affect the financial performance of the selected companies. The evaluation of the regression estimator by panel analysis was performed on a sample of 1,130 observation units - small and medium enterprises registered in agricultural activities, according to the classification.

The results of the research indicate that subsidies play a significant role in the business of small and medium enterprises in the agri-food system. The subsidies have a positive and statistically significant impact on profit, an increase in subsidies by 10% leads to an increase in the company's net profit by 0.6% and 0.8%, respectively. If the activities of the agro-food system are viewed separately, the effect of subsidies retains its sign and statistical significance. The size of the company does not change the effect of subsidies.

Keywords: *subsidies, agricultural policy, small and medium enterprises, agro-food system, farming, rural development, panel analysis, Serbia*

Scientific field: Economics

Scientific subfield: Agricultural Economics

JEL classification: O13, Q12, Q18, L25

UDC number: 336.56:[334.012.63/.64:338.43(497.11)(043.3)

САДРЖАЈ

УВОД.....	1
2 ПОЉОПРИВРЕДА, АГРО-ПРЕХРАМБЕНИ СИСТЕМ И ПРИВРЕДНИ РАЗВОЈ	10
2.1 Појам пољопривреде.....	10
2.2 Специфичности пољопривреде.....	14
2.2.1 Специфичности које произилазе из фактора производње	15
2.2.2 Специфичности односа понуде и тражње на тржишту прехранбених производа	16
2.2.3 Специфичности стварања јавних добара и позитивних екстерналија.....	20
2.2.4 Специфичности хране као основног производа (храна као есенцијално добро). 21	
2.2.5 Специфичност доприноса развоју другим секторима привреде	22
2.3 Пољопривреда, агропрехранбени систем и агропривреда.....	23
2.4 Развој пољопривреде кроз историју	28
2.5 Доприноси привредном развоју	29
2.5.1 Продукт контрибуција.....	29
2.5.2 Фактор контрибуција.....	30
2.5.3 Маркет контрибуција (Тржишни допринос)	31
2.5.4 Експорт контрибуција	32
2.5.5 Анализа индикатора доприноса на примеру Србије и земаља Западног Балкана	33
3 ПРИВРЕДНА ДРУШТВА, УСТАНОВЕ И ИНСТИТУЦИЈЕ У АГРО ПРЕХРАМБЕНОМ СИСТЕМУ	51
3.1. Привредна друштва.....	51
3.1.1. Критеријуми за класификацију привредних друштава	53
3.1.2. Појам малих и средњих предузећа	55
3.1.3. Циљеви пословања малих и средњих предузећа	57
3.1.4. Допринос малих и средњих предузећа развоју аграра	58
3.1.5. Допринос малих и средњих предузећа руралном развоју.....	72
3.2 Установе (научноистраживачке организације)	73
3.2.1 Техничко-технолошке науке.....	75
3.2.2 Биотехничке науке	77
3.2.3 Друштвене науке.....	84
3.3. Институције	92
3.3.1 Националне институције од значаја за развој аграра	92
3.3.2 Међународне институције од значаја за развој аграра.....	97

3.4.	Оквир развоја пољопривреде и руралног развоја Републике Србије.....	100
3.4.1	Стратешки оквир.....	101
3.4.2	Финансијски оквир	101
3.4.3	Законодавни оквир.....	112
3.5	Умрежавање економских субјеката у циљу развоја пољопривреде.....	115
4	ПОДСТИЦАЈИ РАЗВОЈА МАЛИХ И СРЕДЊИХ ПРЕДУЗЕЋА У АГРОПРЕХРАМБЕНОМ СИСТЕМУ	118
4.1	Историјски осврт развоја подстицаја	118
4.2	Директна плаћања	119
4.2.1	Премије за млеко	121
4.2.2	Подстицаји за биљну производњу.....	122
4.2.3	Подстицаји за сточарску производњу.....	124
4.2.4	Регреси	130
4.2.5	Управа за аграрна плаћања – планирана и реализована директна плаћања.....	130
4.2.6	Правилници и новчани износи по јединици мере	134
4.3	Подстицаји мерама руралног развоја	139
4.3.1	Подстицаји унапређењу конкурентности и достизању стандарда квалитета	139
4.3.2	Подстицаји за очување и унапређење животне средине и природних ресурса .	146
4.3.3	Подстицаји за диверсификацију дохотка и унапређење квалитета живота у руралним срединама	150
4.3.4	Подстицаји за припрему и спровођење локалних стратегија за рурални развој	155
4.3.5	Подстицаји за унапређење система креирања и преноса знања.....	155
4.3.6	Управа за аграрна плаћања – планиране и реализоване мере руралног развоја	157
4.3.7	Правилници и новчани износи по јединици мере	162
4.4	Посебни подстицаји	164
4.4.1	Подстицаји за маркетиншко-информационе системе у пољопривреди (подгрупа 1)	164
4.4.2	Подстицаји за успостављање, развој и функционисање система рачуноводствених података на пољопривредним газдинствима (подгрупа 2).....	164
4.4.3	Подстицаји за спровођење одгајивачких програма, ради остваривања заједничких циљева у сточарству (подгрупа 3).....	165
4.4.4	Подстицаји за промотивне активности у пољопривреди и руралном развоју (подгрупа 4).....	166
4.4.5	Подстицаји за производњу садног материјала, сертификацију и клонску селекцију (подгрупа 5).....	166
4.4.6	Управа за аграрна плаћања – планирани и реализовани посебни подстицаји...	168
4.4.7	Правилници и новчани износи по врсти посебног подстицаја	169
4.5	Кредитна подршка.....	169

5 МАПИРАЊЕ МАЛИХ И СРЕДЊИХ ПРЕДУЗЕЋА У АГРО-ПРЕХРАМБЕНОМ СИСТЕМУ.....	171
5.1 Утицај специфичности пољопривреде на пословање малих и средњих предузећа .	171
5.2 Трендови у развоју сектора малих и средњих предузећа у аграру.....	171
5.2.1 Број предузећа према величини и региону у Републици Србији	172
5.2.2 Број запослених у предузећима према величини и региону у Републици Србији	183
5.2.3 Остварени промет агро-прехранбених предузећа	195
5.2.4 Бруто додата вредност агро-прехранбених предузећа.....	207
5.3 Карактеристике сектора малих и средњих предузећа у различитим гранама аграра	220
6 ЕМПИРИЈСКИ НАЛАЗИ О ЕФЕКТИМА СУБВЕНЦИЈА НА ПОСЛОВАЊЕ МАЛИХ И СРЕДЊИХ ПРЕДУЗЕЋА У АГРО-ПРЕХРАМБЕНОМ СИСТЕМУ У ПЕРИОДУ ОД 2013. до 2018. ГОДИНЕ	221
6.1 Методологија истраживања	221
6.1.1 Подаци.....	222
6.1.2 Економетријска анализа кроз панел податке	226
6.2 Ефекти субвенција на финансијске перформансе предузећа.....	234
6.3 Ефекти субвенција у различитим гранама аграра.....	248
6.3.1 Кластер анализа.....	249
6.3.2 Примарна пољопривредна производња	255
6.4 Општи модел процене ефеката субвенција на одабране пословне перформансе.....	265
7 СМЕРНИЦЕ ЗА УНАПРЕЂЕЊЕ ПОЛИТИКЕ СУБВЕНЦИОНИСАЊА У АГРАРУ	267
8 ЗАКЉУЧАК.....	271
ЛИТЕРАТУРА.....	277
ПРИЛОЗИ.....	296

СПИСАК ТАБЕЛА

Табела 2.1.1 Најзначајнији пољопривредни производи, 1920-1930. година.....	13
Табела 2.2.1 Специфични индикатори Светске банке за земље Западног Балкана, 2019. година.....	15
Табела 2.5.1 Укупна рурална популација у земљама Западног Балкана	40
Табела 2.5.2 Извоз пољопривредно-прехранбених производа земаља Западног Балкана, у мил. €.....	46
Табела 2.5.3 Увоз пољопривредно-прехранбених производа земаља Западног Балкана, у мил. €.....	47
Табела 2.5.4 Агро-прехранбени систем, као део аграрног сектора, има значајну стратешку улогу у привредној структури земаља са ниским и средњим дохотком	49
Табела 3.1.1 Индикатори величине малих предузећа према Болтоновом извештају из 1971. године.....	55
Табела 3.1.2 Индикатори величине предузећа према индикаторима Европске комисије	56
Табела 3.1.3 Индикатори величине предузећа према индикаторима у Србији	56
Табела 3.1.4 Квалитативни индикатори величине предузећа.....	57
Табела 3.1.5 Број предузећа према величини у сектору Пољопривреде, шумарства и рибарства у Србији	60
Табела 3.1.6 Број предузећа према величини у сектору Прехрамбене индустрије у Србији ..	61
Табела 3.1.7 Остварени промет предузећа према величини у сектору Пољопривреде, шумарства и рибарства у Србији, у мил. РСД	62
Табела 3.1.8 Број запослених лица у сектору Пољопривреде, шумарства и рибарства, према величини предузећа	63
Табела 3.1.9 Број запослених лица у сектору Прехрамбене индустрије, према величини предузећа	65
Табела 3.1.10 Бруто додата вредност у сектору Пољопривреде, шумарства и водопривреде, према величини предузећа, у мил. РСД.....	67
Табела 3.1.11 Бруто додата вредност у сектору Прехрамбене индустрије, према величини предузећа, у мил. РСД.....	69
Табела 3.2.1 Наука и привреда – преглед научноистраживачких организација од значаја за агро-прехранбени систем и потенцијални облици сарадње са привредним друштвима у агро-прехранбеном систему	86
Табела 3.3.1 Националне институције од значаја за развој агро-прехранбеног система у Србији и њихове надлежности	93
Табела 3.3.2 Међународне институције од значаја за развој агро-прехранбеног система у Србији и њихове карактеристике	98

Табела 3.4.1 Апсолутни износи укупних расхода и укупних субвенција буџета локалних самоуправа у периоду од 2009. до 2019. године (у милионима РСД)	109
Табела 3.5.1 Одабрана удружења у агро-прехранбеном систему Републике Србије, према региону	115
Табела 4.2.1 Број одобрених захтева за меру Директна плаћања, у периоду од 2015. до 2019. године	119
Табела 4.2.2 Износ средстава за Директна плаћања одређених Уредбама, у милионима динара	120
Табела 4.2.3 Број реализованих захтева за остваривање права на премије за млеко у периоду од 2015. до 2019. године	121
Табела 4.2.4 Број реализованих захтева према одабраним врстама подстицаја за сточарску производњу, у периоду од 2015. до 2019. године	125
Табела 4.2.5 Регреси као облик директних плаћања у периоду од 2013. до 2019. године, у милионима динара	130
Табела 4.2.6 Индикатор степена реализације подстицаја у пољопривреди и руралном развоју – Директна плаћања, у %	132
Табела 4.2.7 Износи директних плаћања према јединици мере и врсти	136
Табела 4.3.1 Број реализованих захтева за подстицаје инвестицијама у физичку имовину пољопривредних газдинства у периоду од 2015. до 2019. године	142
Табела 4.3.2 Број реализованих захтева за подстицаје инвестиција у прераду пољопривредно - прехранбених производа и маркетинг у периоду од 2015. до 2019. године	144
Табела 4.3.3 Број реализованих захтева за подстицаје за органску производњу у периоду од 2015. до 2019. године	147
Табела 4.3.4 Број реализованих захтева за подстицаје за чување биљних и животињских генетичких ресурса у периоду од 2015. до 2019. године	149
Табела 4.3.5 Број реализованих захтева за подстицаје за диверсификацију дохотка и унапређење квалитета живота у руралним подручјима у периоду од 2015. до 2019. године	152
Табела 4.3.6 Подстицаји за унапређење система креирања и преноса знања у периоду од 2016. до 2019. године (у милионима динара)	156
Табела 4.3.7 Број реализованих захтева за подстицаје за унапређење система креирања и преноса знања у периоду од 2016. до 2019. године	157
Табела 4.3.8 Индикатор степена реализације подстицаја у пољопривреди и руралном развоју – Мере руралног развоја, у %	160
Табела 4.3.9 Одабрани интернет портали са информацијама о политици субвенционисања у Републици Србији	162
Табела 5.2.1 Број предузећа у Пољопривреди, шумарству и рибарству у Републици Србији према величини, од 2013. до 2019. године	172

Табела 5.2.2 Број предузећа у Пољопривреди, шумарству и рибарству у Београдском региону према величини, од 2013. до 2019. године.....	174
Табела 5.2.3 Број предузећа у Пољопривреди, шумарству и рибарству у региону Војводине према величини, од 2013. до 2019. године	175
Табела 5.2.4 Број предузећа у Пољопривреди, шумарству и рибарству у региону Шумадије и Западне Србије према величини, од 2013. до 2019. године	176
Табела 5.2.5 Број предузећа у Пољопривреди, шумарству и рибарству у региону Јужне и Источне Србије према величини, од 2013. до 2019. године	176
Табела 5.2.6 Учешће малих и средњих предузећа у прехранбеној индустрији, укупно и у прерађивачкој индустрији у Републици Србији од 2013. до 2018. године, у %.....	181
Табела 5.2.7 Број запослених у малим и средњим предузећима у Пољопривреди, шумарству и рибарству у Републици Србији у периоду од 2013. до 2019. године	184
Табела 5.2.8 Број запослених у малим и средњим предузећима у Пољопривреди, шумарству и рибарству у Београдском региону у периоду од 2013. до 2019. године.....	185
Табела 5.2.9 Број запослених у малим и средњим предузећима у Пољопривреди, шумарству и рибарству у региону Војводине у периоду од 2013. до 2019. године.....	186
Табела 5.2.10 Број запослених у малим и средњим предузећима у Пољопривреди, шумарству и рибарству у региону Шумадије и Западне Србије у периоду од 2013. до 2019. године.....	187
Табела 5.2.11 Број запослених у малим и средњим предузећима у Пољопривреди, шумарству и рибарству у региону Јужне и Источне Србије у периоду од 2013. до 2019. године	187
Табела 5.2.12 Просечан број запослених у малим и средњим предузећима Пољопривреде, шумарства и рибарства у периоду од 2013. до 2019. године.....	191
Табела 5.2.13 Учешће запослених лица прехранбене индустрије, укупно и у прерађивачкој индустрији у Републици Србији од 2013. до 2018. године, у %	193
Табела 5.2.14 Структура оствареног промета у сектору малих и средњих предузећа према региону у Пољопривреди, шумарству и рибарству.....	196
Табела 5.2.15 Остварени промет малих и средњих предузећа у Пољопривреди, шумарству и рибарству у Београдском региону у периоду од 2013. до 2019. године (у милионима динара)	197
Табела 5.2.16 Остварени промет малих и средњих предузећа у Пољопривреди, шумарству и рибарству у региону Војводине у периоду од 2013. до 2019. године (у милионима динара) 198	
Табела 5.2.17 Остварени промет малих и средњих предузећа у Пољопривреди, шумарству и рибарству у региону Шумадије и Западне Србије у периоду од 2013. до 2019. године (у милионима динара)	199
Табела 5.2.18 Остварени промет малих и средњих предузећа у Пољопривреди, шумарству и рибарству у региону Јужне и Источне Србије у периоду од 2013. до 2019. године (у милионима динара)	200
Табела 5.2.19 Промет по запосленом лицу у малим и средњим предузећима Пољопривреде, шумарства и рибарства у периоду од 2013. до 2019. године (у милионима РСД)	203

Табела 5.2.20 Учешће оствареног промета прехранбене индустрије, укупно и у прерађивачкој индустрији у Републици Србији од 2013. до 2018. године, у %.....	205
Табела 5.2.21 Бруто додата вредност малих и средњих предузећа у Пољопривреди, шумарству и рибарству у Републици Србији у периоду од 2013. до 2019. године (у милионима динара)	208
Табела 5.2.22 Бруто додата вредност малих и средњих предузећа у Пољопривреди, шумарству и рибарству у Београдском региону у периоду од 2013. до 2019. године (у милионима динара).....	209
Табела 5.2.23 Бруто додата вредност малих и средњих предузећа у Пољопривреди, шумарству и рибарству у региону Војводине у периоду од 2013. до 2019. године (у милионима динара).....	210
Табела 5.2.24 Бруто додата вредност малих и средњих предузећа у Пољопривреди, шумарству и рибарству у региону Шумадије и Западне Србије у периоду од 2013. до 2019. године (у милионима динара).....	211
Табела 5.2.25 Бруто додата вредност малих и средњих предузећа у Пољопривреди, шумарству и рибарству у региону Јужне и Источне Србије у периоду од 2013. до 2019. године (у милионима динара).....	212
Табела 5.2.26 Додата вредност по запосленом у сектору малих и средњих предузећа у Пољопривреди, шумарству и рибарству (у милионима динара)	216
Табела 5.2.27 Учешће бруто додате вредности прехранбене индустрије, укупно и у прерађивачкој индустрији у Републици Србији од 2013. до 2018. године, у %.....	218
Табела 6.1.1 Мала и средња предузећа у агро-прехранбеном систему, према делатности...223	
Табела 6.1.2 Преглед литературе.....	229
Табела 6.2.1 Структура малих и средњих предузећа у узорку, према делатности и години.235	
Табела 6.2.2 Дескриптивна статистичка анализа варијабли коришћених у економетријској анализи	236
Табела 6.2.3 Провера стационарности временских серија.....	237
Табела 6.2.4 Матрица корелације између профита (зависна варијабла) и независних варијабли (субвенције, обавезе, имовина, БДП).....	238
Табела 6.2.5 Модел фиксних ефеката – Модел 1 (M1).....	239
Табела 6.2.6 Модел случајних ефеката – Модел 1 (M1).....	239
Табела 6.2.7 Хаусман избор естиматора индивидуалних ефеката	240
Табела 6.2.8 Модел фиксних ефеката са робустним стандардним грешкама.....	240
Табела 6.2.9 Модел фиксних ефеката – модел 2 (M2).....	241
Табела 6.2.10 Модел случајних ефеката – модел 2 (M2).....	242
Табела 6.2.11 Хаусман избор естиматора индивидуалних ефеката	242

Табела 6.2.12 Модел фиксних ефеката са робустним стандардним грешкама – модел 2 (M2)	242
Табела 6.2.13 Модел фиксних ефеката – модел 3 (M3)	243
Табела 6.2.14 Модел случајних ефеката – модел 3 (M3)	244
Табела 6.2.15 Хаусман избор естиматора индивидуалних ефеката	244
Табела 6.2.16 Модел фиксних ефеката са робустним стандардним грешкама – модел 3 (M3)	245
Табела 6.2.17 Модел фиксних ефеката – модел 4 (M4)	245
Табела 6.2.18 Модел случајних ефеката – модел 4 (M4)	246
Табела 6.2.19 Хаусман избор естиматора индивидуалних ефеката	246
Табела 6.2.20 Модел фиксних ефеката са робустним стандардним грешкама	247
Табела 6.2.21 Резултати оцењивања ефеката субвенција на профитабилност малих и средњих предузећа у агро-прехрамбеном систему Србије у периоду од 2014. до 2018. године	248
Табела 6.3.1 Број опсервација у кластер варијаблама	249
Табела 6.3.2 Дескриптивна статистика кластер варијабли	250
Табела 6.3.3 Кластери према делатности малих и средњих предузећа у агро-прехрамбеном систему Србије	250
Табела 6.3.4 Модел фиксних ефеката (са кластер варијаблом) – модел 5 (M5)	253
Табела 6.3.5 Модел случајних ефеката (са кластер варијаблом) – модел 5 (M5)	253
Табела 6.3.6 Модел фиксних ефеката (са кластер варијаблом) – модел 6 (M6)	254
Табела 6.3.7 Модел случајних ефеката (са кластер варијаблом) – модел 6 (M6)	254
Табела 6.3.8 Структура малих и средњих предузећа у примарној пољопривреди у узорку	255
Табела 6.3.9 Дескриптивна статистичка анализа варијабли коришћених у анализи (примарна пољопривреда)	256
Табела 6.3.10 Провера стационарности временских серија	257
Табела 6.3.11 Матрица корелације између профита (зависна варијабла) и независних варијабли (субвенције, обавезе, имовина, БДП)	257
Табела 6.3.12 Модел фиксних ефеката – модел 7 (M7)	258
Табела 6.3.13 Модел случајних ефеката – модел 7 (M7)	259
Табела 6.3.14 Хаусман избор естиматора модела индивидуалних ефеката	259
Табела 6.3.15 Модел фиксних ефеката са робустним стандардним грешкама – модел 7 (M7)	259
Табела 6.3.16 Модел фиксних ефеката – модел 8 (M8)	260
Табела 6.3.17 Модел случајних ефеката – модел 8 (M8)	260

Табела 6.3.18 Хаусман избор естиматора индивидуалних ефеката	261
Табела 6.3.19 Модел фиксних ефеката са робустним стандардним грешкама – модел 8 (М8)	261
Табела 6.3.20 Модел фиксних ефеката – модел 9 (М9).....	262
Табела 6.3.21 Модел случајних ефеката – модел 9 (М9).....	262
Табела 6.3.22 Хаусман избор естиматора индивидуалних ефеката	263
Табела 6.3.23 Модел фиксних ефеката са робустним стандардним грешкама – модел 9 (М9)	263
Табела 6.3.24 Резултати оцењивања ефеката субвенција на профитабилност малих и средњих предузећа у примарној пољопривреди у периоду од 2014. до 2018. године.....	265

СПИСАК ГРАФИКОНА

Графикон 2.2.1 Енгелова крива за нормално и инфериорно добро.....	20
Графикон 2.5.1 Учешће запослених у пољопривреди у укупној запослености (у %)	36
Графикон 2.5.2 Учешће запослених код послодавца у пољопривреди у укупном броју запослених код послодаваца (у %)	37
Графикон 2.5.3 Учешће активног руралног становништва у укупном руралном становништву у Србији (графикон лево) и Босни и Херцеговини (графикон десно), у %	38
Графикон 2.5.4 Учешће запосленог становништва у руралним подручјима у укупном радно-способном становништву у Србији и Босни и Херцеговини, у %	39
Графикон 2.5.5 Учешће руралног у укупном становништву (у %)	40
Графикон 2.5.6 Учешће одабраних делатности сектора А у стварању бруто домаћег производа	42
Графикон 2.5.7 Учешће одабраних делатности сектора Ц у стварању бруто домаћег производа (у %).....	42
Графикон 2.5.8 Бруто додата вредност агро-прехранбеног система у Републици Србији (текуће цене, у мил. рсд)	43
Графикон 2.5.9 Учешће Пољопривреде, шумарства и рибарства у стварању БДП (у %)	44
Графикон 2.5.10 Кретање учешћа БДВ прехранбене индустрије у укупној БДВ прерађивачке индустрије (у %).....	45
Графикон 2.5.11 Баланс спољно-трговинске размене пољопривредно-прехранбених производа земаља Западног Балкана, у мил. €.....	48
Графикон 3.1.1 Структура оствареног промета у сектору Пољопривреде, шумарства и рибарства, према величини предузећа, у %.....	63
Графикон 3.1.2 Структура запослености у сектору Пољопривреде, шумарства и рибарства, према величини предузећа, у %.....	64

Графикон 3.1.3 Структура запослених лица у сектору Прехрамбене индустрије, према величини предузећа (у %)	66
Графикон 3.1.4 Кретање броја запослених лица и броја предузећа у сектору Пољопривреде, шумарства и рибарства (лево) и сектору Прехрамбене индустрије (десно)	66
Графикон 3.1.5 Структура остварене бруто додате вредности у сектору Пољопривреде, шумарства и рибарства, према величини предузећа (у %)	68
Графикон 3.1.6 Структура остварене бруто додате вредности у сектору Прехрамбене индустрије, према величини предузећа (у %)	70
Графикон 3.4.1 Учешће субвенција у укупним расходима буџета Републике Србије, у периоду од 2009. до 2019. године (у %).....	104
Графикон 3.4.2 Структура субвенција буџета Републике Србије, према врсти, у периоду од 2009. до 2019. године (у %).....	104
Графикон 3.4.3 Учешће субвенција за пољопривреду у укупним расходима буџета Републике Србије у периоду од 2009. до 2019. године (у %).....	105
Графикон 3.4.4 Учешће субвенција у укупним издацима буџета АП Војводине у периоду од 2009. до 2019. године (у %).....	106
Графикон 3.4.5 Учешће одабраних субвенција за пољопривреду у укупним расходима буџета АП Војводина у периоду од 2009. до 2019. године (у %).....	107
Графикон 3.4.6 Структура одабраних пољопривредних субвенција из буџета АП Војводине у периоду од 2009. до 2019. године (у %).....	108
Графикон 3.4.7 Учешће свих субвенција у укупним издацима буџета локалних самоуправа у периоду од 2009. до 2019. године.....	109
Графикон 4.2.1 Премије за млеко као облик директних плаћања у периоду од 2013. до 2019. године (у милионима динара)	121
Графикон 4.2.2 Подстицаји за биљну производњу као облик директних плаћања у периоду од 2013. до 2019. године (у милионима динара)	123
Графикон 4.2.3 Подстицаји за сточарску производњу као облик директних плаћања у периоду од 2013. до 2019. године (у милионима динара).....	126
Графикон 4.2.4 Подстицаји за квалитетна приплодна грла као облик подстицаја за сточарску производњу у периоду од 2013. до 2019. године (у милионима динара)	126
Графикон 4.2.5 Подстицаји за тов јунади, јагњади, јаради и свиња као облик подстицаја за сточарску производњу у периоду од 2013. до 2019. године (у милионима динара)	127
Графикон 4.2.6 Подстицаји за кошнице пчела као облик подстицаја за сточарску производњу од 2013. до 2019. године (у милионима динара)	128
Графикон 4.2.7 Подстицаји за производњу конзумне рибе као облик подстицаја за сточарску производњу у периоду од 2013. до 2019. године (у милионима динара)	129
Графикон 4.2.8 Степен реализације подстицаја у пољопривреди и руралном развоју – Директна плаћања, у %.....	131

Графикон 4.3.1 Подстицаји унапређењу конкурентности и достизању стандарда квалитета у периоду од 2013. до 2019. године (у милионима динара).....	140
Графикон 4.3.2 Подстицаји за инвестиције у физичку имовину пољопривредних газдинстава у периоду од 2013. до 2019. године (у милионима динара).....	141
Графикон 4.3.3 Структура подстицаја за инвестиције у физичку имовину пољопривредних газдинстава у периоду од 2013. до 2019. године, у %	141
Графикон 4.3.4 Подстицаји за инвестиције у прераду и маркетинг пољопривредних производа у периоду од 2013. до 2019. године (у милионима динара)	143
Графикон 4.3.5 Структура подстицаја за инвестиције у прераду и маркетинг пољопривредних производа у периоду од 2013. до 2019. године, у %	144
Графикон 4.3.6 Регреси за премије осигурања за усеве, плодове, вишегодишње засаде, расаднике и животиње у периоду од 2013. до 2019. године (у милионима динара).....	145
Графикон 4.3.7 Подстицаји за органску производњу у периоду од 2013. до 2019. године, (у милионима динара).....	147
Графикон 4.3.8 Подстицаји за чување биљних и животињских генетичких ресурса у периоду од 2013. до 2019. године (у милионима динара).....	148
Графикон 4.3.9 Структура подстицаја за чување биљних и животињских генетичких ресурса у периоду од 2013. до 2019. године, у %	149
Графикон 4.3.10 Подстицаји за диверсификацију дохотка и унапређење квалитета живота у руралним срединама у периоду од 2013. до 2019. године (у милионима динара)	151
Графикон 4.3.11 Структура подстицаја за диверсификацију дохотка и унапређење квалитета живота у руралним срединама у периоду од 2013. до 2019. године, у %.....	151
Графикон 4.3.12 Подстицаји за унапређење економских активности на селу кроз подршку непољопривредним активностима у периоду од 2013. до 2019. године (у милионима динара)	153
Графикон 4.3.13 Подстицаји за додавање вредности и сертификацију пољопривредних производа у периоду од 2013. до 2019. године (у милионима динара)	154
Графикон 4.3.14 Степен реализације подстицаја у пољопривреди и руралном развоју – Мере руралном развоју, у %	157
Графикон 4.4.1 Подстицаји за спровођење одгајивачких програма ради остварења заједничких циљева у сточарству у периоду од 2013. до 2019. године (у милионима динара)	165
Графикон 4.4.2 Подстицаји за производњу садног материјала, сертификацију и клонску селекцију у периоду од 2013. до 2019. године (у милионима динара)	167
Графикон 4.4.3 Степен реализације подстицаја у пољопривреди и руралном развоју – Посебни подстицаји, у %	168
Графикон 4.5.1 Кредитна подршка периоду од 2013. до 2019. године (у милионима динара)	170

Графикон 5.2.1 Структура сектора малих и средњих предузећа према региону у Пољопривреди, шумарству и рибарству	177
Графикон 5.2.2 Структура микро предузећа према региону у Пољопривреди, шумарству и рибарству	178
Графикон 5.2.3 Структура малих предузећа према регионима у Пољопривреди, шумарству и рибарству	178
Графикон 5.2.4 Структура средњих предузећа према регионима у Пољопривреди, шумарству и рибарству	179
Графикон 5.2.5 Број предузећа у Прехрамбеној индустрији у Републици Србији, према величини, у периоду од 2013. до 2018. године	180
Графикон 5.2.6 Структура агро-прехрамбеног система у Републици Србији, према делатности у периоду од 2013. до 2018. године, у %	182
Графикон 5.2.7 Структура агро-прехрамбеног система у Републици Србији, према величини предузећа, у периоду од 2013. до 2018. године, у %	183
Графикон 5.2.8 Структура запослених у сектору малих и средњих предузећа према региону у Пољопривреди, шумарству и рибарству	189
Графикон 5.2.9 Структура запослених у микро предузећима према региону у Пољопривреди, шумарству и рибарству	189
Графикон 5.2.10 Структура запослених у малим предузећима према региону у Пољопривреди, шумарству и рибарству	190
Графикон 5.2.11 Структура запослених у средњим предузећима према региону у Пољопривреди, шумарству и рибарству	190
Графикон 5.2.12 Број запослених у Прехрамбеној индустрији у Републици Србији, према величини предузећа, у периоду од 2013. до 2018. године	192
Графикон 5.2.13 Структура запослених лица агро-прехрамбеног система у Републици Србији, према делатности у периоду од 2013. до 2018. године, у %	194
Графикон 5.2.14 Структура запослених лица агро-прехрамбеног система у Републици Србији, према величини предузећа, у периоду од 2013. до 2018. године, у %	195
Графикон 5.2.15 Структура оствареног промета у сектору малих и средњих предузећа према региону у Пољопривреди, шумарству и рибарству	201
Графикон 5.2.16 Структура оствареног промета у микро предузећима према региону у Пољопривреди, шумарству и рибарству	201
Графикон 5.2.17 Структура оствареног промета у малим предузећима према региону у Пољопривреди, шумарству и рибарству	202
Графикон 5.2.18 Структура оствареног промета у средњим предузећима према региону у Пољопривреди, шумарству и рибарству	203
Графикон 5.2.19 Остварени промет у Прехрамбеној индустрији у Републици Србији, према величини предузећа, у периоду од 2013 до 2018. године, у милионима динара	205

Графикон 5.2.20 Структура оствареног промета агро-прехранбеног система у Републици Србији, према делатности у периоду од 2013. до 2018. године, у %.....	206
Графикон 5.2.21 Структура оствареног промета агро-прехранбеног система у Републици Србији, према величини предузећа, у периоду од 2013. до 2018. године, у %.....	207
Графикон 5.2.22 Структура бруто додате вредности малих и средњих предузећа према региону у Пољопривреди, шумарству и рибарству.....	213
Графикон 5.2.23 Структура бруто додате вредности микро предузећа према региону у Пољопривреди, шумарству и рибарству	214
Графикон 5.2.24 Структура бруто додате вредности малих предузећа према региону у Пољопривреди, шумарству и рибарству	214
Графикон 5.2.25 Структура бруто додате вредности средњих предузећа према региону у Пољопривреди, шумарству и рибарству	215
Графикон 5.2.26 Бруто додата вредност у Прехрамбеној индустрији у Републици Србији, према величини предузећа, у периоду од 2013. до 2018. године, у милионима динара.....	217
Графикон 5.2.27 Структура бруто додате вредности агро-прехранбеног система у Републици Србији, према делатности у периоду од 2013. до 2018. године, у %	219
Графикон 5.2.28 Структура бруто додате вредности агро-прехранбеног система у Републици Србији, према величини предузећа у периоду од 2013. до 2018. године, у %	219
Графикон 6.1.1 Структура малих и средњих предузећа у агро-прехранбеном систему, према врсти делатности, у %.....	224
Графикон 6.1.2 Географска структура малих и средњих предузећа у агро-прехранбеном систему, у %	225

СПИСАК ИЛУСТРАЦИЈА

Илустрација 2.2.1 Пољопривреда, прехранбена индустрија и други сектори.....	22
Илустрација 2.3.1 Агро-привреда као систем	24
Илустрација 3.4.1 Шематски приказ оквира развоја пољопривреде и руралног развоја Републике Србије.....	100
Илустрација 3.4.2 Извори финансирања пољопривредних предузећа у Републици Србији	103
Илустрација 3.4.3 Приказ општих закона који могу утицати на развој пољопривреде и рурални развој Србије	113
Илустрација 3.4.4 Приказ специфичних закона који могу утицати на развој пољопривреде и рурални развој Србије	114

УВОД

Обележја националне економије, географски положај, али и социолошке карактеристике друштва земаља у развоју заједно детерминишу интензитет и напредак **привредног развоја**. Приликом анализе остварених стопа економског раста земаља са ниским и средњим дохотком, посебна пажња се усмерава ка **пољопривреди** и доприносу ове делатности процесу раста и развоја. Осим ка примарној пољопривреди, пажња се усмерава и ка **прерађивачкој индустрији**, а неретко и ка читавом сектору агропривреде. Поједини аутори посматрају значај примарне пољопривреде у иницијалној фази привредног развоја и заговарају *концепт приоритетног развоја пољопривреде* (Rostow, 1956; Kuznets, 1961; Nichols, 1964). Други, пак, посматрају примарну пољопривреду у функцији развоја сектора прерађивачке индустрије и представници су *концепта приоритетног развоја индустрије* (Lewis, 1954; Higgins, 1968). Који год да се од ова два приступа примењује у привредном развоју, сигурно је да примарна пољопривреда (уз прехранбену индустрију), заузима важно место у процесу економског оснаживања земље.

Нису само економски ефекти развоја примарне пољопривреде, па и прехранбене индустрије у фокусу остваривања виших стопа привредног раста. Смањење сиромаштва и неједнакости воде ка квалитетнијем животу становника, те су ефекти развоја агро-прехранбеног система на друштвено благостање подједнако важни у земљама у транзицији. Стога је потребно да се улога и доприноси привредних грана посматрају индивидуално (сходно развојним потенцијалима), али и интегрисано. Наиме, интензивним подстицањем развоја једне гране инструментима економске политике, а на уштрб друге/других стварају се диспропорције у квалитету живота запослених, а последично и диспропорције у квалитету живота у урбаним центрима и руралним срединама. Одсуство сагледавања улоге пољопривреде на претходно описан начин управо је довело до неповољног положаја пољопривредника, али и сеоских средина у Републици Србији. Према Закић и Стојановић (2008), егзодус на релацији село-град једно је од основних обележја наше земље, те су данас урбани центри пренасељени, а сеоске средине опустошене, уз веома неповољну старосну структуру његових становника. Да би настале неправилности биле отклоњене, активна улога државе у процесу оснаживања аграрног сектора сматра се изузетно важном (Стојановић, 2016). Аграрном политиком и њеним инструментима унапређује се продуктивност, олакшава производња и дистрибуција производа, што последично води ка расту конкурентности домаћих производа и извоза, а што се сматра битним фактором економског раста и развоја националне (Samuelson, 1962; Choudri, Nakura, 2000; Николић, 2005).

Између привредног развоја (као најширег концепта) и пољопривредног развоја (као најужег концепта) шездесетих година двадесетог века, као тема интересовања креатора аграрне политике и економских истраживања аутора широм света, појавио се **концепт руралног развоја** (Закић, Стојановић, 2008). У широј економској литератури често се писало о појму руралних подручја. Другим речима, дуги низ година су постојале тенденције ка што бољем појмовном одређењу значења рурална подручја, рурална насеља или рурални градови. Ипак, поједини аутори су заузели став да не постоје једнозначне разлике између урбаног и руралног, те је државама дозвољено да произвољно идентификују детерминанте које подручја, односно регионе, деле на ове две групе (Potts, 2017; Wineman et al, 2020). Опште прихваћена дефиниција упућује да се насеља која имају мање од 5000 становника класификују као рурална, док се она са више од 5000 становника сматрају урбаним (Stockbridge, Dorward, 2015). Међутим, овај праг броја становника варира између земаља, пре свега због густине насељености појединих подручја (Satterthwaite, 2010). У земљама које имају изразите разлике у густини насељености, руралним подручјима се сматрају оне средине које имају мање

становника по квадратном метру од урбаних средина, у којима пољопривреда и производња хране представљају доминанте гране и у којима су инфраструктурни приступи (транспорт, складиштење) лошијег квалитета него у градовима. Према Закић и Стојановић (2008), руралне регионе одликује ниска густина насељености (до 150 становника/км²) која се препознају по јединственом окружењу и разноликости природних ресурса. Ова дефиниција изведена је на бази ОЕЦД класификације урбаних и руралних подручја.

Иако се у земљама у развоју и урбана и рурална подручја суочавају са готово истоветним проблемима (по питању дохотка и запослености), становници руралних подручја се ипак суочавају и са специфичним изазовима (недостатак сазнања о начину којим се постиже ефикасно управљање расположивим природним ресурсима, лоша комуникација са урбаним срединама, неповољна инфраструктура, а често и знатно лошији услови за живот). Стога се изазови руралних подручја третирају као стратешка питања у креирању стратешких докумената привредног (и руралног) развоја земаља у транзицији, али и развијеним земљама.

Током седамдесетих година двадесетог века, бележи се приметан раст интересовања за овај концепт, пре свега услед доприноса и улоге у привредном развоју. Према Harriss (1982), термин рурални развој обухвата сет интервенција државе у економијама неразвијених земаља и земаља у развоју и не може се поистовећивати са термином пољопривредни развој. Рурални развој представља шири концепт, јер обухвата много више од развоја пољопривредне производње. Другим речима, то је интердисциплинарни концепт усмерен на питања сиромаштва и неједнакости. Ипак, у литератури се проналазе бројне расправе о привредном развоју и економици аграра. Са једне стране, постоји став да је основа руралног развоја заправо пољопривредни развој који се сматра покретачком снагом у напорима да се смањи сиромаштво и неједнакост (посебно у неразвијеним или слабије развијеним земљама света). У основи оваквог приступа лежи идеја да је малим пољопривредним газдинствима и малим предузећима потребно обезбедити бољи приступ технологији и тржиштима. Са друге стране, став супротан претходно наведеном не пориче улогу пољопривреде у руралном развоју, али сматра да би политика руралног развоја требало бити заснована и на другим специфичностима (па и компаративним предностима) руралних средина, те да прехрамбена сигурност становништва може почивати и на увозној зависности а не на домаћој пољопривреди. Ипак, било да је реч о ужем или ширем концепту, активно ангажовање државе сматра се изузетно важном кроз директно пружање услуга, финансирање услуга, регулисање тржишта и друго. (Stockbridge, Dorward, 2015).

Према Стратегији пољопривреде и руралног развоја Републике Србије за период од 2014. до 2024. године (*Сл. гласник РС*, бр. 85/2014), а сходно званичним расположивим подацима Републичког завода за статистику, 3,1% од укупног броја насеља је класификовано као градско (193) док су 96,9% насеља класификована као остала (сеоска) насеља (5.965). Доминантност сеоских насеља указује на неопходност евалуације постојећих аграрних политика и стратешких докумената, како би се утврдили ефекти њихове примене, али истовремено и унапредили. Како је прегледом литературе примећена оскудност у евалуацији аграрне политике у Републици Србији, идентификована је потреба за применом квантитативних метода, како би се уочени јаз смањило.

Подстицаји развоју аграра Републике Србије представљају важан инструмент аграрне политике којима се омогућава побољшање положаја породичних пољопривредних газдинстава у савременом агробизнис окружењу, али и пословних перформанси малих и средњих предузећа која су испунила услове за њихово коришћење. Потребне и интереси примарних пољопривредних произвођача разликују се у односу на потребе и интересе осталих субјеката у сектору аграра (запосленост, механизација, наступ на тржишту, стратегије маркетиншке комуникације, потреба за саветодавним службама). Ипак, заједничка им је тежња за остваривањем што већих износа профита, уз раст могућности за реализацију виших нивоа инвестиција у производњу или прераду. **Мала и средња привредна друштва**

регистрована у званичном Регистру пољопривредних газдинстава при Министарству пољопривреде, шумарства и водопривреде Републике Србије имају нешто другачију тржишну позицију у односу на велике компаније. Најчешће се суочавају са недостатком средстава за финансирање текућег пословања (уколико тржишном ценом производа нису успели да покрију тренутна улагања у производњу), али и за унапређење пословања (замена дотрајале механизације, коришћење квалитетнијег семена или ђубрива, инвестиције у противградну заштиту или уопштено – инвестиције у модернизацију пословања).

Уједно, једна од карактеристика пољопривредне делатности (пре свега примарне производње) је зависност од временских прилика. Она погађа све учеснике у аграру – независно о статусу и величини. Само једна временска неприлика током године (град, поплава, суша) је довољна да доведе у питање опстанак ових предузећа. Стога је државна подршка пољопривреди, као једној од грана са значајним учешћем у креирању бруто домаћег производа¹, важна у земљама ниског и средњег дохотка. Истовремено, значај државне подршке се прелива и у сектор прехранбене индустрије, с обзиром да се сировине за прераду у значајној мери прибављају од домаћих примарних пољопривредних произвођача. О незаобилазности оваквих видова подршке у Републици Србији, посебно у транзиционом периоду и условима високог ризика, писали су бројни аутори са овдашњих простора (Длеск, 2002; Стојановић, 2005; Божић, Богданов, 2006; Марковић, 2008; Стојановић, 2016; Богданов и др, 2016; Субић и др, 2016; Ђурић, 2018; Нухановић, 2018).

Досадашња истраживања су, користећи различиту методологију, указала на доприносе државне институционалне подршке развоју агро-прехранбеног система, као и доприносе развоју сектора малих и средњих предузећа уопште. Ипак, прегледом литературе, примећује се недостатак јасних резултата о каузалности између мера аграрне политике, односно њених инструмената и пословних перформанси предузећа у аграру, коришћењем квантитативних метода. У случају Републике Србије, неколицина аутора је истакла недостатак релевантних база података које би се, уз разуман ниво поузданости, могле користити у примени сложених квантитативних метода (Богданов, 2016; Вукоје и др, 2017; Вукоје и др, 2020). Како се перформансе предузећа могу мерити може се видети у ауторском делу Пешаљ (2006).

Сходно препознатом дефициту сазнања у академском дискурсу о деловању инструмената аграрне политике, али и доминантног фокуса на породична пољопривредна газдинства (физичка лица), **предмет истраживања** у оквиру ове докторске дисертације је теоријска и емпиријска анализа ефеката субвенција на пословање малих и средњих предузећа у агро-прехранбеном сектору, са посебним освртом на Србију у периоду од 2013. до 2018. године.

Имајући у виду претходно дефинисан предмет истраживања, ова докторска дисертација има за **циљ** да креира модел за процену ефеката одобрених субвенција на одабране финансијске резултате малих и средњих предузећа у агро-прехранбеном систему. Емпиријски резултати за Србију добијени су коришћењем микро података из финансијских извештаја малих и средњих предузећа регистрованих за обављање делатности из агро-прехранбеног сектора, а за период од 2013. до 2018. године. **Додатни циљ** дисертације јесте препознавање детерминанти које одређују интензитет, смер и каузалност процењених ефеката. Истовремено, на бази добијених резултата из емпиријског истраживања, дате су препоруке доносиоцима одлука за унапређење финансијске подршке малим и средњим предузећима у аграру.

У складу са наведеним, уз уважавање актуелности и значаја теме, **истраживачка питања** у оквиру ове дисертације постављена су тако да остваре циљеве дисертације, али и да постигну значајан теоријски и емпиријски допринос:

¹ У периоду од 2013. до 2018. године, учешће пољопривредне производње, лова и пратећих услужних делатности се кретало од 7,1% (2013. година) до 6,1% (2018. година). (Републички Завод за статистику, 2020)

- Како мала и средња предузећа доприносе развоју агро-прехранбеног система?
- На који начин је организована финансијска подршка малим и средњим предузећима у агро-прехранбеном систему?
- Како је организован сектор малих и средњих предузећа у агро-прехранбеном систему Србије?
- На који начин, у пракси земаља ниског и средњег дохотка, институционална подршка малим и средњим предузећима у агро-прехранбеном сектору утиче на развој и унапређење њиховог пословања?
- Да ли субвенције малим и средњим предузећима у агро-прехранбеном систему утичу на њихове финансијске резултате?
- Да ли величина предузећа одређује интензитет и смер ефеката одобрених и искоришћених субвенција?
- Да ли ефекти одобрених субвенција зависе од врсте пољопривредне делатности којом се предузеће из сектора малих и средњих предузећа бави?
- Да ли се јачина ефеката субвенција мења уколико аграрна предузећа имају остварен позитивни профит?
- Да ли виши износи субвенција подразумевају и боље финансијске резултате предузећа?
- Да ли висина задужености предузећа утиче на интензитет и смер ефеката одобрених субвенција?

Оригинално дисертације и њен **значај** за развој науке су двојаки. Са једне стране огледају се у усмеравању анализе у аграру на мала и средња предузећа, док се истовремено ефекти државне финансијске подршке оцењују применом квантитативних метода. Допринос развоју економике аграра произилази из јединственог теоријског и квантитативног приступа развоју сектора малих и средњих предузећа у агро-прехранбеном систему и њиховој улози у руралном економском расту и развоју. Новина у истраживању јесте креирање модела којим се дефинише природа односа и каузалност између финансијских резултата и субвенција, уз контролу индивидуалних карактеристика предузећа (пре свега његове величине).

Одговори на истраживачка питања, уз јасно дефинисан предмет и циљ истраживања, добијени су теоријском и емпиријском анализом, кроз тестирање истраживачких претпоставки (хипотеза). Применом одговарајућих метода, **хипотезе** које су се научно потврдиле на основу анализе добијених резултата су:

- **Хипотеза 1:** Агро-прехранбени систем, као део аграрног сектора, има значајну стратешку улогу у привредној структури земаља са ниским и средњим дохотком.

Објашњење: У досадашњим истраживањима широм света, аутори су се бавили испитивањем доприноса различитих привредних грана економском расту земаља у развоју. Посебну пажњу научне заједнице, али и креатора економске политике привлачи агропривреда, не само са аспекта економског раста, већ и са аспекта руралног развоја (што је од изузетне важности за земље у развоју које поседују неискоришћене природне потенцијале). Допринос агро-прехранбеног система привредном развоју земаља ниског и средњег дохотка може се посматрати кроз различите показатеље. Индикатори коришћени приликом тестирања ове хипотезе су: индикатори запослености, индикатори активности, индикатори становништва и економски индикатори. Формирано је једанаест показатеља како би се дошло до поузданог закључка о значају овог система у привредној структури одабраних земаља ниског и средњег дохотка, са посебним освртом на Србију. Истраживачка идеја је додатно продубљена и укључивањем података за неколико земаља Западног Балкана које припадају групи ниског и средњег дохотка (*low- and middle- income countries*).

За потребе тестирања ове хипотезе коришћени су секундарни подаци прикупљени од стране Републичког завода за статистику, Министарства пољопривреде, шумарства и водопривреде, Еуростата. Осим метода компарације и методе анализе индикатора, прегледом опсежне

литературе и њеном детаљном систематизацијом издвојени су закључци из релевантних извора који су потврдили значај стратешке улоге агропривреде. Посебан допринос литератури економике аграра чине закључци који су произашли из тестирања ове хипотезе, зато што се у фокусу анализе налази агро-прехранбени систем Србије уз осврт на одабране земље Западног Балкана.

- **Хипотеза 2:** Финансијска подршка малим и средњим предузећима у агро-прехранбеном систему побољшава финансијски резултат пословања и оснажује њихову улогу у руралном економском расту и развоју пољопривреде.

Објашњење: У агро сектору постоје два система организације производње – породични систем пољопривреде и систем агробизниса. Док је породични систем пољопривреде најчешће организован у форми малих и средњих предузећа, систем агробизниса је препознат кроз велике агросистеме (Закић, Стојановић, 2008). Због постојања предности и недостатака у сваком од наведених система, потребан је баланс који се може обезбедити одговарајућом државном финансијском подршком. Државна финансијска подршка има за циљ да помогне развоју малих и средњих предузећа и путем унапређења производње (премије за млеко по испорученој јединици пољопривредног производа, подстицаји по јединици мере засејаних усева, вишегодишњег засада или по грлу сточе и др.). Такође, подстицаји се могу исплаћивати и за гајење биљака или животиња, а посебни подстицаји су усмерени на финансирање органске производње. Сваки од видова финансијске подршке има за циљ да помогне реализацији пословних активности предузећа, и на тај начин утиче на боље финансијске резултате. Истовремено, финансијска подршка привредним друштвима која се налазе у слабије развијеним руралним подручјима би додатно допринела равномернијем регионалном развоју земље.

Хипотеза је тестирана кроз анализу одабраног финансијског резултата малих и средњих предузећа која су добила субвенције у Републици Србији у периоду од 2013. до 2018. године. Методом дескрипције описано је кретање резултата кроз посматрани период, док је одговарајућим статистичким методама израчунат просечан износ и медијана одобрених субвенција (по годинама и укупно) као и према величини предузећа. Подаци за анализу су доступни у оквиру базе „Бисноде“ коју сачињавају сви финансијски извештаји предузећа у Србији. За тестирање ове истраживачке хипотезе развијен је економетријски модел којим је евалуиран ефекат државне финансијске подршке на побољшање финансијског резултата пословања предузећа. Резултат је упутио на закључак о значају субвенција као детерминанте профитабилности предузећа у агро-прехранбеном систему.

Допринос тестирања се огледа у усмеравању анализе на агро-прехранбени систем и одабрани финансијски резултат пословања предузећа.

- **Хипотеза 3:** Ако је структура аграрног буџета према стубовима подршке у Републици Србији током последње деценије варијала, то је последица примене различитих приступа креирању мера аграрне политике и политике руралног развоја.

Објашњење: Потреба за увођењем аграрног буџета у Републици Србији појавила се 1995. године, да би затим 1996. године била одобрена прва средства усмерена ка финансирању и унапређењу положаја првенствено примарне пољопривредне производње, а последично и прехранбене индустрије. У зависности од приоритета привредног развоја, па и могућности за унапређење производње у аграру (сходно расположивим природним ресурсима) одређују се и циљеви аграрне политике и висина опредељених средстава. Уједно, аграрна производња је у значајној мери одређена временским приликама, те свака временска непогода или неповољне временске прилике могу утицати на обим и квалитет остварене пољопривредне производње. Последично, и обим прехранбене производње се мења.

Обим средстава која су издвајана из буџета Републике Србије за аграрни сектор током последњих десет година није био конзистентан, већ је пре свега зависио од економских прилика у земљи и приоритетних потреба других буџетских корисника. Најзначајнија подршка субјектима у пољопривреди пружена од стране институција у Србији јесу средства за подстицаје у пољопривреди и руралном развоју. Законом о подстицајима пољопривреди и руралном развоју (*Сл. гласник РС*, бр. 10/2013, 142/2014, 103/2015 и 101/2016) су дефинисани основни видови подршке – директна плаћања, подстицаји руралном развоју, посебни подстицаји и кредитна подршка. У оквиру ове хипотезе, анализирани су доступни секундарни подаци (Министарство пољопривреде, шумарства и водопривреде, Управа за аграрна плаћања). Методом компарације упоређивани су износи одобрених подстицаја током последњих десет година како би се утврдило да ли су, и у ком обиму, износи одобрених средстава варирали. Осим износа, и њихова структура у укупном буџету била је предмет поређења, такође по годинама. Кључне временске тачке у анализи представљају суша и политички избори у 2012. години и поплаве из 2014. године.

Анализирани индикатори на основу којих се донела одлука о потврђивању истраживачке хипотезе су: (а) Учешће субвенција у укупним расходима буџета Републике Србије, (б) Структура субвенција буџета Републике Србије, према врсти, (в) Учешће субвенција за пољопривреду у укупним расходима буџета Републике Србије, (г) Учешће субвенција у укупним издацима буџета АП Војводина, (д) Учешће одабраних субвенција за пољопривреду у укупним расходима буџета АП Војводина, (ђ) Структура одабраних пољопривредних субвенција из буџета АП Војводина, (е) Учешће свих субвенција у укупним издацима буџета локалних самоуправа, и (ж) Апсолутни износи укупних расхода и укупних субвенција буџета локалних самоуправа.

Преглед литературе представља још један од доприноса у оквиру тестирања ове хипотезе, с обзиром да су идентификована она истраживања која су анализирали структуру аграрног буџета изван дефинисаног временског оквира.

- **Хипотеза 4:** Субвенције малим и средњим предузећима у агро-прехранбеном систему имају позитивне ефекте на унапређење финансијских резултата пословања предузећа.

Објашњење: Субвенције малим и средњим предузећима представљају најзначајнији инструмент аграрне политике земаља у развоју. Субвенције се могу употребити за финансирање различитих потреба предузећа у примарној пољопривредној производњи, али и преради и руралном туризму. Очекивани ефекти одобрених субвенција су усклађени са основним циљем пословања предузећа, а то је остваривање (раста) добити као најважнијег финансијског резултата. У оквиру ове хипотезе, коришћењем економетријске анализе панел података (панел анализе) испитани су ефекти субвенција на одабране резултате пословања малих и средњих предузећа у Србији у периоду од 2013. до 2018. године и њихова усклађеност са основним постулатима пословања.

Микро подаци за економетријску анализу добијени су из финансијских извештаја доступних у оквиру базе „Бисноде“. Узорак чине предузећа која су регистрована за обављање делатности од 01.1 до 01.7 и 10.1 до 10.9 у периоду од 2013. до 2018. године. Утицај субвенција се посматрао преко одабраног финансијског резултата предузећа, а то је нето профит. Друге детерминанте профитабилности које су размотрене подељене су у две групе: интерне (задуженост и величина предузећа) и екстерне (стопа раста бруто домаћег производа). Висина одобрених субвенција апроксимирана је билансном позицијом 1016 - Приходи од субвенција, дотација и донација. Статистичка значајност коефицијента уз независну варијаблу указује на постојање ефеката, уз ближе одређивања смера и интензитета овог утицаја.

- **Хипотеза 5:** Ефикасност субвенција малим и средњим предузећима у агро-прехранбеном систему није узрокована величином предузећа и делатношћу којом се баве.

Објашњење: У литератури постоји неколико критеријума према којима се врши дистинкција привредних друштава. Свако привредно друштво има индивидуалне карактеристике које га класификују у микро, мала, средња или велика правна лица. У агро-прехранбеном систему, сваки субјект има право на одређене видове финансијске подршке дефинисане правилницима о подстицајима и њиховом коришћењу. Како је агро-прехранбени систем сачињен од делатности према Уредби о класификацији делатности, у оквиру ове хипотезе, панел анализом је испитано да ли на ефекте субвенција утиче врста (облик) делатности у којој је предузеће регистровано. Другим речима, испитано је да ли су у једној делатности субвенције имале већу ефикасност у поређењу са другом (пре свега, у односу примарне пољопривреде наспрам прехранбене индустрије). Истовремено, хипотеза је тестирана и применом кластеризације којом су јединице посматрања груписане према сличним (индивидуалним) карактеристикама. Тиме је омогућено идентификовање оних група предузећа које су ефикасније искористиле одобрене субвенције. Добијени резултати су на овај начин омогућили прецизније дефинисање препорука заснованих на подацима.

Структуру истраживачког рада у оквиру докторске дисертације чини девет логички дефинисаних и међусобно повезаних делова. *Први део докторске дисертације чини увод* у коме је дефинисан предмет и циљ дисертације, основна истраживачка питања и хипотезе које су тестиране, као и кратак опис садржаја по поглављима.

Други део докторске дисертације односи се на поглавље под називом „**Пољопривреда, агро-прехранбени систем и привредни развој**“. У овом делу су објашњени појам пољопривреде и њене специфичности као гране привреде, али и разлике у поимању пољопривреде у ужем и ширем смислу. Да би се истакао изузетан значај ове привредне делатности за живот и рад људи, дат је преглед развоја пољопривреде кроз историју. Анализом одговарајућих индикатора, размотрен је и допринос пољопривреде и агро-прехранбеног система укупном привредном развоју.

Други део докторске дисертације је доминантно теоријског карактера, заснован на коришћењу релевантних сазнања о специфичностима пољопривредне производње, карактеристикама понуде и тражње прехранбених производа, али и самих пољопривредних производа. Кратак део посвећен је развоју пољопривреде кроз историју, ради сагледавања пољопривреде какву су некад људи поимали и данас. Ипак, оно по чему је ово поглавље јединствено, јесте анализа индикатора доприноса пољопривреде привредном развоју на примеру Србије и земаља Западног Балкана. Израчунавањем индикатора и њиховом квалитативном евалуацијом, потврђена је прва истраживачка хипотеза

Трећи део докторске дисертације односи се на поглавље под називом „**Привредна друштва, установе и институције у агро-прехранбеном систему**“. У овом делу су објашњени субјекти који чине сектор аграра. Из детаљне анализе су изузета породична пољопривредна газдинства регистрована као физичка лица, те је фокус усмерен на привредна друштва, установе и институције. С обзиром да различити индикатори одређују величину привредног друштва, у овом поглављу су представљени критеријуми за њихову класификацију. Како су основни субјекти у истраживању мала и средња предузећа, тако је и анализа у дисертацији усмерена ка њима. Посматрани сектор малих и средњих предузећа, обухвата и микро правна лица, која се третирају као део категорије малих предузећа. Осим што је објашњен појам, разматрани су и циљеви пословања ових привредних друштава. Двојаки доприноси малих и средњих предузећа анализирани су у два засебна поглавља у оквиру трећег дела дисертације - доприноси развоју агро-прехранбеног система и доприноси руралном развоју. Посебну истраживачку тему у овом делу дисертације чини улога и значај установа и институција

(националних и међународних). Истраживање у дисертацији се затим наставља испитивањем карактеристика окружења у којем предузећа послују. Прецизније, анализирају се оквири развоја пољопривреде и руралног развоја Републике Србије. Разликују се три оквира: стратешки, финансијски и законодавни. На самом крају, указано је на значај различитих видова умрежавања субјеката у циљу свеобухватног развоја аграра, али и предузећа понаособ.

Анализом одговарајућих индикатора добијених обрадом секундарних података, потврђена је једна општа истраживачка хипотеза која је у дисертацији означена бројем 3.

Четврти део докторске дисертације односи се на поглавље под називом „**Подстицају развоју малим и средњим предузећима у агро-прехранбеном систему**“. На почетку поглавља дат је историјски осврт на развој програма подстицаја у аграру. Значај временске димензије у анализи важан је, пре свега, због посматрања подстицаја (врсте и новчани износи) у различитим привредним условима и политичким приликама. Затим је размотрена актуелна финансијска подршка пољопривреди и малим и средњим предузећима у агро-прехранбеном систему. Анализа подстицаја има два правца – један се односи на видове финансијске подршке, а други на поделу подстицаја према гранама пољопривреде. Осим поделе према видовима подршке и према грани аграра, анализирана је и регионална расподела подстицаја.

За потребе квалитативне евалуације система подстицаја развијена су четири индикатора: (а) број одобрених захтева; (б) износ планираних средстава за сваку врсту подстицаја; (в) степен реализације подстицаја, (г) износ подстицаја према јединици мере и врсти. Индикатори су праћени у временском периоду од 2013. до 2019. године, а израчунати су на основу јавно доступних секундарних података објављених у Информатору о раду Управе за аграрна плаћања.

Пети део докторске дисертације односи се на поглавље под називом „**Мапирање малих и средњих предузећа у агро-прехранбеном систему**“. У оквиру овог поглавља, анализиран је утицај специфичности пољопривреде на пословање малих и средњих предузећа. Дескриптивном анализом статистичких података, размотрени су трендови у развоју овог сектора, а како се аграрни сектор дели на гране, анализа је сходно томе и рашчлањена. Дескриптивном анализом су посматране и карактеристике сектора малих и средњих предузећа у зависности од примарне делатности у којој су регистровани своје пословање.

Да би се анализа усмерила ка малим и средњим предузећима, прво је потребно идентификовати њихов положај у агро-прехранбеном систему. С обзиром да свака грана привреде има специфичности које је карактеришу, тако и специфичности пољопривреде утичу на положај и пословање малих и средњих предузећа. Такође, оне могу утицати и на њихов развој током времена. Особености које пољопривреду чине другачијом од осталих грана привреде налазе се на страни понуде пољопривредно-прехранбених производа, али и на страни тражње. Истовремено, употреба почетног материјала у производњи, неподударност времена производње и радног периода (сезонски карактер), али и производња средстава за сопствену употребу су карактеристике производног процеса које могу детерминисати висину остварених пословних резултата.

Мала и средња предузећа су се показала као важан развојни фактор у агропривреди Републике Србије (Церанић, Малетић, 2009). Ипак, она се суочавају са проблемима попут обезбеђења финансијских средстава за инвестирање услед споријег обрта капитала и високог ризика од неуспеха. Литература препознаје неколико стратегија развоја које су се показале ефикасним, а које омогућавају диверсификацију производње и препознавање производа међу потрошачима. За реализацију оваквих стратегија, могуће је користити и подстицајна средства државе. Праћење развоја малих и средњих предузећа се може посматрати и на основу четири индикатора: (а) број предузећа према величини и региону; (б) број запослених лица према величини предузећа и према региону; (в) остварени промет предузећа у агро-прехранбеном

систему и (г) бруто додата вредност предузећа у агро-прехранбеном систему. Секундарни подаци за потребе истраживања су прикупљени коришћењем јавно доступних база података Републичког завода за статистику.

Шести део докторске дисертације је под називом „**Емпиријски налази о ефектима субвенција на пословање малих и средњих предузећа у агро-прехранбеном систему у периоду од 2013. до 2018. године**“. Овај део дисертације посвећен је детаљном образложењу методологије емпиријског истраживања. Другим речима, образложена је примена модела случајних ефеката у анализи панел података и критеријуми на основу којих је овај модел одабран. Централни део овог дела дисертације посвећен је креираном моделу за процену и оцену ефеката субвенција на одабране пословне резултате предузећа.

Јаз у недостатку квантитативних истраживања у економици аграра, посебно о утицајима инструмената аграрне политике на развој овог привредног система, умањен је кроз ово поглавље. Применом одговарајућих економетријских модела оцењен је ефекат субвенција на финансијски резултат пословања посматраних предузећа. За примарни финансијски резултат пословања предузећа изабран је нето профит, а као независне варијабле су укључене и задуженост предузећа као и његова величина. Подаци су прикупљени из финансијских извештаја малих и средњих предузећа за период 2013-2018. година.

Квантитативна евалуација система подстицаја обухвата тестирање три истраживачке хипотезе - означене бројевима два, четири и пет. Под финансијском подршком у оквиру друге истраживачке хипотезе сматрају се неповратна средства из републичког буџета, док се за финансијски резултат узима нето профит. Када је реч о истраживачким хипотезама четири и пет, квантитативна евалуација допринела је потврђивању позитивног утицаја државне подршке расту профита предузећа.

Седми део докторске дисертације зове се „**Смернице за унапређење политике субвенционисања у аграру**“. Упућује на важне резултате до којих се дошло током истраживања, а која могу унапредити постојећи систем подстицаја. Коришћење квантитативних метода у поступку планирања подстицаја би било усклађено са потребама пољопривредника али и са приоритетним циљевима руралног развоја.

Осми део докторске дисертације односи се на **закључак** који представља резиме свих резултата до којих се дошло у току истраживања. Поред основних резултата, представљен је и теоријски и практични допринос спроведеног истраживања за ужу научну област *Економска политика и развој*, којој тема докторске дисертације припада. *Девети део докторске дисертације* односи се на **литературу** и представља преглед релевантне домаће и иностране литературе која је коришћена током истраживања и писања ове дисертације.

2 ПОЉОПРИВРЕДА, АГРО-ПРЕХРАМБЕНИ СИСТЕМ И ПРИВРЕДНИ РАЗВОЈ

2.1 Појам пољопривреде

Зачеци дефинисања оквира пољопривредног сектора враћају истраживаче економике аграра из савременог доба у далеку 1758. годину. У то време, у Француској, настала је нова доктрина коју је представљао Франсоа Кене (Francois Quesney), а која је названа *физиократизам*. Основу идеологије физиократизма чинила су три међусобно повезана сектора економске активности. На првом месту, као најзначајнији, истиче се пољопривредни сектор. Према Кенеу, једино овај сектор економске активности може да оствари вредност производње већу од трошкова насталих за организовање исте (тзв. нето производ), те је пољопривредницима додељена кључна улога у овој доктрини. Осим пољопривредног сектора, требало би напоменути да друга два чине сектор земљопоседника и сектор занатлија, слуга и свештенства. Један од знатних научних доприноса физиократизма развоју економике мисли налази се у делу *Tableau Econotmique*, а који представља окосницу даљег учења следбеника овог концепта. Истовремено, у настојању да квантификује односе и повезаности напред поменути три сектора, настала је чувена Кенеова економска табела која представља изузетан методолошки напредак у економској науци. Поједностављено, табела описује проток кретања робе и новца у тадашњој економији на следећи начин:

„ ... на почетку процеса пољопривредници (први сектор) и занатлије (трећи сектор) поседују одређени годишњи аванс. Авансом се сматра извесна количина пољопривредног(их) производа изражена у новчаној вредности. Поред тога, пољопривредници додатно располажу са одређеним новчаним износом (израженог у одговарајућој валути) која је предодређена за плаћање закупа земљишта сектору два (којег чине земљопоседници). И пољопривредници и занатлије настоје да, користећи сопствене капацитете и потенцијале, произведу одређене количине пољопривредног и индустријског производа (који се за потребе ове економске табеле исказује у новцу). Логичан след околности упућује да власник земљишта за потребе своје потрошње купи један део пољопривредних производа али и индустријских, обзиром да су му потребни и једни и други. Новац добијен од продаје пољопривредних производа земљопоседнику, пољопривредник користи (у истом износу) за куповину индустријских производа од занатлије (што је Quesney сматрао улагањем у напредак). Како и занатлије морају да обезбеде своју животну егзистенцију, један део новца улажу у потрошњу хране, а један део у обезбеђивање „занатске“ егзистенције кроз куповину сировина из пољопривредног сектора. Када се један круг активности заврши, стварају се могућности за поновљени процес репродукције. На крају првог, а на почетку другог круга, пољопривреднику остају и пољопривредни производи и новац, док занатлијама остају само сировине за обезбеђење активности у другом процесу репродукције и храна за егзистенцијалне потребе... “

Bilginsoy, 1994.

Наизглед исувише једноставан, али изузетно значајан опис јесте први аналитички покушај да се представи привреда и међузависност сектора, а у чијем средишту се налази пољопривреда која се, по мишљењу физиократа, сматра једином продуктивном делатношћу. Неретко се у литератури може наћи став економиста који упућује да је физиократизам настао као одговор на меркантилизам, услед изузетно лошег положаја сељака. До таквог положаја довело је занемаривања развоја сектора аграра и његове улоге у читавом привредном систему.

Пионирску економску табелу развијену од стране Кенеа, многи су сматрали поједностављеном, те је наилазила и на оштре критике. Ипак, следбеници физиократа (па и шире), покушавали су на разне начине да је допуне и унапреде. У складу са развојем друштва и привредним напретком, Фишер (Fisher, 1935) и Кларк (Clark, 1940) надоместили су анализу увођењем сектора услуга. Савремене економске табеле носе назив *input-output* (енгл.) табеле и представљају изузетно методолошки захтевну анализу засновану на интензивној примени квантитативних (економетријских) метода. Аутор савремених економских таблица је Леонтиф (Leontief, 1951) који је осмислио комплексну матрицу трансакција између различитих привредних делатности током једне године, а која укључује и елементе међуфазне потрошње.

О значају савремених таблица за развој економике аграра постоје опречни ставови економиста. Док појединци сматрају да су Леонтифове *input-output* табеле корисно методолошко средство за анализу комплексних односа између пољопривреде и индустрије (Schnittker, 1956), други пак заговарају став да су оне високог нивоа агрегације јер се пољопривреда не посматра одвојено од рибарства и шумарства (Andreosso-O'Callaghan, 2003). Међу онима који су били наклоњени примени ових таблица јесте и аутор Бакман (Bachman, 1952). Стао је и у одбрану Леонтифа, говорећи да у анализи није битно да ли је нешто агрегирано или не, већ ком степену агрегације припада. Сматрао је да оваква анализа може значајно да допринесе управљању фармама, пре свега кроз идентификовање економских фактора који утичу на разлике у нивоу продуктивности, и то код оних газдинстава која се баве производњом исте пољопривредне културе у истом региону. Истовремено, Бакман (Bachman, 1952) је истицао да, коришћењем ове анализе, могу да се испитају и различити нивои ефикасности производње, односно да се одреди оптималан однос између производње и трошкова, што је у складу и са „законом опадајућег приноса“ који је поставио Жак Турго (Jacques Turgot, 1767). За њега је од посебне важности била могућност коришћења овог значајног методолошког средства у анализи утицаја пореске и ценовне политике на пољопривреду.

Осим Бакмана, Вауг и Кавин (Vaugh, Cavin, 1955) истакли су и значај анализе утицаја јавних политика на стабилизацију цена и дохотка пољопривредника, што сматрају правим евалуационим изазовом. Аутори Норкрос и Фокс (Norcross, Fox, 1952) настојали су да истакну значај регионалне анализе и коришћења регионалних података приликом испитивања веза између привредних сектора.

Једна од најопсежнијих студија која користи напред поменути методологију, спроведена је од стране Завода за статистику рада САД-а и подразумева анализу чак 450 сектора (Fox, 1956). Дала је веома значајне резултате који су представљали основ за даља истраживања и изнедрили нова истраживачка питања. Међутим, како је основно ограничење имплементације анализе користећи ове табеле недостатак података, њихова примена у анализама економике аграра у земљама у развоју готово да није могућа.

Недвосмислено је да су физиократе успеле да идентификују пољопривреду као најважнију грану привреде и дефинишу њен положај у привредном систему користећи економске табеле. Ипак, од Франсоа Кенеа и његових мисли и дела протекло је више од 200 година, те је пољопривреда од тада прошла кроз неколико фаза у развоју. Не само да је попримила нове карактеристике као делатност, већ је и поимање термина пољопривреде „претрпело“ трансформације, а донекле је и проширено. У доба конзумеризма, савремени потрошач тражи софистицираност пољопривредних производа, што усложњава процес њихове производње. У фокусу се више не налазе само породична пољопривредна газдинства, већ и привредна друштва која послују по другачијим принципима, али и локалне и регионалне институције, финансијске институције и владине организације.

Питање дефиниције пољопривреде окупирао је пажњу многих аутора и представљало предмет истраживања у захтевним и опсежним студијама, не само у области економике аграра (Harris, Fuller, 2014). У наредним редовима су истакнуте неке од значајнијих и надасве занимљивих погледа на термин пољопривреда, употребљаван у светској литератури, али и код домаћих аутора.

Пољопривреда је опсежан појам који се користи за означавање скупа активности које омогућавају одржавање људске популације кроз производњу хране биљног или животињског порекла (Fuller, 2014). Истовремено, пољопривреда као резултат производње даје производе различитог ступња прераде, квалитета и намене. Тако се поједини пољопривредни производи могу одмах конзумирати, други морају да одстоје да би се на њима применила обрада, а постоје и они који нису намењени људској конзумацији, већ се користе у исхрани животиња или пак, као сировине у индустрији. Ипак, ни једно значење речи се не може разумети ако се мало зна о њеном пореклу, илити корену. Реч пољопривреда (енгл. *agriculture*) потиче од латинских речи *ager* (поље) и *colo* (обрађивати). У дословном преводу, пољопривреда значи обрађивање поља, обрађивање земљишта. Кроз литературу се појам пољопривреде различито употребљавао, те иако она у основи има уже значење, уобичајено је да се исти термин употребљава и за узгој стоке, припитомљавање животиња, хортикултуру, ратарство. Стога, приликом интерпретације и тумачења резултата из других студија, треба темељно разјаснити предмет анализе и опсежност коришћене терминологије. Две најшире прихваћене дефиниције пољопривреде у домаћој и иностраној литератури из области економике аграра потичу из два еминентна речника: Оксфордски енглески речник (енгл. *Oxford English Dictionary*) и Кембриџски енглески речник (енгл. *Cambridge Dictionary*). Према првом поменутом речнику, пољопривреда је наука или уметност обрађивања земље односно ратарство², док други речник ову привредну грану види као посао, науку или врсту привредне делатности³.

У фундаменталној основи схватања пољопривреде лежи чињеница да је дуги низ година она посматрана само кроз призму биљне производње. Тако у литератури наилазимо на широко прихваћено гледиште о поимању пољопривреде као најраспрострањенијег посла на свету од кога зависи скоро две трећине светског становништва (Cohen, 1940). Од истог аутора потиче и став да је пољопривреда дефинисана као наука и уметност култивације земљишта, уз акцентовање биљне производње као примарне пољопривредне активности. Приметно је да се и Коен (Cohen, 1940), у анализи пољопривреде у значајној мери ослања на дефиницију из Оксфордског енглеског речника.

Мали пољопривредни произвођачи углавном настоје да постигну онај ниво биљне производње који им је неопходан за одржавање активности на фарми. Са друге стране пак, један део пољопривредних произвођача уочава значај тржишта и промета једног дела производа зарад

² <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/agriculture?q=agriculture>

³ <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/agriculture>

приходавања средстава неопходних за куповину робе широке потрошње. Тиме се може унапредити квалитет постојеће пољопривредне производње и квалитет живота на селу. Из свега наведеног се изводи закључак да је становиште Коена исправно, те да биљна производња представља окосницу (развоја) примарне пољопривредне делатности и последично, прехрамбене индустрије. Двадесетих година 20. века, забележено је да се међу двадесет најзначајнијих пољопривредних производа налази највећи број оних који су намењени људском конзумирању (чак 16) док су памук, вуна и свила били једино „чисти“ индустријски производи. Листа најзначајнијих производа пољопривредне производње у периоду од 1920. до 1930. године, дата је у наредној табели:

Табела 2.1.1 Најзначајнији пољопривредни производи, 1920-1930. година

Врста пољопривредног производа	
1. Млеко и млечни производи	11. Јечам
2. Јаја	12. Шећер
3. Пшеница	13. Раж
4. Пиринач	14. Дуван
5. Свињско месо	15. Вуна
6. Говедина и телетина	16. Овчетина и јагњетина
7. Кукуруз	17. Вино
8. Кромпир	18. Кафа
9. Памук	19. Свила
10. Пшеница	20. Зрна од соје

Извор: Cohen (1940).

Други аутори пак, разматрају пољопривреду из перспективе ресурса на којима се заснива, те је по њиховом мишљењу, менаџмент управљања производним ресурсима (па и самим газдинством) подједнако важан. У оквиру оваквог дефинисања, за пољопривреду се каже да је фундаментално различита од других грана, јер њена производња искључиво зависи од природних ресурса (биљака, животиња и земљишта), а не од самог начина производње (Hill, 1980). Другим речима, у основи је оптимизација искоришћености расположивих ограничених ресурса. Када су у питању мале пољопривредне фарме, организоване породично, тада су домети погрешних одлука далекосежни, осећају их сви чланови домаћинства у кратком року (Hill, 1980). Изнети став еминентног аутора из домена економске политике, може упутити на закључак о потреби ширег сагледавања перспективе развоја савременог агара од оне која обухвата само природне ресурсе.

Мишљење о оптимизацији коришћења ограничених природних ресурса које је заступао Хил може се наћи и у литератури аутора са наших простора. Према аутору Његован (1992) пољопривреда је делатност ослоњена на природне ресурсе у животињској и биљној производњи намењеној људској употреби, али је истовремено потребно указати на неопходност примене савремених технолошких достигнућа ради ефикаснијег искоришћења природних ресурса и њихово очување за друге производне циклусе и процесе репродукције.

Antle (1999) је у својим радовима настојао да објасни појам и улогу пољопривреде у периоду постмодерног економског раста. Период постмодерног економског раста окарактерисао је као транзицију од индустријски орјентисаних привреда (период почетак-средина 20. века) до привреда заснованих на услугама и информацијама. Према његовим речима, пољопривреда је привредна грана која је, током Зелене револуције, окарактерисана као делатност са интензивном имплементацијом технолошких иновација (у механизацију, употреба хемијских средстава) са циљем унапређења производње.

Доминантан поглед на пољопривреду све до краја 20. века указивао је на веома важан положај у економском расту који је ова грана привреде уживала (Hill, Ray, 1987). И не само у економском расту, већ и у социјалном благостању становништва. Разлоге за државну интервенцију Хил и Реј (Hill, Ray, 1987) виде једино у субвенционисању извоза пољопривредних производа, што је последица добро усвојене праксе од стране фарми и повећања продуктивности рада, док се истовремено остварују позитивни ефекти и на међународну сарадњу и на благостање становништва у другим земљама.

Уобичајен став у литератури од 1940. до 1990, био је такав да се сматрало да је примарни пољопривредник ирационалан, ограничен традицијом, и да не реагује на економске подстицаје. Сходно том мишљењу, сектор пољопривреде је заостајао јер није добио одговарајућу пажњу и подршку креатора политике (Eicher, Baker, 1992). Разлог оваквом виђењу лежи у специфичностима са којима се пољопривредник суочава.

Занимљиво је осврнути се на повезаност пољопривреде и концепта одрживог развоја. Повезујући ова два појма, пољопривреда представља допринос ерозији одрживости, али представља и велику жртву других злоупотреба животне средине које настају развојем индустрије, убрзаним растом становништва и урбанизацијом (Mellor, Mudahar, 1992). Како се инструменти економске политике у свету све више усклађују са концептом одрживог развоја уз бригу за опстанак будућих генерација, јасно је да се урбанизацијом и ширењем градова угрожавају природни ресурси, али и смањује радна снага у сеоским срединама. У великом броју земаља у Европи се поштује принцип „загађивач плаћа“ који је саставни део законодавства Европске уније, а који се заснива на постојању финансијских институција које би наплаћена средства од загађивача путем еколошких средстава пласирале у активности заштите животне средине и развој рециклажне индустрије (Јовановић, Зубовић, 2018). Уједно, као један од начина задовољавања здравствене безбедности хране јесте и све интензивнији развој органске пољопривредне производње и производње хране.

Имајући у виду карактеристике наше земље и природне потенцијале, као и традицију домаћег становништва за обављање ове делатности, она не представља само извор прехранбене сигурности становништва, већ и начин живљења. Истовремено, пољопривреда је и главни извор сировина за бројне индустријске секторе (Васиљевић и др, 2011). Ипак, за пољопривредни развој је битно постићи оптималну комбинацију употребе природних ресурса и техничко-технолошких фактора како би се повећала продуктивност и ефикасност производње (Његован, 1992), а самим тим и остварили основни циљеви савременог аграра.

2.2 Специфичности пољопривреде

Пред аграрни сектор у 21. веку постављају се **значајни изазови**, од којих је сваки утемељен на различитим концептима. Један од изазова значајан за одржање људске популације јесте *потреба за повећањем производње хране*, која се првенствено остварује растом продуктивности пољопривредних газдинстава, било да су регистровани као физичка или правна лица. Реализација овог специфичног циља сматра се изазовом, јер се наилази на бројне проблеме попут обезбеђења адекватних услова за рад (наводњавање земљишта, употреба савремених ђубрива и квалитетног семена), прибављање средстава за финансирање унапређења производње (за инвестирање), недостатак адекватног простора за складиштење, али и неодговарајућа рурална инфраструктура која успорава тржишну комуникацију. Други изазов савременог аграра је *нестабилност цена хране*, која често није у рукама земаља у развоју, већ је резултат глобалних тржишних кретања, политика и временских (не) прилика. Како је пољопривреда привредна делатност са извесним специфичностима, могућности реаговања на изазове са којима се суочава у знатној мери зависе од начина на који је сектор организован, али и од адекватних услова привређивања и државне интервенције (помоћи).

Специфичности пољопривреде, једним делом, ограничавају и њену улогу у привредном развоју. Ограничење произилази из процеса **интеракције са другим секторима**, односно могућности да прати њихов развој и имплементацију савремених достигнућа (техничко-технолошких, организационих). Позицију Србије наспрам земаља из окружења које су сличног ступња економског развоја показују вредности економских индикатора. У наредној табели биће приказане вредности за Албанију, Босну и Херцеговину, Северну Македонију и Црну Гору.

Табела 2.2.1 Специфични индикатори Светске банке за земље Западног Балкана, 2019. година

Земља	БДП по глави становника (сталне цене, у \$)	Рурална популација (% у укупној популацији)	Учешће пољопривреде у БДП (%)
Албанија	5.353	38,8	18,6
Босна и Херцеговина	6.108	51,4	6,1
Северна Македонија	6.022	41,8	8,8
Црна Гора	8.908	32,9	6,7
Србија	7.411	43,7	6,2

Извор: World Bank Database [приступљено: 20.11.2020.]

Приказани индикатори допуњују проблематику анализе специфичности пољопривреде. С обзиром на значајно учешће руралне популације у укупној, евидентно је да се **концепт руралног развоја** мора уврстити као део стратегије свеукупног привредног развоја. Уколико је, пак, присутна и ниска запосленост у овим регионима, кроз смањење незапослености се истовремено могу остварити два циља: смањење сиромаштва и неједнакости, али и обезбеђивање хране (не само за оне који живе у сеоским срединама, већ и за оне у урбаним). О индикаторима који ће додатно поткрепити ове исказе биће речи у делу 2.5.

Волатилност цена пољопривредних производа савремена је појава која погађа све националне економије, без обзира на ниво достигнутог економског раста. Од ње посебно страхују сиромашне земље које су забринуте за снабдевање храном, јер изразите промене у овим ценама у значајној мери могу угрозити егзистенцијалне потребе тог становништва.

На основу напред наведеног, карактеристике пољопривредне производње могу се објединити у следеће категорије, односно облике специфичности:

- а) специфичности које произилазе из фактора производње;
- б) специфичности односа понуде и тражње на тржишту прехрамбених производа;
- в) специфичности стварања јавних добара и позитивних екстерналија;
- г) специфичности хране као основног производа;
- д) специфичност доприноса развоју другим секторима привреде.

У наставку поглавља објашњена је свака од категорија специфичности пољопривреде понаособ.

2.2.1 Специфичности које произилазе из фактора производње

Привредна грана која се сматра највећим корисником земљишта јесте пољопривреда. Вековима су пољопривредне активности стварале јединствене сеоске пејзаже са богатом разноликошћу природних (биљних и животињских) станишта, без обзира на карактер и обим делатности која се у одређеним крајевима обавља.

Земљиште се у аграрној привреди сматра основним условом за производњу, а за који не постоји слична замена, односно нема одговарајућег супститута (Ђурић, Његован, 2016).

Другим речима, не постоји сировина или предмет, односно привредни ресурс, који може заменити употребу земљишта, пре свега у сврху узгајања биљних култура, а затим и за друге потребе у пољопривреди (попут пашњака и ливада за узгој стоке. Познато је да састав земљишта утиче на могућности за узгајање биљних култура, те се применом испитивања тла и одговарајућих знања, бира она врста која може опстати и дати максималне приносе.

Осим продуктивности земљишта, у оквиру анализе о специфичностима, потребно је осврнути се и на чињеницу да је земљиште „непокретно“ односно да се налази на једној локацији са које се не може пренети на другу. Иако локација одређује могућности за искоришћавање тог земљишта у пољопривредне сврхе, детерминише и начине његове експлоатације. Јер, није свеједно да ли се земљиште налази далеко од главних саобраћајница, у неприступачним пределима, или је близу инфраструктурних објеката који омогућавају лакшу комуникацију са другим подручјима или градовима.

Неумноживост је следећа специфичност земљишта која произилази из његових природних карактеристика (Закић, Стојановић, 2008). Другим речима, величина земљишта се изражава у мерним јединицама за површину, те се она не може мењати, проширивати, односно умножавати. Укупна површина на којој се одвија пољопривредна производња једино се може проширивати куповином додатног простора, или пак оспособљавањем оног које се не користи (или ти његовом пренаменом). У сваком случају, величина појединачних парцела је фиксна. Пренамена земљишта је данас посебно важна у руралним подручјима која су напуштена и на којима се дуго година није обављао ни један вид активности.

Осим плодности, непокретности и неумноживости, природна карактеристика земљишта јесте и *неистрошивост* (Закић, Стојановић, 2008). Неистрошивост (у аграрном смислу) значи непрекидно давање материја из земљишта биљкама у чијој производњи учествују. Материје се могу надокнадити „вештачким путем“, пре свега додавањем одговарајућих хемијских средстава и суплемената, а са циљем да земљиште не изгуби своја првобитна својства.

2.2.2 Специфичности односа понуде и тражње на тржишту прехранбених производа

Анализа понуде и тражње је подједнако важна како за примарну пољопривреду тако и за индустрију, али с обзиром да постоје есенцијалне разлике у карактеристикама ових привредних делатности, тако се и стратегије развоја морају њима прилагодити (Cohen, 1940). Осим економског, веома је важан и социјални аспект који подразумева да су егзистенцијалне потребе у основи бављења пољопривредом.

Фактори који детерминишу понуду истовремено утичу на пословање субјеката, односно произвођача и могу се поделити у три групе (Закић, Стојановић, 2008):

- специфичности пољопривредног предузећа;
- специфичности производног процеса;
- специфичности управљања ресурсима.

Специфичности пољопривредног предузећа. Иако у аграрном сектору наилазимо на бројне субјекте, на страни понуде се посебно истичу породична газдинства и предузећа. У стратегијама развоја земаља у транзицији се често, као основа развоја аграра, налазило породично газдинство фармерског типа (Длеск, 2002). Са друге стране, приметно је истицање пољопривредних предузећа (правних лица) која се, због својих особености пословања, брже и лакше прилагођавају променама изазваним транзиционим периодом. Ипак, за разлику од породичних пољопривредних газдинстава која теже ка остваривању минималног нивоа зараде, предузећа у основи теже ка максимизацији добити (Длеск, 2002).

Породична пољопривредна газдинства су посебни социо-економски субјекти који имају другачији поглед на производну функцију у поређењу са предузећима. Непрекидно се налазе у дилеми између продаје на тржишту или коришћења у домаћинству, али и између улагања сопствене радне снаге у производни процес или коришћења плаћене (Томић, Вукелић, 2005). За разлику од породичног газдинства, пољопривредна предузећа одликује специфичност управљања пословањем, које се огледа у припреми пословних планова, финансијских токова и праћења годишњих финансијских резултата.

Савремено пољопривредно предузеће (било да је микро, мало, средње или велико) послује на исти начин као и привредна друштва регистрована за обављање других делатности, у другим секторима. Суочено је са истим циљевима у кратком року, али ипак наилази и на ограничења која произилазе из природе пољопривредне активности – ограниченост природних ресурса, временске прилике и епитета хране као егзистенцијалног добра. Приликом доношења планова, три кључна питања се разматрају: како производити, шта производити и колико производити (Закић, Стојановић, 2008)?

Специфичности производног процеса. Велика количина аграрних производа има такву особину која онемогућава да се, у кратком року, понудом сразмерно одговори на повећање тражње, понајвише из разлога дужине трајања производног циклуса - многи производни циклуси трају најмање једну годину, а неретко чак и више година. Другим речима, краткорочна понуда пољопривредних производа је нееластична. За дуже производне циклусе важно је очување плодности тла, јер се у кратком року она не може изменити. На нееластичност производње утиче и карактеристика почетног материјала (сировина) која се користи у производњи, која неретко не садржи све потребне карактеристике као крајњи производ. У зависности од културе, одређена је зависи и дужина временског периода који протекне док се производ не сматра коначним и када се може ставити у промет. Управо је ово једна од кључних тачака анализе специфичности понуде која онемогућава пољопривреднику да одговори на захтеве тржишта повећањем производње. Чак иако пољопривредник уложи средства у нови производни циклус, потребно је време за његову реализацију, те се стога време одговора не поклапа са захтевима потрошача.

Имајући у виду да неки пољопривредни процес може трајати краће, а неки дуже, пољопривредници се неретко одлучују да свој асортиман обогате производима који му омогућују континуирану зараду током године. Са једне стране, то може бити предност, посебно када је традиционална пољопривреда у питању и када се знања преносе генерацијама. Са друге стране, недостатак у савременом свету јесте примена метода која омогућава ефикасније искоришћавање ресурса, а ниже трошкове. Старији пољопривредници су, готово по правилу, скептични према иновацијама и изменама постојеће производње, што усложњава одговоре производње на захтеве савремених потрошача.

Истовремено, и тражња за пољопривредним производима је нееластична, пре свега због чињенице да је храна основно добро (Стојановић, Цветковић, 2011).

Специфичности управљања ресурсима. Два основна фактора, односно ресурса, су рад и средства за производњу (Закић, Стојановић, 2008). У традиционалној пољопривреди људска снага има изразито важну улогу у обављању послова на газдинствима. Почев од Зелене револуције, па све до данашњег дана, људска снага рада замењује се механизацијом и све већом употребом машина, а у земљама са вишим стопама економског раста, чак и роботима.

У остала материјална средства за производњу спадају: (а) дугогодишњи засади (воћњаци, виногради, засади индустријског биља и шуме); (б) сточни фонд; (в) грађевински објекти (за чување и гајење стоке, складиштење биљних култура, за смештај пољопривредне механизације, за смештај радника, итд.); (г) пољопривредна механизација и транспортна средства; (д) обртна средства (залихе, новчана средства и потраживања од купаца).

Клима и квалитет земљишта нису материјални ресурси, али су додатни фактори који утичу на обим производње одређених пољопривредних производа и представљају ограничења у тежњи за ефикаснијом производњом.

Стога је из перспективе одржавања стабилности снабдевања храном на глобалном нивоу потребно одржати производни потенцијал пољопривреде упркос лошијим климатским условима, или пак другим отежавајућим околностима. Велико ограничење у одговору понуде на растућу тражњу за храном, представљају недостаци у специфичним знањима, застарелост механизације, пропадање и уништавање земљишта (пред налетом урбанизације), као и недоследност бављења пољопривредном делатношћу у оквиру једног газдинства.

У литератури економике аграра, функција понуде се исказује као однос између количине добара и његове цене, доступних на одређеној локацији у одређено време (Barkley, Barkley, 2013). Може се посматрати индивидуално (као функција понуде сваког газдинства/предузећа појединачно) или агрегатно (као сума свих индивидуалних функција понуде одређеног производа). Да би се разумеле особености агрегатне функције понуде, потребно је анализирати индивидуалне функције понуде предузећа. Крива маргиналних трошкова дефинише односе између количине произведених добара и цене истог тог добра, те предузећа која се руководе максимизацијом профита бирају онај ниво производње где је маргинални принос (или цена) једнака маргиналном трошку за дате јединице производа (Манкју, 2006; Закић, Стојановић, 2008; Barkley, Barkley, 2013). Ипак, за пољопривредну делатност је карактеристично да пољопривредна газдинства послују по нешто другачијим принципима у односу на пољопривредна предузећа, те настоје да остваре просечне нивое зараде, а неретко и минималне, ради одржања породице на фарми (Закић, Стојановић, 2008).

Први економиста који је нацртао криве понуде и тражње које и дан-данас познајемо и употребљавамо, јесте Алфред Маршал и то крајем 19. века. Све у свему, индивидуална (а сходно томе и агрегатна) крива понуде има позитиван нагиб, односно исказује позитиван однос између цене и количине неког добра. Закон понуде каже да ће, уколико је све остало константно, са порастом цена производа доћи и до повећања понуђене количине (Aldrich, 1996; Barkley, Barkley, 2013).

У оквиру анализе специфичности понуде пољопривредних производа, потребно је осврнути се на **концепт еластичности** и ближе објаснити зашто се понуда пољопривредних производа посматра као нееластична. Еластичност је један од основних појмова у економији и подразумева процентуалну променљиву једне економске променљиве која настаје као резултат процентуалне промене у другој економској променљивој (Varijan, 2007). **Еластичност понуде** представља проценат промене у количини понуђеног производа као одговор на процентуално повећање цене тог добра. Теорија познаје три врсте еластичности криве понуде: нееластична понуда, еластична понуда и јединична еластичност. Нееластична крива понуде је она која показује релативно мале промене у количини понуђеног добра као одговор на промену у цени (другим речима, узима вредност мању од 1 процента). Са друге стране, еластична крива понуде је она која узима вредност већу од 1 процента и која подразумева виши одговор на промене у количини понуђеног добра у односу на промену у његовој цени. Последице, и у економици аграра ретко присутно, јединична еластичност понуде је тачно једнака 1, односно са променом цене добра за 1 проценат и понуђена количина ће се променити за тачно 1 проценат.

Прегледом литературе и истраживања која су у основи анализирала истраживачка питања о еластичности понуде, може се закључити да је понуда пољопривредних производа у кратком року нееластична (Black, 1924; Binswanger, 1989; Cheplyanskij, 2006; Roberts, 2013; Iqbal, 2017).

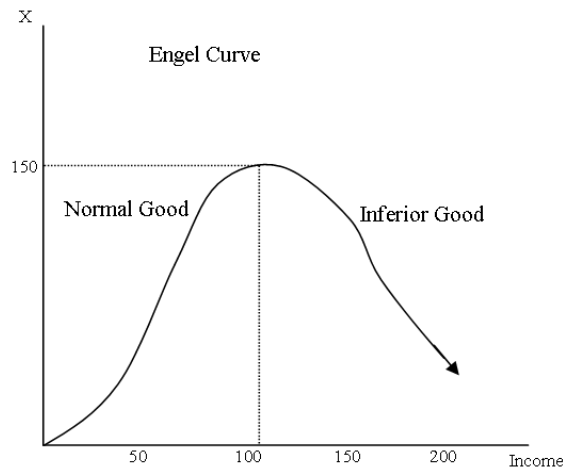
Након анализе криве и еластичности понуде, потребно је сагледати и другу страну, а то је страна тражње. Тражња за производима подразумева куповину коју потрошачи чине да би задовољили своје потребе, уз максимизацију корисности. Основне детерминанте тражње су цена и доходак потрошача. Тражња се дефинише као воља и спремност потрошача да плате неко добро (Barkley, Barkley, 2013). Сходно дефиницији и детерминантама, крива тражње је функција која повезује све комбинације цена и количина, а може бити индивидуална или агрегатна. Закон тражње подразумева такав однос између количине добра и цене тог добра, да у случајевима када цена добра расте – тражња за тим истим добром опада. Односно, количина траженог добра и његова цена крећу се у супротном смеру. Потрошачи се понашају и у складу са законом о маргиналној корисности који упућује да се задовољство од коришћења сваке додатне јединице производа смањује, како се њихов број повећава (Манкју, 2006). Крива тражње има негативан нагиб, јер се са растом цене једног добра тражња за њим смањује.

Еластичност тражње може бити ценовна и доходовна. Ценовна еластичност тражње мери промене у количини тражње за добрима услед промене у цени тог добра. Насупрот ценовној, доходовна еластичност тражње показује реакцију на промену дохотка. Обе еластичности могу узимати вредности мање од 1 (нееластична тражња), веће од 1 (еластична тражња) и вредност 1 (јединична еластичност тражње).

У анализи еластичности тражње код ових специфичних добара, уводи се појам супститута. Наиме, реакција потрошача на промену цене једног добра у великој мери одређена је постојањем заменског добра и његове цене. Уколико не постоји адекватна замена, то за потрошача значи да мора или да прихвати вишу цену или да се одрекне корисности коју му то добро доноси. У ситуацијама зависности од неког добра (попут употребе дуванских производа), уколико се промени цена једног добра, потрошачима на располагању стоје други супститути (брендови или друге врсте дуванских производа). Потрошач се не одриче своје навике, само прелази на другу алтернативу (Зубовић и др, 2020).

Прегледом литературе и истраживања о еластичностима тражње за пољопривредним производима, свеопшти закључак указује да је храна есенцијално добро и да потрошачи слабо реагују на промене цене. Односно, промена тражене количине знатно је мања од промене цене, те се тражња за пољопривредним производима сматра нееластичном. Потрошачи настоје користити приближно исте количине и након промене цене (Tompson, 1916; Green, 1999; Sheplyanskiy, 2006; Andreyeva, 2009; Andreyeva, 2010; Вукадиновић и др, 2017; Јовановић, 2018).

На крају, анализа ће бити заокружена односом дохотка и тражене количине. У литератури, концепт је познат као Енгелова крива (Engels, 1857). Према Енгеловом закону, како се приход појединца повећава, удео дохотка који се троши на храну опада, *ceteris paribus* (Barkley, Barkley, 2013). Ближе речено, како људи постају богатији, више новца троше на храну. Али, са друге стране, удео дохотка који се на храну потроши расте по опадајућој стопи. Услед значаја овог закона за посматрање положаја аграрног сектора у свеукупном привредном развоју, а због својих специфичности и особености, биће детаљније објашњен на следећем графикону.

Графикон 2.2.1 Енгелова крива за нормално и инфериорно добро

Извор: California State University Northridge, www.csun.edu

На графикону 2.2.1. приказана је Енгелова крива за нормално и инфериорно добро. Просечни потрошач, са ниским приходима, желео би да конзумира више хране. Стога, са повећањем прихода, он своју потребу задовољава куповином додатних количина тог производа. У једном тренутку, добро које конзумира поприма другачији облик, јер потрошач према њему постаје индиферентан. Корисност је максимизирана, постигао је жељени ниво потрошње, па са даљим растом прихода потрошач смањује количину тог добра које користи. Једно од објашњења прихваћено у литератури каже да појединац након једне тачке постаје довољно богат, те јефтиније пољопривредне производе замењује скупљим.

Импликација овог закона на развој пољопривреде јесте сигнификантна, јер тумачење показује да са растом богатства појединаца (мерено растом дохотка), умањује се значај пољопривредне производње наспрам остатка привреде. Односно, како друштво постаје богатије (посматрано агрегатно), тако и позиција пољопривредног сектора заузима друго место у економском расту и развоју.

2.2.3 Специфичности стварања јавних добара и позитивних екстерналија

Пољопривреда је сектор који има импликације и на развој других економских сектора унутар привреде.

Ова специфичност пољопривреде је изузетно важна, управо због синергетског дејства и међусобне повезаности између сектора. Заједничким садејством, веће су могућности за остваривање квалитетнијег живота, али и бољег економског положаја појединаца запослених у пољопривреди. Управо се из тих разлога рурални туризам третира као полуга економског развоја за подизање животног стандарда за становнике руралних подручја (Радовић, Пејановић, Његован, 2012). Свака земља поседује традицију која је чини другачијом од осталих, јединствену историју и окружење, а најбољи начин да се то посетиоцима (туристима) дочара, јесте обиласком аутентичних средина. Оригинална искуства која су уткана у селима и животном искуству пољопривредника, а која се преносе са генерације на генерацију чине богатство руралних подручја које је акумулирано годинама и које се не може тек тако „једнострано“ научити читањем књига или изучавањем у образовним институцијама. Стога је утврђивање руралности путем одговарајуће методологије важно за креирање политике равномерног регионалног развоја (Богданов, Стојановић, 2006).

Општи циљ развоја руралног туризма јесте унапређење локалних заједница у руралним регионима кроз креирање социјалних, економских и еколошки одрживих туристичких

дестинација, како у кратком тако и дугом року (Ђорђевић-Милошевић, Миловановић, 2012). На овај начин се постиже и стварање позитивних екстерналија по друштво, како због неговања традиције, тако и због очувања природних ресурса и пејзажа. Истовремено, брига о овим дестинацијама утиче на њихову доступност садашњим и будућим генерацијама дестинацијама, што потврђује карактер јавног добра („у истој количини се мора обезбедити за све потрошаче на које се односи, иако му сваки од њих може приписати различиту вредност“; Варијан, 2007).

Шире посматрано, пољопривреда на специфичан начин може да допринесе испуњењу друштвених циљева, осим производње хране. Другим речима, многи су позитивни ефекти које пољопривредна активност генерише попут очувања традиционалних вредности на селима, промоција живота у руралним подручјима, неговање традиције и очување природних ресурса. Гледано кроз призму појединачног пољопривредног газдинства, у литератури се могу наћи радови који потврђују тезу да су економске користи за домаћинство веће уколико се оно истовремено бави и пољопривредном производњом и руралним туризмом (Петровић, Грујовић, 2015).

Актуелност истраживања о утицајима пољопривредних активности на животну средину и еколошку свест не јењава. Иако се сматра да пољопривредна активност представља једног од великих извора загађења, а које се испољава кроз деградацију плодног земљишта, уништавање и сечу шума, осиромашење биодиверзитета и стварање отпада, ипак се говори и имплементацији позитивне праксе која у значајној мери уважава све осетљивости животне средине (Карапанџин, 2018). Према овом аутору, поменути праксе се могу груписати у: (а) примена минералних ђубрива у складу са спецификацијом земљишта; (б) заоравање жетвених остатака; (в) управљање употребом пестицида, уз настојање за што мање коришћење истих; (г) управљање пејзажима; (д) органска пољопривреда. Последњих година забележен је све већи интерес потрошача за производе органске пољопривреде широм Европе (па и у Србији), што указује на могућности за имплементацију овог начина производње на пољопривредним газдинствима у земљи. На тај начин се директно може утицати на оплемењивање животне средине, али и на коришћење пољопривредног (органског) отпада у производном циклусу (Зубовић, Јовановић, 2018).

2.2.4 Специфичности хране као основног производа (храна као есенцијално добро)

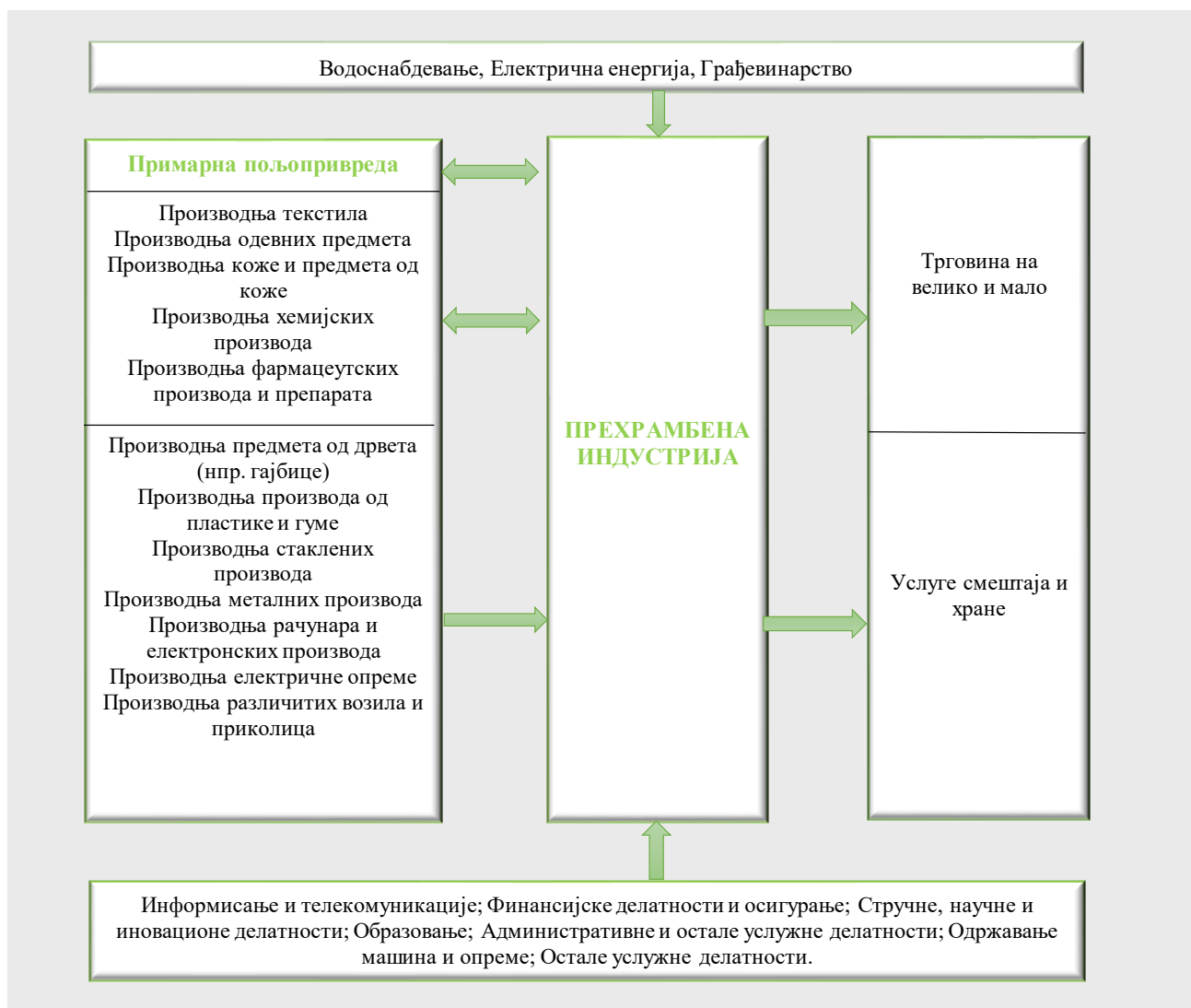
Како је храна егзистенцијално добро, тиме јој свака особа придаје високу вредност. То је њена јединствена карактеристика која је издваја од свих других добара. Неопходност коришћења у свакодневном људском животу чини ову грану привреде делом културе и политике сваког друштва. Потрошачи често настоје да повежу производњу хране са културним и етичким питањима, што укључује и бригу за здравље, сигурност и квалитет хране. Проблематика недовољне или пак прекомерне производње хране, централно је питање аграрних политика држава широм света, те се имплементација мера разликује у зависности од економског и социјалног концепта на којима почива привредни развој такве националне привреде. Осим сигурности, приметна је брига за обезбеђењем безбедности и квалитета производа.

Веома је важан концепт квалитета хране, јер преференције у потрошњи у значајној мери јесу одређене њеним квалитетом. Како произвођачи настоје да заузму што већи удео на тржишту, јасно је да велику пажњу морају посветити квалитету. Ипак, није у потпуности јасно како се мери квалитет хране (Vaclavik, Christian, 2008). Иако га је тешко дефинисати, односно осмислити једнозначну дефиницију, углавном се односи на карактеристике хране попут нутритивног садржаја (који се добија хемијском анализом), али и на основу укуса или пак мириса. Храна као егзистенцијално добро условљава строгу примену свих безбедносних и санитарних процедура приликом њихове производње.

2.2.5 Специфичност доприноса развоју другим секторима привреде

У значајном броју привреда, пољопривреда је представљала основну економску активност на бази које су се друге активности изграђивале. Стога је најважније бринути се о овом кључном елементу привреде, не само у оним земљама које су нето извознице сировина и производа из пољопривреде, већ и у онима које имају значајан број запослених у овој привредној грани која храни готово целокупну популацију. Најинтензивнију интеракцију пољопривреда (и прехрамбена индустрија) остварују са сектором трговине на велико и мало и сектором услуга смештаја и исхране. Са једне стране, пољопривредно-прехрамбени производи до крајњих потрошача долазе преко сектора трговине, па што се веће количине производа откупе од пољопривредника, то ће бити доступније крајњим потрошачима. Са друге стране, што трговци остваре боље услове пословања (рабати и марже), то ће и њихова зарада бити виша.

Специфичност интеракције пољопривреде (и прехрамбене индустрије) биће илустрована на приказу 2.2.1.

Илустрација 2.2.1 Пољопривреда, прехрамбена индустрија и други сектори

Извор: Министарство привреде Републике Србије (2017). Преглед актуелног стања са СВOT анализом за прехрамбену индустрију у Србији. [приступљено: 04.01.2021.]

Претходни дијаграм најбоље осликава повезаност примарне пољопривреде, прехрамбене индустрије и осталих сектора у привреди. Јасно је у ком смеру се крећу њихове активности

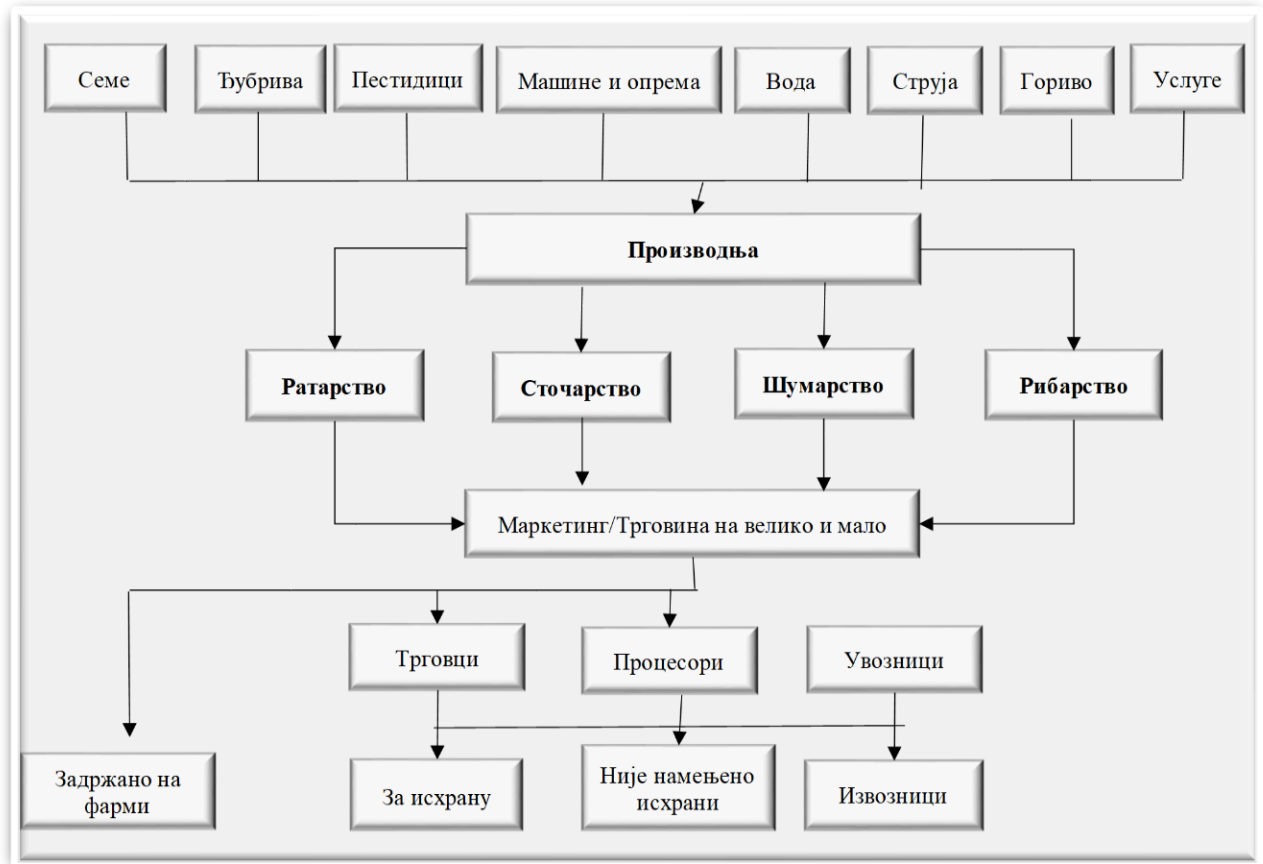
(једностране и двостране повезаности). Сходно чињеници да прехранбена индустрија заузима централни део, евидентно је да је њен утицај изразито значајан. Стога ће наставак анализе у дисертацији управо бити посматран са аспекта агро-прехранбеног система.

2.3 Пољопривреда, агропрехранбени систем и агропривреда

Вековима је пољопривреда била посматрана као скуп активности које се одвијају на селима, а које су одређене капацитетима једног газдинства и знањима пољопривредника. У најужем смислу, укључивала је само ратарство и сточарство. Већина сељака живела је на фармама, те је газдинство истовремено било и место где су обављали пољопривредне послове, али и основне животне активности. Ретки су они који су живели далеко од фарми, јер и природа посла у аграру некад захтева непрекидно присуство фармера (посебно у сточарству или узгајању живине).

Ипак, савремени аграр се током последњих година, а нарочито након Зелене револуције, значајно изменио. Догодиле су се и трансформације кроз примену нове технологије, иновација, а фармери су настојали да се тржишно оријентишу. Ефекти Зелене револуције се осећају и данас, не само у примарној пољопривреди, већ и у агро-прехранбеној индустрији и агробизнису. Трансформације су довеле до виших стопа економског раста националних економија, па је већа тражња за пољопривредно-прехранбеним производима довела и до потребе за растом њихове понуде.

Дејвис и Голдберг (Davis, Goldberg, 1957), агробизнис су дефинисали као збир свих операција укључених у производњу и дистрибуцију пољопривредних производа. Друга дефиниција за агробизнис каже да је он систем који се састоји од предузећа мотивисаних профитом а која су укључена у процес (примарне) производње/прераде хране, складиштење, дистрибуцију, целокупан процес логистике, па и маркетинг (Ricketts, Rawlins, 2001). Према аутору Рој (Roy, 1980) агробизнис се дефинише као координациона наука између примарне пољопривреде (и њеног снабдевања основним инпутима), производње пољопривредно-прехранбених производа вишег степена прераде, као и крајње дистрибуције хране до потрошача.

Илустрација 2.3.1 Агро-привреда као систем

Извор: Gandhi (2014)

Између активности и субјеката унутар агробизниса постоји снажна и нераскидива веза. Док су једни искључиво усмерени на производњу хране, други се баве производњом свега оног што је неопходно зарад производње те исте хране. Стога, сектор примарне пољопривреде јесте најважнији (јер се у њему производе основни прехрамбени производи), али ипак без подршке осталих сегмената из агробизниса не би могао да опстане у савременом свету, на дуги рок. Милиони људи су запослени у агропривреди, а знатно већи број зависи од производа који се у оквиру њега производе (Gandhi, 2014).

Ужи појам од агробизниса (или агропривреде) јесте агро-прехрамбени систем, који у литератури из области економике аграра заузима посебно место. На почетку ближег одређења појма агро-прехрамбени систем и спецификације делатности које обухвата, потребно је објаснити и само значење речи *систем*. Наиме, систем представља скуп међусобно повезаних елемената (односно саставних компоненти), а карактеристике односа између њих зависе и од циљева функционисања сваког од система. Сходно циљевима и међусобним односима, разликују се и различити видови система (Johnson, Rausser, 1977).

Агро-прехрамбени систем представља обједињено посматрање два сектора – примарну пољопривредну производњу и прехрамбену индустрију (Закић, Стојановић, 2008). Од произвођача до крајњег потрошача хране предузима се читав низ активности како би се одговарајући производ нашао у домаћинствима потрошача. Било да су потрошачи становници урбаних или руралних подручја, квалитет и здравствена исправност пољопривредно-прехрамбеног производа морају бити задовољени. У зависности од степена прераде, зависи и број активности и временски период који протекне док се производ не нађе у рукама купца.

Синоним за агро-прехрамбени систем у литератури јесте агро-индустријски комплекс.

Развој агро-прехрамбеног система прати укупан друштвено-економски развој једне привреде. Савремене потребе агара подразумевају повећање продуктивности на газдинствима уз примену нове технологије, обуку радника за њихово коришћење, имплементацију нових знања у обради земљишта или организовања производње или замена старих средстава за рад и производњу новим врстама.

Претходно наведени закључци упућују на потребу за усклађивањем степена развијености примарне пољопривредне производње и прехрамбене индустрије. Растућа тражња за прехрамбеним производима (вишег степена прераде) захтева повећану употребу сировина из примарне пољопривреде. Импликација оваквог стања на тржишту подразумева да истовремено мора доћи и до пораста производње унутар овог основног аграрног сектора, што најчешће и није случај. Стога се недостатак компензује увозом ове категорије производа.

С обзиром да Србија припада групи земаља ниског и средњег дохотка, и да агро-прехрамбени систем заузима важну улогу у њеном економском оснаживању, бројни аутори су се бавили истраживањем односа између два сектора. Према ауторима Војновић, Грујић и Грујић (2013), установљено је да се примарна пољопривреда и прехрамбена индустрија не развијају равномерно у Србији. Штавише, примећено је да производња прехрамбеног сектора расте брже него производња примарне пољопривреде.

Једно занимљиво гледиште на појмовно одређење агропривреде и агробизниса долази од аутора Треворса и Сајера (Trevors, Saier, 2007), који агробизнис дефинишу као корпоративно ратарство и сточарство које се заснива на интензивном коришћењу пољопривредне механизације, ђубрива и огромних површина земљишта које је у власништву (и којим управљају велике корпорације). За циљ агробизнис система се узима производња хране у глобалне сврхе, која се транспортује стотинама или хиљадама километара од места порекла. Исти аутори посматрају пољопривреду као ситну производњу (узгајање малог обима), неретко традиционално, са нагласком на потрошњу локално узгајаних сировина, локалну радну снагу, хранљивих материја у земљишту које нису вештачки додаване.

Статистички приступ. Сваком економисти који се бави истраживањем важно је да располаже поузданим подацима које може интерпретирати на жељени начин, а надасве и користити их у примени квантитативних метода. За област економике агара је посебно битно знати шта стоји иза података о пољопривреди или пак, о агро-привреди. Наредних неколико пасуса ће бити посвећено управо статистичком објашњењу (погледу) на пољопривреду.

Статистички приступ је значајан зарад разумевања онога што прикупљени подаци приказују, јер се одговори на истраживачка питања могу добити уколико се у њиховом испитивању користе примерени подаци. Како се као ограничења у истраживањима често наводи недостатак квалитетних и репрезентативних података, тако се детаљним разматрањем и разумевањем онога што би ти подаци требало да представљају, они могу унапредити.

Пре него што се започне са процедуром прикупљања података (било да се ради о редовним годишњим истраживањима или пројектним), веома је важно да се разумеју предмет и циљеви истраживања, као и основне јединице посматрања. Примећено је, у досадашњем прегледу литературе, да постоје различити погледи на пољопривреду, агро-прехрамбени систем и агро-привреду. Пред истраживаче се, због тога, поставља питање о исправном тумачењу ове гране привреде. Другим речима, квалитетни подаци захтевају јасно разграничење:

- (а) *ентитета* који се посматрају као саставни део примарне пољопривреде и *ентитета* који се посматрају као део прехрамбене индустрије;

- (б) броја запослених (један део послова на савременим фармама се обавља изнајмљивањем радне снаге, обично сезонских радника, или помоћу агенцијских услуга а зарад обављања појединих послова) ;
- (в) основне делатности пољопривредног газдинства (у условима када пољопривредно газдинство не обавља само послове производње, већ пружа и услуге руралног туризма, потребно је одредити се за основну делатност).

У научним круговима постоји потреба за прецизним и једнозначним информацијама и дефиницијама појмова који ће у потпуности одговарати жељеном предмету и циљу истраживања. Добијени подаци, осим што би требало да буду једнозначни, требало би да буду и упоредиви, посебно када је у питању компарација и на међународном нивоу, али и по годинама.

Појам пољопривреде је детаљно разматран у поглављу 2.1. У оквиру њега, наведене су и анализиране дефиниције пољопривреде које су опште прихваћене у научним круговима. Једна се ипак издваја, а то је дефиниција Оксфордског енглеског речника (National Academies of Sciences, Engineering and Medicine, 2019). С обзиром да особе које се баве дизајнирањем и спровођењем прикупљања података, па на крају и њихове обраде, имају другачија виђења у поређењу са истраживачима, односно научницима, проблематику појмова пољопривреде и агропривреде посматрају из друге перспективе, пре свега са аспекта имплементације статистике и квантитативних метода. У једном од њихових разматрања, објављеном у „*Improving Data Collection and Measurement of Complex Farms*“ (2019), наводи се дефиниција Одбора за међународне рачуноводствене стандарде (ИАСБ). Према тој дефиницији, пољопривреда се третира као пословна активност управљања биолошким процесом ради производње пољопривредних производа (млека, кромпира, јабука) или пољопривредних сировина (семе биљке, сено). Међународни статистичари и институције се ослањају на дефиницију сличну оној коју користи ИАСБ.

Статистичка класификација економских активности у Европској заједници и Међународном интегрисаном систему економских класификација (којим управља УН Комисија за статистику – УНСТАТ) групише пољопривреду у једну категорију, заједно са рибарством и шумарством. Као таква, она се користи у великом броју националних рачуноводствених система. Дефиниција према УНСТАТ каже да: „*Пољопривреда, рибарство и шумарство су скуп активности које се спроводе ради експлоатације биљних и животињских природних ресурса, узгоја усева, узгоја животиња, сече дрвећа и других биљака, али и узгајање и експлоатација животиња са њихових природних станишта (рибарство, лов и шумарство)*“. По истом принципу и Северноамерички систем индустријске класификације (НАИЦС) групише пољопривреду. У наставку су објашњени елементи те дефиниције о пољопривреди:

- *Сектор пољопривреде, шумарства, лова и риболова* – Састоји се од активности које обухватају узгој усева, животиња, рибе, сечу дрвећа или лов животиња у својим природним стаништима.
- *Пољопривредни објекти* - Објектима у пољопривреди се сматрају фарме, ранчеви, млекаре, стакленици, расадници, воћњаци или мрестилишта. Фарме се могу класификовати према типу власништву и површини (величини). Власник једне парцеле (фарме) може бити само један али може бити и више њих (сувласници). Исто тако, могуће је да пољопривредник узима један део земље у закуп уколико његове потребе то захтевају.
- *Управљање газдинством или производњом* - Пољопривредним газдинством (фармом или земљиштем) може управљати једна особа (најважнији или најкомпетентнији члан домаћинства), док му помоћ пружају остали чланови. Осим тога, забележене су и ситуације када власник газдинства запошљава друге особе који имају неопходна знања за управљање фармом (организационе и управљачке вештине).

- *Карактер пољопривредне делатности* - У примарној пољопривредној производњи се разликују два типа активности: производне активности и помоћне (услугне) активности. Производна активност се другачије назива и основном пољопривредном производњом; она обухвата све активности које се обављају на фарми а којима руководи надлежни (власник фарме или менаџер). Помоћне активности потичу од услуга које дају подршку производним активностима (неке од њих су услуге припреме земљишта за сетву, послови ђубрења земљишта, бербе или жетве).
- *Истраживање и развој* - Изузете из сектора Пољопривреде, шумарства, рибарства и лова су установе које се претежно баве истраживањима у пољопривреди. Оне се налазе у оквиру посебног сектора - Истраживање и развој.

У анализи је јако важно направити дистинкцију између породичних пољопривредних газдинстава (регистрованих као физичка лица) и привредних субјеката регистрованих као правна лица. С обзиром да се њихови начини пословања и односа према пољопривреди, агро-прехранбеном систему и агропривреди знатно разликују, приликом прикупљања података изузетно је важно прецизно дефинисати која је циљна популација.

И на крају, потребно је дати одговор на питање како статистичари виде агробизнис, односно агропривреду. Са протоком времена, постало је јасно да се један део активности из примарне пољопривреде „изместио“, односно да се одвија изван граница једног газдинства. Некада је пољопривредник комплетан процес производње и прераде самостално обаљао (уз помоћ чланова породице), те се као семе за биљне културе користило оно које је произведено на том газдинству, користило се сено са сопствених пашњака, док су се производи попут јаја, млека, сира паковали у једноставне амбалаже и потом носили купцима или у домаћинства или на пијаце. Променили су се услови живота, промениле су се и преференције потрошача, па је са економским развојем дошло и до нових видова производње, али и комуникације са купцима. Тако данас пољопривредник купује семе које му је потребно за узгајање биљних култура, купује ђубриво (чешће хемијског порекла), ангажује радну снагу за обављање појединих активности, а амбалажа постаје све атрактивнија. Ређи су директни контакти са купцима, а све чешћи откупи од стране великих трговинских ланаца. Стога статистичари наилазе на проблем евидентирања правих прихода једног газдинства, стварног броја запослених и његових зарада, али и стварних трошкова који су директно повезани са примарном пољопривредом. Управо се због тога, у прикупљању података, одвојено посматрају основне производне делатности и помоћне. Данас се пољопривреда одвојено посматра од сектора прехранбене индустрије, па и од других услужних сектора. Другим речима, да бисмо добили укупан допринос агро-прехранбеног система економском расту једне земље, морали бисмо сабрати статистичке податке за два сектора који се посматрају одвојено.

Према Класификацији делатности Завода за статистику Републике Србије (2010), сектором А је означена Пољопривреда, шумарство и рибарство – што је у складу са међународним статистичким ознакама⁴. Примарној пољопривреди припадају делатности групе 01 и носе ознаку од 01.1 до 01.7.

Као што је већ објашњено, агро-прехранбени систем чине примарна пољопривредна производња и прехранбена индустрија. Према Класификацији делатности Завода за статистику Републике Србије (2010), производња прехранбених производа (или Прехранбена индустрија) саставни је део сектора Ц који се зове Прерађивачка индустрија. Прехранбеној индустрији припадају делатности од 10.1 до 10.8.

⁴ Дефиниције делатности видети на линку: [Microsoft Word - Odsek A_Poljoprivreda.doc \(stat.gov.rs\)](#)

2.4 Развој пољопривреде кроз историју

Пољопривреда је делатност која се прилагођава – потребама потрошача, потребама националне економије, потребама заштите животне средине. Подложна променама, у различитим периодима развоја друштва имала је другачије појавне облике. Ипак, њена важност и значај за човеков живот опстаје и у савременом друштву. Потреба да се задовоље растуће жеље за храном које настају као последица повећања броја становника на Земљи (али и расположивог дохотка), непрекидно ће захтевати њено оплемењивање, усавршавање, имплементацију нових технологија. Стога се са правом може рећи да развој пољопривреде истовремено прати и развој људске цивилизације.

Номадски начин живота је најстарији облик људског преживљавања. Карактерише га живот у заједници односно „чопорима“, селидба у потрази за новим ловиштима и развој говора. Жеља за максимизацијом расположивих ресурса (хране) и тада је била у основи животних активности, па су људи настојали да промене своје станиште како би имали више хране на располагању, тј. више могућности за лов.

Иран се сматра колевком узгајања многих биљака, па се пољопривреда са ових простора постепено ширила и на просторе Јерменије, Кавказа, а затим у дуж Медитерана и Европе (Јевтић, 1993).

Арапска пољопривредна револуција је појам карактеристичан за примену иновација у пољопривреди на Блиском Истоку. Везује се за период од 8. до 13. века и одликује га значајна трансформација пољопривреде у исламској регији. (Lanslor, Eskelner, Bakers, 2019). Први пут се у литератури овај појам дефинише у документу написаном од стране аутора Ендруа Вотсона (*Andrew Watson*) из 1974. године, и као такав се одомаћио у анализи историјског прегледа развоја пољопривреде. У овом периоду је дошло до снажних промена у пољопривреди које се огледају кроз интензивну примену знања које је прикупљано вековима, што је узроковало појаву нових усева и техника у земљорадњи и сточарству.

У исто време, у Европи се дешавају промене при којима црква и свештенство добијају на снази, и постају важни центри за прикупљање знања и искуства у области пољопривреде (Lanslor, Eskelner, Bakers, 2019).

Масовна пољопривредна пракса није била нарочито присутна у Северној Америци, све до доласка европских колониста. Иако су амерички домороци имали неки облик пољопривреде, она је знатно била другачија од европске праксе. Такође, није била истоветна ни за сва племена. Према појединим ауторима, сматра се да је пољопривреда у Северној Америци почела касно да се развија, почев од 2.500 до 2.000. године пре нове ере. У доба Инка, Маја, Астека и Олтека, развој пољопривреде је омогућио и развој градова који су касније постали познати као брзо растући и који су имали импресивну економију. Основне културе на којима се развој заснивао биле су кукуруз и кромпир.

Зелена револуција је обележила период од раних 40-их па све до касних 70-их година 20. века. Многи аутори сматрају да је, захваљујући њој, велики број људи на свету спасен од глади (Lanslor, Eskelner, Bakers, 2019). Разне су се промене догодиле, почев од усавршавања поступка наводњавања, прављења синтетичких семена за сејање у ратарству, производње хемијских ђубрива као замене за органска, повећане употребе пестицида ради заштите и побољшања приноса. Последишно, повећана понуда сирових производа је појефтинила и њихову прераду, а уједно је дошло и до интензивирања сарадње између развијених земаља и земаља у развоју.

Одрживост је реч која карактерише друштво у којем данас живимо. Непрекидна потреба за уравнотежењем неколико супротстављених концепата и интереса чини саставни део

делатности без обзира о којој је држави реч. Са једне стране, потребно је заштити животну средину и подстицати примену праксе која је у складу са таквим концептом, док се са друге стране налази задовољавање растућих потреба садашњег и будућег становништва. И даље се ради на усавршавању пољопривредне технологије, те се неретко каже да је пољопривреда на прагу нове револуције, с обзиром да биотехнологија преузима први план у развоју пољопривредне науке.

2.5 Доприноси привредном развоју

У изради стратешких докумената и планова развоја привреде требало би да се налази детаљна анализа шанси и могућности сваког од сектора који чине њен саставни део, јер се кроз искоришћавање потенцијала оних грана који могу дати највеће доприносе, могу постићи сви економски и социјални циљеви напретка. Према томе, утврђивање значаја и улоге пољопривреде и прехранбене индустрије у привредном развоју је важан елемент, посебно за оне земље које имају значајне географске и економске потенцијале за развој агро-прехранбеног система.

2.5.1 Продукт контрибуција

Продукт контрибуција у својој основи подразумева допринос пољопривреде привредном развоју кроз обезбеђивање хране у складу са растом тражње становништва. Сматра се њеним најважнијим доприносом и посебно се истиче у литератури (Johnston, Mellor, 1960). Земље у развоју теже ка све вишим стопама економског раста, што последично доводи и до пораста стопе прихода по глави становника, али и до повећања стопе раста популације. Управо се због тога непрестано намеће потреба за задовољењем прехранбених потреба становника, те се пред креаторе савремене аграрне политике земаља у развоју често стављају и међусобно супротстављени интереси попут обезбеђивања прехранбене сигурности уз очување природних ресурса и одрживости пољопривредне производње. Ипак, од доходовне еластичности тражње за одређеним пољопривредно-прехранбеним производом, зависи и реакција произвођача у агро-прехранбеном систему у погледу промена у количинама и начину производње. Тако Џонстон и Мелор (Johnston, Mellor, 1961) пораст тражње за пољопривредно-прехранбеним производима, у условима остваривања привредног напретка, дефинишу као збир стопе раста становништва и производа стопе раста расположивог дохотка по глави становника и доходовне еластичности за пољопривредно-прехранбеним производом (односно производима).

Ипак, на тражњу за храном могу утицати и други фактори који нису обухваћени овом дефиницијом. Пре свега, то су преференције потрошача које се могу променити у складу са начином живљења, животним стандардом, потребама породице и другим разлозима. Стога пројекције раста тражње за храном у једној земљи треба посматрати шире, изван оквира доходовне еластичности тражње. Повећање продуктивности је један од начина за повећање понуде пољопривредних производа (који уједно служе и као сировина у прехранбеној индустрији), те је од великог значаја способност пољопривредника да успостави нове начине производње. У супротном, може доћи до пораста цена пољопривредних производа, што многи економисти сматрају неуспехом (Johnston, Mellor, 1960.). Пре свега, цене пољопривредних производа представљају значајну детерминанту инфлације, јер њихов раст може узроковати раст цене радне снаге (надница), а која најчешће није усклађена са њиховом продуктивношћу и могућностима послодавца (Закић, Стојановић, 2008). Низ негативних ефеката би стога имао последице на економски раст. Ипак, ни ситуација недовољне производње хране у савременим привредним системима није нерешива, јер се домаћи пољопривредно-прехранбени производи увек могу супституисати производима истог или сличног квалитета из увоза.

Одговор пољопривреде на растуће прехранбене потребе становништва може двојако да се посматра – са микро аспекта (на нивоу појединачног пољопривредног газдинства/предузећа) или макро (на нивоу сектора - агрегатно). Како је одговор пољопривредног произвођача објашњен претходним пасусом, у наредних неколико реченица биће више речи о макро аспекту. Посматрано агрегатно, све вредносно изражене индивидуалне пољопривредне производње се сабирају у периоду од годину дана, а затим се рачуна њихов допринос стварању бруто домаћег производа. Процентуална вредност овако израчаног доприноса може детерминисати структуру инструмената аграрне политике и њихову висину, што последично утиче и на њен будући развој.

Дугорочно посматрано, продукт контрибуција даје значајне информације о стању аграрног сектора у земљама у развоју. У анализи бројних студија уочена је појава која је уобичајена у великом броју земаља у развоју – са економским оснаживањем земље, учешће пољопривреде у бруто домаћем производу опада (Закић, Стојановић, 2008; Ђурић, Његован, 2016). Ипак, то не значи да је њен значај све мањи, већ напротив. Како економско оснаживање земље почива и на расту извоза, пољопривредни производи све више учествују у међународној размени, па се један део задржава на домаћем тржишту, а други се извози. Такође, сирови пољопривредни производи представљају основу за прехранбене производе са једне стране, док се са друге, поједини користе и у другим индустријама изван пољопривредне. Исто тако, значај пољопривредно-прехранбеног система никако не може опадати са привредним развојем, управо због прехранбене сигурности и обезбеђивања хране за становништво. Из претходно изнетих чињеница се може закључити да овај систем има значајну стратешку улогу у економском оснаживању и привредној структури земаља у развоју.

2.5.2 Фактор контрибуција

Када се национална економија налази на почетним ступњевима развоја (што посебно важи за земље веома ниског дохотка), фактор контрибуција има посебну важност. Пољопривреда тада представља доминантну привреду грану у коју је укључен знатан број људи. Иако је таква производња више радно, а мање капитално интензивна, од ње зависи велики број људи. Економски напредак подразумева и развој других привредних грана, пре свега индустрије, те се и *радна снага* из примарне пољопривреде „сели“ у индустрију. Једним делом, радна снага прелази у индустрију због повољнијих услова рада, а другим делом јер нису били директно везани за пољопривредну активност (пре свега млађи чланови домаћинства који нису директно обављали послове у газдинству). Осим радне снаге, један део земљишта такође прелази у сектор индустрије – што за потребе развоја прехранбене производње, што за потребе искоришћења необрађеног или неупотребљивог пољопривредног земљишта за индустријске потребе (изградња производних погона, складишта, магацина, управних зграда и др.).

Ипак, у литератури највише полемике изазива питање трансфера капитала (као трећи вид фактора) из пољопривреде у индустрију (Ђурић, Његован, 2016). Полемика најчешће настаје око оправданости ове „размене“ између пољопривреде и индустрије, односно о питању смањења богатства пољопривредника на уштрб развоја других сектора са којима они немају директну повезаност. Једноставно речено, дебата се води око става о томе да ли је пожељно узимати од пољопривредног произвођача његов зарађени новац стављен на штедњу и инвестирати га у развој других привредних сектора, као и да ли је пожељно смањити финансијску подршку пољопривреди у циљу јачања других привредних грана? Ипак, већи је број економиста који заговарају овај вид размене, пре свега због разлике у тражњама за капиталом у пољопривредним и непољопривредним делатностима. Према ауторима Закић и Стојановић (Закић, Стојановић, 2008) тражња за капиталом у делатностима које нису пољопривредне је већа у земљама у развоју, јер непољопривредни производи углавном имају вишу доходовну еластичност у поређењу са пољопривредним. Исто тако, највећи, а неретко и

једини генератор штедње јесте пољопривреда, те се сматра да је потребније финансијску подршку усмерити ка секторима којима је помоћ важнија.

И Кузњец (Kuznets, 1961) је један од аутора који је пре шездесет година са великом пажњом и поштовањем писао о доприносима пољопривреде. Према овом аутору, један од важних проблема савременог економског раста представља начин генерисања капитала који је неопходан за индустријски раст, користећи вишкове финансијских средстава пољопривреде, уз очување њеног напретка и будућег развоја. Стога држава неретко, путем опорезивања пољопривредних производа у почетним фазама развоја, прикупља средства која затим кроз субвенције и друге видове финансијске подршке пласира у индустрију како би омогућила њен раст. Кузњецова илустрација на једноставном примеру најбоље објашњава овај допринос:

Држава као једини извор јавних прихода може имати порез који је наметнула пољопривредним произвођачима. Може га користити на било који начин, без обзира да ли је то субвенција прехранбеној индустрији, некој услужној делатности или се пак ради о изградњи објекта од јавног значаја (попут болнице, комуналне службе, и друге). Пољопривреда ће у оба случаја осетити позитивне ефекте таквог улагања, како кроз пословање (прехранбена индустрија користи примарне пољопривредне производе као сировине) тако и кроз јавне користи (здравствено лечење у саграђеној болници). Истовремено, биће генерисани и позитивни ефекти на економски раст.

Kuznets, S. (1961)

Државна интервенција је потребна како би до трансфера капитала дошло, а владама на располагању стоје индиректне и директне контроле. Индиректне методе укључују политику ценовне контроле, индиректног опорезивања пољопривредника, али и политику манипулације девизним курсом. Имплементација оваквих метода је обично наклоњена непољопривредним секторима, уз стварање неједнакости у односу урбано-рурално становништво. Ипак, у почетним фазама развоја се посебно мора водити рачуна о балансу између позитивних ефеката на економски раст (и развој осталих сектора) и негативних последица по висину остварене пољопривредне производње. Директне контроле обухватају директно опорезивање пољопривредника (кроз имовину или доходак), као и директно „убирање“ пољопривредних производа у виду директних испорука од стране пољопривредних произвођача. И једне и друге методе контроле имају својих предности и нису међусобно искључиве (Закић, Стојановић, 2008). Потребно је само одредити оптималну комбинацију инструмената којима се могу реализовати жељени циљеви.

2.5.3 Маркет контрибуција (Тржишни допринос)

Тржишни допринос пољопривреде економском расту је према Кузњец (Kuznets, 1961) двострук: а) пољопривредници купују предмете који су резултат производње других сектора у земљи или иностранству и б) пољопривредници продају један део својих производа на тржишту како би приходовали додатна средства за куповину производа широке потрошње потребних за несметано обављање свакодневних животних активности. На овај начин, подстиче се производња унутар сектора пољопривреде (више производа изнетих на тржиште значи и више прихода од продаје), али и производња у другим секторима (услед преливања

једног дела средстава од прихода пољопривредника). Тржишни допринос прехранбене индустрије економском расту подједнако је важан. Посматрано заједно, кроз призму агро-прехранбеног система, задатак ове гране привреде се може сматрати круцијалним – то је обезбеђивање прехранбене сигурности становништва.

У условима када се дешавају изразите промене у потрошачким навикама, али и уз развој технике, технологије па и самог друштва, модернизација пољопривредне производње (и прехранбене индустрије) постала је императив. Природна ђубрива су у значајној мери (и тамо где је могуће) замењена хемијским, док су ручно израђени алат и машине, теглеће животиње и човекова радна снага у великој мери замењени савременим машинама и механичком радном снагом. Уплив додатних финансијских средстава у пољопривреду и њихова правилна расподела могу унапредити квалитет пољопривредних производа. Како се сировине из примарне пољопривреде користе у прехранбеној индустрији, доћи ће и до побољшања квалитета и асортимана прерађевина. Преливање средстава из једног сектора у други, на овај начин, није од значаја само за развој националне привреде. Уколико постоји тражња за добрима произведеним у иностранству а стављеним у промет на домаћем тржишту (и обратно), може доћи и до стимулације кретања међународних токова робе, али и новца.

Став да положај фармера (па и прерађивача примарних пољопривредних производа) може бити бољи упркос нижем нето приходу, изнео је Кузњец (Kuznets, 1961). Илуструјући то примером у САД-у, показао је да су пољопривредници 1910. године остварили просечан нето профит у износу око 80% бруто прихода а 1950. нешто више од 70% бруто прихода. Ипак, то није значило да су пољопривредници у лошијем положају, већ напротив. Стављањем у промет једног дела производње имало је вишеструке подстицајне ефекте услед суочавања са конкуренцијом, те се водило рачуна о квалитету производа, али и начину његове дистрибуције. Тако је удео производа којих су се пољопривредници „одрицали“ зарад тржишта порастао са 20% из 1910. на 30% у 1950. години.

2.5.4 Експорт контрибуција

У иницијалној фази развоја економски неразвијених земаља, пољопривреда може генерисати доприносе кроз међународну размену својих производа. Наиме, познато је да у овим земљама недостају девизна средства, а која се могу прибавити продајом пољопривредно-прехранбених производа на страним тржиштима. Када пољопривредни произвођач препозна количину производа која је довољна за његове егзистенцијалне потребе, преостали део (вишак) може ставити у промет на домаћем или иностраном тржишту. Са аспекта аграрне политике, приоритет се даје задовољењу домаћих прехранбених потреба становништва, да би се затим преостале количине извезиле на страна тржишта.

Потреба за девизним средствима обично подразумева и значајнија повећања пољопривредне производње, јер у условима економског раста долази и до раста тражње за храном. С обзиром да у свету постоји доста земаља које следе пут и добру праксу оних економски развијених, то истовремено значи и пораст тражње за храном на глобалном нивоу. Стога пољопривреда једне земље истовремено треба да задовољи потребе за храном како домаћег становништва, тако и иностраног. Оваква ситуација захтева значајна улагања у радну снагу и земљиште зарад повећања продуктивности, што је у супротности са чињеницом да пољопривреда треба да обезбеди факторе производње који ће се користити у индустрији, односно са процесом индустријализације.

Осим експортне контрибуције која се посматра кроз прилив девизних средстава, другу перспективу чине и доприноси смањењу увоза хране. Наиме, у земљама са неразвијеним пољопривредним сектором ни домаће прехранбене потребе не могу се задовољити, те је недостајућу тражњу потребно надоместити увозом. Уколико се аграрном политиком инсистира

на расту извоза, истовремено се смањује и ефекат увозне зависности, јер побољшање квалитета пољопривредне производње има двојак ефекат. Супституцијом увозних производа домаћом храном се побољшава биланс спољно-трговинске размене што има повољне макроекономске импликације.

2.5.5 Анализа индикатора доприноса на примеру Србије и земаља Западног Балкана

Допринос агро-прехранбеног система привредном развоју земаља ниског и средњег дохотка се може посматрати кроз различите показатеље. Бројна су истраживања у свету која су анализирали показатеље примарне пољопривредне производње и прехранбене индустрије како би утврдила како су се ови сектори понашали током одређених периода економског развоја земље. Ипак, за националну економију наше земље као и за креирање адекватне аграрне политике, важно је посматрати не само националне индикаторе (развој сектора у Србији) већ је потребно отићи и изван оквира граница.

Неретко се поставља питање о одабиру релевантних економија за поређење, односно који су то критеријуми који утичу на одлуку о томе да ли су индикатори неке земље погоднији за поређење од других. Једнозначног одговора о критеријумима нема, али закључак упућује на потребу усвајања приступа који сагледава заједничке карактеристике земаља. Сходно томе, а у циљу тестирања хипотезе 1, дефинисани су критеријуми који су примењени у компарацији показатеља развоја агро-прехранбеног система Србије са показатељима других земаља. Изабране су оне економије које имају сличности са привредом Србије.

Први критеријум који је примењен јесте висина расположивог дохотка по глави становника, односно бруто националног дохотка (БНД) *per capita*. Према методологији Светске банке, земље се према висини расположивог дохотка по глави становника могу поделити на земље ниског, средњег (нижи – средњи и виши-средњи) и високог дохотка. У истраживањима се често практикује да се земље ниског и средњег дохотка посматрају као земље у развоју, а заједно чине групу *LMIC (low- and middle- income countries)*. Сходно овом критеријуму, за анализу су погодне све земље које као и Србија, имају средњи ниво дохотка и последично, припадају групи *LMIC*. Ипак, овај критеријум није посматран као једини, те су разматрана још два. Као други критеријум, укључена је територијална припадност (географски положај). Његовим укључивањем, обухват анализе се сужава на земље Западног Балкана, па се индикатори развоја агро-прехранбеног система Србије пореде са земљама које географски чине овај регион. Као трећи критеријум, укључено је чланство земаља у међународним трговинским споразумима. Тако је на финални избор утицала и чињеница да су одабране земље, заједно са Србијом потписнице ЦЕФТА споразума⁵.

Узимајући у обзир претходно, а на основу комбинације три критеријума, одабрани индикатори за Србију су упоређивани са Албанијом, Црном Гором, Босном и Херцеговином и Северном Македонијом. Иако су потписнице ЦЕФТА споразума још и Молдавија и Косово*, оне нису узете у разматрање. Молдавија је искључена због ниског обима међународне трговине пољопривредно-прехранбених производа са осталим земљама Западног Балкана. Косово* је искључено због недостатка поузданих података за упоредиву анализу.

Будући да се доприноси агро-прехранбеног система могу мерити кроз различите показатеље, прегледом литературе у области економике аграра, а за потребе тестирања ове хипотезе, одабрани су они који се сматрају важним (Митровић и др, 2017). Осим тога, у литератури су се углавном пратили доприноси развоја примарне пољопривредне производње, односно

⁵ ЦЕФТА СПОРАЗУМ је доступан на линку: <https://www.mei.gov.rs/srl/dokumenta/sporazumi-sa-eu/sporazum-o-slobodnoj-trgovini-na-balkanu-cefta>

сектора А из Класификације делатности (Мејјерник, Роза, 2007; Вашко, Мирјанић, 2010). Доприноси развоја прехранбене индустрије су неретко посматрани као део прерађивачког сектора (сектор Ц према Класификацији делатности), а најмање су се испитивали доприноси агро-прехранбеног система као таквог.

Претходни пасуси су били посвећени систематичној анализи која је указала на потребу за јасним разграничењем појмова који се користе (пољопривредни наспрам агропривреде), као и на њихова различита тумачења и употребе у истраживањима. Стога је у наредним редовима прецизно истакнуто које делатности (и пољопривредно-прехранбени производи) чине сваки од индикатора понаособ.

Индикатори су, за потребе тестирања ове хипотезе, по први пут у литератури подељени у наредне четири категорије, уз уважавање теоријског оквира о контрибуцијама пољопривреде:

- Индикатори запослености;
- Индикатори активности;
- Индикатори становништва;
- Економски индикатори.

Индикатори су добијени коришћењем секундарних података или јавно доступних база. Поузданост база података представљала је основни критеријум за одабир релевантних извора. Додатно, упоредивост је била још један од кључних фактора за одабир база, како због упоредивости показатеља међу земљама, тако и због конзистентности током година. У складу са тим, коришћене су следеће базе: (а) база података Светске банке; (б) база података ФАО УН; (в) база података СЕЕ Рурал (*SEE RURAL*); (г) национална база Републичког завода за статистику Републике Србије.

Период анализе обухвата шестогодишњи период (од 2013. до 2018. године). Одређен је пре свега, расположивим подацима о субвенцијама малим и средњим предузећима у агро-прехранбеном систему, а који су и основне јединице посматрања у истраживању у оквиру дисертације (видети више у поглављу 5). Истовремено, у тренутку истраживања нису постојали компаративни показатељи за 2019. годину, те није укључена у разматрање. Исто тако, тамо где није било могуће пронаћи релевантне упоредиве показатеље, земље или године су искључени из анализе.

Индикатор запослености

Један од два индикатора запослености зове се *Учешће запослених у пољопривреди у укупној запослености (Индикатор 1)* и приказан је на графику 4. Према дефиницији ФАО УН, овај релативни показатељ представља однос броја људи запослених у пољопривреди у укупно запосленом становништву и обухвата све радно способне особе (старости од 15 до 64 године) које су током кратког временског периода (попут једне недеље или чак једног дана), биле запослене у следећим категоријама: (а) запослени код послодавца и (б) samozапослени (РЗС, FAO UN database, 2020).

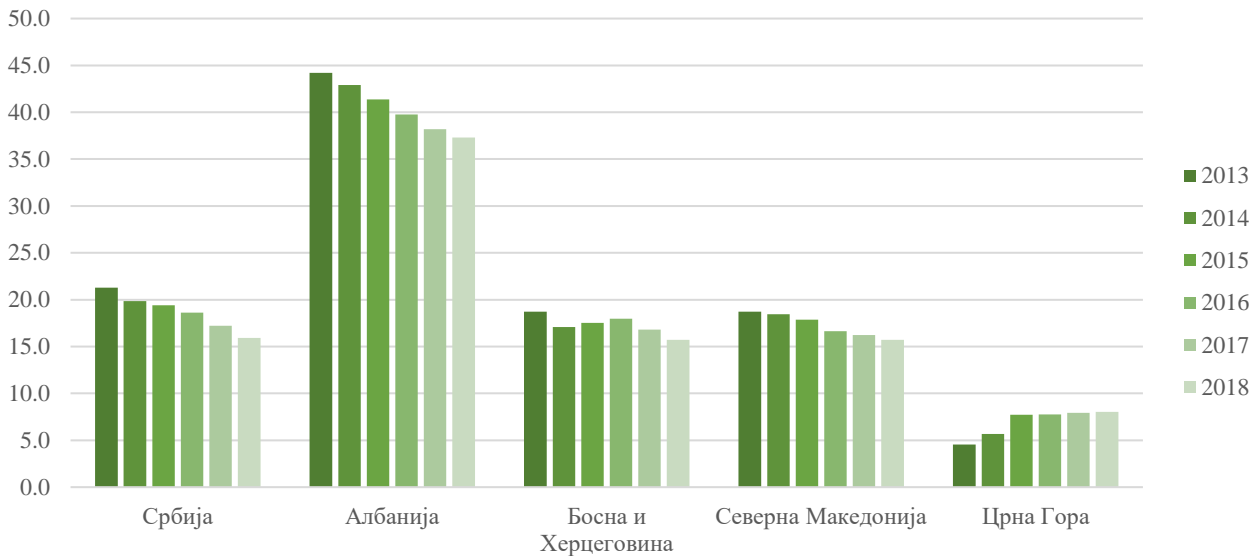
На то колико је нека грана привреде атрактивна указује и број запослених лица који унутар ње раде. Осим тога, важно је и интересовање радне снаге за дуготрајније обављање ове врсте делатности (дугорочно ангажовање у пољопривредно-прехранбеним активностима). Преквалификација радне снаге у савременом свету није новина. До ње долази све чешће, што је последица промена које наступају на тржишту рада, али и са развојем технике и технологије. Зелена револуција је умногоме допринела да се потребе за радном снагом у примарној пољопривреди промене. Само је један део особености радне снаге која је некада обављала послове на пољопривредним газдинствима садржан у особеностима „модерне“

радне снаге. Пољопривредници су изменили и начине рада, али и циљеве производње. Пре свега, основна средства за рад су претрпела корените промене, те су ручни рад и животиње за вучу замењене савременим машинама (механизацијом) којима рукује човек. Не само да су замењена средства за рад, већ је и пољопривредник морао да надгради своје постојеће знање, како би могао да управља како машинама, тако и процесом производње. Исто тако, некадашњи произвођач је био усмерен на пољопривредну производњу ради задовољења сопствених потреба, а садашњи игра двоструку улогу: улогу произвођача за домаће тржиште али и произвођача за међународно тржиште. Ипак, упркос растућим потребама за храном до које неминовно долази са привредним развојем, јавља се и све интензивнији трансфер капитала и радне снаге између пољопривреде и других сектора привреде (пре свега индустрије).

Према ауторима Закић и Стојановић (Закић, Стојановић, 2008), фактор контрибуција је један од битних показатеља доприноса пољопривреде укупном економском развоју једне гране. Индикатор 1 се сходно дефиницији, може сврстати у ову групу показатеља.

Вредности *Учешћа запослених у пољопривреди у укупној запослености* су прикупљени за све земље и све посматране године. Другим речима, нема недостајућих података, тако да је анализа комплетна (графикон 2.5.1). На први поглед се, на основу графикана, може приметити изразито учешће запослених у пољопривреди у укупној запослености Албаније. Овакво стање није изненађујуће, с обзиром да је учешће пољопривреде у стварању бруто додате вредности у овој земљи износило око 23 % у 2017. години (Volk и др, 2019). Просечно учешће пољопривреде у стварању бруто додате вредности у истој години је износило од 7% - 12% у осталим посматраним земљама. Вредности ових показатеља упућују на закључак да се виши доприноси креирању бруто додате вредности остварују захваљујући и већем броју радне снаге ангажоване у сектору Пољопривреде, шумарства и рибарства било на дужи или на краћи рок.

Ипак, у Албанији је, у посматраном периоду, дошло до пада вредности индикатора 1. Док је у 2013. години у сектору Пољопривреде, шумарства и рибарства било запослено 44,2% од укупног броја запослених, у 2018. години је учешће било знатно ниже и износило је 37,3%. Другим речима, *Учешћа запослених у пољопривреди у укупној запослености* Албаније је опало за скоро 7 процентних поена. Вредности индикатора 1, у Србији су такође забележиле пад од 5,4 процентна поена (са 21,3% у 2013. години на 15,9% у 2018. години). Смањивање учешћа запослених у пољопривреди у укупној запослености је примећено и у осталим земљама Западног Балкана, уз изузетак Црне Горе. У овој земљи се уочава благи пораст од око једног процентног поена, а затим се примећује и његова стагнација. Овакво кретање вредности индикатора 1 није изненађујуће и у потпуности је са закључцима изнетим од стране аутора Закић и Стојановић (Закић, Стојановић, 2008). У складу са чињеницом која указује да се трансфери капитала и радне снаге из пољопривреде сматрају значајним средством развоја, у земљама у развоју до таквих процеса неминовно и долази, заједно са економским оснаживањем. Растућа потреба за радном снагом у индустрији изазива смањење броја запослених у пољопривреди (али и другим секторима привреде). То не указује на смањени значај који ова грана има у економском расту, већ напротив, смањена вредност индикатора 1 указује на постојање фактор контрибуције привредном развоју, те се закључује да пољопривреда (уз прехрамбену индустрију) узима стратешку улогу у земљама ниског и средњег дохотка.

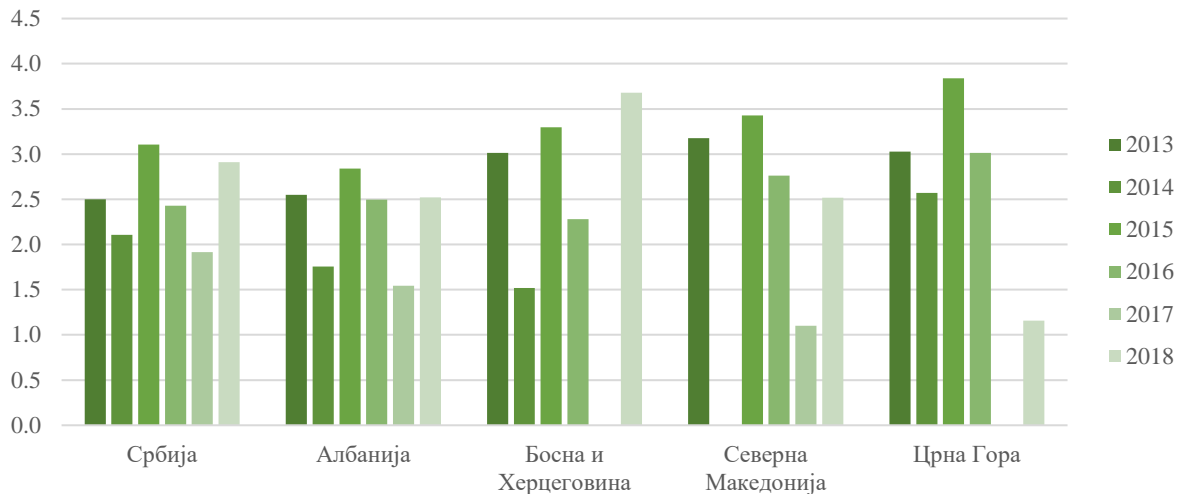

Графикон 2.5.1 Учешће запослених у пољопривреди у укупној запослености (у %)

Извор: Светска банка, база података, новембар 2020.

Индикатор 2 представља *Учешће запослених код послодавца у пољопривреди у укупном броју запослених код послодавца*. Ужег је обухвата у поређењу са индикатором 1, а у ову анализу уведен је као помоћни показатељ, ради посматрања само оног дела запослених који се налази на плаћеном запослењу, према уговору о раду. Дефиниција ФАО, под овим индикатором, подразумева запослене особе које су закључиле уговор о раду са јединицом у којој раде (са послодавцем), које за свој рад примају месечну надокнаду (плату) независно од прихода који остварује пословна јединица (газдинство/предузеће).

Вредност индикатора 2 у посматраном периоду није премашила 4% (графикон 2.5.2). Другим речима, ни у једној посматраној земљи Западног Балкана учешће запослених у пољопривреди ангажованих на основу уговора о раду у укупном броју плаћених запослених особа није било више од 4%. Стопе учешћа су током посматраног периода варирале, па је у Србији и Босни и Херцеговини вредност из 2013. године била нижа у поређењу са вредношћу из 2018, док је у свим осталим земљама ова вредност била виша. Нестабилно кретање у вредностима овог индикатора је у складу са природом пољопривредне делатности, која не захтева дуготрајно ангажовање радне снаге по основу уговора у раду. Знатно су веће потребе за сезонским радницима, посебно у делатностима попут ратарства или виноградарства. Ипак, пораст броја особа које имају месечна примања од активности у пољопривреди (која су запослена код послодавца у пољопривреди) указују и на достизање виших стопа привредног развоја, те да пољопривреду не обављају само физичка лица (власници газдинстава), већ се запошљавају и они који имају знање и мотивацију за бављење овом граном привреде. Исто тако, и флукуације у броју плаћених запослених се могу сматрати оправданим у земљама ниског и средњег дохотка, пре свега услед прилагођавања пољопривредне производње захтевима тржишта и раста тражње за храном, али и процеса индустријализације. Помоћни индикатор запослености указује на постојање фактора контрибуције привредном развоју, те се закључује да се не може одбацити тврдња по којој пољопривреда (уз прехранбену индустрију) узима стратешку улогу у земљама ниског и средњег дохотка.

Графикон 2.5.2 Учешће запослених код послодавца у пољопривреди у укупном броју запослених код послодавца (у %)

Извор: FAOSTAT, база података, новембар 2020.

Индикатор активности

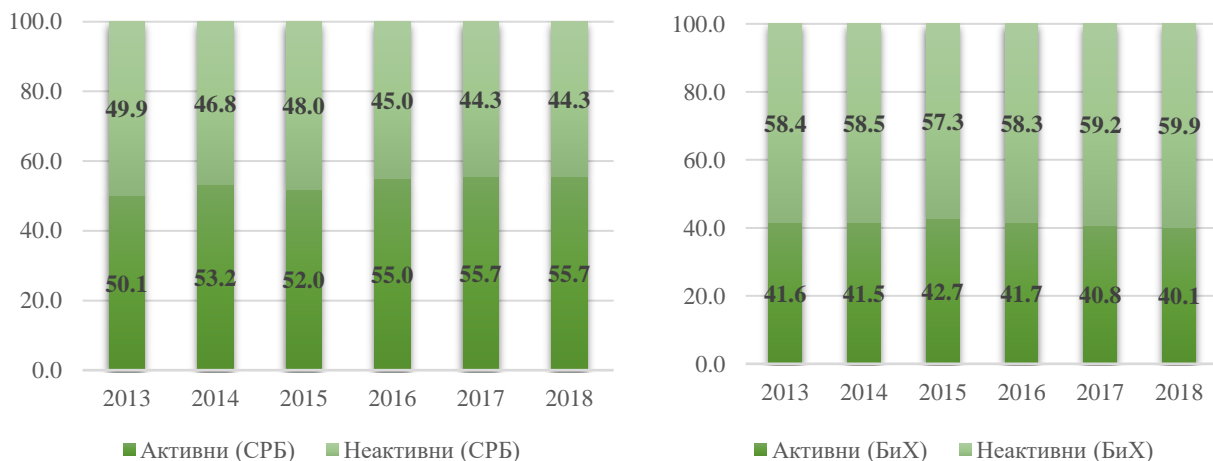
Групи индикатора активности припадају *Учешће активног руралног становништва у укупном руралном становништву (Индикатор 3)* и *Учешће запосленог становништва у руралним подручјима у укупном радно-способном становништву (Индикатор 4)*. С обзиром да су упоредиви подаци једино били расположиви за Србију и Босну и Херцеговину, на графиконима 2.5.3 и 2.5.4 је приказана компарација вредности за ове две земље Западног Балкана.

Територијална подела подручја на урбана и рурална вишеструко је значајна. Не само са аспекта креирања политике руралног развоја, већ и са аспекта анализе доприноса пољопривреде економском расту. Тежња ка развоју руралних насеља и побољшање квалитета живота утиче и на мотивацију млађе радне снаге да остане на својим пољопривредним газдинствима и наставе да се баве породичним пословима. Исто тако, подстиче се и економска активност ових подручја, јер квалитетнији услови за рад (улагање у инфраструктуру и телекомуникације) то омогућавају. Зато је важно у анализи улоге пољопривреде у привредној структури једне земље укључити и њене потенцијале, који се могу мерити и показатељем активности становништва у руралним подручјима. Показатељ активности у руралним подручјима се мора јасно разграничити од показатеља запослености у пољопривреди.

Док индикатор запослености у пољопривреди показује број особа које су ангажоване у делатностима сектора А, индикатор активности у руралним подручјима показује број особа које припадају радно активној групи становништва и који живе у типу насеља означеним као рурална. Истовремено, вредност индикатора активности у руралним подручјима упућује и на економске потенцијале ових насеља, а који се могу искористити кроз адекватну институционалну подршку, односно политику руралног развоја. Осим тога, растући број активног становништва у овим подручјима указује и на растуће могућности за трансфер радне снаге у друге секторе привреде.

Више од половине становништва руралних подручја у Србији припада групи активног становништва. Раст броја активног становништва старости од 15 до 64 година, између осталог, може значити да се млађе становништво задржава у руралним подручјима услед бољих услова за живот и рад, те да постоји потенцијал који се може искористити у циљу развоја примарне пољопривредне производње и оних делатности које се сматрају кључним. Са друге стране,

услед превисоког степена урбанизације, развој одређених индустрија је измештен изван урбаних и прегусто насељених средина у нашој земљи, те се људи данас чешће одлучују за живот близу индустријских центара у којима обављају своје пословне активности. Земља Западног Балкана која је изабрана за поређење овог показатеља јесте Босна и Херцеговина, пре свега услед ограничења доступности података. У овој земљи, од укупног броја становника руралних подручја, 40% чини активно становништво. Процент активног становништва у руралним подручјима у Босни и Херцеговини је нижи у односу на Србију. Овакав однос може бити објашњен и нижим степеном привредног развоја Босне и Херцеговине у поређењу са Србијом и недовољно развијеном политиком државне подршке руралним подручјима. Исто тако, већи број неактивног становништва (домаћице, пензионери) указују и на основну карактеристику пољопривреде земаља у развоју, а то је бављење пољопривредом као начином живота, уз приметно старију структуру домаћинства. И у једном и у другом случају, може се оценити да пољопривреда има значајну стратешку улогу у привредној структури. Са једне стране, у Србији постоје значајни потенцијали радне снаге руралних подручја које би требало искористити у складу са циљевима привредног и руралног развоја, а са друге стране, у Босни и Херцеговини је потребно унапредити политику руралног развоја како би се повећао потенцијал ових подручја и учинило да се пољопривредом могу бавити и они који желе да остваре профит. Вредност индикатора је бележила релативно стабилне вредности, а благи пад се може приписати егзодусу на релацији село-град. Стога, на основу посматраног индикатора 3, а у циљу тестирања хипотезе 1, можемо закључити да немамо довољно доказа којим можемо одбацити тврдњу о стратешкој улози пољопривреде у привредној структури земаља ниског и средњег дохотка.

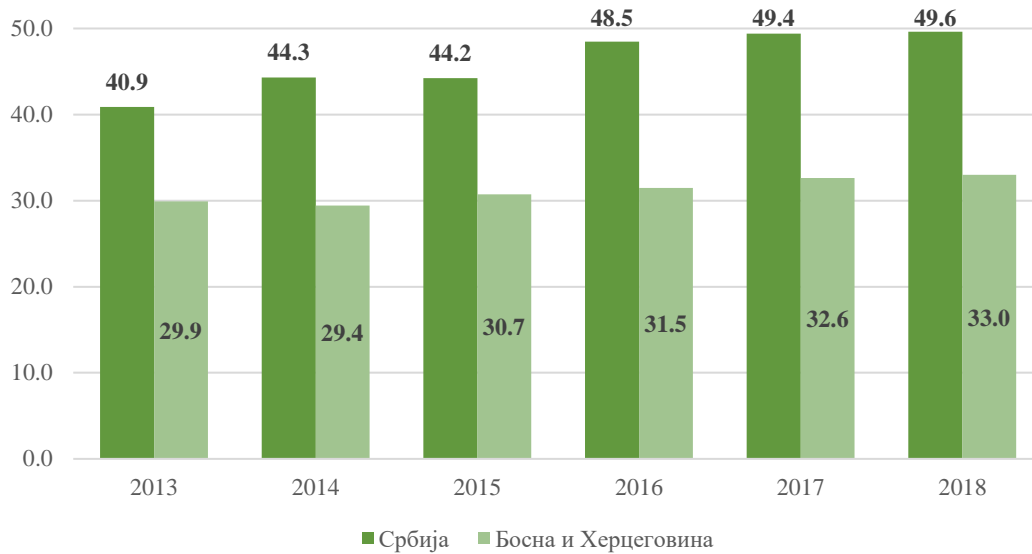

Графикон 2.5.3 Учешће активног руралног становништва у укупном руралном становништву у Србији (графикон лево) и Босни и Херцеговини (графикон десно), у %

Извор: FAOSTAT, база података, новембар 2020

Након анализе индикатора активности руралног становништва, а ради детаљнијег разматрања, активно становништво се може рашчланити на запослене и незапослене особе. У Србији је осетно приметна растућа запосленост у руралним подручјима. Другим речима, скоро 50% активног становништва руралних подручја је било запослено, уз тенденцију даљег раста. Индикатор указује и на постојање продукт контрибуције пољопривреде, где произвођачи повећавају своју производњу као одговор на растуће прехранбене производе. Стога се може рећи да се привреда Србије налази на добром путу економског развоја заснованом на пољопривреди, што указује на стратешки значај ове гране. Иако је запосленост становништва у руралним подручјима Босне и Херцеговине нижа него у Србији, у посматраном периоду је дошло до пораста од око 3 процентна поена. Смањује се број неактивног становништва на

уштрб активног, што представља повољну околност. Вредности индикатора 4 су приказане на графикаону 2.5.4.

Графикон 2.5.4 Учешће запосленог становништва у руралним подручјима у укупном радно-способном становништву у Србији и Босни и Херцеговини, у %

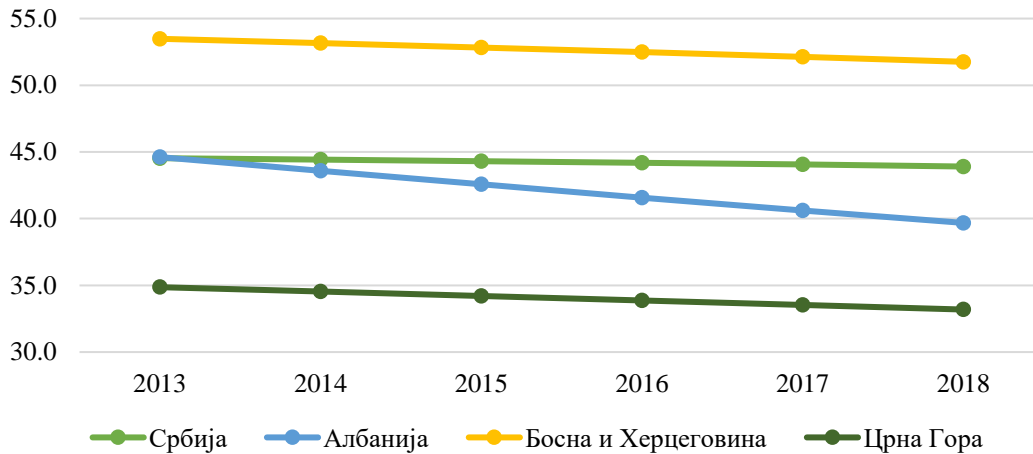
Извор: FAOSTAT, база података, новембар 2020.

Посматрајући заједно два индикатора, јасно се може уочити да у руралним подручјима број запослене радне снаге расте, у поређењу са незапосленом радном снагом истих подручја. Слично се дешава и у Босни и Херцеговини у посматраном шестогодишњем периоду. Пораст броја запослених има и своју социјалну импликацију, која потврђује побољшање услова живота не само у руралним подручјима, већ и за друштво у целини.

Индикатори становништва

Индикатори становништва представљају групу индикатора која се не може издвојено посматрати од претходне две групе. Чине их *Учешће руралног у укупном становништву (Индикатор 5)* и *Укупна рурална популација у земљама Западног Балкана (Индикатор 6)*.

Међу посматраним земљама, највеће учешће руралног становништва у укупном има Босна и Херцеговина, више од 50% током посматраног шестогодишњег периода. Иако индикатор бележи благи пад, процентуално учешће је и даље највише у региону. Са друге стране, најмање руралног становништва има у Црној Гори, који је показао благи пад од 1,7 процентних поена у периоду од 2013. до 2018. године. Иако су на почетку посматраног периода Србија и Албанија имале сличне вредности индикатора (учешће руралног становништва од скоро 45%), у Албанији је забележен снажнији пад броја људи у руралним подручјима у поређењу са Србијом. Тако је у Србији вредност индикатора у 2018. години нижа за 0,6 процентних поена, а у Албанији за 4,9 процентна поена. Стога је највећи пад броја становника у земљама Западног Балкана, као последица егзодуса на релацији урбано-рурално, забележен у Албанији, а најмањи у Србији. Са једне стране, до овако израженог пада броја руралног становништва могло је доћи како због одумирања села и њихових најстаријих становника, тако и због развоја индустрије и преласка људи из села у урбана подручја. Имајући у виду да је најмање смањење учешћа руралног становништва у укупном забележено у Србији, може се закључити да се у Србији политиком руралног развоја и аграрном политиком стимулише развој активности руралних подручја, унапређује инфраструктура и развија телекомуникациона мрежа, како би се унапредиле могућности за дужи боравак и стално пребивалиште.

Графикон 2.5.5 Учешће руралног у укупном становништву (у %)

Извор: Светска банка, база података, новембар 2020.

Изражено у апсолутним вредностима, број становника у руралним подручјима представљен је табелом 2.5.1. Сразмерно броју становника и процентуалном учешћу, највећи број људи у 2013. години је живело у руралним подручјима Србије (3.190.260 становника), а најмање у Црној Гори (216.571 становника). Однос се није променио ни у 2018. години. Посматрано укупно, у 2013. години је 7.481.284 становника припадало руралној популацији, а 2018, 7.005.739 становника. Другим речима, укупан број руралне популације у одабраним земљама Западног Балкана се смањило за 476.085 становника.

Индикатор укупне руралне популације у апсолутним бројевима важан је и због тога што се његовим коришћењем може доћи до индикатора активности и запослености израженим у апсолутним, а не процентуалним вредностима. Узимајући у обзир индикатор активности бр. 3 који приказује процентуални удео активног руралног становништва у укупном руралном становништву, али и индикатор о висини укупног руралног становништва, може се доћи до показатеља у апсолутним вредностима. Тако је 2013. године у Србији 50,1% укупног руралног становништва био активан, односно 1.598.320 особа. У 2018. години, овај број је био знатно виши и износио је 1.707.719 особа. Уколико се додатно још укључи и индикатор активности бр. 4 о запосленом руралном становништву, долазимо до бројева од 653.713 особа у 2013. и 847.028 особа у 2018. години. Број запослених становника у руралним подручјима је за период од шест година порастао за око 193 хиљаде особа.

Табела 2.5.1 Укупна рурална популација у земљама Западног Балкана

Земља	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Србија	3.190.260	3.167.188	3.143.538	3.119.072	3.093.250	3.065.922
Албанија	1.291.587	1.258.985	1.226.200	1.195.854	1.167.112	1.137.407
Босна и Херцеговина	1.894.621	1.851.086	1.811.629	1.777.181	1.746.950	1.720.299
Северна Македонија	888.785	887.542	885.627	883.006	879.685	875.613
Црна Гора	216.571	214.705	212.741	210.706	208.638	206.498

Извор: Светска банка, база података, новембар 2020.

Економски индикатори

Економски индикатори укључени у анализу за потребе тестирања хипотезе 1 могу се повезати са експорт контрибуцијом пољопривреде. Пре свега, односе се на међународну размену пољопривредно-прехрамбених производа. Управо због међународне размене и важности земаља региона као стратешких партнера, критеријум потписница ЦЕФТА споразума је укључен као критеријум за њихову селекцију. С обзиром да се анализа проширује на прехрамбену индустрију, односно сектор Ц, у овом сегменту ће бити представљени индикатори за сектор А и сектор Ц посебно, али и збирно.

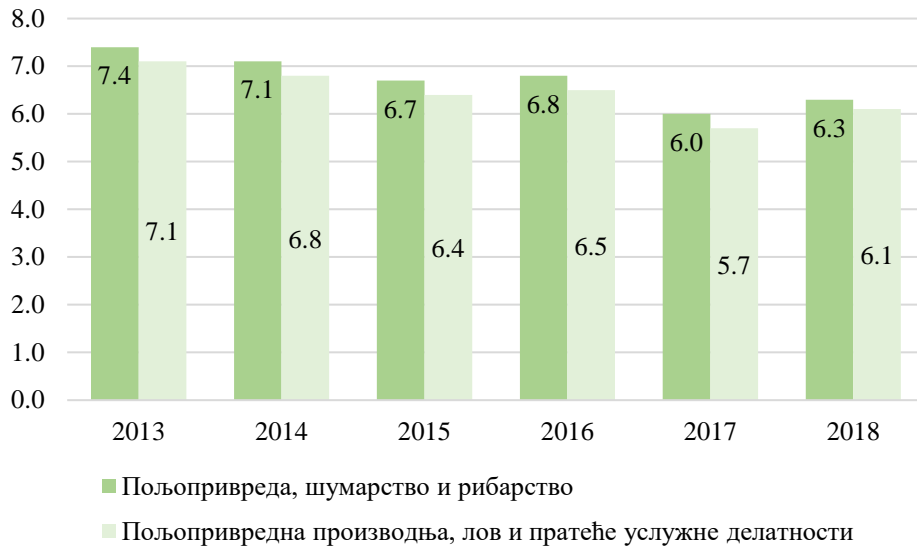
Учешће агро-прехрамбеног система у стварању бруто домаћег производа

Индикаторе који се односе на агро-прехрамбени систем у литератури, али и базама података, је теже пронаћи. Уобичајено је праћење података по делатности, у складу са важећом класификацијом, а ређе се налазе они који приказују агрегиране податке, посебно када се ради о делатностима из различитих сектора. Управо због недостатака података о агро-прехрамбеном систему, индивидуални подаци су агрегирани и приказани на графикону 2.5.8. Учешће одабраних делатности сектора А у стварању бруто домаћег производа и сектора Ц су приказани одвојено, на графиконима 2.5.6 и 2.5.7. Најпре су анализирани индикатори за Србију, а затим упоређени са осталим земљама.

1) Србија

База података Републичког завода за статистику је коришћена као најпоузданији извор за израчунавање индикатора учешћа делатности сектора А у стварању бруто домаћег производа. Како литература, па и статистика, прате одвојено сектор примарне пољопривреде и сектор Пољопривреде, шумарство и рибарство, и њихова учешћа су приказана одвојено. Ипак, важно је истаћи да сектор примарне пољопривреде представља ужи концепт од сектора Пољопривреде, шумарства и рибарства, односно чини његов саставни део.

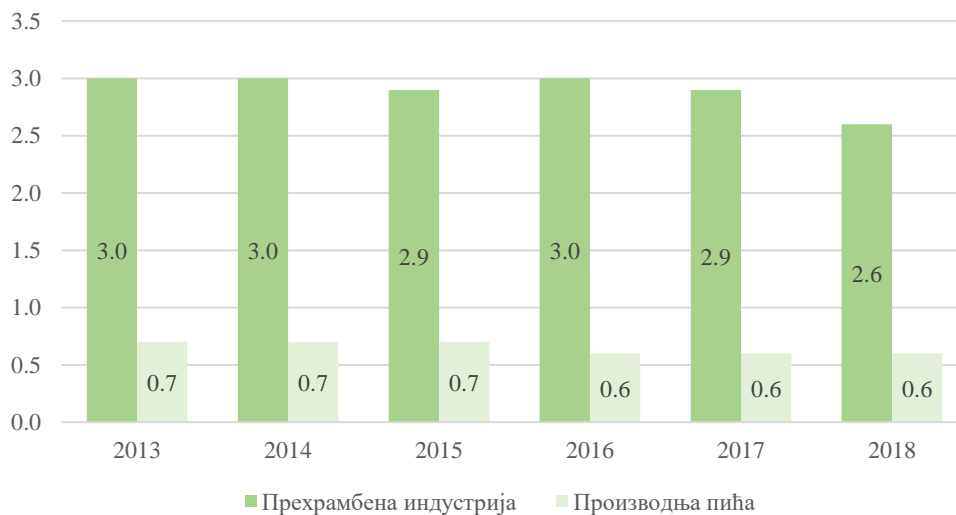
У посматраном периоду од 2013. до 2018. године дошло је до пада учешћа Пољопривреде, шумарства и рибарства у стварању бруто домаћег производа, што је у складу са продукт контрибуцијом и остваривањем виших стопа привредног развоја. Током периода, учешће је смањено за 1,1 процентни поен, односно са 7,4% из 2013. на 6,3% у 2018. години. Са друге стране, дошло је и до пада учешћа примарне пољопривредне делатности. Евидентно је да у сектору Пољопривреде, шумарства и рибарства, највећи удео у производњи чини примарна пољопривреда, са више од 90%.

Графикон 2.5.6 Учешће одабраних делатности сектора А у стварању бруто домаћег производа

Извор: Републички завод за статистику, база података, новембар 2020.

Након израчунавања учешћа сектора А у стварању бруто домаћег производа Србије, потребно је израчунати и описати кретање учешћа сектора Ц. С обзиром да сектор Ц (Прерађивачка индустрија) обухвата неколико различитих делатности, за потребе ове анализе издвојене су две: прехрамбена индустрија и производња пића (графикон 10). Иако је учешће читавог сектора Ц смањено за 1,6 процентних поена, прехрамбена индустрија узима стабилно учешће, на нивоу од око 3%. Учешће у стварању бруто домаћег производа у посматраном периоду не мења ни производња пића, те се она креће у распону од 0,6% до 0,7%. До пада учешћа је дошло пре свега услед поплава из 2014. године, које су значајно угрозиле пољопривредну производњу и тиме довеле у питање снабдевање сировинама у прехрамбеној индустрији.

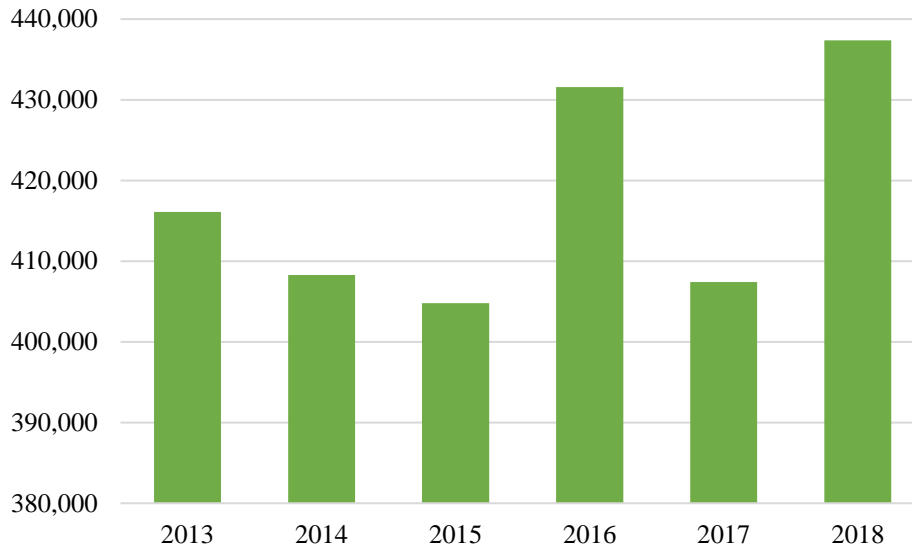

Графикон 2.5.7 Учешће одабраних делатности сектора Ц у стварању бруто домаћег производа (у %)

Извор: Републички завод за статистику, база података, новембар 2020.

Након сагледавања појединачних учешћа делатности из агро-прехрамбеног система, обједињене вредности се добијају сабирањем претходна два показатеља. Стога можемо рећи

да агро-прехранбени систем који је дефинисан као збир делатности сектора А и прехранбене индустрије, у стварању бруто домаћег производа учествује са 8,9% у 2018. години. Вредност је нижа него у 2013. години у којој је износила 10,4%. Овако посматрано, може се рећи да кључни налаз указује да се скоро десети део бруто домаћег производа генерише у агро-прехранбеном систему, што представља значајно учешће у привредној структури Србије.

Графикон 2.5.8 Бруто додата вредност агро-прехранбеног система у Републици Србији (текуће цене, у мил. РСД)

Извор: Републички завод за статистику, база података, новембар 2020.

Бруто додата вредност створена у агро-прехранбеном систему у посматраном периоду израчуната је коришћењем података Републичког завода за статистику Србије. Закључује се да у апсолутним износима, вредност овог показатеља показује осцилирање. Највишу вредност забележио је у 2018. години, а најнижу у 2015. Највећим делом су осцилације изазване примарном пољопривредном производњом која је неретко под утицајем временских фактора, попут суша или поплава које су задесиле Србију (суша у 2012. години, а поплаве у 2014. години). Исто тако, промене у вођењу политике могу изазвати нестабилности јер један део пољопривредника зависи од подршке коју држава пружа, па се последично и нивои њихове производње могу мењати.

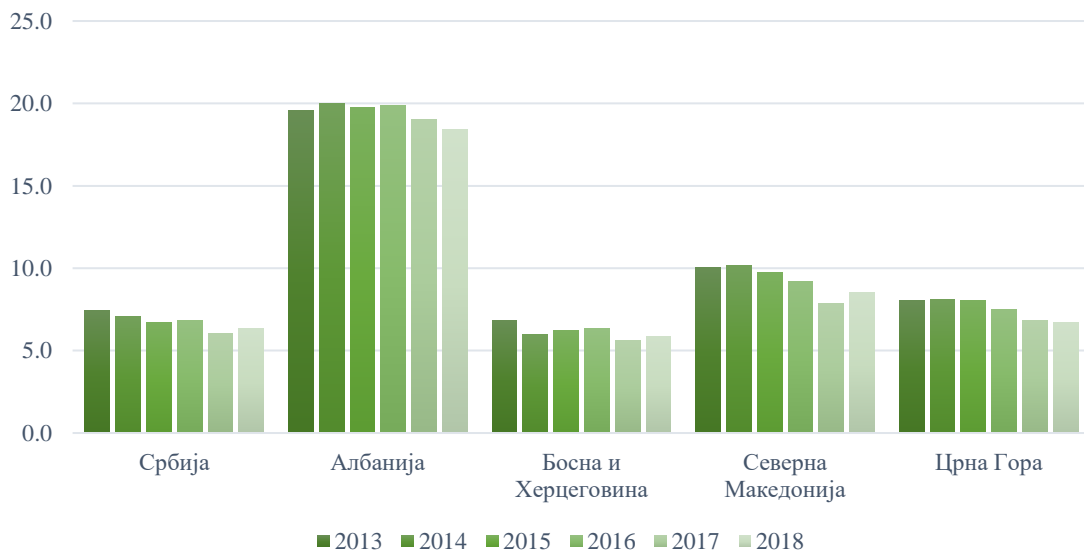
Бруто додата вредност у својој основи представља резултат остварене активности једне гране привреде током одређеног временског периода, најчешће за период од годину дана, те може учествовати у тестирању хипотезе о стратешкој улози агро-прехранбеног система у привреди Србије. Према аутору Новаковић (Новаковић, 2019), Пољопривреда, шумарство и рибарство учествују са нешто више од 11% у стварању укупне бруто додате вредности у периоду од 2002. до 2015. године, што указује да ова делатност има изразито високо учешће у стварању бруто додате вредности, а последично и бруто домаћег производа. Једино веће учешће има Прерађивачка индустрија, док остале делатности бележе знатно ниже вредности, чак испод 5% у истом овом периоду. Уколико би се пак, из анализе искључиле услужне делатности и створена бруто додата вредност посматрала само по производним делатностима, учешће Пољопривреде, шумарства и рибарства би било још више – преко 25% (Новаковић, 2019). Аутор је регресионом анализом дошао до закључка да стварању бруто додате вредности пољопривреде статистички значајно утиче биљна производња, посебно ратарство. Са друге стране, утицај сточарства није статистички значајан. Укрштајући добијене резултате аутора

Новаковића са анализом у овом поглављу, може се закључити да на осцилације бруто додате вредности агро-прехранбеног система у знатној мери утичу вредности биљне производње, посебно ратарства. С обзиром да је ова грана привреде и високо зависна од временских прилика, ниже вредности у годинама које су забележиле непогоде су тиме и оправдане. Истовремено, смањење учешћа Пољопривреде, шумарства и рибарства у стварању укупне бруто додате вредности оправдава се и чињеницом да се структура променила, те да су друге делатности побољшале своју позицију. На основу расположивих података можемо рећи да је у периоду од 2013. до 2018. године, просечно учешће агро-прехранбеног система у стварању укупне бруто додате вредности износило 417.586 мил. рсд. Минимална вредност остварена је у 2015. години (404.781 мил. рсд) а максимална у 2018. години (473.352 мил. рсд).

2) Србија и земље Западног Балкана

Индикатори учешћа једне делатности у стварању бруто домаћег производа су важни и са регионалног аспекта, па ће се у овом пасусу анализирати по земљама Западног Балкана. Циљ анализе јесте утврђивање положаја Пољопривреде, шумарства и рибарства као сектора делатности у Србији у односу на земље окружења, а затим и примене успешних инструмената аграрне политике која је довела до повећања апсолутног значаја ове гране привреде.

У посматраном периоду, Албанија има далеко највеће учешће сектора Пољопривреде, шумарства и рибарства у стварању бруто домаћег производа, па је у 2018. износило 18,4% (графикон 2.5.9). Сходно привредном развоју, очекивано је смањење релативног значаја ове гране која се исказује управо кроз овај индикатор. Најмање учешће је забележено у Босни и Херцеговини – 5,9%. Просечна вредност овог индикатора за одабране земље Западног Балкана укључене у анализу у 2018. години износи 9,2%. У поређењу са 2013. годином, дошло је до незнатног пада од 1,2 процентна поена, али је и даље њено учешће у стварању бруто домаћег производа значајно, и стога одређује њену стратешку улогу у одабраним земљама региона, сходно одржавању апсолутног значаја за економију и друштво. Према овом индикатору можемо потврдити да немамо довољно доказа да одбацимо хипотезу 1.

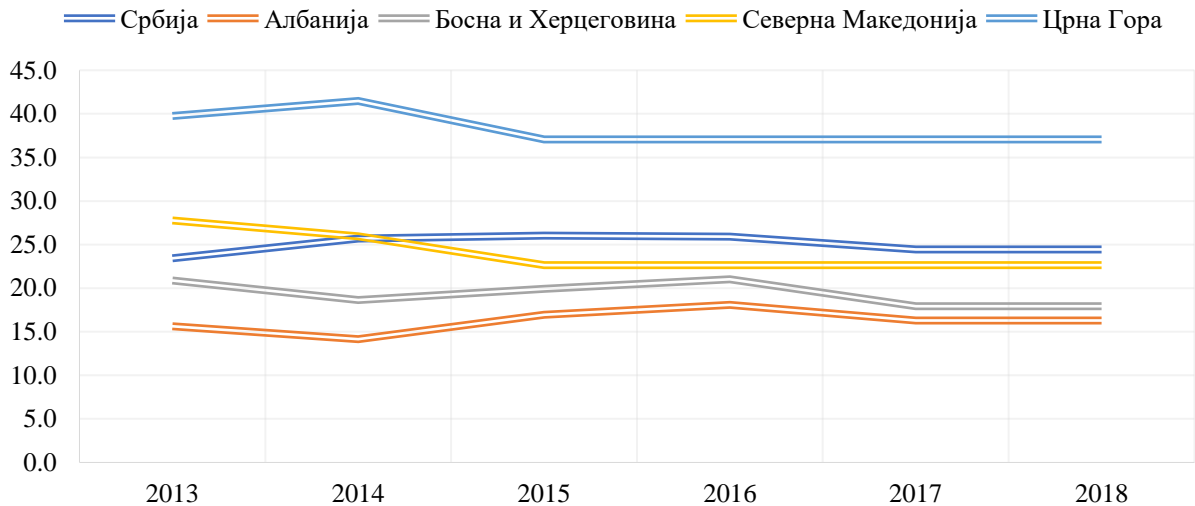

Графикон 2.5.9 Учешће Пољопривреде, шумарства и рибарства у стварању БДП (у %)

Извор: Светска банка, база података, новембар 2020.

Бруто домаћи производ представља основни индикатор у макроекономским анализама, који указује на успешност економских активности једне земље у току једне године. Без обзира о ком приступу израчунавања се ради (производни, расходни или приходни), резултати би увек

требало да буду једнаки. Ипак, рашчлањавањем његових саставних елемената, може се доћи до дефиниције бруто додате вредности, који се обрачунава производним методом у Републичком заводу за статистику Србије. С обзиром на ограниченост упоредивих података за прехрамбену индустрију земаља које су ушле у анализу, уместо учешћа прехрамбене индустрије у бруто домаћем производу, биће анализирано учешће бруто додате вредности прехрамбене индустрије у укупној бруто додатој вредности прерађивачког сектора. Коришћењем овог индикатора ће се, на индиректан начин, утврдити апсолутни значај прехрамбене индустрије за развој једне националне економије. Графикон 2.5.10. приказује кретање учешћа бруто додате вредности прехрамбене индустрије у периоду од 2013. до 2018. године.

Графикон 2.5.10 Кретање учешћа БДВ прехрамбене индустрије у укупној БДВ прерађивачке индустрије (у %)

Извор: Светска банка, база података, новембар 2020.

Просечна вредност учешћа бруто додате вредности прехрамбене индустрије у укупној бруто додатој вредности прерађивачке индустрије износило је 23,8% у 2018. години. На почетку периода, учешће је било више за 1,7 процентних поена. До пада учешћа прехрамбене индустрије дошло је, пре свега, услед раста учешћа других делатности у оквиру овог сектора. Међу посматраним земљама, најниже учешће има Албанија, нешто изнад 16% у 2018. години. Интересантно је приметити да управо ова земља има највеће учешће Пољопривреде, шумарства и рибарства у стварању бруто домаћег производа, што упућује на закључак да је Албанија земља примарне пољопривреде, уз нижи допринос прехрамбене индустрије. Са друге стране, највише учешће има Црна Гора – 37,1% у 2018. години. Иако вредности учешћа сектора аграра у стварању бруто домаћег производа нису високе, бруто додате вредности прехрамбене индустрије указују на високу зависност привреде Црне Горе од сировина примарне пољопривреде, било да се ради о увозним или домаћим производима. Што се тиче Србије, просечно учешће овог индикатора у посматраном периоду је било изнад просека, и износило 25%, то јест четвртину вредности прерађивачке индустрије која је створена у прехрамбеној индустрији, уз уважавање бруто додате вредности сектора аграра, па се може закључити да агро-прехрамбени систем значајно доприноси економском оснаживању земље, и стога представља снажан развојни сектор у привредној структури земаља ниског и средњег дохотка. Разлика је само у томе да ли значајности више доприноси примарна пољопривреда, прехрамбена индустрија, или пак обе подједнако.

Учешће агро-прехранбеног система у спољно-трговинској размени

Група економских индикатора која показује учешће агро-прехранбеног система у међународној спољно-трговинској размени потиче пре свега из особености пољопривреде, која се зове експорт контрибуција.

Мерено милионима евра, највећи извоз пољопривредно-прехранбених производа међу земљама Западног Балкана, а током читавог посматраног периода, имала је Србија. Подаци нису били расположиви за све земље за 2018. годину, те се анализа ограничила на петогодишњи период. У 2017. години, Србија ја забележила вредност извоза од 2.819 милиона евра, што је за око 35% више у односу на 2013. годину. Просечна вредност извоза у Србији износила је око 2.500 милиона евра, уз забележени константни раст. Са друге стране, најниже вредности извоза бележи Црна Гора, што је у потпуности са претходно објашњеним индикатором, који указује на високе вредности увоза пољопривредно-прехранбених производа. Северна Македонија и Босна и Херцеговина имају сличне вредности и слична кретања вредности извоза (просечне вредности 502 милиона евра и 431 милион евра, респективно). У свим земљама се током посматраног периода бележи раст извоза пољопривредно-прехранбених производа, што је у потпуности у складу са теоријским тврдњама о експорт контрибуцији, и доприноса растућег извоза земаља у развоју. Табела 2.5.2 представља детаљан приказ индикатора извоза по годинама и земљама.

Табела 2.5.2 Извоз пољопривредно-прехранбених производа земаља Западног Балкана, у мил. €

Земља	2013	2014	2015	2016	2017
Србија	2.077,3	2.294,7	2.560,2	2.889,6	2.819,1
Албанија	104,5	119,5	150,8	184,5	224,1
Босна и Херцеговина	350,5	338,4	429,6	498,9	540,5
Црна Гора	56,2	91,7	54,0	51,1	48,0
Северна Македонија	495,5	479,6	480,7	525,9	529,9

Извор: SEE rural, Agricultural Statistics, 2019.

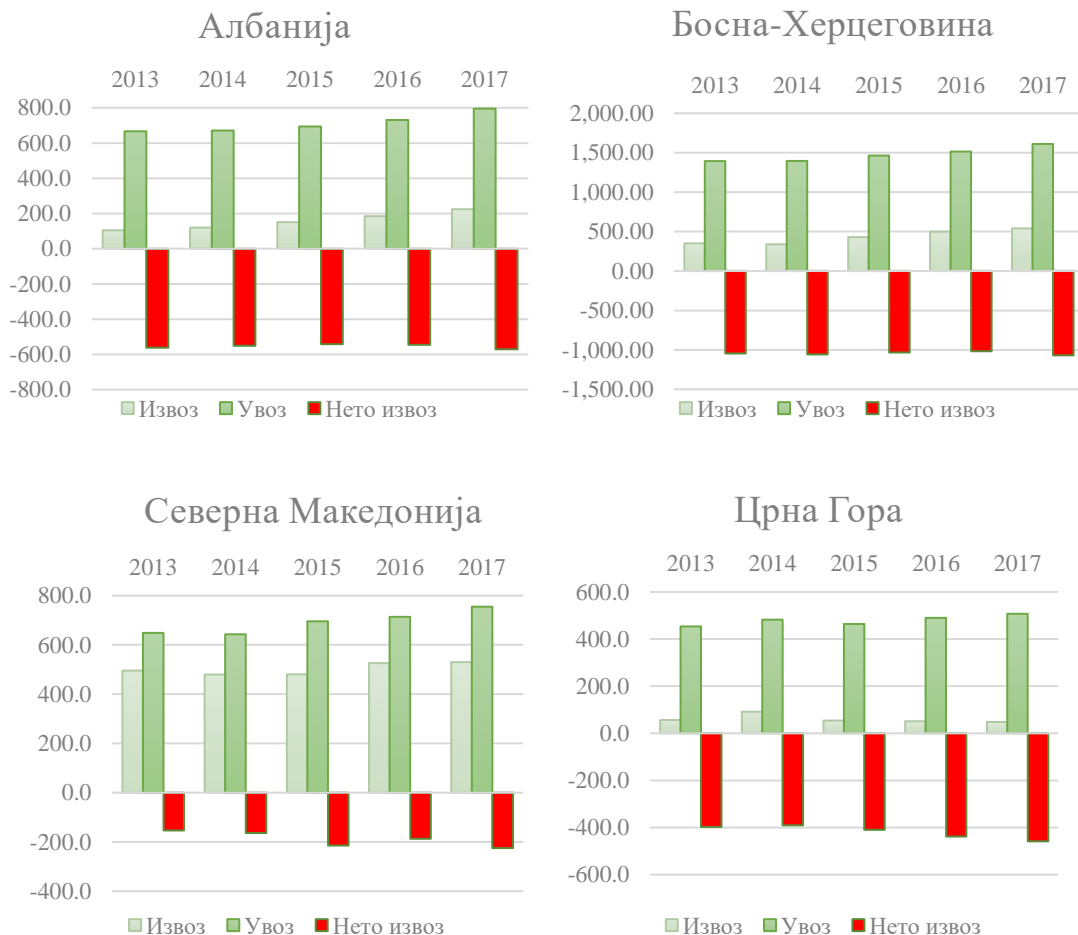
Да би анализа била потпуна, потребно је посматрати и другу страну међународне размене, односно увоз пољопривредно-прехранбених производа. Бројни су разлози који доводе до увоза ове врсте производа, а неки од њих су: омогућавање разноврсне понуде на тржишту, немогућност домаћег агро-прехранбеног система да задовољи све потребе за храном, супституција једног дела производа који одлазе у извоз, недовољна производња сировина потребних прехранбеној индустрији и други. Иако има највеће вредности извоза, Србија бележи и високе вредности увоза. Просечна вредност увоза пољопривредно-прехранбених производа у периоду од 2013. до 2018. године износила је 1.363 милиона евра. Ипак, вишу просечну вредност увоза остварила је Босна и Херцеговина – 1.475 милиона евра. Најниже вредности увоза у поређењу са осталим земљама остварила је Црна Гора, али то није ни изненађујуће, узимајући у обзир вредности спољно-трговинске размене ове земље у поређењу са осталима. Овога пута, Северна Македонија остварује сличне вредности увоза као и Албанија. Ипак, заједничка карактеристика свих земаља јесте да вредност увоза из године у годину расте.

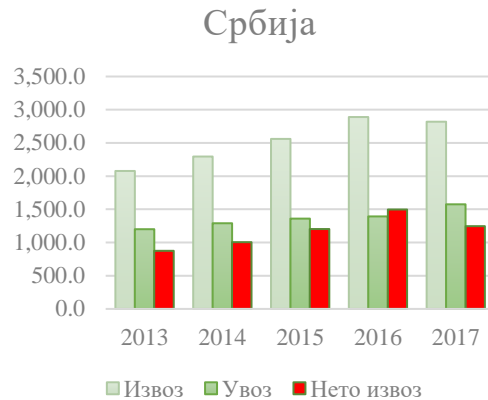
Табела 2.5.3 Увоз пољопривредно-прехрамбених производа земаља Западног Балкана, у мил. €

Земља	2013	2014	2015	2016	2017
Србија	1.200,3	1.290,0	1.359,8	1.392,9	1.575,2
Албанија	666,4	670,7	693,6	730,5	795,1
Босна и Херцеговина	1.393,8	1.395,6	1.463,7	1.514,9	1.610,8
Црна Гора	453,6	482,3	464,0	489,9	507,3
Северна Македонија	648,6	643,0	695,7	713,7	755,0

Извор: SEE rural, Agricultural Statistics, 2019.

Ипак, уколико се вредност увоза посматра релативно, као учешће увоза пољопривредно-прехрамбених производа у укупном извозу, добија се нешто другачија слика. Наиме, вредност учешћа у посматраном периоду у апсолутном износу расте, али релативно опада. У 2013. години учешће за све посматране земље обједињено износило је 16,7% док је у 2017. години учешће узимало вредност 15,1% (SEE Rural, 2019). Још једном се, на основу овог показатеља потврдио значај агро-прехрамбеног система у привредном развоју и привредној структури земаља ниског и средњег дохотка, кроз присутност експорт контрибуције.

Графикон 2.5.11 *Баланс спољно-трговинске размене пољопривредно-прехрамбених производа земаља Западног Балкана, у мил. €*

Извор: SEE rural, Agricultural Statistics, 2019.

Ради употпуњавања анализе и тестирања хипотезе 1, биће анализиран и економски индикатор који показује баланс спољнотрговинске размене пољопривредно-прехрамбеним производима. За сваку од земаља Западног Балкана, понаособ, приказан је однос извоза, увоза, али и вредност нето извоза (уколико је позитиван – земља остварује суфицит, уколико је негативан – земља остварује дефицит). Србија је једина међу посматраним земљама која остварује позитивну вредност нето извоза – другим речима извоз је већи од увоза, што недвосмислено упућује на закључак о томе да агро-прехрамбени систем узима кључну улогу у привредном развоју Србије. У другим земљама је ипак нето извоз забележио негативну вредност. Просечне вредности негативног нето извоза у посматраном периоду су биле следеће: Албанија: 554 милиона евра, Босна и Херцеговина: 1.044 милиона евра, Северна Македонија: 188 милиона евра и Црна Гора: 419 милиона евра. Просечна вредност суфицита пољопривредно-прехрамбених производа у Србији је износила 1.164 милиона евра.

Индикатори коришћени приликом тестирања хипотезе 1. сумирани су у табели 2.5.4. У колони *назив индикатора* дат је њихов скраћени назив, док су пуни називи дати у наставку:

- Индикатор 1. Учешће запослених у пољопривреди у укупној запослености;
- Индикатор 2. Учешће запослених код послодавца у пољопривреди у укупном броју запослених код послодавца;
- Индикатор 3. Учешће активног руралног становништва у укупном руралном становништву;
- Индикатор 4. Учешће запосленог становништва у руралним подручјима у укупном радно способном становништву;
- Индикатор 5. Учешће руралног у укупном становништву;
- Индикатор 6. Укупна рурална популација у земљама Западног Балкана;
- Индикатор 7. Учешће агро-прехрамбеног система у стварању бруто домаћег производа у Републици Србији;
- Индикатор 8. Бруто додата вредност агро-прехрамбеног система у Републици Србији;
- Индикатор 9. Учешће Пољопривреде, шумарства и рибарства у стварању БДП;
- Индикатор 10. Кретање учешћа БДВ прехрамбене индустрије у укупној БДВ прерађивачке индустрије;
- Индикатор 11. Учешће агро-прехрамбеног система у спољнотрговинској размени (извоз наспрам увоза).

На основу детаљне и систематичне анализе сваког од индикатора понаособ, методом дескрипције и компарације, али и на основу основних статистичких показатеља (просечна вредност, минимум и максимум), донет је закључак о прихватању или одбацивању хипотезе Х1. Резултати тестирања систематизовани су у табели 2.5.4.

Табела 2.5.4 Агро-прехрамбени систем, као део аграрног сектора, има значајну стратешку улогу у привредној структури земаља са ниским и средњим дохотком

Назив индикатора	Одбацује се Х ₁	Не одбацује се Х ₁
<i>Индикатори запослености</i>		
Индикатор 1		+
Индикатор 2		+
<i>Индикатори активности</i>		
Индикатор 3	+/-	+/-
Индикатор 4	+/-	+/-
<i>Индикатори становништва</i>		
Индикатор 5		+
Индикатор 6		+
<i>Економски индикатори</i>		
Индикатор 7		+
Индикатор 8		+
Индикатор 9		+
Индикатор 10		+
Индикатор 11		+

Извор: Ауторски приказ

Када се говори о стратешкој улози агро-прехрамбеног система у земљама ниског и средњег дохотка, посебно је важно истаћи мишљење којим се подржава изузетан значај ове привредне гране за свеопшти економски и социјални развој. Пре свега, у земљама које имају ниже вредности расположивог дохотка по глави становника (па се последично сматрају и сиромашнијим), примарна пољопривреда представља окосницу развоја других (не)аграрних делатности, стога је све интензивнија и јача веза између привредних сектора. Један од доприноса ове докторске дисертације теоријском оквиру економике аграра исказан је кроз тестирање хипотезе 1. Иако су прегледом литературе издвојени радови који су указали на недвосмислену улогу пољопривреде (и прехрамбене индустрије) привредном развоју земаља ниског и средњег дохотка, новину у теорији чини подела индикатора доприноса пољопривреде у четири нове категорије. Подаци изнети у оквиру дескриптивне анализе коришћени су и у другим научним публикацијама, али не на овај начин и не за компарацију земаља потписница ЦЕФТА споразума (уз одређене изузетке раније објашњене).

Критеријуми који су примењени за оцену индикатора су:

- позитиван ефекат на побољшање квалитета живота руралне популације;
- позитиван ефекат трансфера радне снаге из пољопривреде;
- позитиван ефекат на рурални развој;
- смањење учешћа пољопривреде у стварању бруто домаћег производа указује на економско оснаживање;
- пораст вредности извоза пољопривредно-прехрамбених производа;
- смањење учешћа увоза пољопривредно-прехрамбених производа.

У складу са критеријумима, а на основу разматрања за сваки од индикатора понаособ, са разумним нивоом поузданости, може се закључити следеће: агро-прехрамбени систем, као део

аграрног сектора, има значајну стратешку улогу у привредној структури земаља са ниским и средњим дохотком. Другим речима, хипотеза 1 је прихваћена.

3 ПРИВРЕДНА ДРУШТВА, УСТАНОВЕ И ИНСТИТУЦИЈЕ У АГРО ПРЕХРАМБЕНОМ СИСТЕМУ

Између пољопривредног произвођача и крајњег потрошача хране постоји читав низ међусобно повезаних субјеката. На самом почетку низа налазе се пољопривредна предузећа која се могу бавити производњом, дорадом и прерадом пољопривредних производа биљног и животињског порекла. Затим се јављају предузећа из услужних делатности која се најчешће ангажују зарад унапређења квалитета пољопривредне производње или заштите биља и животиња (нпр. услуге научно-истраживачких организација, ветеринарске услуге), али и предузећа која се баве складиштењем и логистиком (поједини пољопривредни произвођачи немају сопствене капацитете па изнајмљују просторе за складиштење производа, док су предузећа у логистици потребна ради дистрибуције и транспорта). Осим што се између произвођача и крајњих потрошача јавља низ пословних активности, екстерно окружење је одређено оквирима – *законодавним* (имплементација усвојених закона – Закон о пољопривреди и руралном развоју, Закон о подстицајима у пољопривреди, Закон о привредним друштвима, и други)⁶ *стратешким* (подразумева стратешка документа којима се уређује развој пољопривреде у дужем временском периоду или стратешка документа којима се уређује развој сектора малих и средњих предузећа) и *финансијским* (документа којима је регулисана финансијска подршка развоју пољопривреде).

Како различити агропривредни субјекти имају и различите интересе (домаћинства теже да задовоље потребе за храном, док пољопривредни произвођачи теже максимизацији профита), тако би и држава морала да уважи све опште и посебне интересе како би обезбедила одговарајуће окружење за развој пољопривреде и читавог система. Финансијска подршка државе (дефинисана финансијским оквиром), посебно се истиче као важна, нарочито малим и средњим предузећима која немају довољно средстава за унапређење производње и праћење трендова на тржишту. Иако се о финансирању пољопривредног развоја у Србији писало са неколико аспекта (Грујић, 2017; Јовановић и др, 2012), у овој дисертацији је било посебно важно размотрити аграрни буџет и врсте подстицаја у функцији развоја малих и средњих предузећа у аграру. Истовремено, институције имају задатак да обезбеде законодавни оквир, али и његово поштовање и примену, уз санкционисање непоштовања. Имплементацијом закона се регулишу пословно-правни односи између аграрних субјеката, а што је стопа имплементације (и контроле) виша, то су и односи између субјеката јаснији и боље уређени. Напоследку, синергија ефеката се остварује умрежавањем и јачањем капацитета (пре свега образовних), те су повезивање и добра сарадња свих агропривредних субјеката од изузетног значаја у модерном привредном развоју.

3.1. Привредна друштва

Правна дефиниција предузећа је изузетно важна у економској науци, али и у пословном свету. Разликовање појмова, посебно дефиниције предузетништва од дефиниција микро или малих предузећа захтева посебан приступ анализи њиховог пословања, с обзиром на специфичности.

Предузећа представљају скуп различитих, али повезаних делова, односно активности које захтевају јасну координацију и процес рада ради остварења краткорочних, али и дугорочних циљева. Једна од најважнијих *дефиниција* појмовног одређења предузећа подразумева да је оно самостална организација економских ресурса која процесом трансформације претвара расположиве ресурсе у вредности (производе или услуге), у циљу остварења профита

⁶ Детаљније о законодавном оквиру у делу 3.4.3.

(Пауновић, 2007). У структури учесника у агропривреди се могу наћи и други субјекти, попут задруга, међународних организација, установа и институција. Ипак, показано је да предузећа представљају најефикаснији вид организације у обављању привредне делатности и да се у њима остварује највећи део вредности, односно промета роба и услуга (Надовеза, Пешић, 2014). Појмовно одређење термина *предузеће* зависи и од полазних ставова економиста и теоретичара, о чему су писали и аутори са наших простора (Пауновић, 2007; Надовеза, Пешић, 2014; Крстић, Кахровић, 2018.).

У агро-прехрамбеном сектору, критеријуми који утичу на структуру и број привредних друштава не потичу само од „универзалних фактора“ попут организационих, трансформационих, правног облика или пак броја запослености. Додатни критеријум јесте и специфичност производње, пре свега примарне пољопривредне производње, а затим и прехрамбене.

Уопштено посматрано, сва предузећа у Србији се у **основи разликују према делатности** за коју су регистровани, а која је одређена у складу са Класификацијом делатности. Стога, предузећа се могу регистровати у некој од двадесет и једне категорије делатности које су уобличене кроз подсекторе. Сваки од подсектора одређен је припадајућом шифром. Приликом регистрација, предузећу се додељује она шифра која највише одговара скупу активности које ће се обављати. Осим тога, приликом оснивања је потребно одредити и **облик организовања**, па се тако као могућности јављају ортачка друштва, командитна друштва, акционарска друштва и друштва са ограниченом вредношћу. За агро-прехрамбени систем, пак није неубичајено да се појаве концерни и холдинг компаније. Ипак, ова предузећа по обиму пословања и броју запослених, често припадају категорији великих привредних субјеката.

Адаптација пољопривредног предузећа подразумева скуп активности које се предузимају унутар организације како би се одговорило на **промене**. Према Длеску (Длеск, 2002), предузеће своје пословање може прилагодити услед: (а) промена на тржишту (промена у односу понуде и тражње, појава нових производа, појава ванредних околности); (б) промене изазване државним интервенцијама, односно имплементацијом мера економске (и аграрне) политике; (ц) институционалне промене. Финансијски резултат предузећа, али и његов опстанак на тржишту зависе од способности да правовремено реагује на поменуте промене. Ефекти по пословање могу бити позитивни, али и негативни. Длеск (2002) је такође истакао да прилагођавања пољопривредних предузећа, као најважнијег тржишног субјекта у земљама у развоју, могу бити потпуна, или делимична (прилагођавање само једног дела пословног процеса).

Ипак, успех предузећа у одговору на тржишне промене не зависи само од карактеристика екстерног окружења, већ и од **интерног**. Пре свега, важни су ресурси којима предузеће располаже као и процеси рада и остварени резултати. Интерне способности се најчешће прате помоћу индикатора и управо указују на могућности предузећа за постизање раста тржишног учешћа. Комбиновањем материјалних и нематеријалних ресурса предузећа, уз уважавање јаких и слабих страна пословања, могуће је реализовати основни циљ (Николић, Стошић Михајловић, 2020). Осим тога, за једно предузеће је важан менаџмент који ће омогућити да се на адекватан начин искористе постојећи ресурси (радна снага, средства за рад и предмети рада) и претворе у жељене резултате.

Закон о привредним друштвима (Службени гласник, 2019), представља основну правну регулативу којом се уређује њихово пословање. Не односи се само на привредна друштва, већ важи и за предузетнике. Према овом Закону, предузеће се дефинише као правно лице усмерено на остварење добити (Службени гласник, 2019). Из дефиниције се јасно примећује да је основни циљ пословања – остварена добит. Овако дефинисан циљ уједно упућује на разлику између пољопривредних газдинстава која су регистрована као физичка лица и осталих

привредних субјеката регистрованих као правна лица. Њихови циљеви имају шири обухват, па је управо због тога потребан нешто другачији аналитички приступ овом делу аграрног сектора.

Привредна друштва могу основати физичка или правна лица. Најважнији документ приликом оснивања јесте оснивачки акт, у којем се дефинишу све неопходне одредбе пословања и уређење односа између више (правних и/или физичких) лица уколико их има. Привредно друштво послује одвојено од својих оснивача, односно поседује своје „личне“ податке који су јединствени и помоћу којих се распознаје у пословном свету (попут пореског идентификационог броја – ПИБ или матичног броја – МБ).

3.1.1. Критеријуми за класификацију привредних друштава

Структуру националних и међународних тржишта чине предузећа различитих карактеристика. У анализи се примењује неколико критеријума према којима се врши њихова класификација. Осим према делатности коју обављају, на поделу предузећа утичу и:

- карактеристике трансформационог процеса;
- правни облик;
- величина.

Први критеријум који је један од најзаступљенијих, уско је повезан са делатношћу коју предузеће обавља. С обзиром да трансформациони процес обухвата низ активности којима се одговарајућим средствима за рад, предметима рада, али и коришћењем радне снаге, улазне сировине трансформишу у производе (или пружене услуге), према овом критеријуму се разликују два типа предузећа: (а) производна и (б) услужна.

а) Производна предузећа

Основни трансформациони процес у овим предузећима јесте производња. Другим речима, сировине употребљене у овом процесу на крају производног циклуса би требало да резултирају производом који поседује жељене карактеристике попут облика, величине, мириса, укуса. Такав производ може бити намењен финалној потрошњи, али и усмерен за даљу прераду. Сматрају се капитално-интензивним (Надовеза, Пешић, 2014).

б) Услужна предузећа

Услужна предузећа су специфична по томе што крајњи резултат трансформационог процеса представља пружање услуге крајњем кориснику. Када је услуга извршена, сматра се да је један трансформациони процес завршен и може се приступити реализацији другог. Одликује их радно-интензивни процес пословања, односно висока зависност од радне снаге и њихових способности и вештина. Иако поједине гране, попут транспорта робе, некад захтевају велика улагања у превозна средства, ипак је човек задужен за крајњу реализацију посла.

Према **другом критеријуму** класификације предузећа разликују се четири најчешће правне форме: (а) ортачко друштво; (б) командитно друштво; (в) друштво са ограниченом одговорношћу; (г) акционарско друштво (Закон о привредним друштвима Републике Србије, члан 8).

Свака од правних форми организовања поседује карактеристике које доносе предности у поређењу са другим, али и недостатке. Карактеристике сваког од облика организовања су следеће:

a) Ортачко друштво

Ортачко друштво представља облик организације привредног друштва које оснивају два или више физичких и/или правних лица. Оснивачи у својству ортака обављају активности у складу са делатношћу, а пре свега су мотивисани остваривањем добити. Ортаци у друштву неограничено и целокупно својом имовином одговарају за обавезе предузећа, па се сматра да односе између њих одликује висок ниво поверења и поштовања, с обзиром да за погрешне одлуке једног од ортака које потенцијално могу да угрозе пословање и опстанак предузећа, одговарају сви чланови друштва свом својом расположивом (пословном и личном) имовином.

b) Командитно друштво

По својим карактеристикама, оваква друштва спадају у друштва лица. Специфична су по томе што његови чланови (правна и/или физичка лица) могу узети два појавна облика: комплементара и командитора. Комплементари целокупном својом имовином и без ограничења учествују за обавезе друштва, али имају могућност да сви подједнако (сходно међусобном договору и подели пословних активности), учествују у управљању предузећем. Са друге стране, командитори не одговарају неограничено за обавезе друштва, као ни целокупном својом имовином. Њихова одговорност једнака је висини уложеног капитала. Ипак, овакав умањен ризик у односу на комплементарне онемогућава учешће у управљању предузећем.

c) Друштво са ограниченом одговорношћу

Док ортачко и командитно друштво припадају категорији друштва лица, друштво са ограниченом одговорношћу представља друштво капитала. Другим речима, чланови друштва (правна и/или физичка лица) не одговарају за обавезе предузећа својом имовином, већ оно само сноси обавезе у складу са висином целокупне имовине. Остварени профит се сразмерно дели међу оснивачима, а висина коју ће свако од њих добити усклађена је са висином улога.

d) Акционарско друштво

Акционарска друштва припадају друштву капитала. Основни капитал је подељен на акције, које се затим расподељују између власника, сразмерно висини улога. Власници акција учествују у пословању друштва сразмерни висини улога, односно броја акција. За разлику од друштва лица, акционарско друштво целокупном својом имовином одговара за своје обавезе, лична имовина власника акција остаје у потпуности заштићена и одвојена од пословања друштва. Могу се емитовати две врсте акција – обичне и преференцијалне.

Према **трећем**, ништа мање важном **критеријуму**, предузећа се могу поделити према величини. Тако се разликују мала, средња и велика предузећа. У склопу овог критеријума се појављују индикатори који детерминишу величину предузећа. Индикатори према којима се класификују предузећа су: (1) број запослених; (2) висина расположивог капитала предузећа; (3) висина укупног прихода (профита).

Правилан одабир критеријума класификације би требало да буде објективан и усклађен са принципима економске и правне праксе, али и националног законодавства. Објективност упућује на поузданост података, што је у свим научним и стручним истраживањима од пресудног значаја (Дабић, 2006). Са друге стране, стратегија и политика развоја предузећа се у многе заснива на стручним, али и научним истраживањима, те закључак упућује на потребу за јасним и што прецизније дефинисаним индикаторима величине.

3.1.2. Појам малих и средњих предузећа

Због значаја који се придаје малим и средњим предузећима у светским економијама, како од стране државних институција, тако и од стране међународних организација, постоје бројне дефиниције које се могу прочитати у научној литератури и регулаторним документима а које објашњавају појам ове категорије привредних друштава (Cacciolatti, 2015). Иако се у литератури, па и у пракси неретко посматрају заједно, прихваћено становиште међу економистима говори у прилог томе да је ова привредна друштва тешко свеобухватно дефинисати (Cacciolatti, 2015).

Једно од првих објашњења разлика између малих и средњих предузећа у односу на велика јавља се 1971. У оквиру опсежног извештаја представљена је детаљна дефиниција али и основне карактеристике (правна форма, власништво, начини финансирања) друштава која се означавају као мала. Три главне карактеристике се узимају у обзир приликом посматрања неког предузећа (Болтон, 1971):

- *удео на тржишту* – „малом фирмом“ се сматра она која има релативно низак удео на тржишту у поређењу са другим фирмама које продају исти производ.
- *управљање* – власници „малих фирми“ у процесу управљања неретко поступају у складу са личним интересима и по свом нахођењу. За разлику од великих компанија, које морају сагледати знатно ширу слику у доношењу како свакодневних, тако и стратешких одлука.
- *контрола* – власници „малих фирми“ самостално доносе најважније одлуке, нису део великог система и стога не постоји значајан „спољни утицај“, односно утицај других особа. Како су менаџери „малих фирми“ углавном и њихови власници, нису подређени ни једном систему контроле.

Врсте индикатора и њихове вредности које су се користиле за разврставање предузећа представљене су табелом 3.1.1.

Табела 3.1.1 Индикатори величине малих предузећа према Болтоновом извештају из 1971. године

Индикатор према делатности	Индикатор према вредности
Производња/Прерађивачка индустрија	Запосленост: до 200 радника
Трговина на велико (велепродаја)	Промет: до 200.000 фунти годишње
Трговина на мало (малопродаја)	Промет: до 50.000 фунти годишње
Грађевинарство	Запосленост: до 25 запослених
Рударство	Запосленост: до 25 запослених
Друмски транспорт	Број возила: до 5 транспортних возила
Трговина моторним возилима	Промет: до 100.000 фунти годишње
Остале услуге	Промет: до 50.000 фунти годишње

Извор: Bolton, J.E. (1971).

Коришћени квантитативни индикатори мерили су број запослених и висину оствареног промета током једне године. С обзиром на специфичности делатности, одређене су различите граничне вредности за сваку грану посебно. Изузетак је једино делатност друског саобраћаја, где се бројем возила мери величина предузећа.

У истом извештају се истиче и став да мала предузећа имају значајну улогу у друштвеној заједници која утиче на квалитет живота, уз осврт на газдинства и мала пољопривредна предузећа. Наиме, за развој локалних заједница, а посебно руралних подручја, битна су мала предузећа која могу имати значајан удео у економској активности таквих региона и заједница (мањи број насељених лица, лошија инфраструктура, удаљеност од већих градова и друго).

Европска комисија је 1996. године први пут дефинисала квантитативне критеријуме који су послужили за разврставање предузећа према величини. Првобитни критеријуми су неколико година касније редефинисани. Приказани су табелом 3.1.2.

Табела 3.1.2 Индикатори величине предузећа према индикаторима Европске комисије

Величина	Број запослених	Годишњи промет	Вредност укупних средстава
Микро	мање од 10	до 2 милиона €	до 2 милиона €
Мало	мање од 50	до 10 милиона €	до 10 милиона €
Средње	мање од 250	до 50 милиона €	до 50 милиона €

Извор: Европска комисија 2003/361. доступно на: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32003H0361>

Приликом разврставања предузећа, критеријум Европске комисије је такав да се у обзир увек узима број запослених као један, а годишњи приход или вредност укупних средстава као други индикатор величине. При том, уколико се предузеће у току године, на основу индикатора разврста у једну од три категорије, а у наредној забележи вредности према којима припада другој, величину може променити једино ако се таква вредност забележи у две узастопне године.

У Србији је разврставање предузећа према величини регулисано Законом о рачуноводству (Службени гласник РС, 73/2019). Три индикатора су важна приликом категоризације правних лица у микро, мала или средња. То су број запослених, пословни приход у пословној години и вредност укупне активе на дан датума биланса годишњег финансијског извештаја. Вредности ових индикатора приказане су у табели 3.1.3.

Табела 3.1.3 Индикатори величине предузећа према индикаторима у Србији

Величина	Број запослених	Пословни приход	Укупна актива
Микро	до 10	до 700 хиљада €	до 350 хиљада €
Мала	до 50	до 8 милиона €	до 4 милиона €
Средња	до 250	до 40 милиона €	до 20 милиона €

Извор: Закон о рачуноводству, Службени гласник РС, 73/2019

Разврставање правних лица у Србији се врши коришћењем званичних података који су објављени у годишњим финансијским извештајима предузећа. Без обзира на датум оснивања, свако предузеће има могућност да буде разврстано у неку од категорија. Најмање два од три представљена критеријума би требало да буду задовољена како би се могло рећи је предузеће микро, мало, средње или велико.

Ипак, док су квантитативни критеријуми најчешће примењивани у категоризацији предузећа према величини, постоје аутори који заговарају да овакав приступ треба употпунити квалитативним индикаторима, пре свега услед специфичности пословања у одређеним делатностима (Berisha, Pula, 2015). Табелом 3.1.4. представљени су квалитативни индикатори, сумирани од стране УНИДО (*United Nation Industrial Development Organization – UNIDO*).

Табела 3.1.4 Квалитативни индикатори величине предузећа

Категорија	Мала и средња предузећа	Велика предузећа
Менаџмент	Власник предузећа је истовремено и менаџер; лични и блиски односи између запослених	Јасно разграничење функције менаџера од власништва; радници су подељени по пословним секторима, уз висок ниво оперативних поступака који регулишу њихов рад
Људски ресурси	Доминира радна снага са нижим нивоима образовања; знање је стечено углавном практичним радом или пак преношењем са генерације на генерацију; обављају више ствари истовремено	Доминира радна снага виших нивоа образовања; радници су специјализовани за обављање само једног посла
Организација	Једноставна организација коју чине запослени уз висок ниво неформалне комуникације и блиских односа	Комплексна организација коју одликује висок ниво формалне комуникације
Продаја	Неизвесна и недефинисана компаративна предност	Висока компаративна предност
Односи са купцима	Нестабилни	Засновани на дугорочним уговорима
Производња	Радно интензивна	Капитално интензивна уз економију обима
Истраживање и развој	Одлуке се доносе на основу интуитивног приступа, пратећи промене на тржишту	Улажу се значајна средства у истраживања тржишта ради што прецизнијег доношења одлука, посебно стратешких
Финансије	Самофинансирање; позајмице од родбине и пријатеља	Диверсификована структура власништва, приступ тржишту капитала и лакше финансирање од стране банака

Извор: Berisha, Pula (2015).

3.1.3. Циљеви пословања малих и средњих предузећа

План пословања и развоја предузећа у основи садржи циљеве чијој реализацији се тежи у одређеном временском периоду. Док мања предузећа претежно имају планове развоја нижег степена формалности па самим тим и једноставније циљеве пословања, са растом величине се указује и потреба за јаснијим правцима рада и мерљивијим показатељима успешности. Са друге стране, менаџмент предузећа у малим и средњим је другачије организован, те је стога важно употребити прави начин за управљање финансијским перформансама у њима (Ђурићин, 2019).

Власници микро и малих предузећа, у пракси, често не усвајају документацију у којој се њихови циљеви конкретизују и која би могла омогућити праћење истих. То значајно отежава праћење развоја пословања предузећа, али са друге, није неуобичајено, јер је процес реализације тако дефинисаних циљева у рукама власника предузећа.

У зависности од временског периода за који су дефинисани, разликују се три врсте циљева:

- *дугорочни* – стратешки циљеви се обично сматрају дугорочним. У савременим условима окружења, пред власницима и менаџерима се налазе прави изазови који

подразумевају праћење динамичних промена у окружењу и креирање одговора на исте, уз обезбеђивање несметане реализације стратешких циљева (Божац, 2002).

- *средњорочни* – усвајају се на период од две до пет година и често представљају конкретизацију дугорочних циљева. Као и приликом дугорочних, и приликом одређивања средњорочних циљева, власници предузећа и менаџери би требало да буду обазриви јер се послује у условима динамичних промена, које могу бити изазване импулсима у понуди и тражњи, или пак променама у курсу економске политике. Исто као и дугорочни циљеви, могу бити и квалитативно и квантитативно изражени.
- *краткорочни* – циљеви који се реализују у временском периоду од годину дана једни су од најчешће дефинисаних циљева који се налазе у плановима пословања предузећа. Углавном су квантитативног карактера, што значајно олакшава усмеравање пословних процеса на њихову реализацију. У пољопривредно-прехранбеним предузећима, посебно малим и средњим, краткорочни циљеви могу бити финансијски (попут повећања годишњег промета за 5%) или нефинансијски (попут запошљавање 5 нових радника, повећање обима производње за 10%, куповина новог трактора и друго).
- У литератури се могу наћи опречна мишљења аутора о основним циљевима предузећа. И док једни наводе максимизацију профита (Михајловић, Имамновић, Драговић, 2017; Доровић, 2015), други тврде да основни циљ предузећа треба бити што јаснији, те да овако дефинисање није прихватљиво (Божац, 2002.). Стога пословање не треба усмеравати само на реализацију финансијског циља, већ и на нефинансијске (попут обучавања запослених ради усавршавања радних вештина, унапређење квалитета радних места, повећање зарада запослених и друго). Задовољство радника послом један је од предуслова за квалитетно обављање посла, па се у савременом окружењу доста пажње посвећује људским ресурсима и њиховој мотивацији за радом.

Истовремено, интересне групе имају различите погледе на пословање предузећа, нарочито ако се ради о правним облицима који подразумевају више од једног власника (ортачко друштво, командитна друштва или пак акционарска). Стејкхолдер концепт присутан је у савременом пословању и подразумева задовољавање интереса свих група које могу бити повезане са једним предузећем, а то су поред власника и остали запослени, купци, држава, друштво и друго (Вујовић, Стефановић, Вучуревић, 2009).

Када власници малих и средњих предузећа послују према концепту максимизације профита, теже ка рационализацији свог пословања и оптимизацији радних процеса. Бројни су елементи о којима се мора водити рачуна приликом доношења одлука које теже максимизацији поменуте разлике: (а) *цена производа*, (б) *купци*, (в) *добављачи*, (г) *конкуренција*.

Пољопривредно-прехранбена предузећа у својој основи пословања имају и специфичне циљеве који подразумевају и друштвено одговорно пословање. Један од циљева подразумева задовољење прехранбених потреба становништва, док други подразумева очување природних ресурса. Оба циља су дугорочна и општа, а понашање предузећа у складу са њима умногоме доприноси квалитету живота становника не само једне земље, већ и шире.

3.1.4. Допринос малих и средњих предузећа развоју аграра

Најчешћи облик организовања произвођача у сектору аграра јесу мале фирме породичног карактера. Најискуснији члан породице обично је и власник породичног бизниса, који организује процесе на газдинству тако да се реализују циљеви, уз уважавање свих специфичности пољопривредне производње. Учесници у том процесу су готово сви чланови домаћинства, тако да у ратарству (у пословима на њивама, сетви или жетви), али и повртарству и воћарству могу учествовати сви, у складу са поделом посла у домаћинству. Најмлађи чланови се од раног узраста уче основним карактеристикама процеса производње одређене биљке и узгајања животиња, те се искуство и знање преносе са генерације на генерацију. Иако

неки методи за узгајање временом постају застарели, у основи је важно разумевање самог поступка како би се и савремене методе могле имплементирати.

Власник малог породичног предузећа доноси одлуке на основу расположивих информација и по сопственим проценама, прихватајући све ризике који такав начин одлучивања са собом носи. Осим што обезбеђује услове за егзистенцију пословања, обезбеђује и услове за егзистенцију породице. Другим речима, приходи породично организованог предузећа су и приходи свих чланова домаћинства, тако да квалитет њиховог живота, могућности за напредак и додатно усавршавање зависе од разлике између прихода од продаје и трошкова производње. Истовремено, већа добит омогућава предузећу да улаже средства за осавремењивање производње, изградњу складишта, изградњу производних постројења, или коришћење квалитетнијег семена и ђубрива.

Према карактеристикама и обиму послова, врсти производње и асортиману, али и према локацији, могу се разликовати три врсте малих породичних фирми (Закић, Стојановић, 2008):

- 1) „*Ситне и мешовите*“ породичне фирме – углавном се баве гајењем свежег воћа, поврћа и узгојем живине;
- 2) *Комерцијалне породичне фирме* – власнике ових предузећа карактерише предузетнички дух и склоност ка преузимању ризика зарад остваривања већих износа профита или других (не) финансијских циљева. Посебну пажњу посвећују маркетингу производа;
- 3) *Селачка домаћинства у приградској пољопривреди* – локација је пресудна у њиховом развоју, па близина градова у значајној мери детерминише висину оствареног профита. Усмерена су на очување традиције у производњи хране, што је савременом потрошачу посебно важно. Неретко, оваква домаћинства развијају и етно-рурални туризам, па нуде разне садржаје уколико купци производа посете њихов посед, фарму или објекат. Такође, ова предузећа су оријентисана и на органску пољопривреду.

Природни ресурси и географске карактеристике које одликују нашу земљу (плодност земљишта, воде, повољна клима) указују на велики потенцијал који Србија има као предуслов за развој пољопривреде (Томић, Томић, 2011). Како мала и средња предузећа могу имати стратешку улогу у привредном развоју земаља ниског и средњег дохотка (о чему је било речи у претходном пасусу), јасно је да је развој сектора МСП истовремено значајан како са аспекта свеукупног привредног развоја, тако и са аспекта развоја аграра (Пантић, Филимоновић, 2013). С обзиром да микро и мала предузећа чине највећи број предузећа у агро-прехрамбеном сектору, недвосмислено се указује на потребу за стратешким уређењем правца развоја овог дела привреде, пре свега кроз одговарајуће инструменте подршке.

Допринос малих и средњих предузећа развоју аграра се може израчунати и кроз неколико индикатора (Поповић, 2009): (1) број предузећа, (2) број запослених, (3) остварени промет и (4) остварена бруто додата вредност. Сектори Пољопривреде, шумарства и рибарства и Прехрамбена индустрија (Производња прехрамбених производа) су најпре посматрани одвојено. Републички завод за статистику Србије не прати индикатор оствареног промета према величини привредних субјеката у прехрамбеној индустрији, те је у наставку анализе индикатор изостављен из приказа за овај део агро-прехрамбеног система.

1) Број предузећа у сектору малих и средњих правних лица

Показатељ броја предузећа у сектору малих и средњих правних лица биће анализиран дескриптивном методом. Најпре ће бити посматран сектор Пољопривреде, шумарства и рибарства, који у својој основи садржи примарну пољопривредну делатност, а затим и сектор Производње прехрамбених производа. Анализа обухвата период од 2009. до 2019. године⁷.

Табела 3.1.5 Број предузећа према величини у сектору Пољопривреде, шумарства и рибарства у Србији

Величина	Година										
	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Укупно МСП	3.561	3.402	3.355	3.327	3.423	3.382	3.367	3.542	3.684	3.823	3.898
Микро	3.002	2.872	2.829	2.828	2.947	2.925	2.905	3.080	3.233	3.361	3.446
Мала	403	406	413	396	372	360	367	368	363	372	364
Средња	156	124	113	103	104	97	95	94	88	90	88
Велика	20	14	15	14	12	13	14	13	10	9	9

Извор: Републички завод за статистику, База података и публикације, [приступљено 04.01.2020.]

Један од индикатора који се често користи као показатељ развијености сектора јесте и број предузећа који у њему послује. У посматраном периоду, просечан број малих и средњих предузећа који је пословао у сектору Пољопривреде, шумарства и рибарства је износио 3.524. Највећи број забележен је 2019. године (3.898 предузећа) уз тенденцију даљег раста, с обзиром да се у петогодишњем периоду (од 2015. до 2019. године) бележи његов незнатан, али константан пораст. При том, за овакво стање највише је заслужан сектор микро предузећа, који због својих карактеристика представља и доминантну величину предузећа како у сектору Пољопривреде, шумарства и рибарства, тако и у агро-прехрамбеном систему у целисти. Незнатне осцилације у броју забележене су код малих предузећа, док је најзначајнија промена забележена код средњих предузећа. Њихов број опао је за скоро 50%.

Уколико се посматра укупан број правних лица, табела 3.1.5. упућује на закључак да су мала и средња предузећа доминантан облик организовања пословања у аграру. Како је у питању делатност која обухвата примарну пољопривредну производњу, није изненађујуће да микро предузећа заправо представљају мања породична газдинства, односно породични бизнис. Број великих предузећа бележи константан пад, од 20 предузећа са почетка периода, на само 9 предузећа у 2019. години. Између осталог, и пад у броју великих предузећа може представљати један од разлога за повећање броја микро правних лица. Пре свега, због иницијативе радника који су били запослени у великим предузећима (великим системима) за оснивањем сопственог предузећа. Радници су остали без посла, пре свега због реструктурирања, приватизације или затварања великих предузећа, што је и карактеристично за привреде у развоју.

Показатељ броја предузећа може указивати и на атрактивност обављања делатности. Посматрајући индикатор за сектор Пољопривреде, шумарства и рибарства примећује се доминантност малих и средњих правних лица, те је њихов допринос развоју аграра вишеструк.

⁷ Класификација делатности је промењена 2010. године, па је тако 2009. године Републички завод за статистику пратио сектор Пољопривреде, лова, шумарства и водопривреде, док је сектор Рибарства посматран засебно. За потребе ове дисертације, у обзир су узете делатности Пољопривреде, шумарства и рибарства, те је аутор самостално обрачунао вредности индикатора за 2009. годину ради упоредивости. Дескриптивна анализа за сектор Прехрамбене индустрије обухвата период до 2018. године, јер у тренутку писања дисертације, подаци за 2019. годину нису још увек постали доступни.

Осим што омогућава побољшање животног стандарда особа које се баве пољопривредом, истовремено доприноси руралном, али и свеукупном привредном развоју.

Табела 3.1.6 Број предузећа према величини у сектору Прехрамбене индустрије у Србији

Величина	Година									
	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Укупно МСП	2.949	3.020	2.989	2.932	2.961	2.987	2.947	3.144	2.870	2.863
Микро	2.263	2.326	2.298	2.233	2.276	2.316	2.251	2.413	2.126	2.116
Мала	474	486	492	505	502	483	503	543	553	557
Средња	212	208	199	194	183	188	193	188	191	190
Велика	53	49	43	42	41	42	47	48	47	46

Извор: Републички завод за статистику, База података и публикације, [приступљено 04.01.2020.]

Број малих и средњих предузећа у сектору Прехрамбене индустрије током посматраног десетогодишњег периода се може сматрати константним, односно бележи незнатне осцилације. Њихов највећи број забележен је у 2016. години када их је било 3.144, док је најмање предузећа у овој грани прерађивачке индустрије пословало 2018. године када их је било 2.863. Просечан број ових предузећа у периоду од 2009. до 2018. године био је 2.966 предузећа.

Уколико се сектор малих и средњих предузећа не посматра агрегатно, тј. уколико се засебно посматрају категорије микро, малих и средњих предузећа, слика је донекле слична као у сектору Пољопривреде, шумарства и рибарства. Највише предузећа регистровано је као микро, а готово пет пута мање има малих правних лица. Највише средњих предузећа забележено је у 2009. години када их је било 212.

У поређењу са сектором Пољопривреде, шумарства и рибарства, у сектору Прехрамбене индустрије је пословало скоро 4 пута више великих предузећа, али ипак је њихов број током година показао тенденцију опадања. Једним делом се осцилације у броју могу објаснити и чињеницом да, уколико средње предузеће две године узастопно задовољи барем два од три критеријума за прелазак у категорију великих, у трећој години заиста и припадне тој групи. Са друге стране, могућа је и другачија ситуација према којој велико предузеће изгуби статус „великог“ јер у току две узастопне године остварује резултате који не задовољавају критеријуме групе којој је припадало. Најнепожељнији сценарио јесте потпуно затварање предузећа, односно одлазак у стечај и престанак са радом. Тако је 2018. године број великих предузећа био за 7 предузећа мањи него у 2009. години, при чему их је најмање било 2013. године.

Подаци из табеле 3.1.6. недвосмислено указују да пословни субјекти мале и средње величине доминирају и у сектору Прехрамбене индустрије. Ради потпуније анализе, потребно је сагледати и остале индикаторе који указују на доприносе овог сектора читавом агро-прехрамбеном систему.

У претходном поглављу је објашњено које делатности чине агро-прехрамбени систем. Сходно томе, у овом пасусу ће бити истакнуто колико је, према званичним подацима Републичког завода за статистику, а у складу са класификацијом делатности, пословало малих и средњих предузећа у десетогодишњем периоду у агро-прехрамбеном систему. Агрегатно посматрано, просечан број малих и средњих предузећа у агро-прехрамбеном систему износио је 6.453. При том, њихов број је био релативно константан током времена, па је тако у 2018. години

забележен незнатан пораст од 3% у односу на почетак посматраног периода. Уколико пак сагледамо структуру пословних субјеката према величини, јасно је да мала и средња предузећа имају доминантно учешће над великим предузећима. Стога можемо закључити да овај сектор привреде, осим што је носилац привредног развоја земаља ниског и средњег дохотка, истовремено јесте и носилац развоја сектора аграра, односно агро-прехрамбеног система.

2) *Остварени промет у сектору малих и средњих правних лица*

Табела 3.1.7 *Остварени промет предузећа према величини у сектору Пољопривреде, шумарства и рибарства у Србији, у мил. РСД*

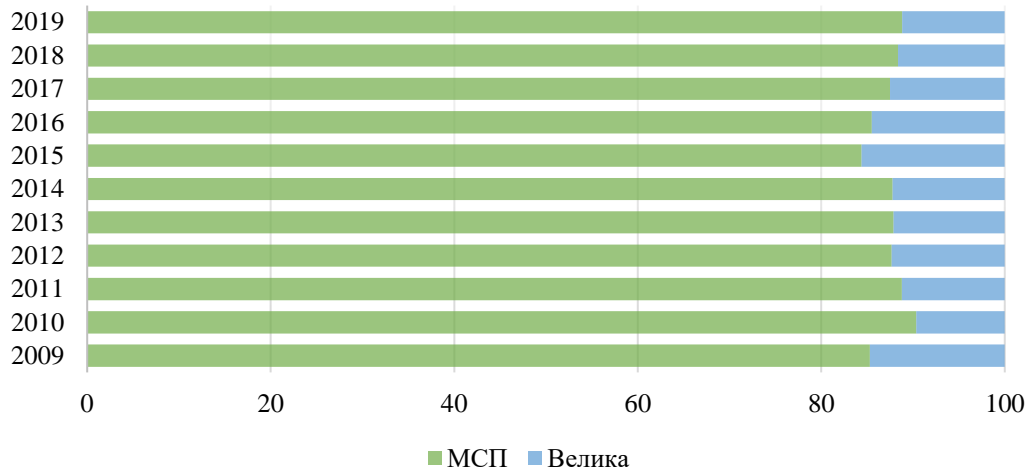
Година	Величина				
	Укупно МСП	Микро	Мала	Средња	Велика
2009.	163.840	48.448	56.845	58.547	28.215
2010.	205.596	70.069	76.593	58.934	21.923
2011.	251.886	77.120	99.206	75.560	31.813
2012.	275.086	85.175	109.482	80.429	38.655
2013.	268.974	78.779	105.638	84.557	37.124
2014.	272.545	79.255	108.139	85.151	37.930
2015.	264.240	79.843	110.070	74.327	48.898
2016.	294.495	89.051	126.315	79.129	49.977
2017.	255.235	74.622	110.014	70.599	36.442
2018.	268.853	78.119	112.587	78.147	35.416
2019.	273.734	73.857	123.200	76.677	34.485

Извор: Републички завод за статистику, База података и публикације, приступљено 04.01.2021.

Други индикатор помоћу којег се може проценити допринос предузећа развоју аграра јесте и остварени промет. У посматраном периоду, остварени промет сектора малих и средњих предузећа у Србији је значајно порастао, па су тако она генерисала 273.734 милиона динара у 2019. години, што је за скоро два пута више у поређењу са 2009. годином. Просечан остварени промет малих и средњих предузећа у сектору Пољопривреде, шумарства и рибарства у десетогодишњем периоду је износио 254.044 милиона динара. Највиши остварени промет забележен је у 2016. години.

Посматрано према величини, нису присутне значајно велике разлике у висини оствареног промета између микро, малих и средњих предузећа. Ипак, оно што се истиче као важно јесте изразито висок пораст оствареног промета у малим предузећима, који је у 2019. години износио 123.200 милиона динара, што је за нешто више од два пута виши промет него у 2009. години. Истовремено, промет који су генерисала мала предузећа је у укупном промету сектора малих и средњих предузећа 2009. године учествовао са око 35%. Десет година касније, удео је достигао 45%.

Уколико се посматра укупан промет који су генерисала сва правна лица (микро, мала, средња и велика) у сектору Пољопривреде, шумарства и рибарства, примећује се да највећи удео узима управо сектор малих и средњих предузећа. Детаљна структура је приказана наредним графиконом.

Графикон 3.1.1 Структура оствареног промета у сектору Пољопривреде, шумарства и рибарства, према величини предузећа, у %

Извор: Републички завод за статистику, База података и Публикације, приступљено 04.01.2021.

Представљени резултати показују да мала и средња предузећа имају доминантно учешће у генерисању промета у сектору Пољопривреде, шумарства и рибарства. Највеће учешће забележено је у 2010. години (90,4%), а најниже у 2015. години (84,4%). Допринос овог сектора развоју аграра јесте једнозначан, па се одговарајућом аграрном политиком и њеним инструментима може подстаћи његов развој, али и створити услови за остваривање већих промета, како на нивоу предузећа, тако и на нивоу гране.

3) Број запослених лица у сектору малих и средњих правних лица

Табела 3.1.8 Број запослених лица у сектору Пољопривреде, шумарства и рибарства, према величини предузећа

Година	Величина				
	Укупно МСП	Микро	Мала	Средња	Велика
2009.	28.400	4.749	8.662	14.989	16.513
2010.	25.476	4.616	8.693	12.167	13.327
2011.	23.907	4.622	9.061	10.224	13.599
2012.	22.959	4.577	8.768	9.614	13.248
2013.	23.079	4.652	8.186	10.241	12.282
2014.	21.976	4.513	8.174	9.289	12.320
2015.	21.417	4.674	8.153	8.590	11.964
2016.	21.305	4.728	8.126	8.451	10.805
2017.	20.373	4.687	7.874	7.812	8.895
2018.	20.849	4.703	7.881	8.265	8.473
2019.	20.335	4.640	7.669	8.026	8.124

Извор: Републички завод за статистику, База података и Публикације, приступљено 04.01.2021.

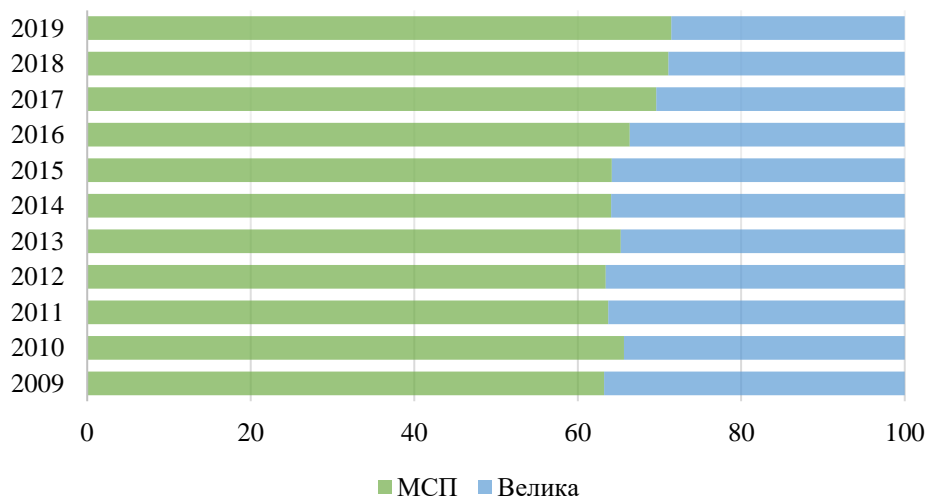
Природа делатности ратарства, повртарства, узгајања животиња, виноградарства захтева радну снагу која уме да примени и традиционалне начине производње уз имплементацију савремених, како би се унапредила продуктивност. Истовремено, радна снага у оваквим предузећима не само да води рачуна о процесу узгајања, већ и о економичности и одрживости производње. Додатно, требало би истаћи да поједина предузећа (посебно она која обрађују

веће површине земљишта или поседују велике воћњаке), ангажују сезонску радну снагу. У складу са потребама, ангажује се онај обим радне снаге који је потребан да се обаве послови сетве, жетве, бербе грожђа, малина, и друго.

На основу података у табели 3.1.8. се сходно томе може приметити и тренд пада броја запослених у малим и средњим предузећима. Са једне стране, до смањења броја запослених долази услед развоја аграра и замене радне снаге савременом механизацијом. Са друге стране, за овај сектор је економичније да ангажује радну снагу према потреби, те стално запослена радна снага може узроковати више трошкова него што од ње има користи током године. У току посматраног периода, просечан број запослених у сектору малих и средњих предузећа у Пољопривреди, шумарству и рибарству је износио 22.734 радника. Највише запослених забележено је 2009. године (28.400) а најмање 2019. године (20.335). У периоду од 2009. до 2019. године, индикатор је забележио незнатан пад од око 2,5% у микро предузећима и за око 12% у малим предузећима. Истовремено, у средњим предузећима је дошло до значајног пада у вредности овог индикатора, па је апсолутни број запослених опао са 14.989 радника на 8.026 радника (односно за око 45%).

Како би анализа доприноса сектора малих и средњих предузећа била комплетна, потребно је осврнути се и на велика предузећа. Број запослених у овом сектору је значајно опао, са 16.513 у 2009. години на 8.124 у 2019. години. Другим речима, запосленост у великим предузећима у једанаестогодишњем периоду је готово преполовљена. Имајући у виду да је и број ових предузећа значајно смањен (детаљније у табели 3.5а), може се закључити да је један део радника апсорбовао сектор малих и средњих предузећа, док је остатак радника запослење пронашао у другим делатностима.

Структура запослености у сектору Пољопривреде, шумарства и рибарства приказана је графиконом 3.1.2.

Графикон 3.1.2 Структура запослености у сектору Пољопривреде, шумарства и рибарства, према величини предузећа, у %

Извор: Републички завод за статистику, База података и публикације, приступљено 04.01.2021.

Индикатор укупне запослености, у овом случају показује запослене у привредним друштвима, односно у малим, средњим и великим предузећима. Из разматрања су, за потребе ове дисертације, изузети предузетници и пољопривредна газдинства која су регистрована као физичка лица. Иако велика предузећа карактерише већи број запослених лица, у структури запослених ипак доминира сектор малих и средњих предузећа. Његово просечно учешће у

посматраном периоду је било око 66%. Другим речима, скоро седам од десет лица у сектору Пољопривреде, шумарства и водопривреде је било запослено у микро, малим или средњим предузећима. Иако је запосленост у апсолутном износу опала, резултати упућују на важан закључак којим се указује на раст релативног учешћа запослених у малим и средњим предузећима у структури запослености. С обзиром да је учешће порасло са 63,2% у 2009. на 71,5% у 2019. години, јасно се може закључити да је допринос малих и средњих предузећа у развоју аграра веома значајан, јер се његово учешће у запослености постепено повећава и добија на значају у поређењу са великим предузећима.

Табела 3.1.9 Број запослених лица у сектору Прехрамбене индустрије, према величини предузећа

Година	Укупно МСП	Величина			
		Микро	Мала	Средња	Велика
2009.	40.247	6.287	10.607	23.353	27.204
2010.	40.642	6.154	10.728	23.760	25.105
2011.	40.007	6.189	10.832	22.986	23.241
2012.	39.409	6.060	11.008	22.341	22.399
2013.	37.627	6.088	11.069	20.470	21.997
2014.	37.428	6.084	10.483	20.861	22.213
2015.	36.985	6.041	10.695	20.249	23.487
2016.	38.928	6.202	11.754	20.972	24.333
2017.	39.592	6.056	12.193	21.343	24.365
2018.	40.105	5.909	12.437	21.759	25.612

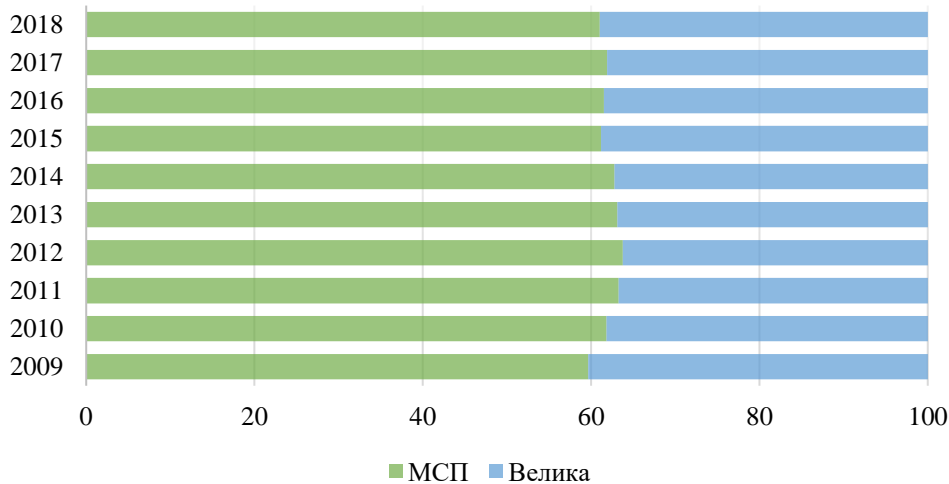
Извор: Републички завод за статистику, База података и публикације, приступљено 04.01.2021.

Анализа броја запослених лица у сектору Пољопривреде, шумарства и рибарства само је један аспект анализе доприноса малих и средњих предузећа у агро-прехрамбеном систему у Србији. Други аспект јесте анализа броја запослених у сектору Прехрамбене индустрије. Подаци су приказани табелом 3.1.9.

Укупан број запослених лица у сектору малих и средњих предузећа у посматраном периоду је био стабилан. Уз присутне незнатне осцилације током година, просечан број ових предузећа је износио 39.097. У 2009. години је било 142 запослена лица више него у 2018. години, иако се у последње четири посматране године бележи стални раст овог показатеља, док је у претходним годинама долазило и до његовог пада. Посматрајући различите категорије пословних субјеката према њиховој величини, ни код једне од три категорије није забележена значајнија промена у броју запослених лица. У поређењу са вредностима показатеља са почетка периода, примећују се следеће промене:

- у категорији микро предузећа, дошло је до пада броја запослених лица за 7%,
- у категорији малих предузећа, дошло је до пораста броја запослених лица за 17% и
- у категорији средњих предузећа, дошло је до пада броја запослених лица за 7%.

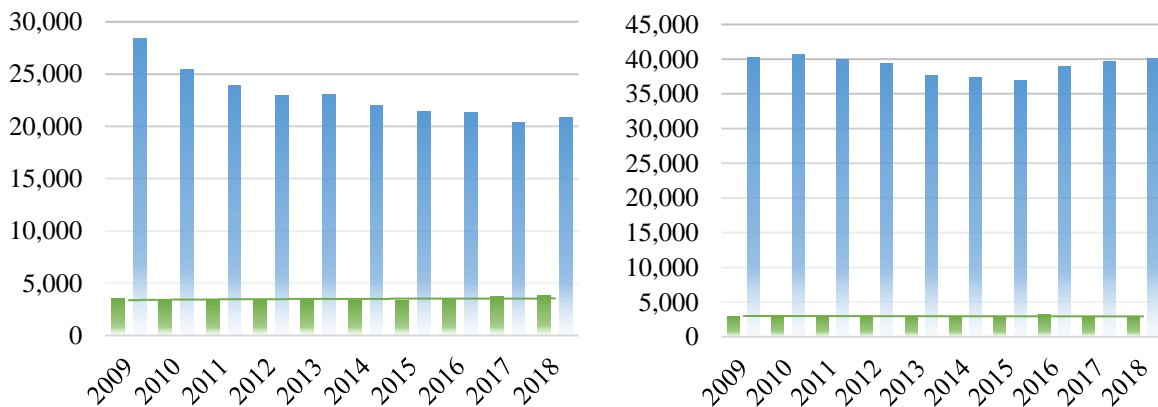
Истовремено, и категорија великих предузећа забележила је пад броја запослених лица за 6% у поређењу са 2009. годином. Структура запослених лица у пословним субјектима у сектору Прехрамбене индустрије, а према величини, дата је наредним графиком:

Графикон 3.1.3 Структура запослених лица у сектору Прехрамбене индустрије, према величини предузећа (у %)

Извор: Републички завод за статистику, База података и публикације, приступљено 04.01.2021.

Дистрибуција запослених лица у сектору Прехрамбене индустрије је нешто другачија него у сектору Пољопривреде, шумарства и рибарства. У великим предузећима у овој делатности је запослен већи број лица него што је то случај у сектору Пољопривреде, шумарства и водопривреде. Тако је 2018. године сектор малих и средњих предузећа запошљавао око 61% укупног броја запослених у правним лицима. Највеће учешће имао је 2012. године када је у овом сектору било запослено 63,8% лица. С обзиром да је, у просеку, шест од десет лица запослено у сектору малих и средњих предузећа у производњи прехрамбених производа, јасно је да програми подршке јачању и унапређењу пословања ове групе предузећа могу додатно повећати број нових радних места али и побољшати услове рада на постојећим.

Графикон 3.1.4 Кретање броја запослених лица и броја предузећа у сектору Пољопривреде, шумарства и рибарства (лево) и сектору Прехрамбене индустрије (десно)

Извор: Републички завод за статистику, База података и публикације, приступљено 04.01.2021.

На графикону 3.1.4. дат је паралелни приказ. Најважнији налази који произилазе из поређења два сектора агро-прехрамбеног система су:

- у сектору Пољопривреде, шумарства и рибарства приметан је константан пад броја запослених лица у категорији малих и средњих предузећа. Изузетак је једино 2013. година, када је истовремено дошло и до пораста броја предузећа у овој категорији.

Ипак, број предузећа се одржава на релативно стабилном нивоу у посматраном периоду.

- у сектору Прехрамбене индустрије примећују се значајније осцилације у кретању броја запослених лица, упркос релативно стабилном броју малих и средњих предузећа.
- Број запослених у Прехрамбеној индустрији је у свакој посматраној години био је виши у поређењу са Пољопривредом, шумарством и рибарством. Ипак, у овој грани су и осцилације присутније, али је број запослених лица у распону од 35.000 до 45.000. Са друге стране, пад у броју запослених у Пољопривреди, шумарству и рибарству је изразитији.

Из свега наведеног, једна од препорука за креаторе аграрне политике би се могла односити и на увођење посебних подстицаје запошљавању у примарној пољопривредној производњи.

4) *Бруто додата вредност у сектору малих и средњих правних лица*

Табела 3.1.10 *Бруто додата вредност у сектору Пољопривреде, шумарства и водопривреде, према величини предузећа, у мил. РСД*

Година	Величина				
	Укупно МСП	Микро	Мала	Средња	Велика
2009.	23.874	3.432	7.850	12.592	13.183
2010.	26.131	3.567	10.246	12.318	9.182
2011.	33.909	4.222	13.251	16.436	13.094
2012.	40.061	4.977	17.072	18.012	14.813
2013.	36.096	4.875	14.887	16.334	11.705
2014.	40.231	4.794	17.428	18.009	14.306
2015.	33.327	4.603	15.287	13.437	15.357
2016.	41.594	5.563	18.956	17.075	17.624
2017.	34.394	4.185	14.412	15.797	13.499
2018.	34.739	4.270	14.897	15.572	13.654
2019.	36.115	4.612	15.768	15.735	14.253

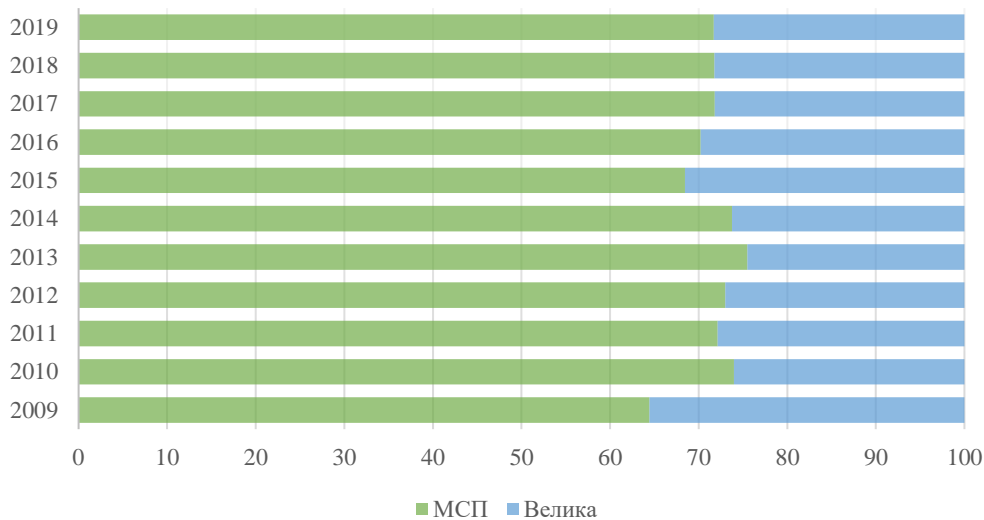
Извор: Републички завод за статистику, База података и публикације, приступљено 04.01.2021.

У периоду посматрања, показатељ бруто додате вредности који је остварен у сектору малих и средњих предузећа бележи осцилације у висини. У појединим годинама је долазило до његовог раста, а у појединим до његовог пада, што је зависило и од тржишних прилика и екстерног окружења у којем су предузећа пословала. Ипак, важно је да се у последње три године бележи незнатан раст његове вредности, па је у 2019. години остварена бруто додата вредност у малим и средњим предузећима у Пољопривреди, шумарству и рибарству износила 36.115 милиона динара, што је за скоро 50% више него у 2009. години. Просечна вредност у овом сектору износила је 34.588 милиона динара. Највиша вредност забележена је у 2016. години (41.594 милион динара), док је најнижа она са почетка посматраног периода (23.874 милиона динара). Узимајући у обзир све показатеље који указују на стратешку улогу пољопривреде (али и агро-прехрамбеног система) у укупном привредном развоју, заједно са овим индикатором може се закључити да је допринос малих и средњих предузећа развоју аграра од изузетног значаја.

Иако је очекивано да микро предузећа, због основних карактеристика, стварају знатно ниже износе бруто додате вредности у поређењу са малим и средњим, ипак су специфична због њене стабилности. Другим речима, бруто додата вредност створена у овом сектору није забележила драстичан раст или пад, посматрано по годинама, што указује на квалитетно пословање ових предузећа. Просечна вредност овог индикатора у посматраном периоду је

4.464 милиона динара, при чему је вредност у 2019. години за 34% виша него у 2009. години. Са друге стране, мала и средња предузећа остварују знатно више износе бруто додате вредности, чак три или четири пута веће у поређењу са микро предузећима. Па је тако просечна вредност у малим предузећима била 14.550 милиона динара, а у средњим 15.574 милиона динара. Просечне вредности указују да мала и средња предузећа скоро подједнако учествују у стварању бруто додате вредности сектора Пољопривреде, шумарства и водопривреде.

Као и у случајевима претходна три представљена индикатора, дескриптивну анализу доприноса сектора малих и средњих предузећа је пожељно употпунити и релативним показатељима. Конкретно, у овом делу, реч је о структури остварене бруто додате вредности у сектора Пољопривреде, шумарства и рибарства.

Графикон 3.1.5 Структура остварене бруто додате вредности у сектору Пољопривреде, шумарства и рибарства, према величини предузећа (у %)

Извор: Републички завод за статистику, База података и публикације, приступљено 04.01.2021.

Доминантно учешће сектора малих и средњих предузећа у стварању бруто додате вредности аграра, важна је карактеристика овог дела националне привреде. За креаторе аграрне политике, то може бити значајна смерница за осмишљавање сета мера и инструмената којима се положај ових предузећа додатно може унапредити, што ће имати и импликације на остварену бруто додату вредност. У последње три године посматраног периода бележи се стабилан и готово непромењен однос између вредности овог показатеља оствареног у сектору малих и средњих предузећа и у сектору великих предузећа. Однос је 70:30. У годинама које претходе 2017. години, однос није био стабилан и имао је значајне осцилације које су некад биле у корист малих и средњих предузећа, а некад у корист великих. Тако је најниже учешће сектора малих и средњих предузећа забележено 2009. године (однос 65:35), док је највише учешће забележено 2013. године (однос 75:25).

Табела 3.1.11 Бруто додата вредност у сектору Прехрамбене индустрије, према величини предузећа, у мил. РСД

Година	Величина				
	Укупно МСП	Микро	Мала	Средња	Велика
2009.	37.131	3.147	8.800	25.184	42.147
2010.	41.512	3.178	10.214	28.120	47.811
2011.	43.102	2.224	9.639	31.239	52.962
2012.	43.556	2.977	9.941	30.638	60.323
2013.	42.366	2.100	11.439	28.827	53.386
2014.	42.461	2.395	11.231	28.835	52.531
2015.	42.302	3.296	11.480	27.526	57.977
2016.	47.733	3.263	11.527	32.943	64.515
2017.	49.888	3.352	12.665	33.871	62.091
2018.	51.512	3.188	13.934	34.390	63.747

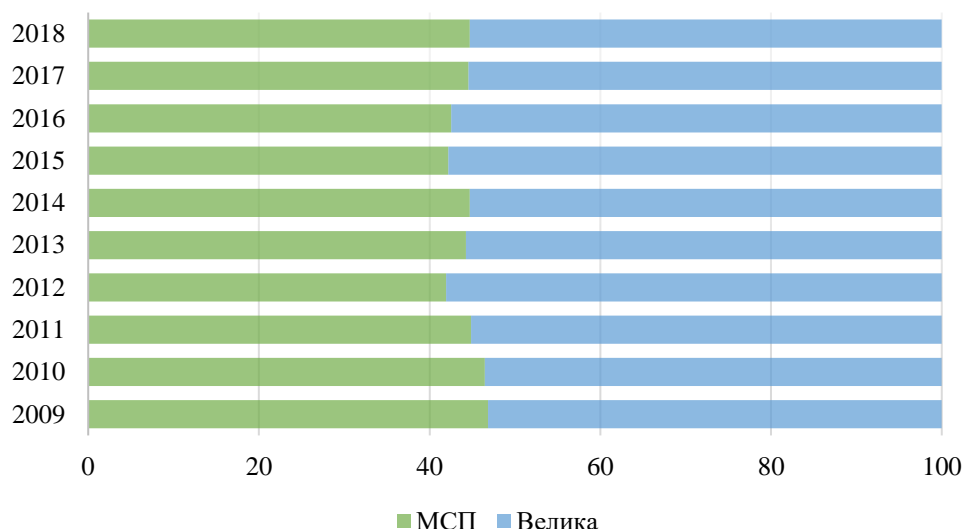
Извор: Републички завод за статистику, База података и публикације, приступљено 04.01.2021.

У посматраном периоду, мала и средња предузећа су остварила просечно 44.156 милиона динара додате вредности у Прехрамбеној индустрији. У истом периоду, привредна друштва ове величине у Пољопривреди, шумарству и рибарству су у просеку остварила 34.436 милиона динара додате вредности, односно за око 25% мање него Прехрамбена индустрија. Иако се на први поглед чини да би у агро-прехрамбеном систему, сходно овом показатељу, предност у развоју требало дати овом сектору, ипак се не сме заборавити да примарна пољопривредна производња производи основне сировине који служе као инпути у производњи прехрамбених производа, те никако не треба развијати једну грану на уштрб друге. Стога је, у области економике аграра, посебно важно усмерити анализу на агро-прехрамбени систем, те омогућити доносиоцима одлука и креаторима политика што више квалитетних података ради свеопштег сагледавања положаја не само делатности, већ и њених субјеката.

Иако додата вредност остварена у сектору малих и средњих предузећа бележи осцилације у висини током времена, износ на крају посматраног периода (51.512 милиона динара) је већи за око 40% у поређењу са почетном годином (37.131 милион динара). Посматрано према категоријама, налази упућују на следеће:

- У категорији микро предузећа је остварена стабилна додата вредност током десетогодишњег периода, при чему је најнижа вредност остварена у 2013. години, а највиша у 2017. Просечна додата вредност у овој категорији износи 2.912 милиона динара;
- У категорији малих предузећа су приметне осцилације у висини додате вредности. Упркос томе, вредност овог показатеља је у 2018. години износила 13.934 милиона динара, што је за скоро 60% више у поређењу са 2009. годином;
- У категорији средњих предузећа је остварен највећи део додате вредности. Иако су забележени и раст и пад овог показатеља током година, ипак је важно поменути да је у 2018. години остварена вредност била виша за 37% у поређењу са 2009. годином.

Просечна додата вредност остварена у великим предузећима у прехрамбеној индустрији је износила 55.749 милиона динара. У 2018. години додата вредност је била 63.747 милиона динара, што је за око 50% више него у 2009. години. Овај показатељ је забележио најнижу вредност на почетку посматраног периода (42.147 милиона динара), док је највиши био у 2016. години (64.515 милиона динара).

Графикон 3.1.6 Структура остварене бруто додате вредности у сектору Прехрамбене индустрије, према величини предузећа (у %)

Извор: Републички завод за статистику, База података и Публикације, приступљено 04.01.2021.

Улога релативних индикатора (изражених у процентима) који указују на учешће индивидуалних показатеља у укупним подједнако је важна као и улога апсолутних. Управо је због тога графикон 3.1.6. потребан, јер указује на специфичност која није била присутна у досадашњој анализи. Наиме, у претходних неколико индикатора, учешће сектора малих и средњих предузећа у укупној вредности тог индикатора је било доминантно. Ситуација је другачија када се посматра показатељ додате вредности. У конкретном случају, у свакој години посматраног периода, учешће додате вредности створене у сектору малих и средњих предузећа у прехрамбеној индустрији било је ниже од додате вредности створене у великим предузећима. Другим речима, први пут су према овом индикатору велика предузећа „у предности“ у поређењу са мањим. Просечно учешће додате вредности остварене у малим и средњим предузећима стога је било 44,3%.

Збирно посматрано, на нивоу агро-прехрамбеног система, резултати указују на пораст додате вредности остварене у малим, средњим и великим предузећима. Она је у десетогодишњем периоду порасла за око 40%, односно са 116.335 милиона динара на 163.652 милиона динара. Истовремено, до раста вредности овог показатеља је дошло и у сектору малих и средњих предузећа, али и у сектору великих. Иако је релативно учешће додате вредности остварене у великим предузећима у Прехрамбеној индустрији свих десет година било више у поређењу са малим и средњим предузећима, ипак на нивоу читавог агро-прехрамбеног сектора доминантност у стварању додате вредности има сектор малих и средњих предузећа. Иако разлика у учешћу није много велика, па самим тим није ни недостижна, у 2018. години је 53% додате вредности агро-прехрамбеног система остварено у сектору малих и средњих предузећа, а 47% у великим.

5) Закључна разматрања

Сумирајући резултате показатеља који указују на доприносе малих и средњих предузећа развоју примарне пољопривреде, прехрамбене индустрије, па и агро-прехрамбеног система у целисти, може се потврдити да ови субјекти имају значајну улогу. Због њихове бројности, броја лица која запошљавају, али и учешћу у стварању додате вредности сектора, јасно је да би овим субјектима требало посветити посебну пажњу приликом креирања аграрне политике. Између осталог, на њихово пословање се не мора нужно утицати само сетом мера и

инструмената који су усмерене на пољопривреду. Подједнако су важни и остали програми подршке намењени сектору малих и средњих предузећа уопште, без обзира на делатност у којој обављају своје пословање. Програми подршке се најчешће реализују кроз националне и међународне институције (министарства, агенције, фондови), о чему ће више бити речи у наредним поглављима.

У литератури из области економике пољопривреде пронађено је веома мало радова који за тему имају доприносе сектора малих и средњих предузећа развоју аграра. Један од начина који је примењен у раду аутора Поповић (Поповић, 2009), ради испитивања поменутих доприноса јесте кластер анализа. На основу одабраних критеријума (од којих су неки били примењени и у овој дисертацији), било је могуће проценити степен развијености сектора малих и средњих предузећа у једној општини, односно региону. Затим су се на основу добијених процена општине груписале у кластере, а анализа је настављена њиховим поређењем. Према истраживању овог аутора општине у Србији су биле распоређене у 9 кластера, а анализом се закључило да није присутан равномеран регионални развој сектора малих и средњих предузећа у аграру. Другим речима, иако свако од предузећа унапређује положај становништва дате општине, односно региона, постоји велики диспарат уколико се посматра целокупна територија. Ипак, у самом закључку се потврђује значај улоге малих и средњих предузећа како у развоју економије једне земље, тако и у развоју њеног аграра, а дате су и смернице за његов даљи развој. Истовремено и Поповић потврђује значај државних мера подршке ради стимулације даљег развоја и напретка овог сектора.

На крају, комбиновањем дескриптивне анализе секундарних података и прегледом литературе може се закључити да:

- Мала и средња предузећа у сектору аграра делују у складу са једним од основних циљева одрживе пољопривреде – а то је прехранбена сигурност. Управо су мали произвођачи у значајној мери заслужни за производњу прехранбених производа који се употребљавају у човековој свакодневној исхрани и без којих се не би могао замислити готово ни један оброк.
- Промене у тражњи најчешће се дешавају услед промена захтева потрошача. Савремени потрошачи имају истанчан укус, теже ка конзумирању здравих производа, гајених без употребе вештачких пестицида. Другим речима, све је присутнија потреба за органском производњом. Управо су мала и средња предузећа погодна за брз одговор на промене у захтевима потрошача, управо због тога што лако могу производњу једне сорте биљке или животиње заменити другом, уколико се за тим укаже потреба на тржишту. Истовремено, и производња прехранбених производа која се организује у форми малих и средњих предузећа може једноставније и брже одговорити на потребе савремених потрошача у поређењу са великим производним системима.
- Традиционални пољопривредни произвођачи који су организовани у форми правних лица, осим што настоје да примењују традиционалне начине производње, показују и тенденцију ка имплементацији савремених метода и средстава производње ради квалитетнијег крајњег производа. Мала и средња предузећа у Србији често користе програме подршке који им стоје на располагању ради осавремењивања производње, а као крајњи ефекат се јавља и повећање продуктивности, осим унапређења квалитета.
- Мала и средња предузећа одлуке о оптималном плану и обиму производње доносе индивидуално и у складу са расположивим ресурсима. На одлуку једино могу утицати односи понуде и тражње на тржишту, али и промене из екстерног окружења. С обзиром да је процес одлучивања једноставан, односно најчешће не захтева усаглашавање већег броја људи, донесене одлуке представљају и ставове власника ових предузећа.

3.1.5. Допринос малих и средњих предузећа руралном развоју

Подстицање равномерног регионалног развоја подразумева и унапређење квалитета живота и животног стандарда становништва у руралним регионима. Са економским развојем земље најчешће долази и до нежељеног егзодуса у овим подручјима, па становништво (посебно млађи чланови домаћинства), мигрирају из села у градове, пре свега у потрази за пословним приликама. Истовремено, у појединим руралним регионима живот значајно постаје отежан, услед недостатка одговарајуће саобраћајне инфраструктуре, водоводног и струјног снабдевања, али и канала телекомуникације. Како су рурална подручја изразито богата природним ресурсима, могућности за развој пољопривреде и руралног туризма су вишеструке. Управо су микро и мала предузећа, због својих карактеристика, погодна за обављање пољопривредне производње у овим подручјима. Међутим, постоје и друге делатности које се могу обављати, а које су одређене не само близином великих градова, већ и знањем и способношћу руралног становништва. Другим речима, не морају се сви нужно бавити пољопривредом, постоји широк дијапазон активности у којима се могу пронаћи шансе за зараду, напредак и усавршавање.

Основни фактор производног реструктурирања и интензивнијег развоја руралних подручја и села у Србији јесу породичне фирме, организоване у форми микро, малих или средњих предузећа (Илић и др, 2006).

Рурална подручја у Србији располажу обиљем значајних културно-историјских споменика, природних пејзажа, уз присутно поштовање и негу традиције и обичаја. Стога се и рурални развој у данашње време може заснивати и на трансформацији аграрних и индустријских сировина у производе и услуге са креативним садржајем, другим речима, присутна је креативизација руралне индустрије (Рикаловић и др, 2012). Микро и мала предузећа (која могу постепено прерасти и у средња привредна друштва), имају способност да препознају и искористе пословне шансе у креативној економији, те на тај начин остваре предности у односу на конкуренцију. Осим аграра, мала и средња предузећа своје пословне шансе могу тражити и у оквиру израде народних рукотворина путем старих, традиционалних и помало заборављених заната, као што су хеклање, плетење, шивење, израда националне обуће (опанака) и ношње и друго.

Географски идентитет је, такође, важан „инструмент“ помоћу којег се производи малих и средњих предузећа могу диференцирати у односу на остале. Често се користи у промоцији, па и основни пољопривредни производи (попут кромпира, паприке, лубенице) могу бити атрактивнији купцима уколико потичу из одређених географских подручја (градова) у Србији. Тако се у нашој земљи, највишим квалитетним традиционално сматрају „ивањички кромпир“, „лесковачка паприка“ или пак „сремска лубеница“. Они ће на тржишту, увек наићи на бољу прихваћеност од стране потрошача.

Доприноси малих и средњих предузећа руралном развоју би могли бити следећи:

- *Запосленост* – Кроз оснивање и развој малих и средњих предузећа повећава се запосленост становништва у руралним подручјима, што има директне импликације на побољшање животног стандарда. Осим тога, развојем привреде у руралним подручјима подстичу се инвестиције ради унапређења постојеће инфраструктуре, како би услови за пословање били што бољи.
- *Миграције становништва* - Услед урбанизације и развоја индустрије и градова, становништво напушта сеоска подручја. Развојем пословања малих и средњих предузећа (не само из области аграра, већ и других делатности), расте и мотивација становника да остану у руралним подручјима, услед нових могућности за запошљавање. Истовремено, и квалитет живота у овим срединама ће бити бољи из

неколико разлога: (а) предузећа ће улагати и заговарати инфраструктурне пројекте што истовремено погодује и њиховом пословању; (б) мотивисаће друге да своју пословну шансу искористе оснивањем (или пресељењем) бизниса у руралне средине, а које су ближе већим градовима; (в) спонзорствима различитих манифестација се може допринети промоцији руралних подручја, односно производа и услуга која се у њима стварају. Циљна група која би требало да се подстакне на развој предузетничког духа јесте омладина, јер је управо њихов останак кључан за развој сеоских средина. Према ауторима Рикаловић, Стојановић и Закић (2012) просечна старост становништва у руралним подручјима је у 2002. години износила 41,91 годину, што је нешто више у односу на просечну старост становништва у Србији. Овај податак јасно указује на неопходност спречавања неконтролисаних миграција.

- *Креативна индустрија* – Креативна економија је добар начин да мала и средња предузећа у руралним подручјима постану конкурентнија, креирањем географског, али и визуелног идентитета својих производа (Рикаловић и др, 2016). Данас се на тржишту неретко могу пронаћи производи који садрже традиционалне српске мотиве (тзв. етно мотиве) чиме се утиче на њихову препознатљивост, али се истовремено шаље и сигнал купцима да је такав производ направљен у Србији, по традиционалној рецептури.
- *Рурална индустрија* – Развојем пословања малих и средњих предузећа, како у примарној пољопривреди, тако и у производњи прехранбених производа, стварају се нове могућности за унапређење руралне индустрије. Развој руралне индустрије, између осталог, остварује се и снажном подршком финансијских институција, али и других (нефинансијских) програма подршке.

Разлике међу привредним субјектима могу настати не само по основу критеријума које их сврставају у неку од четири категорије, већ и на основу особености подручја у којем послују. Карактеристике региона (земљиште, географски положај, близина градова, река и друго) могу значајно одредити капацитете пословања предузећа како у руралним, тако и у урбаним срединама. Неретко се дешава да су локална предузећа усмерена и на задовољавање потреба локалног становништва, те у зависности од њихових преференција зависе и асортиман, обим пословања, наступ на тржишту, маркетинг и друго. Понекад, мала и средња предузећа могу сарађивати и са познатим брендовима како у својој бранши, тако и у сродним или комплементарним делатностима, те се на тај начин додатно промовишу производи локалних, руралних произвођача.

3.2 Установе (научноистраживачке организације)

Производња пољопривредних производа не представља само обављање послова који захтевају физичко ангажовање радне снаге. Иако се у основи производње налазе послови попут орања, риљања, засађивања, окопавања, жетве, бербе и других који захтевају интензивну физичку активност на пољима, у воћњацима, ливадама, виноградима, без потребног знања није могуће обавити готово ни једну од њих. Другим речима, сваки пољопривредник који управља пољопривредним газдинством (без обзира да ли се радило о оном које је регистровано као физичко или правно лице), би требало да располаже са основним знањима која ће омогућити да његова производња буде ефикасна, економична, продуктивна и надасве квалитетна. Под основним знањем се, у начелу подразумева познавање календара сетве и жетве, начина на који ће се засадити одређено воће, карактеристика земљишта за воћњаке или баште, начини обављања прехране воћа и поврћа, начина окопавања кукуруза. Такође, пољопривредници би требало да поседују основно знање о начинима заштите својих усева, воћа или пак складишта од временских непогода (поплава, града или суше). Што више знања, али и искуства, има особа која води газдинство или предузеће, то су његови доприноси развоју аграра и израженији.

Особе које се баве пољопривредом од најранијег узраста, зато што је она и начин живота, а не само извор прихода за чланове таквог домаћинства, имају могућност да рано спознају све специфичности производње одређене биљне врсте или усева, као и узгоја животиња. Такво учење са собом носи и бројне предности, посебно када је у питању мање обимна производња прехрамбених производа (попут традиционалног ајвара, туршије, слатког, џема или мармеладе). Рецептūra која се негује и преноси, за савремене потрошаче у доба конзумеризма је све важнија. Додатно, и љубав према пољопривреди као делатности се код особа рађа у раном детињству, што је посебно важно за оне које желе да наставе послове породице и остану у својим селима. Промовисање таквих особа као успешних младих пољопривредника би умногоме допринело подизању свести о пољопривредним активностима и живота на селу.

Годинама, па и деценијама уназад, знање се стицало искуством, али и учењем од других. Савети успешних, али и учење из неуспешних примера доприносили су новим сазнањима пољопривредника у свим областима, не само из аграра, већ и шире. Примера ради, пољопривредник који обавља послове аграра као правно лице, би требало да поседује и основна правна и економска знања како би пословање могао организовати у складу са националном регулативом, али и законима тржишта. Некада су тако, за учење и информисање, заинтересовани пољопривредници користили и штампану литературу, попут следећих: „Пољопривредна техника“, „Повртарски гласник“, „Пољопривредни лист“, „Село“. Данас, начини учења и информисања су значајно промењени и проширени. Један од магазина/часописа који се одржао јесте лист „Пољопривредник“, док велики број особа које се баве пољопривредом редовно прати телевизијске емисије чија је основна тема управо аграр (било да је реч о домаћем или међународном тржишту).

Коришћење традиционалних медија, попут штампаних или телевизијских, карактеристично је за старије особе које се баве пољопривредом у нашој земљи. Доступност савремених канала комуникације није подједнака, те је значајан део пољопривредника ускраћен за све предности које таква комуникација нуди (пре свега услед лоше телекомуникационе инфраструктуре). Са друге стране, пољопривредници из старијих старосних група не поседују ни довољно знања о руковању и претрази интернета, те су навике и распрострањеност медија нешто што детерминише начине на који ће се они информисати, рекламирати или пак учити.

Млађи пољопривредници, стога се налазе у другачијој позицији него они који су се бавили пољопривредом деценијама уназад. Пре свега, доступност информација путем интернета које се могу наћи и прочитати на специјализованим сајтовима из области аграра, или форумима, умногоме олакшава привређивање неискусним пољопривредницима. Такође, значајан број стручне литературе је доступан за читање, те је едукација значајно олакшана. Ипак, интернет није значајан само са аспекта надградње знања. Сви који се баве пољопривредом (без обзира да ли се баве производњом пестицида, ђубрива, оруђа или машина), једноставно се и лако могу умрежити и олакшати свакодневну комуникацију и пословање (постизање бољих услова куповине или продаје, усаглашавање потреба и рокова испоруке и друго). Када је реч о власницима малих и средњих предузећа, умрежавање се користи и за промовисање производа, учешће у бројним пољопривредним манифестацијама, али и дисеминацију релевантних информација које другима могу бити од користи.

За већину медија је карактеристична активна сарадња са научно-истраживачким организацијама. Праћењем њиховог рада, објављених публикација, резултата реализације пројеката, али и позивањем на учешће у догађајима, омогућава се дисеминација научних резултата заснованих на подацима (или експериментима), која значајно може да унапреди квалитет производње, посебно када се ради о начинима производње, или пак употребе одређених пестицида. Тиме је пољопривредницима који теже да својим пословањем максимизирају зараду (посебно је присутно код правних лица – малих и средњих предузећа) олакшано коришћење правремених и тачних информација, заснованих за међународно

признатој методологији. Омогућено им је и да користе услуге научно-истраживачких организација и кроз испитивање квалитета земљишта (утврђивање састава земљишта ради доношења одлуке о узгајању), али и кроз информисање о економски исплативијим видовима производње у поређењу са осталима. Овакве услуге су посебно погодне за мала и средња предузећа, која се брзо прилагођавају захтевима тржишта уз расположиве ресурсе, те је за њих јако важна економичност пословања и исплативост узгајања одређених биљака или животиња.

Дакле, имајући у виду све претходно наведено, пољопривредна активност се значајно ослања на умни рад. Иако се значајан део физичких послова данас може заменити ангажовањем машина, механизације, система за наводњавање, система за прскање, људско знање и искуство немају замену. Ниједна машина нити механизација не може бити употребљена, а да пре тога није донесена одлука о њеној куповини/ангажовању/начину коришћења од стране власника предузећа или носиоца пољопривредне производње. Искуство које године бављења једном активношћу акумулирају, а које се стиче практичним радом и вежбом (на њивама, ливадама, баштама, оборима) за пољопривредну делатност је непроцењива и немерљива, и засигурно представља један од фактора који детерминишу успешност (али и умешност) појединих предузећа.

Преношење знања пољопривредницима и улагање у њихово образовање се сматра једним од начина за развој пословања. Применом знања у пољопривреди се може постићи бољи животни стандард становника у селима, али и већа искоришћеност ресурса и заштита животне средине, уз осавремењивање пољопривредне праксе. Научноистраживачке организације су задужене за креирање информација које могу унапредити, надградити или обогатити знање о аграру. Могу се поделити у три категорије, а према области науке којој припадају: 1) техничко - технолошке науке, 2) биотехничке науке и 3) друштвене науке. Домаћи институти стога имају за циљ да спроводе истраживања чији ће резултати доћи до произвођача.

3.2.1 Техничко-технолошке науке

а) *Институт за водопривреду „Јарослав Черни“*

Како је Србија земља која је релативно сиромашна водом, од велике је важности адекватно управљање водним ресурсима. Истовремено, ни њихова распоређеност на територији није подједнака, што додатно отежава начине управљања и обезбеђивања квалитета и чистоће воде. Недостатак воде је посебно изражен у брдско-планинским пределима која су посебно погодна за развој сточарства.. Услед таквих услова пословања, пољопривредници не могу да развијају своје пословање на начин на који би желели, првенствено услед лошије инфраструктуре и снабдевености чистом водом. Вода је вишеструко потребна у пољопривредној производњи. Не само због узгајања биљака и животиња, већ и са аспекта одржавања санитарне безбедности и квалитета простора у којима се гаје животиње или у којима се производе прехрамбени производи.

Институт за водопривреду „Јарослав Черни“, јединствен је на нашим просторима јер се искључиво бави реализацијом научних и практичних истраживања у области водопривреде. Циљ научно-истраживачких активности јесте унапређење управљања водама које ће имати вишеструке позитивне ефекте по друштво у целини (здравље становништва, заштита животне средине).

Иако су корисници услуга Института за водопривреду претежно велики привредни системи попут Електропривреде Србије, Електропривреде Републике Српске и градских водовода широм земље, консултантска помоћ инвеститорима је нешто што би могло бити привлачно предузећима у области агро-прехрамбеног система. У случајевима када предузећа желе изградити своја постројења (попут великих фарми, производних погона, складиштења),

могуће је користити услуге Института кроз припрему пројектне документације, ревизију пројектне документације, спровођење и вршење надзора радова у току више пројектних фаза реализације, пројектовање хидротехничких мера и система и друго.

Такође, запослени на Институту од значаја сматрају сарадњу са консултантима у области наводњавања, те би ову могућност што више пољопривредних предузећа требало да искористе како би се проценат површина које се наводњавају могао повећати.

b) Институт „Михајло Пупин“

Институт „Михајло Пупин“ представља највећи и најстарији институт у југоисточној Европи у области информационо-комуникационих технологија. Своје активности реализују у областима попут електронике, процесног управљања, рачунарства, телекомуникација, информационих система, роботике и других.

Мала, средња и велика предузећа могу постати партнери Института, пре свега у области унапређења пословања коришћењем савремених достигнућа из области информационо-комуникационих технологија. Уколико савремени и млади пољопривредници желе да унапреде и осавремене процес пословања и производње, Институт им може у томе помоћи на два начина – практична (путем имплементације технологије) и саветодавна (пружањем корисних савета). Осавременивање процеса пословања у пољопривредно-прехранбеним делатностима би донело значајне користи предузећу, односно пољопривреднику. Такве користи би могле бити: повећање продуктивности, уштеда у трошковима, квалитетнија комуникација са купцима, савремени наступ на тржишту. Осим тога, предузеће постаје „привлачније“ од конкуренције управо због друштвено одговорног понашања – преласком на технологију која је еколошки чистија.

Иновативна решења у пољопривреди у савременом свету омогућавају ефикасније управљање ограниченим природним ресурсима попут земљишта или воде. Посебно је важно да пољопривредници у што већој мери примењују оптимална и иновативна решења како би заштитили своју производњу од временских неприлика. Један од временских услова који задаје проблем пољопривредницима јесте суша, а решење јесте изградња система за наводњавање. Како је у Србији проценат пољопривредног земљишта које се наводњава низак, а и системи су штетни по животну средину, научноистраживачке организације попут Института „Михајло Пупин“ омогућавају имплементацију савремених решења чија инсталација може бити економски исплативија и са мање штетних ефеката по земљиште, па самим тим и по животну средину.

c) Институт „БиоСенс“

Институт „БиоСенс“, са седиштем у Новом Саду, по много чему је јединствен. Његов значај за развој агро-прехранбеног система се не може упоређивати са другим научноистраживачким организацијама, услед специфичности научноистраживачког рада ове институције. Како су носиоци бројних пројеката у области пољопривреде и заштите животне средине, омогућавају креирање квалитетних информација и резултата заснованих на међународно признатим методологијама, што је за пољопривреднике нашег поднебља значајно.

Ипак, међу доприносима Института развоју аграра, посебно се истиче један – то је подстицај дигиталне трансформације сектора пољопривреде. Да би се пољопривреда и сви њени сегменти, осавременили и дигитализовали, организација може да понуди бројна решења за пољопривреднике, без обзира да ли су регистровани као правна или физичка лица. Запослени на Институту су развили бесплатну дигиталну платформу *АгроСенс* уз помоћ које се процес

производње значајно може поједноставити. Коришћењем платформе, пољопривредници могу добити информације о временским условима, сателитске слике њихових поља, али и користити дигиталне књиге ради вођења разних евиденција. Може се закључити да оваква платформа погодује малим пољопривредним произвођачима, пре свега у области ратарства и повртарства. С обзиром да велике компаније имају потпуно другачије пословање од малих, институт БиоСенс за њих развија посебне, индивидуално прилагођене програме. Запослени Института истичу да платформу АгроСенс могу користити и друге врсте корисника (осим пољопривредника), а неки од њих су државна управа, локална самоуправа, научно-истраживачке заједнице,

За предузећа у прехранбеној индустрији, системи за праћење производње су нешто другачији у поређењу са примарном пољопривредном производњом. Обухватају додатне опције попут праћења појединачних погона, надгледање процеса рада и ангажовање радне снаге у току радном времена. Холистички приступ одлучивању код власника предузећа у овој индустрији може допринети утврђивању делова производног процеса који су најслабији и који се могу унапредити.

3.2.2 Биотехничке науке

a) Институт за земљиште

Како је земљиште један од основних ресурса у пољопривредној производњи, али који није неограничен, посебна пажња се усмерава његовом рационалном коришћењу. Уједно, велики значај се придаје загађењу које је у последњим годинама све изразитије и присутније, а које нарушава његов квалитет и самим тим оставља последице по квалитет крајњег производа. Осим тога, квалитет земљишта се одређује и процентом хумуса који у њему постоји, а како је он значајно у паду, потребно је интензивирати коришћење органских материја, пре свега органског ђубрива.

Одговори на многа питања о унапређењу квалитета земљишта, оптималном саставу за узгој различитих врста биљака, оправданости коришћења вештачког или органског ђубрива и слично, могуће је пронаћи међу резултатима истраживања до којих су дошли истраживачи запослени на Институту за земљиште у Београду. Ова научноистраживачка организација представља једну од најстаријих у Србији, основана је 1853. године. Истраживања се реализују у неколико области, попут: (а) агрохемије, контроле плодности земљишта и исхрана биља; (б) микробиологија земљишта; (в) мелиорације земљишта; (г) ерозија земљишта; (д) заштита животне средине; (ђ) усавршавање кадрова; (е) реализација пројеката (тржишних и за потребе министарстава). Свака од поменутих области, за власнике малих и средњих предузећа у агро-прехранбеном систему може бити значајна, а информације које се могу добити директно (коришћењем услуга Института) или индиректно (читањем научних публикација) имају за циљ да унапреде пословање, односно производњу. У конкретном случају, када је реч о земљишту, власницима малих и средњих предузећа је посебно важан његов квалитет који се може мењати са протоком времена. Стога је важно контролисати квалитет, али и могућности за узгајање одређене биљне културе. Уколико би се, услед непознавања, на одређеном земљишту узгајала потпуно друга врста културе, трошкови би били високи, а приноси ниски, јер се земљиште и култура не подударују. У супротном, сазнања Института за земљиште могу указати на методе за побољшање продуктивности, односно приноса. Ништа мање важним се не сматрају ни подаци из истраживања о ефикасности метода мелиорације земљишта, или пак начина на који се поступа са земљиштима која су склона ерозији.

b) Институт за хигијену и технологију меса

У оквиру агро-прехранбеног система, засебну делатност представља производња и прерада меса. Сва предузећа која се претежно баве овом делатношћу, према Класификацији делатности се региструју у категорији под ознаком 10.1. Како су месо и месне прерађевине у људској исхрани веома заступљени, исправност за употребу јесте приоритет и произвођача и трговаца. Оснивањем Института, пружила се научно утемељена подршка не само произвођачима, већ и потрошачима. И једни и други настоје да конзумирају квалитетне намирнице, а како су месо и производи од меса лако кварљиве намирнице, подршка у његовој производњи и употреби је од општег друштвеног значаја.

Институт поседује акредитовану Лабораторију за биотехнолошка истраживања и контролу безбедности и квалитета хране, што указује на квалитет резултата до којих се долази у истраживањима и испитивањима. Сарадња коју остварује Институт са другим субјектима се може поделити у неколико сегмената. За развој агро-прехранбеног система, посебно су значајна два: сарадња са привредним субјектима и сарадња са другим научноистраживачким организацијама.

Како и сам Институт у својој презентацији истиче, сарадња се истовремено остварује и са великим индустријским произвођачима меса, али и са малим и средњим предузећима. Информације и знање које ова научно-истраживачка организација може да понуди малим и средњим правним лицима обухвата: (а) савете у области увођења нових технолошких поступака у производњи и преради меса; (б) помоћ у пројектовању постројења за производњу и прераду меса; (в) помоћ у пројектовању складишта у којима ће се такви производи чувати; (г) оцена квалитета меса и производа од меса; (д) како постигнути одрживост прехранбених производа и прехранбеног система и друго. Такође, запослени на Институту помажу развоју система безбедности и контроле производње и прераде меса у самим предузећима. У новије време, додатно се истичу помоћи подршке у области заштите животне средине и управљања животињским (пољопривредним) отпадом..

Заинтересовани привредни субјекти, који настоје да своје пословање обављају професионално и научно утемељено, доста значајних и корисних информација могу прочитати у часопису „Meat Technology“, али и монографијама и зборницима радова са научних скупова.

с) Институт за примену науке у пољопривреди

„Улагањем у науку – обезбеђујемо храну за будућност“ слоган је Института за примену науке у пољопривреди који јасно осликава циљ постојања ове научно-истраживачке организације. Коришћењем резултата до којих су дошли истраживачи овог Института, пољопривредни саветодавци, али и пољопривредни произвођачи (мали, средњи и велики) могу повећати ниво свог знања и обезбедити примену научних достигнућа у пољопривредној производњи. Осим на унапређење производње, имплементација научних достигнућа може допринети развоју руралних средина у нашој земљи.

Као део система Пољопривредне саветодавне и стручне службе Србије, Институт настоји да организује скупове попут едукација и семинара како би се добра пракса и сазнања заиста и пренели пољопривредним произвођачима и тиме нашли примену у пракси. Осим што су истраживачи веома активни у раду Пољопривредне саветодавне и стручне службе кроз дисеминацију резултата, истовремено су и координатори рада овог система.

За развој читавог агро-прехранбеног система, улога Института за примену науке у пољопривреди огледа се и у доприносима изради стратешких и законодавних докумената којима се регулише пословање свих субјеката који у њему учествују, али и одређују правци развоја и циљеви који ће се остварити у дугом или кратком року. Доприноси Института развоју аграра у Србији су вишеструки, а неки од најважнијих су: (а) обезбеђење прехранбене

сигурности становништва; (б) производња здравствено исправне хране; (в) анализа економске исплативости производње; (г) одрживост пољопривредне производње и живота у сеоским срединама; (д) ефикасније коришћење националних и међународних подстицаја који се реализују путем програма подршке; (ђ) организација производње уз очување животне средине. За мала и средња предузећа је посебно важна организација едукативних догађаја који не само да омогућавају размену знања, већ истовремено и умрежавају пољопривредне субјекте. Значај умрежавања субјеката у савременом свету је изузетно важан, а некада се и већи износи зарада остварују заједничким наступима на тржишту, посебно ако се ради о комплементарним производима.

d) Институт за повртарство д.о.о у Смедеревској Паланци

Рад Института за повртарство је усмерен искључиво на истраживања у области повртарства, којима се могу унапредити постојеће сорте поврћа, обезбедити њихова заштита од болести, штеточина и корова, као и испитивање квалитета семена које се у производњи користи. Кроз реализацију активности, долази се до нових сазнања чија примена може да утиче како на побољшање приноса за пољопривредне произвођаче, тако и на развој аграра у целости.

Делатност овог Института је специјализована, с обзиром да су научноистраживачке активности уско повезане са једном граном пољопривреде. Ипак, његово постојање је изузетно важно управо због јединственог фокуса у истраживањима, те се у научном опусу запослених истраживача налазе научни и стручни радови са претежно овом тематиком. Резултати се потврђују на научним скуповима, као и путем публикација у међународно признатим часописима, па пољопривредни произвођачи могу имплементирати њихова достигнућа, без бојазни о тачности таквих резултата. Уједно, запослени у Институту нуде и саветодавну подршку и помоћ, што је за младе пољопривреднике од посебног значаја.

Како промене из екстерног окружења значајно могу изменити људске животе, тако се и предузећа па и научноистраживачке организације морају прилагодити насталим околностима. На својој интернет презентацији, Институт за повртарство је своје (далеко признате производе) понудио путем интернет продавнице. Пре свега, ради се о семенима сорти поврћа која нису позната само у нашој земљи, већ и шире. Малим и средњим предузећима је ова услуга посебно важна, јер омогућава директну куповину од акредитованог продавца са једне стране, а са друге стране се на једноставан начин може доћи до њих, без обзира на подручје у којем предузеће послује. Другим речима, јављају се и уштеде у пословању (у трошковима транспорта, испоруке, складиштења).

e) Институт за ратарство и повртарство у Новом Саду

Институт за ратарство и повртарство у Новом Саду је једна од водећих научноистраживачких организација у Србији која веома доприноси развоју агро-прехрамбеног система, пре свега у области производње житарица и поврћа. Реализација научних истраживања у оквиру Института припада биотехничким наукама. Таква истраживања су усмерена на стварање ратарских и повртарских сорти, али и разних нових сорти крмних, индустријских, зачинских и лековитих биљака. Уколико је нека сорта (односно њено семе) акредитована од стране лабораторије Института, она се сматра безбедном за употребу. Акредитација добијена од стране овог Института указује на примену међународних стандарда квалитета.

Запослени истраживачи на Институту са поносом истичу учешће у великом броју научних (националних и међународних) пројеката. Тако је значајно проширена база знања у биотехнолошким наукама, а посебно у области пољопривредне производње. Искуство које се стиче истраживањем омогућава продубљивање постојећег знања, али и његову практичну примену. Нису ретке обуке намењене пољопривредницима, а са темом одабира квалитетне и добре сорте житарица или производа. Уједно, на бази научних резултата је могуће указати на предности узгајања појединих сорти биљака у условима неизвесних временских прилика (попут суша), или пак у пределима чији квалитет земљишта није на задовољавајућем нивоу. Једна од најважнијих манифестација у организацији Института јесте семинар „Саветовање агронома и пољопривредника Србије“ и представља један од начина преноса научних достигнућа у практичну примену, односно у производњу. Имајући у виду све претходно објашњено, трансфер знања у привреду се може постићи преко семена, савета у области начина обраде земљишта, начина гајења појединих сорти и хибрида, као и заштите биља.

За мала и средња предузећа су од значаја семинари и едукације које Институт организује на годишњем нивоу. Тада се пољопривредницима пружа јединствена прилика да сазнају доста нових и корисних информација, да слушају предавања стручњака из Србије, али и из иностранства. Савремени власник пољопривредног предузећа би требало да активно учествује на оваквим скуповима, јер користи по пословање могу бити вишеструке. Пољопривредници се могу едуковати и читањем радова у два национална часописа које Институт издаје: „Ратарство и повртарство“ и „Билтен за алтернативне биљне врсте“. Интересантно је напоменути да је Институт током свог досадашњег постојања створио преко 1200 сорти биљака и хибрида, од чега је више од 90% акредитовано за употребу широм света.

f) Институт за воћарство

Улога науке у производњи воћа значајна је услед имплементације знања и метода којима се може постићи одговарајући принос али и квалитет плода. Захваљујући реализацији бројних научних истраживања са темом технологије производње разних сорти воћа, ова пољопривредна делатност је значајно унапређена, а квалитет и приноси воћа побољшани.

Основна делатност Института за воћарство је усмерена на научноистраживачки рад само у области воћарства, што указује на његову високу специјализацију. Запослени реализују бројне домаће и међународне научне и тржишне пројекте, па долазе до нових сазнања која су високо примењива у пракси. Како би се продубила сарадња између научних института и привреде и повећала стопа искоришћености расположивих резултата, Институт је основао „Научно-технолошки парк Чачак“, како би научна сазнања и резултати лакше могли да пронађу пут за практичну примену. Осим тога, идеја оснивања је и утицај на мотивацију младих пољопривредника, јер на једном месту могу добити много корисних савета о воћарству, али и подршку за бављење пољопривредном делатношћу.

Институт за воћарство може остварити сарадњу са малим и средњим предузећима у агро-прехранбеном систему кроз: (а) пружање услуга (консалтинг); (б) пружање услуга лабораторије за хемијска испитивања; (в) савете у области воћарства и заштите биља. Осим тога, Институт издаје часопис „Воћарство“, те се и на тај начин заинтересовани пољопривредници могу едуковати.

g) *Институт за сточарство*

Сточарство је веома важна грана пољопривреде која у Србији још увек није довољно развијена (Поповић, 2009; Поповић и др, 2018). Разлози томе могу бити: ниска куповна моћ становништва, одсуство стратегије дугорочног развоја, непостојање квалитетне сарадње између произвођача и прерађивача меса, застарела технологија узгајања и друге (Кљајић и др, 2009). Стога је улога Института веома важна, јер својим научно-истраживачким капацитетима и резултатима могу допринети унапређењу ове пољопривредне делатности. Осим што се спроводе научна истраживања, у оквиру ове организације се производи и месо и месне прерађевине из сопственог, затвореног ланца производње, уз потпуну контролу процеса (од почетка узгајања домаћих животиња па до производа намењеним крајњем купцу). Мали и средњи произвођачи меса и месних прерађевина могу користити услуге Института, пре свега кроз учење о квалитету процеса производње и тиме унапредити своје пословање. Када је реч о примарној пољопривреди, прецизније сточарству, могуће је користити резултате истраживања о квалитетним сортама домаћих животиња (посебно када су у питању свиње или овце), али и добити савет о начину самог узгајања.

Као и у другим научноистраживачким организацијама у области биотехничких наука и Институт за сточарство располаже са неколико лабораторија. Лабораторије не служе само интерним истраживањима и спровођењу експеримената, већ и општој контроли квалитета меса и јаја. Јединствена је „лабораторија на отвореном“ која у потпуности прати процес - од њиве, преко узгоја домаћих животиња на огледним фармама, до готовог производа на трпезама.

Институт објављује научни часопис „Biotechnology in Animal Husbandry“. Пољопривредници који желе да се баве сточарством и да помогну унапређењу ове пољопривредне гране многе корисне савете и препоруке могу прочитати управо у овом часопису.

h) *Институт за кукуруз „Земун Поље“*

Кукуруз је важан пољопривредни производ у свим аспектима свакодневног живота, како у људској или животињској исхрани, тако и у развоју националне економије (Радосављевић, 2007). Србија је традиционално велики произвођач и извозник жита, а посебно кукуруза, што указује на значај ове биљне културе и у развоју пољопривреде (Величковић, 2017). Потреба за научноистраживачком организацијом која ће бити усмерена само на ову пољопривредну културу јавила се пре неколико деценија, те је Институт за кукуруз „Земун Поље“ научна институција са традицијом дугом скоро 80 година.

Основна истраживања усмерена су на oplemeњивање и производњу квалитетног семена кукуруза, његово гајење и коришћење, а у новије време се пажња посвећује и соји. Циљ је пронаћи начине за обезбеђивање високих и стабилних приноса у различитим агроеколошким условима гајења. У њиховим лабораторијама се испитује квалитет семена, а како је више од 630 хибрида кукуруза признато у земљи, може се закључити да су налази и резултати Института за кукуруз уважени широм научне заједнице. Реализацијом бројних пројеката, запослени на Институту имају могућност да унапређују своје знање кроз размену мишљења са стручњацима признатим у земљи и иностранству. Одлазак на дошколовавање и похађање курсева међународних универзитета јачају научне капацитете и додатно доприносе ширењу

базе знања у биотехничким наукама. У овом случају, шире се знања у области производње житарица.

i) Научни институт за прехранбене технологије у Новом Саду

Институт за прехранбене технологије већ дуго низ година реализује истраживања у области квалитета хране и начина њене производње. Истраживања су научног и практичног карактера, па су сарадња са научноистраживачким организацијама, али и сарадња са привредом подједнако важне. Значај постојања Института за агро-прехранбени систем огледа се у примени савремене методологије контроле квалитета прехранбених производа, али и ширења знања у области производње, што омогућава предузећима да прате националне и европске стандарде квалитета и ускладе га са захтевима и потребама тржишта.

Попут осталих Института, и овај поседује акредитовану лабораторију чије аналитичке методе обезбеђују прехранбену безбедност и сталан квалитет. Тако се сарадња са привредом (односно малим, средњим па и великим предузећима), остварује на неколико начина: (а) пружањем лабораторијских услуга ради тестирања контроле квалитета производа; (б) пружање лабораторијских услуга ради провере здравствене безбедности производа; (в) организација конференција, семинара и радионица ради преноса знања и информација из истраживања; (г) реализација пројеката чији су наручиоци пољопривредно-прехранбени произвођачи, а са циљем унапређења квалитета производа или његове производње; (д) дисеминација резултата ради информисања шире јавности кроз учешће организације на скуповима од интереса.

Од бројних услужних активности које Институт нуди, како кроз сарадњу са другим научно-истраживачким организацијама тако и са привредом, за мала и средња предузећа у агро-прехранбеном систему су најважније услуге консалтинга. Експертски тимови пружају саветодавну помоћ предузећима у области технологије хране и хране за животиње, квалитета и безбедности хране и хране за животиње, израду елабората за заштиту традиционалних производа и географског порекла, израду рецептура и формулација нових производа, евалуацију постојећих процеса производње, демонстрација начина производње појединих производа како би се успоставио квалитет и друге. Стога се може рећи да је Институт за прехранбене технологије посебно важан предузећима која послују у делатностима агро-прехранбеног система која се односе на производњу прехранбених производа.

j) Институт за низијско шумарство и животну средину

Шумарство је делатност која у Србији чини део сектора Пољопривреда, шумарство и рибарство. За потребе истраживања у овој докторској дисертацији је важно кратко се осврнути на Институт који има значаја у овој области. Институт за низијско шумарство и животну средину има традицију дужу од 60 година. Његов циљ је имплементација постојећих и креирање нових знања у области шумарства и агро-шумских подручја. Два су правца деловања овог института, од којих је један од посебног значаја за привреду (односно мала и средња предузећа). Он подразумева реализацију примењених и развојних истраживања чији се резултати могу користити од стране привредних субјеката, а односе се на унапређење гајења различитих врста дрвећа, негу и заштиту шума. Сва истраживања се реализују на огледном добру у власништву Института, што је значајна предност јер се до резултата долази директно и непосредно.

k) Научни институт за ветеринарство „Нови Сад“

Институт је једна од две најважније научно-истраживачке установе у области ветеринарских наука. Са традицијом дугом скоро 70 година, Институт је непрекидно радио на осавремењивању простора за рад, како би се створили услови за спровођење експеримената и

што квалитетнију анализу у лабораторијама. У акредитованим лабораторијама, запослени на институту обављају савремену дијагностику, али и контролу и превенцију избијања разних болести, које могу нанети штету и животињама, али и човеку. Уз постојање различитих акредитованих лабораторијских метода, свим заинтересованим пољопривредницима (па и шире), омогућено је добијање истинитих и квалитетних резултата испитивања. Уз то, услуге Института нису само намењене власницима предузећа (и пољопривредним газдинствима) у пољопривреди, већ и у осталим делатностима. Зато можемо рећи да је допринос овог института велики за опстанак и развој читавог привредног друштва.

l) Институт за крмно биље у Крушевцу

Научноистраживачка организација која има посебан значај за развој сточарства јесте Институт за крмно биље са седиштем у Крушевцу. Поред Института за сточарство, ова организација може да допринесе унапређењу ове пољопривредне гране у нашој земљи, пре свега реализацијом истраживања о производњи сточне хране на ораницама и травњацима. Њихова сазнања помажу пољопривредницима у организацији сточарске производње кроз коришћење квалитетнијег крмног биља, што за последицу има и квалитетнија грла стоке.

Институт за крмно биље умногоме доприноси имплементацији научних резултата у пракси. Заинтересовани пољопривредници могу добити корисне савете у области производње, конзервисања и искоришћавања сточне хране, док лабораторије у оквиру института могу вршити контролу плодности земљишта, али и контролу ђубрива које се употребљава. Такође, уколико се пољопривредници не баве сточарством, већ узгајањем крмног биља, стручњаци Института могу спровести анализу сточне хране произведене на приватним њивама и ораницама. Осим поменутих услуга, Институт производи и ставља у промет и квалитетна семена крмног биља и трава, што је за пољопривреднике посебно важно, јер не морају приступати додатним испитивањима и анализама произведене сточне хране.

Сарадња Института са привредом, односно са пољопривредним произвођачима (ратарима, сточарима), одвија се на годишњем нивоу, путем организације радионица у градовима широм Србије. Циљ одржавања радионица, уз активно учешће пољопривредника, јесте указивање на значај квалитета сточне хране у исхрани животиња – лоше крмно биље које се користи у исхрани стоке, даје и лоше резултате у њиховом узгајању и неговању. Подизањем нивоа знања о контроли квалитета сточне хране, али и о могућим врстама биљака које је економски исплативије гајити (попут луцерке, црвене детелине) омогућава се: (а) боље искоришћење природних ресурса; (б) производња крмног биља задовољавајућег квалитета на њивама и ораницама; (в) повећање конкурентности услед имплементације савета за економичнију производњу.

т) Институт за проучавање лековитог биља „Јосиф Панчић“

Институт за проучавање лековитог биља „Јосиф Панчић“ је организација јединствена на нашим просторима, пре свега због вишеструког значаја – не само за пољопривредну производњу, већ и за медицинске науке. Осим испитивања квалитета лековитог биља и исправности за употребу, Институт има широко познат производни програм састављен од разних комбинација лековитог биља које могу наћи место у човековој свакодневници..

Реализација великог броја националних и међународних научноистраживачких пројеката су произвела квалитетна научна сазнања, технолошка решења и нове производе од лековитог биља. Значај постојања Института за пољопривредне произвођаче лековитог биља је очигледан, али пре свега треба истаћи његов значај за развој и опстанак читавог друштва, и то не само становништва у Србији, већ и шире.

n) *Научни институт за ветеринарство Србије у Београду*

„Лекари лече човека – ветеринари човечанство“ слоган је Научног института за ветеринарство Србије у Београду. Најстарија ветеринарска институција је основана 1926. године. Основне делатности обухватају истраживања у биотехничким наукама, испитивања на клиникама и лабораторијама, консалтинг услуге корисницима (пољопривредницима, али и свим другим заинтересованим правним и физичким лицима) о мерама превенције, сузбијања болести код животиња, као и услужна контрола квалитета производа и храна за животиње. Осим поменутих активности, у групи тржишних услуга које пружају, налазе се бројна испитивања: молекуларна (болести домаћих животиња – говеда, свиња, живине, мачака), паразитолошка, бактериолошка и серолошка.

Научни институт за ветеринарство има за циљ да помогне пољопривредно-прехрамбеним произвођачима примену биосигурносних мера којима се на одговарајући начин узгајају све животиње – почев од простора у којем бораве, преко правилне исхране и посете ветеринарима ради контроле њиховог здравља. Како се у последње време све чешће говори о појави разних болести, задатак Института јесте да обучи пољопривреднике на који начин да спрече појаву (заразних) болести, а иако се оне појаве, на који начин треба да поступи и како да пријаве њено постојање. Исто тако, ова научноистраживачка организација информисе пољопривреднике о свим видовима помоћи које држава нуди, а посебно када се ради о надокнади штете за грла животиња које је задесила болест. Одговорна сарадња између фарми, ветеринарских служби и института јесте од великог значаја не само за спречавање, већ и против ширења болести међу животињама, али и међу становништвом.

3.2.3. Друштвене науке

a) *Институт за економику пољопривреде*

Институт из области друштвених наука, који својим истраживањима може допринети оптимизацији искоришћавања природних ресурса, порасту економичности и продуктивности пољопривредне производње, али и виших износа профита јесте Институт за економику пољопривреде. Њихова основна делатност усмерена је на реализацију истраживања која могу имати фундаменталну и практичну примену, како за развој области економике аграра, тако и за унапређење пољопривредне производње у земљи. Дисеминацијом резултата на научним скуповима и конференцијама, добијени резултати се потврђују и додатно обогаћују саветима стручњака широм света, што за запослене у Институту има посебан значај.

Сарадња науке и привреде се у оквиру Института обавља двосмерно. Са једне стране, пољопривредници учествују заједно са истраживачима у реализацији пројеката и на тај начин помажу креирању нових знања и резултата на основу експеримената. Са друге стране, пољопривредници су и корисници услуга ове научноистраживачке организације као наручиоци пројекта или као читаоци резултата који су објављени у научним часописима, зборницима радова или брошурама. Поједини пољопривредни произвођачи посећују скупове у организацији Института, било као слушаоци или као активни учесници (јавном презентацијом искуства, проблема или конкретних решења).

Институти представљају важне субјекте који се јављају у процесу пољопривредно - прехрамбене производње, између произвођача и крајњег потрошача хране. Са једне стране, имају задатак да помогну произвођачима у привређивању, кроз имплементацију научних сазнања која ће омогућити унапређење производње (или пружања услуга), било да се ради о технологији производње или о организацији процеса рада. Са друге стране, њихов задатак истовремено је и брига о прехрамбеној сигурности и здравственој исправности производа, што је првенствено важно за становништво. Сарадња науке и привреде је у последње време

значајно интензивирана, како кроз организацију семинара, обука и радионица намењених пољопривредницима са циљем да спознају нешто ново, тако и кроз побољшање видљивости научних резултата (путем интернет презентација, чланака у штампаним и писаним медијима, базама података и друго). Допринос научноистраживачких организација развоју сектора малих и средњих предузећа у агро-прехранбеном сектору је вишеструк, у који спадају и: (а) контрола квалитета пољопривредно-прехранбених производа; (б) утицај на постизање прехранбене сигурности становништва, (в) повећање продуктивности у производњи предузећа кроз примену нове технологије; (г) повећање прихода предузећа услед примене нових начина производње и сорти биљака; (д) обезбеђивање заштите животне средине.

Истовремено, сарадњом научноистраживачких организација са привредом, а посебно са предузећима у руралним подручјима, могуће је допринети и руралном развоју. До унапређења живота у руралним подручјима долази и осавремењивањем инфраструктуре, али и очувањем традиционалних и аутентичних производа таквих крајева (попут заштите географског порекла производа). Институте нуде сарадњу посебно у области контроле квалитета, те њихови сертификати означавају безбедност и исправност производа, што је за предузећа из слабије развијених крајева посебно важно. На тај начин, уз мултидисциплинарни приступ, сарадња науке и привреде може довести до ревитализације села и пољопривредне делатности.

„ знање, као извор иновација и један од услова успешног прилагођавања променама у окружењу, неопходно је за успешно суочавање агропривреде са конкуренцијом на домаћем и светском тржишту, при чему посебно треба водити рачуна о социо-економској и еколошкој оправданости усвајања и примене нових знања и савремених технологија.... “

Др Лела Ристић, „Знање као предуслов технолошког осавремењивања и развоја агробизниса у Републици Србији“, 2018.

Табела 3.2.1 Наука и привреда – преглед научноистраживачких организација од значаја за агро-прехрамбени систем и потенцијални облици сарадње са привредним друштвима у агро-прехрамбеном систему⁸

Научно-истраживачка организација (НИО)	Облик сарадње	Начин сарадње	Корисници
Техничко-технолошке науке			
1. Институт за водопривреду "Јарослав Черни"	Институт може пружити сарадњу заинтересованим лицима кроз: (а) услуге пројектовања постројења или складишта, (б) савете/подршку за управљање водним ресурсима, (в) савете у очувању животне средине - спречавање загађености вода.	Сарадња са привредним друштвима се остварује кроз консалтинг у области управљања водним ресурсима и пројектовање производних/складишних постројења.	Привредна друштва у агро-прехрамбеном систему.
2. Институт "Михајло Пупин"	Институт може пружити два облика сарадње са привредним друштвима – практичну (путем имплементације технологије) и саветодавну (пружањем корисних савета).	Сарадња се може остварити: (а) директно - пружањем услуга и саветодавне помоћи од стране стручних лица на Институту, (б) индиректно - путем конференција, семинара, информисањем у часописима и др.	Привредна друштва у агро-прехрамбеном систему.
3. БиоСенса	Институт својим услугама доприноси унапређењу пословања привредних друштава у пољопривреди кроз дигитализацију пословања и производње. Услуге и подршка запослених на Институту осавременују пољопривредну производњу, утичу на квалитет производа, продуктивност, економичност и профит.	Сарадња се може остварити првенствено коришћењем мобилне апликације: АгроСенс (за мала и средња привредна друштва) или персонализоване апликације за велике системе.	Привредна друштва у агро-прехрамбеном систему.
Биотехнолошке науке			

⁸ За потребе истраживања, спроведено је деск- истраживање којим су детаљно прегледани веб- сајтови научноистраживачких организација. Издвојене су оне које је аутор сматрао релевантним за развој сектора малих и средњих предузећа у агро-прехрамбеном систему, али и за развој сектора Пољопривреде, шумарства и рибарства и Прехрамбене индустрије. Као извори информација, коришћене су интернет презентације научно-истраживачких организација и документа (правни акти, стратегије пословања, извештаји о пословању).

<p>1. Институт за земљиште</p>	<p>Институт може пружити следеће услуге/видове сарадње заинтересованим корисницима: (а) контролу квалитета земљишта, (б) утврђивање састава земљишта и погодности узгајања биљних култура, (в) имплементацију сазнања и научних резултата у домену мелиорације земљишта, (г) имплементацију сазнања и научних резултата у домену ерозије земљишта, (д) производњу ђубрива "Азотофиксин".</p>	<p>Сарадња, односно пружање услуга се остварује кроз: (а) акредитоване лабораторије института, (б) стручне едукативне семинаре.</p>	<p>Привредна друштва у примарној пољопривредној производњи, пре свега у ратарству, повртарству и воћарству.</p>
<p>2. Институт за хигијену и технологију меса</p>	<p>Институт може пружити следеће услуге заинтересованим корисницима: (а) оцену квалитета меса и производа од меса, (б) контролу квалитета меса и производа од меса, (в) услуга/помоћ у пројектовању постројења за производњу и прераду меса, (г) услуга/помоћ у пројектовању складишта у којима ће се производи чувати.</p> <p>Институт може пружити саветодавну помоћ/подршку заинтересованим корисницима: (а) савете у области увођења нових технолошких поступака у производњи и преради меса, (б) савете/помоћ у постизању одрживости прехранбених производа и прехранбеног система, (в) савете/помоћ у унапређивању производног процеса.</p>	<p>Сарадња са заинтересованим корисницима се може остварити кроз: (а) акредитоване лабораторије института, (б) савете стручњака запослених на институту, (в) часопис "Meat Technology".</p>	<p>Привредна друштва у примарној пољопривредној производњи (сточарству) и у прехранбеној индустрији (прерада и конзервирање меса и производа од меса).</p>
<p>3. Институт за примену науке у пољопривреди</p>	<p>Институт може пружити неколико различитих облика сарадње заинтересованим лицима, а неке од њих су: (а) анализа економске исплативости производње, (б) контрола квалитета ради обезбеђења здравствене исправности производа за употребу, (в) саветодавна подршка у искоришћавању програма државне подршке, (г) саветодавна подршка у области заштите животне средине.</p>	<p>Сарадња Института и привреде се може реализовати кроз: (а) едукативне догађаје - радионице и семинаре, (б) дисеминацију резултата кроз конференције и научно-стручне скупове.</p>	<p>Привредна друштва у агро-прехранбеном систему (микро, мала, средња, велика).</p>

<p>4. Институт за повртарство доо</p>	<p>Институт заинтересованим корисницима може пружити саветодавну помоћ/подршку : (а) у усвајању нових или унапређењу постојећих метода гајења поврћа, (б) у унапређењу постојећих сорти поврћа, (в) у начинима заштите поврћа од болести, а исто тако може пружити и услуге попут услужног испитивања квалитета семена поврћа.</p>	<p>Сарадња са заинтересованим лицима се може реализовати кроз: (а) директну саветодавну помоћ и подршку од стране запослених, (б) акредитоване лабораторије института, (в) продају семена поврћа која су изузетно позната и призната широм света</p>	<p>Привредна друштва у примарној пољопривредној производњи - повртарству.</p>
<p>5. Институт за ратарство и повртарство</p>	<p>Заинтересована лица (правна или физичка) за сарадњу са Институтом за ратарство и повртарство могу рачунати на услуге и саветодавну помоћ/подршку кроз: (а) контролу квалитета семена биљака, (б) савете/помоћ у примени нових или унапређењу постојећих начина обраде земљишта, (в) савете/помоћ у примени нових или унапређењу постојећих начина гајења биљака, (г) савете/помоћ у примени нових начина за заштиту биља од корова и разних болести.</p>	<p>Сарадња Института са трећим лицима, пре свега привредним друштвима може бити реализована кроз: (а) директну саветодавну помоћ, (б) едукативне семинаре и радионице, (в) конференције и стручне скупове, (г) услуге акредитоване лабораторије, (д) читање радова у часописима: „Ратарство и повртарство“ и „Билтен за алтернативне биљне врсте“.</p>	<p>Привредна друштва у примарној пољопривредној производњи - ратарству и повртарству.</p>
<p>6. Институт за воћарство</p>	<p>Услуге, односно саветодавна помоћ и подршка коју Институт пружа заинтересованим лицима су: а) консалтинг (б) услуге контроле и провере квалитета у лабораторијама за хемијска испитивања и (в) савети/подршка у области воћарства и заштите биља.</p>	<p>Сарадња Института са заинтересованим пољопривредницима може бити реализована кроз: (а) директну саветодавну помоћ, (б) услуге акредитоване лабораторије, (в) едукативне семинаре и радионице, (г) Научно-технолошки парк Чачак, (д) часопис „Воћарство“.</p>	<p>Привредна друштва у примарној пољопривредној производњи - воћарству.</p>
<p>7. Институт за сточарство</p>	<p>Институт може пружити следеће услуге заинтересованим лицима: а) у области производње меса и месних прерађевина, (б) селекција у сточарству, (в) лабораторијске услуге и (г) консултантске услуге уз могућност трансфера технологије.</p>	<p>Сарадња Института са заинтересованим привредним друштвима се може реализовати: (а) директном саветодавном помоћи/подршком од стране запослених стручњака на Институту,</p>	<p>Привредна друштва у примарној пољопривредној производњи - сточарству и у прехранбеној</p>

		(б) услугама акредитованих лабораторија, (в) часопис „Biotechnology in Animal Husbandry”.	индустрији - производња меса и производа од меса.
8. Институт за кукуруз <i>”Земун Поље”</i>	Институт долази до резултата и сазнања која могу унапредити: (а) начине узгајања кукуруза, (в) врсту семена кукуруза која се користи у сејању.	Сарадња Института са заинтересованим лицима се може реализовати кроз: (а) лабораторијске услуге испитивања квалитета семена, (б) директна саветодавна подршка унапређењу начина узгајања кукуруза, (в) саветодавна подршка у коришћењу семена кукуруза.	Привредна друштва у примарној пољопривредној производњи - пре свега она која се баве узгајањем кукуруза.
9. Научни институт за прехранбене технологије у Новом Саду	Институт може пружити заинтересованим лицима услуге, односно саветодавну помоћ на следеће начине: (а) услуге ради тестирања контроле квалитета производа, (б) услуге ради провере здравствене безбедности производа, (в) информисање о резултатима истраживања путем конференција, семинара и радионица (г) реализација пројеката чији су наручиоци пољопривредно-прехранбени произвођачи, (д) дисеминација резултата кроз учешће стручњака Института на скуповима од интереса.	Сарадња Института и привреде се може реализовати кроз: (а) директну саветодавну помоћ/подршку од стране стручних тимова Института, (б) акредитоване аналитичке методе лабораторија Института, (в) дисеминацијом научних резултата на конференцијама и семинарима.	Привредна друштва у прехранбеној индустрији - производњи прехранбених производа.
10. Институт за низијско шумарство и животну средину	Институт заинтересованим лицима која се баве пословима шумарства може пружити савете који се тичу: (а) унапређења гајења дрвећа, (б) унапређења очувања и неге шума, (в) заштиташума, (г) заштите животне средине.	Сарадња Института и заинтересованих лица се претежно остварује: (а) директно, (б) индиректно - путем конференција и семинара.	За резултате и услуге Института су претежно заинтересована привредна друштва која обављају послове шумарства.

<p>11. Научни институт за ветеринарство "Нови Сад"</p>	<p>Институт своје услуге и саветодавну помоћ може пружити свим заинтересованим лицима, не само у области агро-прехранбеног система, већ и шире. Потенцијална сарадња се може остварити у: (а) саветодавној помоћи осавремењивању производње, (б) услугама контроле квалитета узгајања животиња, (в) идентификовању оболелих животиња, (г) саветодавној помоћи у превенцији и спречавању ширења болести.</p>	<p>Сарадња Института и привредних друштава, али и других заинтересованих лица изван пољопривредне делатности се остварује кроз: (а) услуге акредитоване лабораторије, (б) дисеминацију резултата кроз конференције и семинаре.</p>	<p>Привредна друштва из агро-прехранбеног система - микро, мала, средња и велика.</p>
<p>12. Институт за крмно биље доо у Крушевцу</p>	<p>Институт може пружити следеће услуге/саветодавну помоћ: (а) услуге контроле квалитета семена крмног биља или других трава произведеним на приватним њивама и ораницама, (б) савети у гајењу врста крмног биља које су економски исплативије и еколошки пожељније, (в) саветодавна подршка у коришћењу квалитетнијег крмног биља у исхрани животиња које ће утицати на квалитет стокe и довести до побољшања конкурентности.</p>	<p>Сарадња Института и заинтересованих пољопривредника се остварује кроз: (а) годишње радионице у градовима Србије, (б) услуге акредитованих лабораторија, (в) промет семена крмног биља и трава произведених од стране Института.</p>	<p>Привредна друштва у примарној пољопривредној производњи - сточарству и ратарству.</p>
<p>13. Институт за проучавање лековитог биља „Јосиф Панчић“</p>	<p>Специјализовани институт за проучавање лековитог биља може понудити заинтересованим лицима која се баве узгајањем лековитог биља следеће услуге, односно саветодавну помоћ: (а) помоћ у примени нових технолошких решења за узгајање лековитог биља, (б) помоћ у гајењу нових врста биља, (в) саветодавна помоћ у комбиновању лековитог биља ради најбољег ефекта по здравље.</p>	<p>Сарадња Института са заинтересованим лицима се може остварити кроз: (а) пружање услуга акредитованих лабораторија, (б) производни асортиман састављен од бројних врста лековитих биљака, комбинованих на начин да остваре најбољи лековити учинак.</p>	<p>Привредна друштва у свим привредним делатностима имају корист од резултата истраживања овог Института. У сектору пољопривреде, за њега су посебно заинтересована предузећа и пољопривредна газдинства која узгајају лековита биља.</p>

<p>14. Научни институт за ветеринарство Србије у Београду</p>	<p>Заинтересована лица за сарадњу са Институтом могу рачунати на услуге, односно саветодавну помоћ у области: (а) тржишних услуга - лабораторијска испитивања (молекуларна, паразитолошка, бактериолошка, серолошка), (б) превенције заразних болести животиња, (в) сузбијање заразних болести животиња, (г) неге животиња оболелих од болести, (д) информисања пољопривредника о могућностима надокнаде штете настале над домаћим животињама.</p>	<p>Сарадња Института са заинтересованим лицима се остварује путем: (а) пружања услуга акредитованих лабораторија, (б) консалтинга, (в) дисеминације резултата на научним конференцијама и скуповима.</p>	<p>Привредна друштва у примарној пољопривредној производњи - сточарству, али и друга заинтересована лица која се баве узгојем животиња или имају активности која укључују животиње.</p>
<p><i>Друштвене науке</i></p>			
<p>1. Институт за економику пољопривреде</p>	<p>Институт може пружити услуге и саветодавну помоћ привредним друштвима у сектору Пољопривреде са циљем да се постигне већа продуктивност у пословању, већа економичност и уштеда у расположивим ресурсима, али и одабир оне производње која је економски најисплативија.</p>	<p>Сарадња Института са привредним друштвима кроз: (а) реализацију тржишних пројеката, (б) реализацију пројеката Министарства, (в) дисеминацију резултата истраживања на научним скуповима, (г) учешће привредних друштава у реализацији (експерименталних) истраживања.</p>	<p>Привредна друштва у агро-прехрамбеном систему (мала, средња и велика).</p>

Извор: Ауторски приказ

3.3. Институције

Мапирање институција од значаја за развој пољопривреде битна је тачка у анализи стања у овом сектору у нашој земљи. Са једне стране, институције креирају законодавни и стратешки оквир у којем се пољопривреда развија, али и у којем послују пољопривредна газдинства и предузећа. Са друге стране, институције су значајна подршка развоју, било да је реч о услугама или о (не)финансијским програмима за унапређење производње или целокупног пословања.

У агро-прехранбеном систему Србије, постоје два вида институција која су од значаја за пословање и његов развој: националне и међународне. Док су националне институције важне, пре свега због креирања докумената којима се утврђују правци и циљеви сектора за производњу пољопривредно-прехранбених производа али и због мера којима се подстиче деловање пољопривредника/власника предузећа, међународне институције су важне због могућности промовисања производа са националном/географском ознаком, због пласирања производа на страна тржишта, а надасве због (не) финансијске подршке правним и физичким лицима која се баве пољопривредом.

3.3.1 Националне институције од значаја за развој аграра

Најзначајнија национална институција за развој агро-прехранбеног система јесте Министарство пољопривреде, шумарства и водопривреде. Иако је у зависности од политичких прилика у земљи мењало називе, његова основна делатност и мисија се нису променили. Свака активност која је у надлежности Министарства, усмерена је на унапређење пољопривредно-прехранбене производње, побољшање положаја аграра у националној економији, стварање добрих и савремених услова привређивања, унапређење искоришћавања могућности и прилика, уз истовремено постизање равномерног регионалног развоја. Једна од компоненти равномерног регионалног развоја јесте и рурални развој, те су стратешким документима дефинисани начини којима се он може и остварити.

Како је Министарство пољопривреде, шумарства и водопривреде кровна институција за агро-прехранбени систем, под њеним окриљем послује и неколико управа од којих свака има специјалан делокруг активности. Другим речима, свака од управа је специјализована за обављање одређених послова у оквиру агро-прехранбеног система, а најбољи ефекти у његовом развоју се могу постићи међусобном сарадњом и добром комуникацијом.

За евалуацију ефеката подстицаја који су одобрени малим и средњим привредним лицима у агро-прехранбеном систему, од посебног значаја је Управа за аграрна плаћања. Она се бави свим пословима који се односе на реализацију програма подршке дефинисане аграрном политиком у износима предвиђеним Законом о буџету за текућу годину. Послови Управе за аграрна плаћања не обухватају само објаву конкурса и јавних позива за остваривање права на подстицаје, као и обраду свих пристиглих захтева и доношење одлука о додели средстава, истовремено, Управа има и улогу саветодавца, посебно када је у питању документација коју треба приложити приликом подношења пријаве, недоумице око испуњавања услова за остваривање права на подстицаје, тумачење појединих законодавних одредби и друго. Ипак, иако је сарадња са Управом за аграрна плаћања и привреде на релативно задовољавајућем нивоу, не може се рећи да је то случај са другим организацијама у земљи, посебно оним које су научноистраживачког карактера. Наиме, како би се унапредило искоришћавање средстава намењених подстицајима, потребно је повремено спроводити и њихову евалуацију, у циљу анализе ефеката. Другим речима, потребно је утврдити доприносе програма подстицаја развоју агро-прехранбеног система. Уколико доприноси нису на задовољавајућем нивоу, потребно је редизајнирати програме подршке, а средства преусмерити у оне делатности у

којима је показана тенденција ка позитивним ефектима. Како је Управа једина институција која располаже комплетним информацијама које се односе на број одобрених и реализованих захтева према врсти подстицаја, али и према врсти корисника, информације би се морале учинити доступним заинтересованим трећим лицима која ће их користити у научне сврхе (уз примену свих законодавних одредби о заштити података). Бројни су начини помоћу којих се подаци могу анонимизирати и учинити погодним за статистичку обраду и примену међународно признате методологије. Стога би у наредном периоду, један од приоритета рада Министарства пољопривреде, шумарства и водопривреде могао бити успостављање система јасних и транспарентних квантитативних података у Управама под окриљем Министарства, ради коришћења у научне сврхе.

Осим Управе за аграрна плаћања, још једна национална институција реализује програме подршке микро, малим и средњим предузећима, не само у оквиру агро-прехранбеног система, већ и шире. То је Фонд за развој. Одлуком о оснивању овог Фонда, истовремено је и одлучено о престанку постојања неколико фондова који су до тада пословали у Србији (Фонд за развој и реструктурирање привреде, Фонд за подстицање бржег развоја привредно недовољно развијених подручја). Сва правна лица која су регистрована у Агенцији за привредне регистре и задовољавају одређене критеријуме који су дефинисани од стране Фонда, могу да остваре право на коришћење кредитне подршке ове институције. У зависности од врсте инвестиције, начина на који би одобрена средства могла бити реализована, висине залог и периода отплаћивања, зависи и да ли ће предузеће добити средства или не. За разлику од Управе за аграрна плаћања, висина и сврха одобрених средстава могу се видети на званичној интернет презентацији Фонда за развој, што омогућава једноставнији приступ информацијама које могу бити обрађиване у статистичке и аналитичке сврхе.

Табела 3.3.1. приказује листу националних институција од значаја за развој агро-прехранбеног система у Србији које су мапирани од стране аутора са приказом њихових надлежности.

Табела 3.3.1 Националне институције од значаја за развој агро-прехранбеног система у Србији и њихове надлежности⁹

Назив институције	Надлежност
Министарство пољопривреде, шумарства и водопривреде	<ul style="list-style-type: none"> • Креирање законодавних и стратешких докумената којима се уређује развој пољопривреде и прехранбене индустрије; • Креирање аграрне политике и контрола њене реализације; • Креирање политике руралног развоја и праћење реализације постављених циљева; • Вођење система робних резерви основних пољопривредно-прехранбених производа; • Усвајање и имплементација мера тржишно-ценовне политике; • Регулисање и заштита спољно-трговинског промета пољопривредно-прехранбених производа; • Регулисање и заштита пољопривредног земљишта; • Производња и промет инпута који се користе у пољопривредно-прехранбеној производњи; • Производња и промет алкохолних и безалкохолних пића, етанола, дувана и дуванских производа;

⁹ За потребе истраживања у оквиру докторске дисертације у делу 3.3. чији је циљ мапирање институција од значаја за развој агро-прехранбеног система, спроведено је деск- истраживање којим су се прикупиле релевантне информације. Информације о националним институцијама које је аутор мапирао као важне прикупљене су детаљним прегледом њихових интернет презентација и општих докумената.

	<ul style="list-style-type: none"> • Контролу квалитета пољопривредно-прехранбених производа, пића, дувана и дуванских производа стављених у промет у земљи и оних који се извозе у иностранство; • Контрола квалитета семена и садног материјала, • Признавање и заштита сорти биља и раса домаћих животиња; • Очување и одрживо коришћење природних ресурса у пољопривреди; • Стручне пољопривредне службе и земљорадничко задругарство; • Инспекцијски надзор у пољопривреди.¹⁰
Управа за ветерину	<ul style="list-style-type: none"> • Здравствена заштита животиња; • Ветеринарско-санитарна контрола у производњи и промету животиња; • Контрола квалитета споредних производа животињског порекла; • Контрола производа којима се може пренети заразна болест; • Контрола хране за животиње и сировина у производњи хране за животиње; • Регистрација и одобравање рада објеката за производњу намирница животињског порекла; • Регистрација и одобравање рада објеката за производњу хране за животиње.¹¹
Управа за заштиту биља	<ul style="list-style-type: none"> • Заштита биља од заразних болести и штеточина; • Производња, контрола и регистрација средстава која се користе у заштиту биља; • Контрола (и регистрација) ђубрива које се користи у пољопривредној производњи; • Контрола средстава за заштиту биља и ђубрива која се стављају у промет или су намењена извозу; • Контрола и стављање у промет генетски модификованих организама; • Фитосанитарни надзор и инспекција.¹²
Управа за пољопривредно земљиште	<ul style="list-style-type: none"> • Управљање пољопривредним земљиштем које се налази у државној својини; • Креирање и вођење система информација о пољопривредном земљишту; • Активности заштите, уређења и коришћења пољопривредног земљишта.¹³
Управа за шуме	<ul style="list-style-type: none"> • Креирање и имплементација политике шумарства; • Очување шума; • Контролисано коришћење шума и унапређење њихове неге; • Заштита шума и дивљачи; • Инспекцијски надзор у области шумарства и лова.¹⁴
	<ul style="list-style-type: none"> • Расписује конкурс за расподелу подстицаја; • Објављује јавни позив за подношење пријава;

¹⁰ Детаљно о свим пословима и надлежностима Министарства пољопривреде, шумарства и водопривреде се може видети на званичној веб страници <http://www.minpolj.gov.rs/ministarstvo/nadleznost/>.

¹¹ Детаљније о опису послова и надлежности Управе за ветерину се може видети на званичној веб страници <https://www.vet.minpolj.gov.rs/uprava/Informator%20o%20radu%20april%202021.pdf>.

¹² Видети више:

https://www.uzb.minpolj.gov.rs/index.php?option=com_content&view=article&id=224&Itemid=186&lang=sr

¹³ Видети више: <https://upz.minpolj.gov.rs/sadrzaj/o-upravi/>

¹⁴ Видети више: <https://pravazasume.gov.rs/>

<p>Управа за аграрна плаћања</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Проверава испуњеност услова за остваривање права на подстицаје; • Припрема документацију за одобравање исплате подстицаја; • Исплаћује средства корисницима који су добили подстицаје према критеријумима дефинисаним у конкурсу; • Спроводи контролу коришћења одобрених подстицаја и врши поврат у случају да се средства не користе на начин на који је предвиђен приликом потписивања уговора; • Води евиденцију захтева и одобрених подстицаја; • Реализује програме међународних подстицаја развоју пољопривреде.¹⁵
<p>Републичка дирекција за воде</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Креирање и реализација циљева политике водопривреде; • Вишенаменско коришћење вода; • Заштита вода; • Планска потрошња воде са циљем рационализације; • Инспекцијски надзор у области водопривреде.¹⁶
<p>Дирекција за националне референтне лабораторије</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Безбедност хране; • Безбедност здравља животиња и биља, млека; • Успостављање система рада овлашћених лабораторија (одређују се критеријуми и методе које ће бити задовољен); • Сарадња са другим националним и међународним лабораторијама (размена информација, обезбеђивање стручне помоћи у случајевима када је она потребна); • Контрола квалитета рада националних лабораторија; • Пружање услуга обучавања особља за рад у другим лабораторијама; • Припрема упутстава за руковођење и правилно поступање са појединим узроцима донетим/узетим на анализу; • Чување узорака у овлашћеним лабораторијама; • Друге активности које се односе на манипулацију и складиштење узорака биљног или животињског порекла, семена, садног материјала и друго.¹⁷
<p>Фонд за развој</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Подстицање равномерног регионалног развоја; • Подстицање развоја недовољно развијених подручја; • Подстицање конкурентности малих и средњих предузећа; • Подстицање конкурентности великих предузећа; • Подстицање ликвидности привреде; • Подстицање запошљавања; • Подстицање извоза.¹⁸
<p>Развојни фонд АП Војводина</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Одобравање кредита привредним друштвима, предузетницима и пољопривредним газдинствима; • Трговина хартијама од вредности (ХоВ); • Стицање акција и удела у другим организацијама;¹⁹
	<ul style="list-style-type: none"> • Подршка директним улагањима; • Подстицање конкурентности малих и средњих предузећа и предузетника (кроз креирање програма подршке); • Подстицање раста извоза;

¹⁵ Видети више: <http://uap.gov.rs/o-nama/>

¹⁶ Видети више: <http://www.rdvode.gov.rs/o-direkciji.php>

¹⁷ Видети више: http://www.dnrl.minpolj.gov.rs/o_nama/o_nama.html

¹⁸ Видети више: <https://fondzarazvoj.gov.rs/cir/info/o-nama>

¹⁹ Видети више: https://rfapv.rs/?page_id=968

<p>Регионална развојна агенција (РРА)</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Промоција пројеката који имају позитивне економске и развојне ефекте; • Креирање програма подршке домаћим и страним инвеститорима који желе да своје пословање развијају у Србији; • Обучавање кадрова; • Координација рада других локалних развојних агенција.²⁰
<p>Пољопривредне стручне службе Србије (ПССС)</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Имплементација научних достигнућа и технологије кроз пружање савета, подршке и помоћи са циљем унапређења производње; • Информисање пољопривредника о добрим примерима из праксе; • Информисање и обука пољопривредника о начинима ефикасног вођења газдинства/предузећа; • Информисање, обука и пружање саветодавне помоћи око вођења евиденције и књига; • Савети о проширењу производње у сточарству, повртарству, воћарству (производња комплементарних производа); • Саветодавна помоћ у управљању ресурсима (рационално и ефикасно коришћење, очување, заштита природних ресурса).²¹
<p>Републички завод за статистику</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Организација и реализација статистичких истраживања; • Прикупљање, обрада и анализа статистичких података; • Објављивање података и резултата статистичке анализе у релевантним публикацијама Завода (класификованих према типу анализе); • Имплементација стандарда у истраживањима према међународним захтевима, • Сарадња са националним институцијама ради прикупљања и дистрибуције података; • Сарадња са међународним институцијама ради прикупљања и дистрибуције података.²²
<p>Задружни савез Србије</p>	<p>Успостављање и унапређење сарадње са:</p> <ul style="list-style-type: none"> • задругама и другим савезима; • предузећима у агро-прехрамбеном систему; • банкама, • развојним фондовима; • научноистраживачким организацијама; • факултетима и средњим школама; • Министарствима и осталим државним органима.²³
<p>Продуктна берза АД Војводина</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Одржавање и развој постојећег система пословања робне берзе; • Праћење могућности за трговину новим тржишним материјалима; • Сарадња са другим институцијама.²⁴
	<ul style="list-style-type: none"> • Откуп пољопривредних производа; • Изношење на берзу са условима идентичним клијентовим;

²⁰ Видети више: <https://ras.gov.rs/o-nama/nase-usluge>

²¹ Видети више: <https://www.psss.rs/>

²² Видети више: <https://www.stat.gov.rs/o-nama/>

²³ Видети више: <https://www.zssrbije.org/cime-se-bavimo/>

²⁴ Видети више: <https://www.proberza.co.rs/info/istorijat/>

<p>Агропонуда – берза пољопривредних производа Србије</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Закључивање уговора о купопродаји робе чији су заступници.²⁵
<p>Привредна комора Србије</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Груписање привредника према секторима (пољопривреда, индустрија, услуге); • Учешће у креирању стратешког и законодавног оквира Републике Србије; • Унапређење сарадње на различитим пољима од значаја за пословну заједницу са домаћим и међународним институцијама; • Информативно-аналитичка подршка; • Подстицање извозних активности; • Повезивање науке и привреде.²⁶

Извор: Ауторски приказ

3.3.2 Међународне институције од значаја за развој аграра

Међународне институције имају посебан допринос развоју сектора пољопривреде у нашој земљи. Оне могу утицати на постизање прехранбене сигурности становништва као једног од најважнијих циљева одрживе пољопривреде, али и на креирање и поштовање међународних стандарда квалитета у производњи. Истовремено, сарадњом са еминентним стручњацима могуће је разменити мишљења о постизању веће продуктивности, као и о мерама превенције на заштити биљака и животиња од штетних болести и заразе. Примена иновативних решења у решавању проблема суше, али и едукација о могућностима заштите усева од временских неприлика, још један је од доприноса сарадње са међународним институцијама.

У пракси, ретко се остварује директна сарадња привредних друштава у агро-прехранбеном систему или других пољопривредника са међународним институцијама. Сарадња се остварује индиректно, пре свега путем сарадње Министарства пољопривреде, шумарства и водопривреде са њима, али и сарадњом која се остварује кроз научноистраживачки рад института, факултета и других образовних институција у нашој земљи.

Ипак, није само сарадња у области трансфера знања или пружања саветодавне подршке важна када су у питању међународне институције. За наше пољопривреднике је донекле најважнија финансијска подршка у реализацији крупнијих или ситнијих, дугорочних или краткорочних инвестиција, односно пројеката. Међународни фондови нуде значајна средства намењена економском напретку слабије развијених земаља, уз посебан фокус на унапређење пољопривредне производње и руралног развоја. За пољопривреду наше земље, ИПАРД фондови, који представљају део пакета финансијске подршке Европске уније, доступни су преко Министарства пољопривреде, шумарства и водопривреде, односно Управе за аграрна плаћања.

Мапирање међународних институција од значаја засновано је на извештајима о међународној сарадњи и приоритетима Министарства пољопривреде, шумарства и водопривреде, односно сектора за Међународну сарадњу. Идентификовано је 8 најважнијих организација, чије ће карактеристике бити кратко представљене у табели 3.3.2.

²⁵ Видети више: <http://www.agroponuda.com/>

²⁶ Видети више: <https://www.pks.rs/o-nama>

Табела 3.3.2 Међународне институције од значаја за развој агро-прехранбеног система у Србији и њихове карактеристике

Назив институције	Опис
Организација УН за храну и пољопривреду (ФАО)	ФАО је међународна организација која припада Уједињеним Нацијама. Мисија организације јесте да се омогући „свет без глади“, односно да се програмима и активностима омогући свим становницима право на храну. Задатак ФАО јесте да повећа пољопривредну производњу као и да утиче на праведнију расподелу производа, прерађевина и пића између земаља. Истовремено, прехранбена сигурност се налази у основи идеологије ове организације. Посебна пажња је усмерена ка земљама трећег света, односно земљама у развоју.
Међународна организација за шећер (ИСО)	Јединствена међународна организација која је „специјализована“ за тему производње и трговине шећером, окупља 87 земаља чланица које, према последњим подацима, чине 87% светске производње шећера, 67% светске потрошње шећера, 90% светског извоза шећера и 35% светског увоза шећера. ИСО организација се бави пословима уређења и побољшања услова на тржишту шећера, путем округлих столова (директном комуникацијом и разговором), аналитичким методама доступних података, израдом специјалних тематских студија, вођењем транспарентне статистике, организовањем конференција, радионица и семинара. Осим тржишта шећера, у новије време се у оквиру ИСО организације обављају и анализе са другим темама, попут утицаја конзумирања шећера на здравље, утицаја производње шећера на животну средину, производњу „органског“ шећера, најисплативије пропагандне активности продаје шећера и друго. Осим анализе стања, ИСО стручњаци учествују и у израдама прогноза кретања одабраних индикатора на тржишту шећера.
Међународна организација за винову лозу и вино (ОИВ)	ОИВ је међународна организација која се бави научним и примењеним истраживањима у области производње вина, производа од грозђа, површинама под виноградима, као и другим производима на бази вина. Усмерена је на заштиту географског порекла вина, анализу чистоће вина, креирање и сарадњу са институцијама у изради законодавног оквира. Такође, имплементирају се савремене аналитичке методе у анализи деловања (позитивних) ефеката конзумирања вина на људски организам. Организација се бави и анализама економске исплативости производње винове лозе, што је посебно значајно за пољопривреднике који се баве виноградарством. ОИВ је изузетно значајна организација у области виноградарства, не само због дисеминације резултата научних и примењених истраживања. Отворена база статистичких података који се прикупљају на годишњем нивоу, омогућава свим заинтересованим лицима да лако дођу до података о површинама које се налазе под виноградима, количини произведеног свежег грозђа, количинама произведеног вина, количине грозђа и вина које су биле намењене увозу/извозу (спољнотрговински промет), укупној годишњој потрошеној (продатој) количини вина. С обзиром да је Србија члан ове организације, доступни су и упоредиви подаци за нашу земљу.
	ОЕЦД је међународна организација чији је циљ креирање нових политика ради остваривања просперитета друштва, једнакости и друштвеног благостања за све становнике. Заједничком и активном сарадњом са владама, креаторима јавних политика, али и грађанима, креирају се међународни стандарди засновани на

<p>Организација за економску сарадњу и развој (ОЕЦД)</p>	<p>подацима (у свим делатностима) и решења којима је могуће одговорити на социјалне, економске и еколошке промене. Рад ОЕЦД организације, на глобалном нивоу, усмерен је на остваривање што виших стопа економског раста и запослености (посебно у слабије развијеним земљама), повећавањем квалитета живљења у земљама које су његове чланице, пружањем помоћи у економском развоју земљама које нису чланице, као и оснаживањем међународне трговине уз поштовање свих међународних стандарда. На крају, рад ОЕЦД доприноси развоју светске привреде.</p> <p>Рад ОЕЦД-а се може посматрати и према делатностима. У области пољопривреде и рибарства, ова организација је креирала велики број публикација са различитим темама – од прехрамбене сигурности до унапређења производње одређених сорта рибе у земљама чланицама. Осим тога, за научноистраживачки рад, али и за савремене пољопривреднике који прате дешавања на тржишту, значајна је отворена база података којој се може бесплатно приступити.</p>
<p>Европска организација за узгајање животиња и ветеринарске науке (ЕААП)</p>	<p>ЕААП је међународна, невладина организација од највећег значаја у области сточарства и ветерине. Њихов циљ јесте креирање новог и унапређење постојећег знања о производњи животиња (сточарству) као и дисеминација резултата. Организација има традицију дугу више од 70 година, а осим монографија, организација издаје и часопис који је веома цењен у академским круговима.</p> <p>Стога се дисеминација резултата врши на многобројне начине, те се заинтересовани пољопривредници (пре свега они који се баве узгајањем животиња), могу информисати о најсавременијим научним достигнућима, односно сазнањима, управо у публикацијама и брошурама које се могу наћи на њиховој интернет презентацији. Србија је члан ЕААП.</p>
<p>Европски програм сарадње у области биљних генетичких ресурса (ЕЦП/ГР)</p>	<p>ЕЦП/ГР је међународни програм који је успостављен пре 40 година на иницијативу УНДП и ФАО. Програм је финансиран од стране земаља које су њиме обухваћене, односно које учествују у његовој реализацији. Реализује се радом Радних група које су оформљене, а њихова подела је извршена према делокругу посла – поједине се односе само на житарице, док се остале радне групе деле према врсти биљног генетичког материјала.</p>
<p>Европски орган за безбедност хране (ЕФСА)</p>	<p>ЕФСА је организација која се бави проценама ризика у области безбедности хране за људе и хране за животиње. Основана је почетком 2000-их, након бројних нестабилности на тржишту хране које су се дешавале у годинама пре њеног оснивања.</p> <p>Интензивна сарадња са свим заинтересованим странама (и чланицама), омогућава креирање непристрасног мишљења и препорука које се тичу производње и конзумирања хране за људску употребу и хране за животиње. Осим за произвођаче, основа давања мишљења која се базирају на научно утемељеним резултатима, чине основу за израду стратешких и законодавних докумената Европске уније. Осим безбедности хране за људе и животиње, активности ЕФСА организације усмерене су и на заштиту и добробит здравља људи, заштиту и добробит здравља животиња, заштиту и здравље биља.</p>

Извор: Ауторски приказ

Чланство у међународним организацијама у области пољопривреде, важно је како са аспекта креирања аграрне политике и стратешког и законодавног оквира, тако и ради унапређења појединих, специфичних области пољопривредне производње. Као и остале активности, међународном сарадњом се остварују двоструки ефекти – активни чланови и тимови који су представници Србије могу својим искуством допринети решавању глобалних проблема или радних задатака, а са друге стране се омогућава имплементација метода за решавање специфичних проблема са којима се сусрела пољопривреда Србије. Интензивном међународном сарадњом се јача позиција Србије као потенцијалне економије у коју би могло инвестирати, што је битно за домаће пољопривредне произвођаче. Долазак „свежег“ капитала одобреног од стране међународних фондова се може искористити за бројне сврхе (дефинисане планом и програмом), уз уважавање циљева постављених стратегијом развоја пољопривреде и прехрамбене индустрије.

3.4. Оквир развоја пољопривреде и руралног развоја Републике Србије

Три посебна оквира су важна за развој пољопривреде и руралног развоја Републике Србије. Нису условљени један другим, али изванредан степен њихове међусобне интеракције постоји, посебно када је реч о специфичностима, попут расподеле буџетских средстава. **Законодавни оквир** се чини као основни оквир пословања у пољопривредном сектору. Без пословно-правно уређених односа између субјеката, дефинисаних одговорности и обавеза, али и одређивања приоритета у пословању, није могуће постићи максималне резултате у напорима за оснаживањем сектора пољопривреде, али и читаве националне економије. Из законодавног оквира даље произилазе финансијски и стратешки оквири. **Финансијским оквиром** су одређене могућности за финансирање развоја агара и руралног развоја, док су **стратешким оквиром** одређени правци развоја, односно приоритетни циљеви и начини за њихову реализацију.

Осим тога, двосмерна повезаност постоји и између финансијског и стратешког оквира. Са једне стране, стратешким оквиром се одређују приоритетне пољопривредне делатности у које треба инвестирати (јер је потврђено да могу значајно допринети економском развоју), док се финансијским оквиром дефинишу могући начини финансирања развоја приоритетних пољопривредних делатности. Са друге стране, финансијским оквиром се одређују и планирани износи средстава према врсти подстицаја, те се њихова висина узима у обзир приликом процене ефеката доприноса појединачних пољопривредних делатности. Шематски приказ дат је илустрацијом 3.4.1.

Илустрација 3.4.1 Шематски приказ оквира развоја пољопривреде и руралног развоја Републике Србије

Извор: Ауторски приказ

3.4.1 Стратешки оквир

Поједини аутори се залажу за приступ креирања две врсте стратегија развоја пољопривреде: националног и регионалног. Према Грујић и Војновић (2019), национална стратегија развоја аграра би требало да буде усмерена на читаву територију земље, док се регионалне стратегије развоја усмеравају на специфичности појединих географских области уз обезбеђивање квалитетног пословног окружења за привредна друштва која у њему послују. Ипак, прегледом стратешких докумената у нашој земљи, идентификована су следећа документа која представљају стратешки оквир развоја пољопривреде и руралног развоја у Србији:

- a) *Стратегија пољопривреде и руралног развоја Републике Србије за период од 2014. до 2024. године* – овим документом су постављене основе реформи пољопривредног сектора у десетогодишњем периоду, као и дефинисање мера и активности којима се може унапредити квалитет живота у руралним срединама и побољшати њихов економски положај. Изради стратешког оквира (стратешких циљева, мера и инструмената за њихову реализацију), претходи анализа стања у пољопривредно-прехрамбеном сектору, која је у овом документу обухватила макроекономски оквир пословања, али и анализу економског стања руралних подручја. Неки од циљева постављени Стратегијом су: пораст броја корисника регреса за премије осигурања са 12.000 у 2013. на 28.000 у 2023. години; пораст учешћа кредита пласираног у пољопривреду у укупном кредитном пласману у привреду Србије са 2,8% у 2013. на 10% у 2023. години; пораст броја регистрованих пољопривредних газдинстава која су обухваћена саветодавним радом барем до 30%; пораст површине наводњаваног и одводњаваног земљишта са 40.000 ха у 2013. на најмање 250.000 ха у 2023. години. Стратегија представља основу израде два национална програма.
- b) *Национални програм за пољопривреду за период од 2018 до 2020. године* – Овај програм представља средњорочни план реализације Стратегије пољопривреде и руралног развоја. Документ представља конкретизацију мера подршке као и финансијски план према стубовима подршке за трогодишњи период.
- c) *Национални програм за рурални развој за период од 2018. до 2020. године* – Овај програм представља средњорочни план реализације Стратегије пољопривреде и руралног развоја, усмерен на компоненту којом се односи на економско унапређење руралних подручја, као и побољшање квалитета живота у селима. Једна од компоненти овог програма јесте и унапређење трансфера знања у пољопривреду, о чему је било речи у поглављима 3.2. и 3.3.

Како су предмет докторске дисертација мала и средња предузећа у агро-прехрамбеном систему, потребно је осврнути се и на стратешки документ којим се дефинише њихов развој у овом периоду. То је *Стратегија развоја и акциони план микро, малих и средњих предузећа и предузетника за период од 2015 до 2020. године*²⁷. Усаглашена је са политиком Европске уније у овој области и почива на шест развојних стубова.

3.4.2 Финансијски оквир

Финансијски оквир развоја пољопривреде и руралног развоја у нашој земљи одређен је са једне стране законодавним актима која уређују и пољопривредну делатност, а са друге стране могућим изворима финансирања. Идентификована су два најважнија закона: **Закон о пољопривреди и руралном развоју** и **Закон о подстицајима и руралном развоју**. С обзиром да су то законски акти који су за пољопривреду наше земље круцијални, о њима је у неколико

²⁷ У тренутку писања докторске дисертације није била доступна/усвојена нова стратегија развоја МСПП.

наврата већ било речи. У овом делу, осврнућемо се само на облике финансирања које они дефинишу.

Закон о пољопривреди и руралном развоју („Службени гласник РС“ број 41/2009, 10/2013 – и др. закон и 101/2016) је законски акт којим се уређују облици финансирања као и врсте корисника подстицаја. Основни је акт финансијског оквира развоја пољопривреде и руралног развоја. Према њему, подстицаји се могу поделити у три групе:

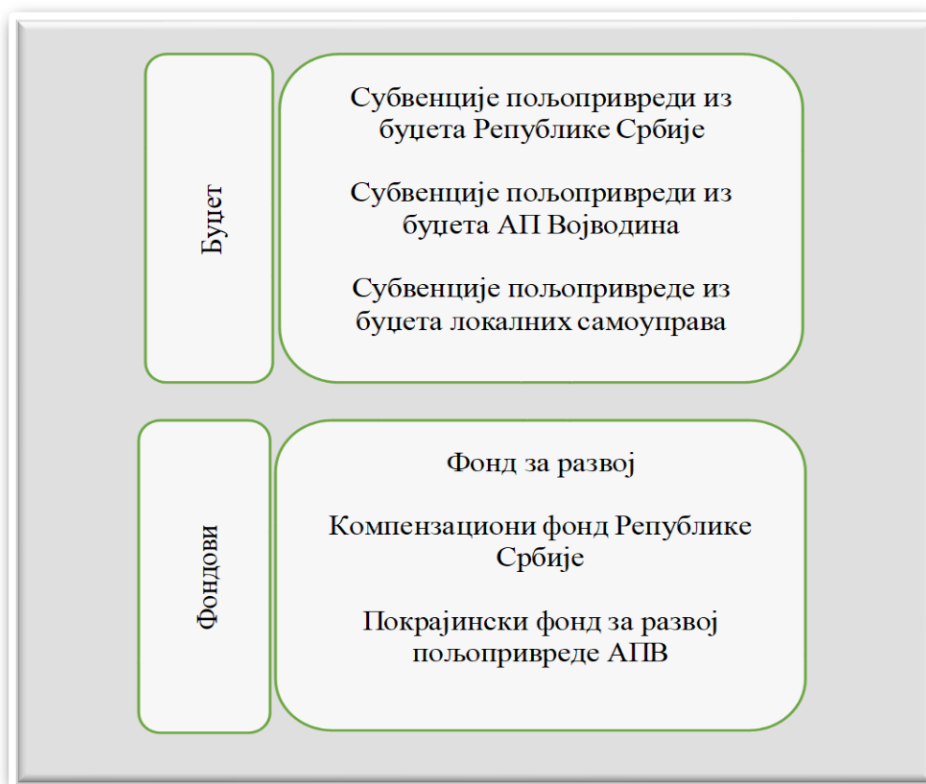
- a) *непосредни* – премије, подстицаји за производњу, регреси, подршка за некомерцијална пољопривредна газдинства;
- b) *тржишни* – извозни, трошкови складиштења, кредитна подршка;
- c) *структурни* – мере руралног развоја, побољшање заштите и квалитета пољопривредног земљишта, мере институционалне подршке.²⁸

Осим подстицаја, Закон о пољопривреди и руралном развоју је дефинисао и ИПАРД програм као вид подршке пољопривредним газдинствима и предузећима, а који се исплаћује из средстава Европске уније.

Закон о подстицајима у пољопривреди и руралном развоју („Сл. гласник РС“ бр. 10/2013, 142/2014, 103/2015 и 101/2016) се ослања на Закон о пољопривреди и руралном развоју и представља детаљније објашњене облике подстицаја, начине за њихово коришћење, као и субјекте који могу остварити право на коришћење подстицаја. Осим тога, законом је предвиђено и вођење *Регистра подстицаја у пољопривреди и руралном развоју* у који би требало да се уписују подаци о врсти и висини остварених подстицаја. Подаци из регистра би требало да буду јавно доступни како би се могли користити у аналитичке и статистичке сврхе.

Прегледом законских аката који су на снази у нашој земљи, а који на директан или индиректан начин чине оквир пословања правних и физичких лица у пољопривреди, извори финансирања се могу поделити у две категорије: (а) *буџетска средства* – средства која се одобравају директно из буџета Републике Србије; (б) *фондови* – средства која се исплаћују из других извора који су законом предвиђени, али имају другачији појавни облик и нису бесповратни. Илустрација 3.4.2 представља графички приказ два најважнија облика финансирања. Осим њих, пољопривредни субјекти могу користити и средства која одобравају *пословне банке*, али они нису били предмет анализе у овој докторској дисертацији.

²⁸ Детаљније о врстама подстицаја се може видети у глави 4.

Илустрација 3.4.2 Извори финансирања пољопривредних предузећа у Републици Србији

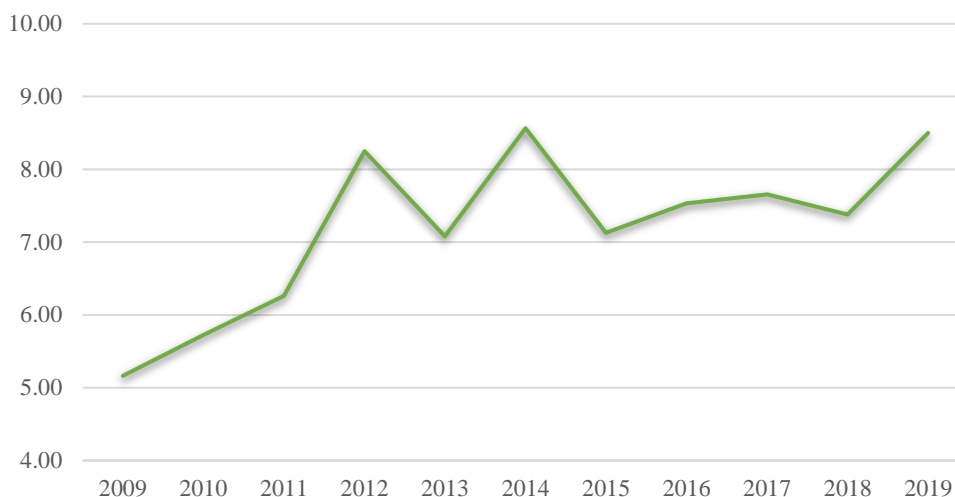
Извор: Приказ аутора

3.4.2.1 Буџетска средства

У Србији постоје три нивоа буџетских средстава која се могу одобрити правним и физичким лицима у пољопривредној делатности (Грујић, 2018). Први ниво чине средства одобрена из републичког буџета, а други ниво чине средства исплаћена из покрајинског буџета. Трећи ниво је најнижи и подразумева средства исплаћена из буџета локалних самоуправа.

1) Субвенције пољопривреди из буџета Републике Србије

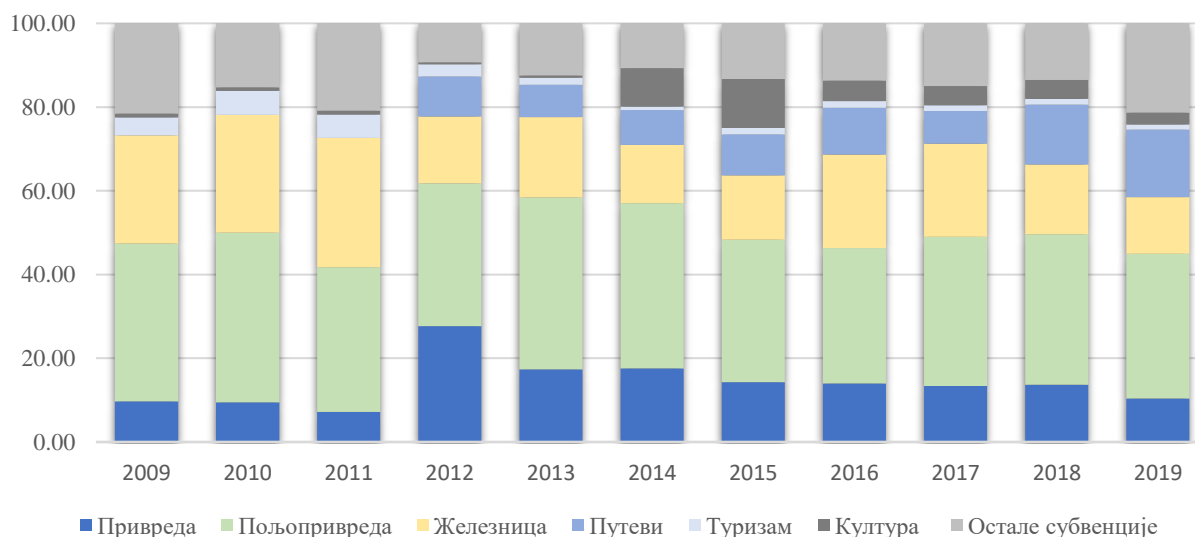
Субвенције које се исплаћују из буџета Републике Србије представљају један од видова расхода, односно помоћи појединим привредним гранама или привредним субјектима. Према Завршном рачуну буџета, који се усваја на крају сваке календарске године, субвенције се евидентирају у тачки 1.4. Према овом документу, субвенције које држава исплаћује могу бити усмерене ка: привреди, пољопривреди, железници, туризму, култури. Од 2012. године, као посебне су издвојене субвенције за путеве Србије. С обзиром да на исплату субвенција одлази испод 10% укупних расхода буџета, њихово учешће је приказано графиком 3.4.1.

Графикон 3.4.1 Учешће субвенција у укупним расходима буџета Републике Србије, у периоду од 2009. до 2019. године (у %)

Извор: Завршни рачуни буџета Републике Србије за период од 2009. до 2019. године

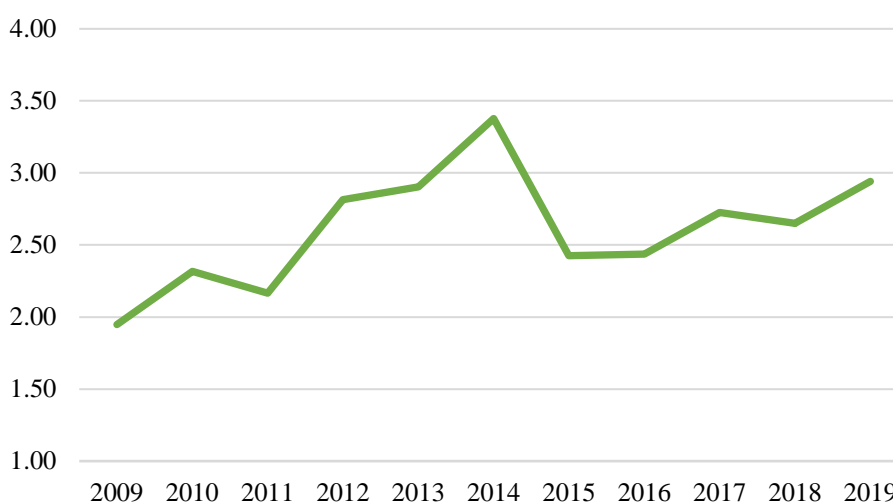
Учешће субвенција у укупним расходима буџета Републике Србије током посматраног једанаестогодишњег периода није показало стабилност у кретању. Штавише, раст и пад учешћа у појединим годинама су били изразити. Према расположивим подацима, учешће субвенција у укупним расходима је било најниже 2009. године (5,2%), док је највише учешће било 2014. године (8,8%). Уколико се ове вредности посматрају у апсолутним износима, Србија је 2019. године исплатила око три пута више субвенције него у 2009. години. Другим речима, износ за субвенције је порастао са 36 милијарди динара у 2009, на 111 милијарди динара у 2019. години. Даљом анализом података, укупне субвенције се могу поделити на категорије, пре свега према врсти делатности којој су намењене. Структура субвенција је приказана графиконом 3.4.2.

Графикон 3.4.2 Структура субвенција буџета Републике Србије, према врсти, у периоду од 2009. до 2019. године (у %)

Извор: Завршни рачуни буџета Републике Србије за период од 2009. до 2019. године

Као што ни субвенције које се исплаћују из буџетских средстава нису показале стабилност у кретању, тако ни њихова структура током година није била једнака. Бележиле су се промене у вредности учешћа у износима која су одобравана за различите намене, односно делатности. Графикон 3.4.2. илуструје кретање учешћа субвенција према врсти током посматраног периода. Најпре се може уочити да највише учешће имају субвенције које су намењене пољопривреди. Њихово просечно учешће је износило 36,5%. Другим речима, нешто више од трећине субвенција које су биле одобрене из републичког буџета је пласирано у пољопривредну делатност. Стога би оправдано било закључити да је развојна политика државе препознала ову делатност као потенцијал за остваривање виших стопа економског развоја и побољшања друштвеног благостања, те је издвојено више бесповратних средстава као облик помоћи (и подршке) овом сектору. Најнижи износ субвенција исплаћен пољопривреди био је 2016. године (32,5%), а највиши 2013. године (41,0%). Уколико се посматрају апсолутни износи, издаци су се повећали за нешто мање од три пута, док је релативно учешће у посматраном периоду опало за 3,2 процентна поена.

Графикон 3.4.3 Учешће субвенција за пољопривреду у укупним расходима буџета Републике Србије у периоду од 2009. до 2019. године (у %)

Извор: Завршни рачуни буџета Републике Србије за период од 2009. до 2019. године

Ради свеобухватније анализе, важно је размотрити и учешће субвенција за пољопривреду у укупним расходима буџета Републике Србије. На почетку посматраног периода, удео је био најнижи и износио је 1,9%, док је на крају посматраног периода удео забележио вредност од 2,9%. У 2014. години је удео у укупним издацима био највиши, и износио 3,4%.

На основу претходно анализираних показатеља: учешће укупних субвенција у укупним расходима буџета Србије, учешће субвенција за пољопривреду у укупним расходима буџета Србије, као и структуре исплаћених субвенција према врсти делатности (према намени), једнозначно се може закључити да **пољопривредна делатност заузима важно место у економској политици**, без обзира на политичке прилике и друге околности које су нашу земљу погађале током претходног периода.

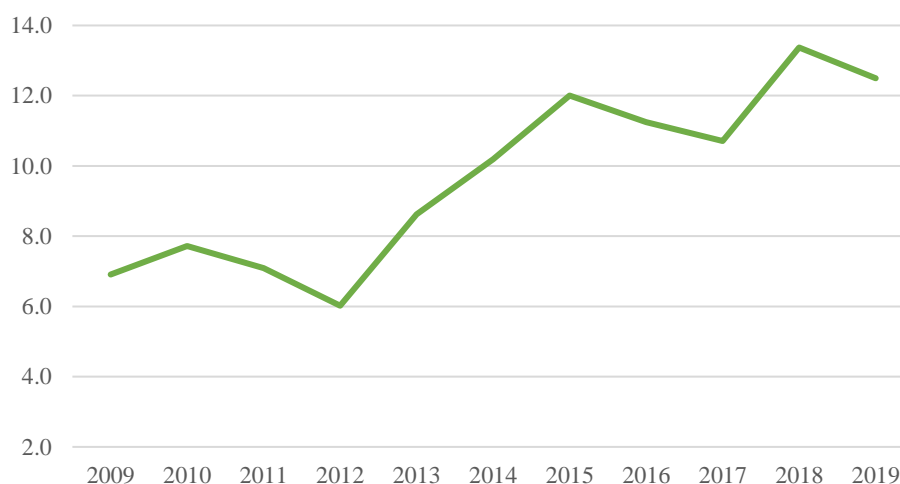
2) Субвенције пољопривреди из буџета АП Војводине

Буџет АП Војводине има нешто другачије извештавање о структури прихода и расхода у поређењу са завршним рачуном буџета Републике Србије. Према званично објављеним и јавно доступним подацима АП Војводине, укупне субвенције се евидентирају у билансној ставки 4 и представљају збир три облика: (а) субвенције јавним нефинансијских предузећима и

организацијама; (б) субвенције јавним финансијским институцијама; (в) субвенције приватним предузећима. Када је реч о структури субвенција, представљена је другачије у односу на републички буџет, те директно поређење није могуће. Ипак, у овом делу докторске дисертације биће представљене оне субвенције чија је намена била унапређење појединих активности у пољопривредној делатности. Осим субвенција, пољопривредној делатности се одобрава и кредитна подршка.

У наставку анализе, одабране су оне субвенције које се сматрају корисним за развој пољопривреде: (а) субвенције за стручне пољопривредне службе, (б) субвенције за заштиту, коришћење и уређење пољопривредног земљишта; (в) субвенције за унапређење сточарства; (г) субвенције за мере за подршку пољопривредној политици и руралном развоју²⁹. Оснивањем Буџетског фонда за воде АП Војводине, Буџетског фонда за шуме АП Војводине и Буџетског фонда за лов и развој ловства АП Војводине, поједине субвенције пољопривреди које су биле исказиване појединачно, агрегиране су у оквиру ових фондова и као такве нису узете у разматрање.

Дескриптивном анализом обухваћено је и неколико показатеља: учешће укупних субвенција у укупним издацима буџета АП Војводине, учешће одабраних пољопривредних субвенција у укупним издацима буџета АП Војводине и структура одабраних врста субвенција које су намењене пољопривреди.

Графикон 3.4.4 Учешће субвенција у укупним издацима буџета АП Војводине у периоду од 2009. до 2019. године (у %)

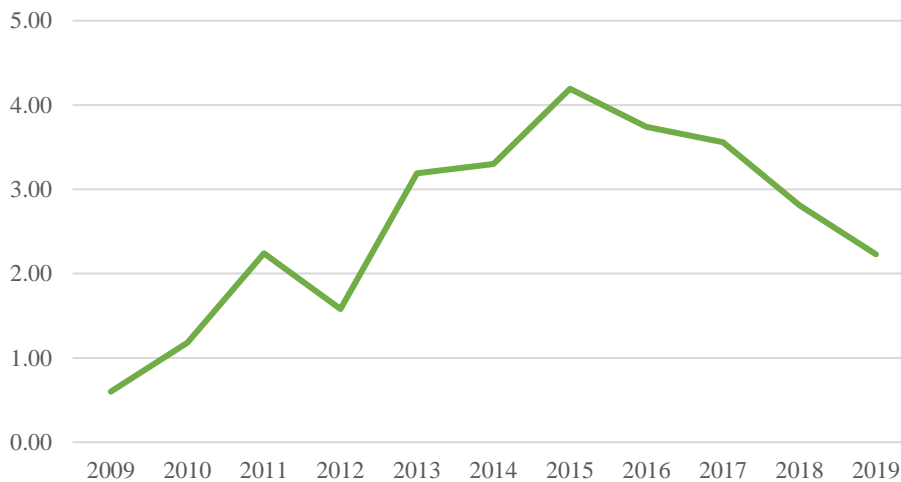
Извор: Завршни рачуни буџета АП Војводине за период од 2009. до 2019. године

Осцилације у висини исплаћених субвенција из буџета АП Војводине биле су изражене у периоду који је обухваћен анализом. Њихово учешће у укупним издацима било је најниже 2012. године, а највише 2018. године (6,0% и 13,4%, респективно).

Графиконом 3.4.5 приказано је учешће одабраних субвенција за пољопривреду у укупним расходима буџета АП Војводине. Њихово учешће у покрајинском буџету донекле прати и учешће укупних субвенција, иако постоје и значајна одступања. Примера ради, учешће укупних субвенција у укупним издацима покрајинског буџета било је највише 2018. године, док то није случај са пољопривредним субвенцијама. Штавише, оне су у тој години биле на релативно ниском нивоу у поређењу са осталим годинама. У посматраном периоду,

²⁹ Од 2014. године, исказују се Подстицаји у пољопривреди и руралном развоју као категорија која је заменила Мере за подршку пољопривредне политике и Рурални развој.

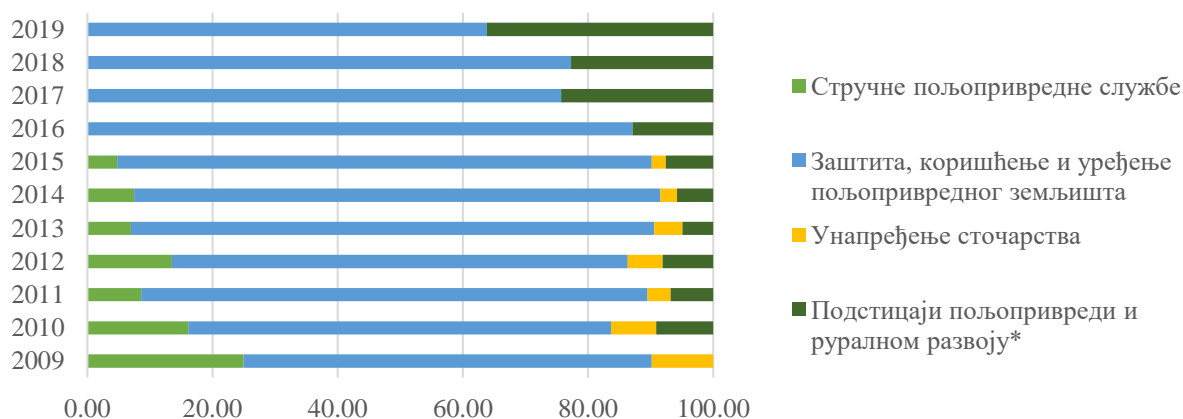
забележиле су просечно учешће од 2,6%. Иако су поједине категорије субвенција престале да постоје у свом изворном облику (субвенције за саветодавне стручне службе и субвенције за унапређење сточарства – до 2015. године), њихова апсолутна вредност није значајније утицала на пад апсолутне вредности укупних субвенција.

Графикон 3.4.5 Учешће одабраних субвенција за пољопривреду у укупним расходима буџета АП Војводина у периоду од 2009. до 2019. године (у %)

Извор: Завршни рачуни буџета АП Војводине за период од 2009. до 2019. године

Осим учешћа у укупним расходима покрајинског буџета, у анализи је важно размотрити и структуру исплаћених субвенција. Према расположивим подацима, највећи удео у одабраним пољопривредним субвенцијама има категорија *Заштите, коришћења и уређења пољопривредног земљишта*. До 2015. године, ова категорија је била приказивана обједињено, а након тога су износи исплаћених субвенција били исказани у завршном буџету као посебне ставке. Како је већ речено, од 2015. године су остала само два вида пољопривредних субвенција. Једна од њих је и категорија *Подстицаја пољопривреди и руралном развоју*, па је у мере ове политике било исплаћено око 219 милиона динара из покрајинског буџета. На почетку периода, ова категорија је обухватала само субвенције намењене руралном развоју, да би затим била проширена. Удео субвенција за унапређење сточарства је постепено опадао, да би од 2016. године ова категорија била изузета као таква из завршног буџета.

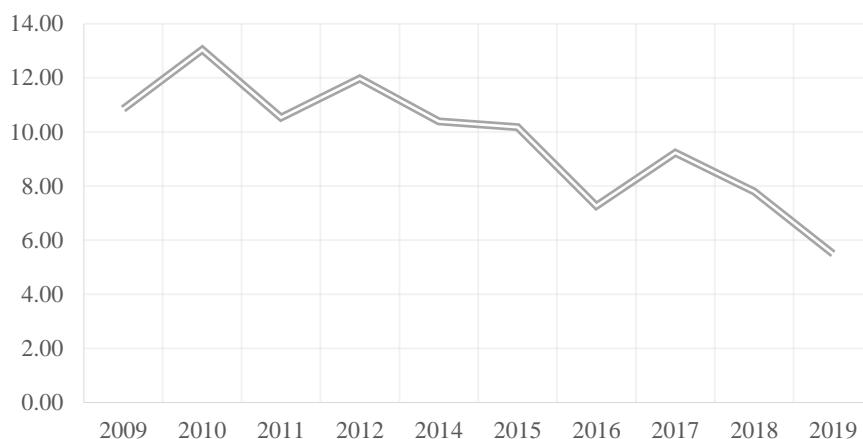
Графикон 3.4.6 Структура одабраних пољопривредних субвенција из буџета АП Војводине у периоду од 2009. до 2019. године (у %)

Извор: Завршни рачуни буџета АП Војводине за период од 2009. до 2019. године

Анализа индикатора упућује на закључак о нестабилности у кретању субвенција током посматраног периода. Ни категорија свих субвенција, ни категорија одабраних пољопривредних субвенција, нису показале стабилну путању кретања, те се може закључити да је делимично оваква структура резултат пословно-политичких прилика и макроекономских индикатора наше земље. Ипак, просечно учешће одабраних субвенција пољопривреде од 2,6% указује на значајност пољопривреде у економском развоју и регионалном оснаживању Војводине.

3) Субвенције пољопривреде из буџета локалних самоуправа

Осим подстицајних средстава развоју пољопривреде и руралном развоју која се одобравају из буџета Србије или пак из буџета АП Војводине, још једна од могућности јесте искоришћавање помоћи или кредитне подршке коју пружају локалне самоуправе, односно градови и општине у Србији. Према Грујић (2017) потпуна анализа буџета локалних самоуправа се састоји од анализе приходне и расходне стране, па је тако доминантан извор прихода – порез на имовину, а доминантан облик расхода – текући расходи. Ипак, када је реч о субвенцијама, оне се расподељују у складу са критеријумима конкурса, те уколико се погледа буџет сваког града појединачно, може се утврдити дистрибуција ових издатака и према регионима, односно према општинама.

Графикон 3.4.7 Учешће свих субвенција у укупним издацима буџета локалних самоуправа у периоду од 2009. до 2019. године.

Извор: Завршни рачуни буџета АП Војводине за период од 2009. до 2019. године

Сходно расположивим подацима, графикон 3.4.7 приказује учешће свих субвенција у укупним издацима буџета локалних самоуправа у периоду од 2009. до 2019. године. Субвенције су представљале веома значајне издатке из буџета општина или градова током петогодишњег периода, јер се у периоду од 2010. до 2015. године њихов удео није спуштао испод 10%. Ипак, у 2019. години је забележено њихово најниже учешће од 5,5%. Другим речима, уколико посматрамо читав период, расположиви подаци упућују на закључак да је релативно учешће субвенција драматично опало, те је у 2019. години износ који је исплаћен за подстицаје практично преполовљен у поређењу са 2009. годином.

Међутим, уколико се посматрају апсолутни износи (како укупних издатака, тако и субвенција) може се закључити да до тако драстичног пада учешћа није дошло због изразито смањених средстава која су исплаћена (реализована) корисницима. До такве промене је дошло пре свега услед знатног повећања укупних издатака из локалних буџета, након 2012. године, што је приказано и табелом 3.4.1.

Табела 3.4.1 Апсолутни износи укупних расхода и укупних субвенција буџета локалних самоуправа у периоду од 2009. до 2019. године (у милионима РСД)

	Укупни расходи	Укупне субвенције
2009	179.429,0	19.467,0
2010	193.065,6	25.182,0
2011	216.969,8	22.858,4
2012	244.728,3	29.303,2
2014	225.729,3	23.469,5
2015	247.698,5	25.198,4
2016	271.359,6	19.734,6
2017	279.886,0	25.826,1
2018	308.322,4	24.065,6
2019	337.810,6	18.564,9

Извор: Билтен јавних финансија, јануар 2020.

3.4.2.2 Средства из фондова

Према аутору Грујић (2017) формирање државних фондова за помоћ пољопривреди настало је као последица отежаног приступа аграрних субјеката кредитној подршци коју су пружале

пословне банке, а за којима је постојао велики интерес услед неликвидности аграрног сектора. Осим тога, овај сектор се често суочава са неодговарајућим приносима због временских услова, па приходи бивају нижи од очекиваних, те су потребна додатна средства за финансирање текуће производње, односно пословања. Државни фондови пружају кредитну подршку аграрним субјектима у складу са усвојеним програмима, а одобравају их на основу дефинисаних критеријума. Стога се могу идентификовати Фонд за развој, Компензациони фонд Републике Србије и Покрајински фонд за развој АП Војводина. Осим њих, у оквиру АП Војводине постоје и мањи фондови који су усмерени на њен развој.

1) Фонд за развој

Као један од приоритета у одобравању кредитних средстава Фонда за развој, наводе се улагања у прерађивачке капацитете у пољопривреди, односно програми примарне пољопривредне производње као и програми привредних субјеката који послују у недовољно развијеним подручјима (Програм Фонда за развој, 2019). Могућности да користе средства имају сви субјекти који су регистровани као микро, мала, средња и велика привредна друштва или предузетници, а која нису исказала губитак у својим финансијским извештајима за последње две године. Према Програму Фонда за развој усвојеном за 2019. годину, привредни субјекти могу користити следеће облике подршке: (а) дугорочни кредити/гаранције за микро, мала и средња и велика правна лица; (б) кредити/гаранције за предузетнике; (в) кредити за привредне субјекте који послују у неразвијеним и изразито неразвијеним подручјима; (г) краткорочни кредити; (д) кредити за одржавање текуће ликвидности; (ђ) *start-up* кредити.

Приликом одобравања кредита, стручни тим Фонда за развој формира оцену предлога пројекта комбиновањем три критеријума: оцене финансијских показатеља пословања предузећа, економску оцену инвестиционог пројекта и оцена инструмената обезбеђења.

2) Компензациони фонд Републике Србије

Рад овог фонда одређен је Законом о јавним складиштима за пољопривредне производе („Службени гласник РС“ бр. 41/09). Фонд је почео са радом од уписом у регистар Агенције за привредне регистре, а његов основни задатак јесте да: „*гарантује исплату штете на ускладиштеним пољопривредним производима по издатом робном запису, за коју је одговорно јавно складиште*“, (Информатор о раду Компензационог фонда, 2019).

Представници Компензационог фонда настоје да остваре добру сарадњу и комуникацију са пољопривредним произвођачима. Стога су често учесници семинара и конференција, као би што ближе представили могућности и предности финансирања штете путем средстава из овог фонда.

Компензациони фонд се финансира из буџета Републике Србије, из уплата јавних складишта, прихода фонда и донација.

3) Покрајински фонд за развој пољопривреде АПВ

Основан је 2001. године („Сл. лист АПВ“, бр. 3 од 15. фебруара 2001). Рад фонда има за циљ да подстакне развој пољопривреде одобравањем средстава којима се могу подстаћи поједине пољопривредне делатности или унапредити положај појединих руралних области. Такође, фонд настоји да унапреди производњу пољопривредно-прехрамбених производа намењених извозу, али и да утиче на повећање броја привредних субјеката који послују у аграру. Покрајински фонд за развој пољопривреде одобрава средства која могу да унапреде сточарство, побољшају систем наводњавања у Војводини, која могу да се искористе за инвестиционе пројекте у стакленике и заштићене (затворене) баште и друго. У 2020. години,

програмом Покрајинског фонда за развој пољопривреде АПВ било је објављено десет конкурса за доделу кредита³⁰.

Како су предмет анализе у докторској дисертацији мала и средња предузећа у агро-прехрамбеном систему, фокус стратешког оквира је био усмерен на оне програме подршке који су специфични и односе се махом на пољопривредну делатност.

3.4.2.3 Кретање аграрног буџета током времена

Трећа истраживачка хипотеза у овој докторској дисертацији гласи: *Ако је структура аграрног буџета према стубовима подршке у Републици Србији током последње деценије варијала, то је последица примене различитих приступа креирању мера аграрне политике и политике руралног развоја.*

Структура аграрног буџета према стубовима подршке подразумева, пре свега особености система подстицаја који се исплаћују из републичког буџета, као неповратна средства, али и из других извора финансирања у виду кредитне подршке. У овом поглављу биће сумирани резултати из претходних одељака дисертације из дела 3.4. Индикатори коришћени у тестирању хипотезе су:

(а) *Учешће субвенција у укупним расходима буџета Републике Србије* - Учешће субвенција у укупним расходима буџета Републике Србије током посматраног једанаестогодишњег периода није показало стабилност у кретању. Према расположивим подацима, учешће субвенција у укупним расходима је било најниже 2009. године (5,2%), док је највише учешће било 2014. године (8,8%). Истовремено, може се рећи да су неповољне временске прилике у 2012. и 2014. години утицале на вредност исплаћених субвенција од 8,8%.

(б) *Структура субвенција буџета Републике Србије, према врсти* - Структура током година није била једнака. Највише учешће имају субвенције које су намењене пољопривреди, са просечним учешћем од 36,5%. Најнижи износ субвенција исплаћен пољопривреди био је 2016. године (32,5%), а највиши 2013. године (41,0%).

(в) *Учешће субвенција за пољопривреду у укупним расходима буџета Републике Србије* – Учешће субвенција за пољопривреду је, током посматраног периода, најнижи износ забележила на почетку, а највиши на крају посматраног периода.

(г) *Учешће субвенција у укупним издацима буџета АП Војводина* – Најниже је било 2012. године, а највише 2018. године (6,0% и 13,4%, респективно).

(д) *Учешће одабраних субвенција за пољопривреду у укупним расходима буџета АП Војводина* – Субвенције пољопривреди из буџета АП Војводина нису биле стабилне ни када су у питању врсте субвенција. Током посматраног периода, систем субвенционисања се мењао, па су поједине субвенције престале да постоје, а неке су прегрупписане.

(ђ) *Структура одабраних пољопривредних субвенција из буџета АП Војводина* – Структура исплате није претрпела значајније промене, па су подстицаји намењени заштити пољопривредног земљишта били најдоминантнији током времена.

(е) *Учешће свих субвенција у укупним издацима буџета локалних самоуправа* – Релативно учешће ових субвенција је значајно опало током посматраног периода, па је у 2019. години учешће било скоро за половину мање него у 2009. години.

³⁰ Листа конкурса се може видети на интернет презентацији: <https://www.agrofin.rs/krediti/fondovi/konkursi-razvojnog-fonda-apv-za-poljoprivredu-za-2020-godinu/>

(ж) Апсолутни износи укупних расхода и укупних субвенција буџета локалних самоуправа – За разлику од релативног учешћа, апсолутни износи нису показали тако значајне осцилације у времену.

Претходни индикатори коришћени су за потребе закључивања тестирања истраживачке хипотезе три. Сходно изнетим резултатима и уоченим нестабилностима током времена у исплати субвенција и зависности од политичких и временских прилика, закључујемо да имамо довољно доказа да потврдимо да је структура аграрног буџета према стубовима подршке током времена показала осцилације које су зависиле од приоритета политике руралног развоја, али и макроекономског окружења. Другим речима, потврђена је трећа истраживачка хипотеза.

3.4.3 Законодавни оквир

Развој пољопривреде, равномерни регионални развој као и рурални развој, регулисани су одговарајућим законодавним оквиром. Осим закона, који представљају најважнија, „кровна“ документа којима се правно регулишу оквири будућих праваца развоја, постоје и друга документа која настају управо на основу њих. То су правилници, уредбе, одлуке којих у Србији има у значајном броју, а којима се регулише сектор Пољопривреде, шумарства и рибарства и сектор Прехрамбене индустрије.

Диск- истраживањем доступне литературе и интернет презентација националних институција које су мапиране као значајне у развоју агро-прехрамбеног система, идентификована су документа која чине законодавни оквир. Она се могу поделити у две групе: **општа и специфична**. Као критеријум за поделу узете су карактеристике усвојених законских аката. Другим речима, разматрано је да ли се документ односи само на једну, специфичну област, делатност или тему, или је његов обухват шири. С обзиром да на сектор Пољопривреде, шумарства и рибарства и сектор Прехрамбене индустрије не морају нужно утицати само законски акти који уређују пословање и развој ових делатности, у наставку су издвојена сва документа која сматрамо законодавним оквиром привредних субјеката у аграру Србије.

Илустрација 3.4.3 представља приказ општих закона, док слика 3.4.4. представља приказ специфичних закона. У наставку ће бити дат и кратак осврт могућих утицаја (користи) на пословање привредних друштава (пре свега малих и средњих предузећа) у агро-прехрамбеном систему.

Закон о привредним друштвима („Службени гласник РС“, бр. 36/2011, 99/2011, 83/2014 – и др. закон, 5/2015, 44/2018, 95/2018 и 91/2019) је основни закон којим се уређује пословање привредних друштава и предузетника у Србији. О њему је било речи на почетку поглавља, те је у овом делу довољно указати на одредбе које детерминишу пословање микро, малих и средњих предузећа примарно регистрованих за обављање пољопривредно-прехрамбене делатности.

Усвајањем Закона о електронској управи („Сл. гласник РС“, бр. 27/2018) је умногоме олакшано пословање привредних друштава, услед многобројних услуга које се могу заказати или завршити електронским путем. Стога се може рећи да је усвајање Закона о електронској управи довело до уштеда у времену власника предузећа, те су се тако смањили и опортунитетни трошкови времена проведеног у редовима и чекаоницама. Закон о електронској управи је одређен као општи, јер се не односи само на пољопривредна привредна друштва, већ се односи на сва правна и физичка лица у Србији.

Општи закони

- ✓ Закон о буџетском систему
- ✓ Закон о привредним друштвима
- ✓ Закон о електронској управи
- ✓ Закон о планирању и изградњи
- ✓ Закон о заштити животне средине
- ✓ Закон о водама
- ✓ Закон о инспекцијском надзору
- ✓ Закон о генетички модификованим организмима
- ✓ Закон о здравственој заштити

Илустрација 3.4.3 Приказ општих закона који могу утицати на развој пољопривреде и рурални развој Србије³¹

Извор: Ауторски приказ на основу Информатора о раду Управе за аграрна плаћања од 30.11.2020.

Зашто се *Закон о заштити животне средине* („Сл. гласник РС“ бр. 135/2004, 36/2009, 36/2009 – и др. закони, 72/2009 – др. закон, 43/2011 – одлука УС, 14/2016, 76/2018, 95/2018 – др. закон) и *Закон о водама* („Сл. гласник РС“, бр. 30/2010, 93/2012, 101/2016 и 95/2018) сматрају општим - врло је јасно. Њихова примена обухвата сва правна и физичка лица у Србији. Другим речима, без обзира о којој врсти посла се ради, сваки грађанин Србије има обавезу да се понаша на друштвено одговоран и пожељан начин, односно да својим понашањем не угрожава животну средину. Свако непоштовање одредби из закона, како о заштити животне средине тако и о водама, са собом повлачи санкционисање (у виду новчане или затворске казне). Ипак, последице таквог понашања могу бити великих размера, те ни једна прописана казна некада не може да надокнади насталу штету (намерно изазвани пожари, загађење, сеча шума и друго).

Закон о инспекцијском надзору („Службени гласник РС“ број 36/2015, 44/2018 – др. закон и 95/2018) уређује поштовање одредби из свих закона, а за област пољопривреде је посебно важан када је реч о употреби подстицајних средстава из буџета.

Специфични закони који регулишу пословање малих и средњих предузећа у агро-прехрамбеном систему, али и развој агара су идентификовани коришћењем основног Информатора о раду Управе за аграрна плаћања. Једна од најважнијих управа у оквиру Министарства пољопривреде, шумарства и водопривреде (која се бави пословима финансирања пољопривредних субјеката) у свом раду позива се на релевантне законе у пољопривредној делатности. Осим тога, и прегледом других, јавно доступних стратешких докумената, утврђени су најважнији специфични законски акти.

³¹ Општи закони идентификовани су прегледом свих закона који постоје у нашој земљи. Издвојени су само они који могу одредити правац развоја пољопривреде и руралног развоја Србије у будућности.

Специфични закони

- ✓ Закон о пољопривреди и руралном развоју
- ✓ Закон о подстицајима у пољопривреди и руралном развоју Републике Србије
- ✓ Закон о безбедности хране
- ✓ Закон о органској производњи
- ✓ Закон о пољопривредном земљишту
- ✓ Закон о сточарству
- ✓ Закон о ветеринарству
- ✓ Закон о јаким алкохолним пићима
- ✓ Закон о вину

Илустрација 3.4.4 Приказ специфичних закона који могу утицати на развој пољопривреде и рурални развој Србије³²

Извор: Ауторски приказ на основу Информатора о раду Управе за аграрна плаћања од 30.11.2020.

Закон о пољопривреди и руралном развоју („Службени гласник РС“ број 41/2009, 10/2013 – др. закон и 101/2016) је „кровни“ закон за агро-прехрамбени систем.

Закон о подстицајима у пољопривреди и руралном развоју („Службени гласник РС“ број 10/2013, 142/2014, 2013/2015 и 101/2016) јесте акт који је комплементаран Закону о пољопривреди и руралном развоју. Једним делом, представља његову „допуну“ јер уређује систем финансирања пољопривреде кроз подстицајна средства која се одобравају из републичког буџета. Истовремено, Закон представља и део финансијског оквира развоја јер омогућава прилив новчаних средстава у пољопривреду. У Закону су детаљно представљене све врсте подстицаја, односно субвенција пољопривредним произвођачима, могућности за коришћење таквих подстицаја, као и услови за остваривање права на подстицаје. Свака врста је детаљније уређена уредбама и правилницима, који ће бити представљени у оквиру главе 4 ове докторске дисертације.

Посебна грана пољопривреде, на чијем развоју се инсистира последњих година, јесте органска производња. Она се може сматрати једним специфичним обликом производње воћа, поврћа, меса, млека и јаја. С обзиром да она захтева потпуно другачији приступ производњи у поређењу са конвенционалном, уређена је посебним *Законом о органској производњи* („Службени гласник РС“ број 30/2010 и 17/2019 – др. закон). Закон се примењује на све врсте биљне и сточарске производње, а односи се на регулисање процеса у органској производњи – од начина производње до контроле производа и издавања сертификата којим се производ означава као органски. Такође, овим документом се регулишу и спољно-трговински послови са производима означеним као „органски“.

Осим органске производње, и узгајање животиња регулишу два закона: *Закон о сточарству* („Службени гласник РС“ број 41/2009, 93/2012 и 14/2016) и *Закон о ветеринарству* („Службени гласник РС“ број 91/2005, 30/2010, 93/2012 и 17/2019 – др. закон). Закон о сточарству првенствено дефинише опште циљеве, а затим и субјекте који могу пословати у овој делатности. Законом се одређују и послови контроле продуктивности и очувања особина

³² Специфични закони идентификовани су прегледом свих закона који постоје у нашој земљи. За потребе теме која је предмет дисертације, издвојени су само они који могу одредити правац развоја пољопривреде и руралног развоја Србије у будућности.

домаћих животиња. Закон о ветеринарству се првенствено бави уређењем здравствене заштите и безбедности животиња. Ова два закона, узета заједно, представљају важна документа и у пословању бројних, национално-акредитованих лабораторија које се баве заштитом и унапређењем квалитета узгоја животиња.

3.5 Умрежавање економских субјеката у циљу развоја пољопривреде

Један од циљева анализе трећег поглавља докторске дисертације јесте мапирање субјеката који послују у агро-прехрамбеном систему, а који имају различите доприносе како економском развоју Србије, тако и развоју аграра.

Најпре су анализирани привредни субјекти који су организовани као мала и средња предузећа, а затим и научноистраживачке организације и институције које у значајној мери могу олакшати или унапредити пословање ових привредних субјеката. Како сви послују у променљивом екстерном окружењу, било је важно одредити оквире који усмеравају њихове активности, те су разматрани законодавни, стратешки и финансијски оквири. Ипак, на крају треће главе, анализа се заокружује истицањем значаја умрежавања економских субјеката, како би резултати аграрне политике били још бољи, а пословање предузећа још успешније.

Развој пољопривреде и рурални развој се неретко у литератури посматрају само са аспекта развоја једне делатности, кроз укључивање неколико кључних институција које највише могу допринети таквом развоју. Међутим, иако су оне идентификоване као најважније, пре свега са аспекта пружања финансијске помоћи, постоји читав низ институција које утичу на живот и рад људи у руралним подручјима и које могу обликовати њихов свакодневни живот. Зато су важна бројна удружења која се оснивају у таквим деловима наше земље, јер је њихов циљ повезивање људи са истим интересовањима, вештинама, знањима, или пак повезивање предузећа која послују у истој делатности или имају иста интересовања. О значају удруживања говори и чињеница да Министарство пољопривреде, шумарства и водопривреде објављује годишње конкурсе којима се финансирају удружења у области пољопривреде и руралног развоја. Вредност одобрених средстава за ове сврхе у 2020. години је износила око 20 милиона динара³³.

Диск-истраживањем идентификована су удружења која у нашој земљи постоје, а која окупљају пољопривреднике са истим интересовањима и циљевима. Листа удружења према региону је дата наредном табелом.

Табела 3.5.1 Одабрана удружења у агро-прехрамбеном систему Републике Србије, према региону

Назив удружења	Регион
„Жита Србије“	Београд
„Агропрес“	
Удружење саветодаваца из области пољопривреде „Аграр контакт“	
„Србија Органика“	
УГ „Амикус“	
Друштво пријатеља животиња „Каспер“	

³³ Детаљније о Јавном конкурс за финансирање/суфинансирање удружења у области пољопривреде и руралног развоја се може наћи на интернет презентацији: <http://www.minpolj.gov.rs/javni-konkurs-za-finansiranje-sufinansiranje-projekata-udruzenja-u-oblasti-poljoprivrede-i-ruralnog-razvoja-u-2020-godini/>

Асоцијација за промоцију српске хране	Војводина	
Центар за образовање и истраживање „Агронет“		
„ReCraft“ Центар за ревитализацију старих заната у Србији		
„Оаза“		
Савез винара и виноградара Србије		
Удружење малих независних пивара Србије		
Савез произвођача ракије Србије		
Савез пчеларских организација Србије		
Удружење „Башта идеја“		
Удружење прехранбених технолога Србије		
Клуб „100П плус“		
Национална асоцијација чистоћа Србије ASWA		
„Агропрофит“		
Удружење Рурални центар Сова		
Удружење љубитеља и узгајивача коња „Вранац“		
Савез произвођача традиционалних производа Србије „Оригинал Србија“		
Удружење воћара и виноградара		
Удружење „Лука знања“		
УГ „Село плус“		
Друштво пчелара „Русанда“		
УГ „Волонтер“		
Савез сељака - СБ		
УГ „Моја равница“		
Друштво одгајивача ситних животиња „Сомбор 1871“		
Удружење произвођача и прерађивача алт биљних врста „Конопља“		
Канцеларија за рурални развој Војводине		
Савез удружења одгајивача говеда		
Клуб пољопривредника Бачки Петровац		
УГ „Пољо-клуб“		
Удружење за друштвено- економски развој Срема		
Синергија позитивних енергија		
Удружење „Прерада дрвета“		
Удружење за заштиту велике допље		
Асоцијација руралне омладине АРОС	Шумадија и западна Србија	
Удружење Крушевачки еколошки центар		
Сабор произвођача агропривреде Србије СПАС		
Удружење рудњанских домаћина		
Центар за развој пољопривреде „Органско село“ Горјани		
Удружење произвођача ракије „Западна Србија“		
Удружење одгајивача органских оваца и говеда Голија		
Регионална асоцијација произвођача ракије „Шумадијска ракија“		
Удружење воћара „Власински воћни укуси“		Јужна
		и
	источ	
	на	

Удружење пољопривредника „Воћар Врање“

Извор: Ауторски приказ

Према документу Ревизија руралног развоја ЕУ бр. 27, чији је издавач *European Network for Rural Development*, мреже су састављене од људи или друштава који су међусобно повезани неким обликом интереса или сарадње, те се удружују ради остваривања заједничких циљева. Без обзира да ли се ради о социјалним мрежама или другом облику повезивања, олакшана комуникација и дељење информација, проналажење нових шанси и могућности јесу карактеристике таквих организација. С обзиром да је стратешким оквиром развоја аграра у Србији у наредном периоду приоритет дат и руралном развоју, потреба за појавом организације која ће повезати привредне субјекте и реализовати циљеве постављене у таквим документима је једнозначна. Стога, по узору на Европску унију и земље из окружења (попут Хрватске), и Србија има своју Мрежу за рурални развој.

4 ПОДСТИЦАЈИ РАЗВОЈА МАЛИХ И СРЕДЊИХ ПРЕДУЗЕЋА У АГРОПРЕХРАМБЕНОМ СИСТЕМУ

Закон о подстицајима у пољопривреди и руралном развоју почео је да се имплементира 2013. године. Кровни законски акт који регулише врсте подстицаја, начин коришћења подстицаја као и услове под којима се право на подстицаје може искористити, представља и полазни документ у анализи стања подстицаја и ефеката реализације мера у овој докторској дисертацији. Осим Закона о подстицајима у пољопривреди и руралном развоју, у анализи су детаљно размотрене и Уредбе о расподели подстицаја у пољопривреди и руралном развоју (у даљем тексту: *Уредба*) у периоду од 2013. до 2019. године. Временски период је ограничен доступним секундарним подацима који су задовољили разуман ниво поузданости. Средства намењена подстицајима зависе од расположивих буџетских средстава, па и њихови износи сходно томе варирају. Њихова расподела се уређује Уредбом, документом која садржи бројне корисне и неопходне податке за евалуацију ефеката одобрених подстицаја. Осим Уредби, у анализу су укључени и Информатори о раду Управе за аграрна плаћања, као и публикација Зелена књига коју објављује Министарство пољопривреде, шумарства и водопривреде.

Деск истраживањем прикупљени су бројни релевантни подаци који су уобличени кроз дескриптивну анализу и основне показатеље као што су: учешћа појединих врста подстицаја у укупним и просечне вредности подстицаја током периода од 2013 до 2018. године. Методом компарације се пореде износи планираних и реализованих подстицаја током посматраног периода ради креирања одговарајућих препорука за креаторе јавних политика, пре свега у области економике аграра.

Основне врсте подстицаја које се исплаћују из буџетских средстава сходно расподели која је приказана и у Закону о буџету, јесу: (а) директна плаћања; (б) мере руралног развоја; (в) посебни подстицаји; (г) кредитна подршка.

4.1 Историјски осврт развоја подстицаја

Временска компонента у анализи система подстицаја једне националне економије има веома важну улогу. Значај се не огледа само кроз боље разумевање тренутног система организовања државне подршке, већ и кроз боље планирање будућих видова субвенционисања. Временска компонента није важна само за систем подстицаја у пољопривреди, већ и за читав систем државне подршке – намењене различитим гранама привреде и за различите намене (почев од субвенционисања одређених видова производње, преко субвенционисања запошљавања нових радника, и друге).

Систем подстицаја је део аграрне политике. Како су тежње домаће економије усмерене ка европским интеграцијама и захтевима интернационалних организација које пружају помоћ у финансирању привредног развоја, то се и пред креаторе јавних политика стављају велики изазови за очувањем социјалне стабилности и унапређења животног стандарда, равномерног регионалног развоја, али и очувањем животне средине и уважавањем концепта одрживог развоја. Претходна истраживања су указала на јасну потребу за субвенцијама у пољопривреди (Jovanović, Zubović, 2019)

Деценијама уназад, аграрни буџет Републике Србије планиран је тако да се средствима може постићи виши степен развоја пољопривредне производње, побољшање конкурентности пољопривредних производа (примарних и секундарних) уз уважавање концепта прехранбене сигурности (Кузман и др, 2019). Током друге деценије 21. века, примећен је раст издатака за

финансирање развоја органске производње, али и унапређење руралног развоја. Таква политика је и данас задржана. Ипак, у истом периоду је дошло и до пада учешћа аграрног буџета у укупном буџету Републике Србије. Уколико се посматрају подаци из 2004. године, 5,6% укупног буџета је било усмерено за аграр. Шест година касније, учешће је било ниже за 2,2 процентна поена (Привредна комора Србије, 2010).³⁴ Интересантно је запажање да је, у истом периоду, смањено и издвајање за субвенције, и то за 1,7 процентних поена. Разлог за такво негативно кретање издвајања у систему подстицаја се налази у политичком оквиру тог времена али и препознавању других привредних грана као развојни приоритет. О улози институционалне подршке у виду субвенционисања писао је и Длеск (2003) који је сматрао овакав вид подстицаја привредном развоју посебно важним у условима транзиције и креирања економске политике којом ће се остварити више стопе економског раста.

4.2 Директна плаћања

Директна плаћања представљају један од облика подстицаја пољопривредној производњи и унапређењу квалитета живота у сеоским срединама за које, у нашој земљи, постоји велико интересовање. Током 2019. године, одобрено је 436.581 захтева поднетих од стране регистрованих пољопривредних газдинстава. Од тог броја, из редовних средстава дефинисаних Уредбом за 2019. годину, исплаћено је 344.455 захтева. Табелом 4.2.1. приказан је број одобрених захтева за Директна плаћања, а у периоду од 2015. до 2019. године.

Табела 4.2.1 Број одобрених захтева за меру Директна плаћања, у периоду од 2015. до 2019. године³⁵

	2015.	2016.	2017.	2018.	2019.
Укупно	78.538	100.141	531.091	382.595	436.581
Неизмирене обавезе	28.100	28.537	27.874	59.415	92.126
Редовне обавезе	50.438	71.604	503.217	323.180	344.455

Извор: Информатор о раду Управе за аграрна плаћања од 30.11.2020.

Током посматраног петогодишњег периода, број одобрених захтева за коришћење средстава која су опредељена за директна плаћања је показао значајне варијације. Са једне стране, промене су изазване интересовањем пољопривредника за коришћење ових средстава, а са друге стране и висином буџетских средстава која су опредељена за сваку појединачну годину. Просечан број укупно реализованих захтева у посматраном периоду је износио 305.789. Иако је у 2017. години забележен највећи број реализованих захтева, важно је истаћи и тенденцију пораста броја захтева, с обзиром да је у 2019. години одобрено за реализацију скоро 20 пута више захтева него у 2015. години. Број реализованих захтева као индикатор у анализи стања националних мера аграрне политике није потпун уколико се не упореди са износима средстава која су из републичког буџета опредељена за подстицаје у пољопривреди. Табела 4.2.2 приказује кретање средстава за меру Директна плаћања која су опредељена Уредбама.

³⁴ [http://www.pkv.rs/pkv/files/radnitekstAgrarnibudzet\(5\).doc](http://www.pkv.rs/pkv/files/radnitekstAgrarnibudzet(5).doc)

³⁵ Деск-истраживањем се дошло до података од 2015. до 2019. године који су упоредиви, па је овај период обухваћен у анализи.

Табела 4.2.2 Износ средстава за Директна плаћања одређених Уредбама, у милионима динара

	2015	2016	2017	2018	2019
Укупно	21.470	20.430,6	21.172,4	21.268,2	22.020,3
Неизмирено	3.156,3	3.462,0	2.500,0	4.030,0	4.800,0
Одређено Уредбом	18.313,7	16.968,6	18.672,4	17.238,2	17.220,3

Извор: Уредбе у периоду од 2015. до 2019. године, приступљено на интернет презентацији Министарства пољопривреде, шумарства и водопривреде 20.01.2021. године

У посматраном петогодишњем периоду, износ који се одређује за Директна плаћања састоји се од редовних средстава и неизмирених обавеза. Редовна средства чине износ који је наменски одређен за једну календарску годину, док неизмирене обавезе представљају заостале обавезе из претходне године по основу одобрених, а нереализованих захтева. Како индикатор броја укупних захтева показује тенденцију раста током времена, тако и индикатор износа средстава који се одређују за директна плаћања кореспондира његовом кретању. У 2017. години, редовна средства за Директна плаћања су имала највишу вредност, када је забележено и највише одобрених захтева у последњих пет година. Ипак, уколико се посматра просечна вредност по одобреном захтеву, у првим годинама је она била знатно виша (у 2015. и 2016. години). Разлог томе лежи управо у броју захтева којих је у тим годинама било знатно мање, док висина одређених средстава није показала релативно значајна одступања током посматраног периода.

Облици Директних плаћања су:

- *Премије* – Пољопривредна газдинства (правна и физичка лица, могу поднети захтеве за остваривање права на подстицаје за сопствено произведене пољопривредне производе на газдинствима, а које испоручују купцима. Ради стимулисања такве производње, аграрном политиком су предвиђени одређени новчани износи по јединици мере, које се називају премије. У периоду од када је усвојен кровни закон, аграрном политиком су дефинисане једино премије за млеко. Средства која се одобре пољопривредницима са овом наменом (за испоручено кравље, овчије и козје млеко) могу се користити искључиво за потребе производње млека. У супротном, прекршила би се законска одредба и пољопривредник би сносио за то предвиђене санкције.
- *Подстицаји за производњу* – Директна плаћања за стимулисање пољопривредне производње обухватају подстицаје за биљну производњу и подстицаје за сточарску производњу. Исплаћују се према јединици мере, па се тако новчани износи за биљну производњу расподељују према хектару, а за сточарску производњу према грлу стоке (односно грлу стоке у тову). Право на коришћење, као и услови за реализацију права ближе одређује Закон, док се Уредбом о расподели јасно дефинишу износи редовних средстава из републичког буџета, као и појединачни износи према врстама мере, односно производње.
- *Регреси* – Новчана средства се могу исплаћивати пољопривредницима и за коришћење горива, односно ђубрива у производњи. Износи се расподељују према површини, тј. према обрађеном хектару пољопривредне производње, а уз услов да пољопривредно земљиште није државна својина узета у закуп од стране пољопривредника. Три су могуће врсте регреса: (а) регреси за ђубриво; (б) регреси за гориво; (в) регреси за премију осигурања за усеве; (г) регреси за складиштење у јавним складиштима. Аграрном политиком се одређују износи, док је анализом уочено да се њихова структура током посматраног периода мењала

Како је Закон о подстицајима у пољопривреди и руралном развоју усвојен 2013. године, за евалуацију ефеката његове реализације разматран је период од 2013. до 2019. године³⁶.

4.2.1 Премије за млеко

Управа за аграрна плаћања, једном годишње, објављује конкурс за остваривање права на новчане износе којима се подстиче производња млека. Осим основних услова, пољопривредни произвођачи морају задовољити и минимум у производњи млека који подразумева предају најмање 3.000 литара млека у кварталу који претходни исплати. Када је реч о пределима са отежаним радом у пољопривреди, услов је нешто нижи и подразумева најмање 1.500 литара предатог млека.

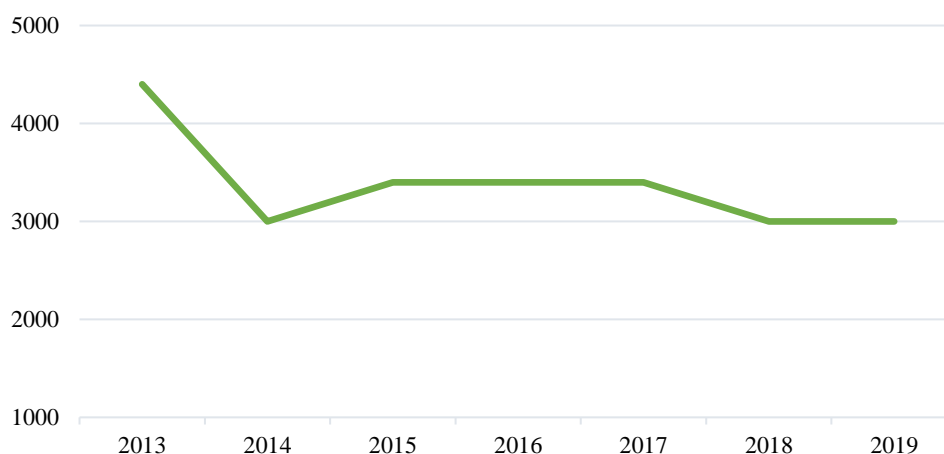
У последњих пет година, број реализованих захтева за премије за млеко није прелазео 2.000. Највећи број захтева је поднет у 2017. години, када је укупно 3,4 милијарде динара било опредељено за ову врсту подстицаја. С обзиром да се и износ средстава који је био опредељен за ову врсту подстицаја смањило у 2018. и 2019. години, дошло је и до пада броја реализованих захтева. Просечан број захтева који су одобрени за исплату премија за млеко и који су задовољили услове конкурса јесте 1.760. Табелом 4.2.3 приказано је кретање броја реализованих захтева сходно званичним подацима Управе за аграрна плаћања.

Табела 4.2.3 Број реализованих захтева за остваривање права на премије за млеко у периоду од 2015. до 2019. године

	2015	2016	2017	2018	2019
Премије за млеко	1.846	1.936	1.939	1.394	1.679

Извор: Информатор о раду Управе за аграрна плаћања од 30.11.2020. године

Кореспондирајући индикатор броју захтева јесте и износ средстава који је опредељен из редовних средстава буџета. Графикон 4.1. приказује кретање износа који је држава опредељивала за премије за млеко, а у периоду од 2013. до 2019. године.

Графикон 4.2.1 Премије за млеко као облик директних плаћања у периоду од 2013. до 2019. године (у милионима динара)

Извор: Уредбе у периоду од 2013. до 2019. године, приступљено на интернет презентацији Министарства пољопривреде, шумарства и водопривреде 20.01.2021. године

³⁶ У складу са расположивим секундарном подацима, период анализе је ограничен на период од 2013. до 2019. године.

Графикон 4.2.1. представља графички приказ кретања износа средстава који се издвајају за премије за млеко. Иако је производња млека од великог значаја не само за развој пољопривреде, већ и за остваривање прехранбене сигурности становништва, креирању и реализацији ове мере аграрне политике у Србији би требало приступити озбиљније и посвећеније. Наиме, у посматраном периоду, просечан износ средстава за ове намене је износио око 3,4 милијарде динара, при чему појединачни износи не бележе велике осцилације. Иако није долазило до значајних промена, примећује се да је дошло до пада у износима у годинама након 2013. године. Како су 2012. године у Србији забележени неповољни климатски услови који никако нису погодовали пољопривредној производњи, а 2013. године је усвојен кровни закон, могуће је оправдати износ од 4,4 милијарде динара као облик помоћи пољопривредницима који су претрпели штете услед суше. Такође, и у годинама које су уследиле (2014. и 2015.) нешто виши износи опредељених средстава се могу образложити реакцијом владе на изразито неповољне временске услове (попут поплава из 2014. године). Уколико се посматрају релативни бројеви, износ опредељен за премије за млеко у 2019. години је око 70% средстава из 2013. године. Како се износи премије по једном литру крављег, овчијег или козјег млека током седмогодишњег периода нису мењали (7 динара по литри), једноставно се може израчунати да је, у просеку, износ опредељених средстава могао да задовољи производњу од 486 милиона литара млека.

Уколико се пак посматрају средства која су исплаћена путем Управе за аграрна плаћања у току једне године, примећује се висок степен реализације ових подстицаја. Другим речима, од укупног износа средстава који је планиран буџетом Управе за аграрна плаћања за ове намене (Информатор о раду, 2020). постотак је нешто виши од 99% што се сматра изузетно успешним индикатором.

Законски акт који је важан за пољопривреднике који желе да искористе своје право на премију за млеко јесте Правилник о условима, начину и обрасцу захтева за остваривање права на премију за млеко („Службени гласник РС“, број 28/2013, 36/2014, 44/2018 - др. закон, 56/2020 и 159/2020). Захтеви Управи за аграрна плаћања се подносе једном квартално, и то у првој половини јануара, првој половини априла, првој половини јула и првој половини октобра.

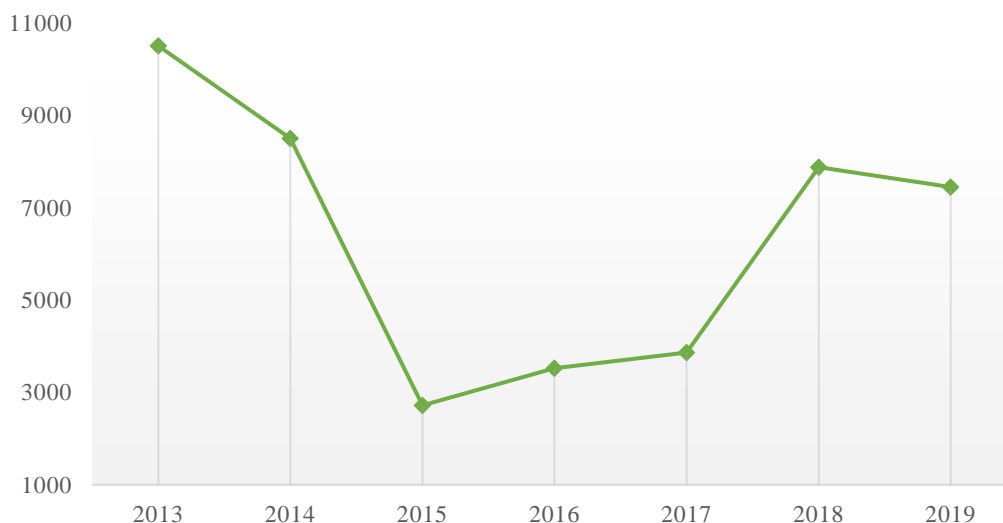
4.2.2 Подстицаји за биљну производњу

Подстицаји за пољопривредну производњу се, према врсти, деле у две групе. Једну групу чине подстицаји за биљну производњу, док другу групу чине подстицаји за сточарство. Подела је извршена ради лакшег остваривања права на подстицаје, с обзиром да потребе и захтеви пољопривредника који се баве ратарством, повртарством или пак сточарством нису уједначени. Без сумње су свим пољопривредницима потребна додатна средства за осавремењивање производње и унапређење продуктивности, али је износ средстава и начин исплате детерминисан према јединици мере. Другим речима, подстицаји за биљну производњу се исплаћују по хектару земље на којој се гаје одређене биљне врсте, док се подстицаји за сточарство исплаћују по грлу стоке која се узгаја.

Како су за сваку врсту подстицаја дефинисани услови које пољопривредник (правно или физичко лице), треба да испуни, тако је и за подстицаје за биљну производњу дефинисан услов о максималној површини за коју се средства могу одобрити. Површина под биљним усевима за коју се могу исплатити новчани износи не може бити већа од 20 хектара. Посматрано у новцу, максимални износ средстава који је пољопривредник могао тражити у 2019. години је 80.000 динара (20 хектара * 4.000 динара по хектару).

Према подацима Управе за аграрна плаћања, за подстицаје за биљну производњу је годинама владало интересовање. У посматраном периоду, просечан број реализованих захтева је

износио око 270 хиљада захтева, уз приметну тенденцију раста од 2017. године. Број реализованих захтева у 2019. години је достигао број од скоро 295.000.

Графикон 4.2.2 Подстицаја за биљну производњу као облик директних плаћања у периоду од 2013. до 2019. године (у милионима динара)

Извор: Уредбе у периоду од 2013. до 2019. године, приступљено на интернет презентацији Министарства пољопривреде, шумарства и водопривреде 20.01.2021. године

Највиши износ редовних средстава из републичког буџета за подстицаје биљној пољопривредној производњи био је одређен у 2013. години. Како су пољопривредници који се баве ратарством посебно били погођени лошим временским приликама у 2012. години и остварили ниже приносе и зараду него што је било планирано, мером аграрне политике се обезбедила помоћ њиховом привређивању, односно производњи. Око 10,5 милијарди динара је било одређено за стимулисање биљне производње у овој години. Након тога, износ за подстицаје је приметно почео да опада, па је најнижа вредност у посматраном периоду забележена у 2015. години, упркос неповољним временским приликама из 2014. године. Иако је у наредним годинама забележен његов раст, износ још увек није достигао ниво из 2013. године. Посматрајући износе који се сваке године одређују буџетом, али и број реализованих захтева који је у порасту, може се закључити да би овој мери аграрне политике креатори требало да приступе са више пажње. Интересовање пољопривредника постоји, те би требало размотрити какви су ефекти на биљну производњу и да ли заиста доводе до унапређења продуктивности и ефикасности. Уколико је дошло до унапређења, требало би повећати износе који се одређују како би ова врста производње наставила да напредује.

Законодавни акт којим се одређују услови за коришћење подстицаја дефинисани су Правилником о начину остваривања права на основне подстицаје у биљној производњи и обрасцу захтева за остваривање тих подстицаја ("Службени гласник РС", бр. 29/2013, 9/2016, 44/2018 - др. закон, 38/2020). Биљне културе за које се могу остварити подстицаји су дефинисане Шифарником биљне производње, док ливаде и пашњаци нису укључени.

4.2.3 Подстицаји за сточарску производњу

Подстицаји за сточарску производњу представљају други део мера аграрне политике којима се стимулише пољопривредна производња. Разликује се тринаест индивидуалних облика подстицаја у сточарству³⁷.

У анализи стања се различите врсте подстицаја за сточарство, које се међусобно разликују према врсти животиња које се узгајају, могу посматрати и агрегатно. У том случају, постоји шест подгрупа: (1) Подстицаји за квалитетне приплодне млечне краве, квалитетне приплодне овце и козе, квалитетне приплодне крмаче, родитељске кокошке тешког типа, родитељске кокошке лаког типа, родитељске ћурке, квалитетне приплодне матице риба шарана и квалитетне приплодне матице рибе пастрмке; (2) Подстицаји за тов јунади, тов јагњади, тов јаради и тов свиња; (3) Подстицаји за краве дојиље; (4) Подстицаји за кошнице пчела; (5) Подстицаји за производњу конзумне рибе; (6) Подстицаји за узгој телади за тов. Министарство пољопривреде, шумарства и водопривреде, као и Управа за аграрна плаћања неретко прате реализацију средстава на овај начин.

Законским оквиром се за сваки вид подстицаја у сточарству примењује посебан правилник, којим се јасно дефинишу правила за остваривање права на коришћење новчаних средстава из ових извора. Истовремено се дефинишу и врсте (сорте) животиња које су обухваћене овом мером аграрне политике³⁸.

Управа за аграрна плаћања је задужена за послове објављивања јавних позива и конкурса за пријаву пољопривредника за остваривање права на ову врсту подстицаја, али и селекцију захтева сходно утврђеним критеријумима. Према подацима ове институције, просечан број реализованих захтева за остваривање права на подстицаје у посматраном периоду је био око 57.000 захтева. При том, највећи број захтева је реализован у 2016. и 2017. години (69.642 и 73.168 захтева, респективно). Највеће интересовање пољопривредника за остваривање подстицаја је годинама било за следеће врсте подстицаја: приплодне млечне краве, тов јунади, краве за узгој телади и кошнице пчела. Истовремено, иако постоје средства која су опредељена за њихову реализацију, интересовања за подстицаје за приплодне матице риба шарана, приплодне матице риба пастрмке, и родитељске ћурке готово да није ни било. Постојање опредељених средстава за ове намене, а њихова нереализација може бити објашњена на два начина:

- Са једне стране, креатори аграрне политике сматрају да би ове пољопривредне активности било добро стимулирати додатним финансијским средствима, ради унапређења производње, пораста продуктивности или ефикасности. Стога сваке године опредељују један износ средстава из републичког буџета, али без детаљније анализе њихових ефеката. Како Управа за аграрна плаћања није реализовала ни један захтев за ове подстицаје, требало би размислити о реалокацији средстава за оне подстицаје за које влада велико интересовање. Исто тако, требало би размотрити и податке о броју поднетих, а не реализованих захтева, јер се може утврдити да ли пољопривредници негде грешке приликом подношења пријаве, или пак не задовољавају све критеријуме конкурса за остваривање овог права.
- Са друге стране, пољопривредници имају потребу за овим средствима, али немају довољно информација о томе како могу користити средства опредељена за ове намене, које услове би требало задовољити као и на који начин се пријавити. Ово би се посебно

³⁷ Листа свих врста је доступна на:

https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_podsticajima_u_poljoprivredi_i_ruralnom_razvoju.html

³⁸ Документа која су релевантна за пољопривреднике који се баве сточарством систематизована су на основу јавно доступних докумената на интернет презентацији Управе за аграрна плаћања. Ауторски приказ је дат у форми табеле и доступан је трећим лицима на захтев.

појавио као проблем код пољопривредника из удаљених руралних средина са недовољним знањем за коришћење савремене технологије ради детаљнијег информисања и подношења захтева.

Број реализованих захтева за подстицаје сточарској производњи, према врсти подстицаја, приказан је табелом 4.2.4, при чему је одабрано само првих пет подстицаја из ове велике категорије.

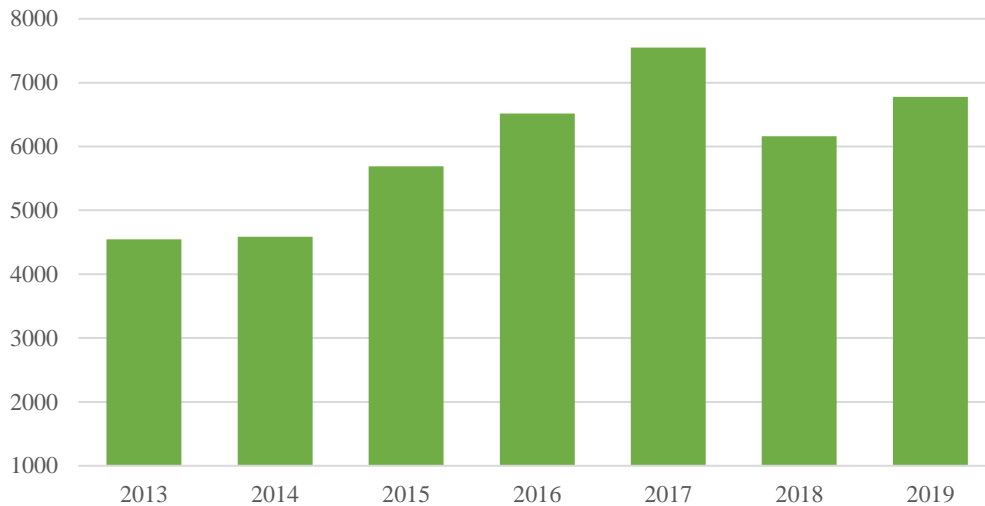
Табела 4.2.4 Број реализованих захтева према одабраним врстама подстицаја за сточарску производњу, у периоду од 2015. до 2019. године

	2015	2016	2017	2018	2019
Подстицаји за приплодне млечне краве	24,363	30,808	27,183	16,689	15,288
Подстицаји за тов јунади	2,674	11,619	14,093	7,524	6,133
Подстицаји за тов свиња	8,507	10,050	10,216	4,332	6,775
Подстицаји за краве за узгој телади	0	0	5,413	4,550	6,093
Подстицаји за кошнице пчела	7,997	10,826	12,382	10,167	10,597

Извор: Информатор о раду Управе за аграрна плаћања од 30.11.2020. године

Годинама се на првом месту по броју реализованих захтева налазе подстицаји који се исплаћују за узгој приплодних млечних крава. Да би пољопривредник (физичко лице или предузеће), остварило право на ову врсту подстицаја, поред основних услова који су предвиђени, потребно је да се задовољи и критеријум броја грла – минимално је потребно да пољопривредник поседује три, а максимално 300 приплодних млечних крава. Пријава за подстицаје се може поднети два пута годишње, како би се дала шанса пољопривредницима да остваре право на подстицаје за приплодне млечне краве, без обзира на тренутак њихове куповине (неки пољопривредници могу купити нова грла приплодних млечних крава током године, те им је дата шанса да и за њих добију новчана средства). Ипак, тренд пада у броју реализованих захтева је присутан од 2016. године. Највећи пораст броја реализованих захтева се бележи у групи подстицаја за тов јунади, док су највеће осцилације у групи подстицаја за тов свиња. Занимљиво је нагласити велико интересовање и за реализацију подстицаја за кошнице пчела, што указује на могућности за побољшање овог дела пољопривредне производње, али и утицаја на пољопривредни раст и развој. Пчеларство у Србији јесте изузетно значајна активност пољопривреде, која може утицати и на развој руралног туризма, уколико би се газдинства која се баве производњом пчела уврстила у туристичке понуде и обиласке, уз истовремену понуду традиционалних пчелињих производа. Пчелари који желе да остваре подстицаје, осим минималних (и универзалних) услова који важе за све, морају имати у виду да је минимум кошница за који могу да остваре субвенције 20, а максималан број 1000. Другим речима, минималан износ који могу добити јесте 16.000 динара (подстицаји из 2019. године по кошници су били 720 динара), а максималан 720.000 динара.

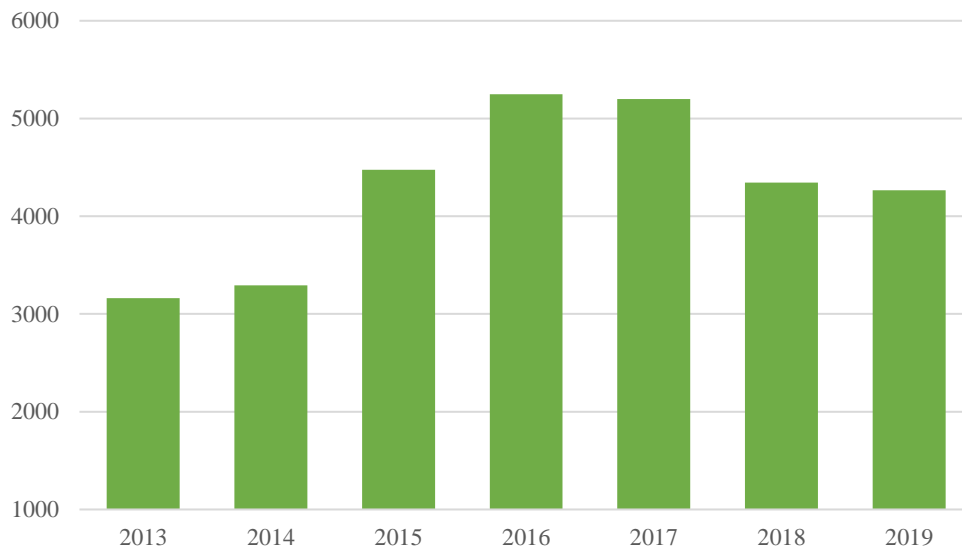
Уредба представља документ који се ослања на Закон о подстицајима у пољопривреди и руралном развоју. Усваја се сваке године и истовремено је уско повезан са Законом о буџету, јер подразумева детаљна и јасна образложења средстава која се из буџета издвајају за различите врсте подстицаја. Сходно томе, и за подстицаје у сточарству се овим документима образлажу износи из буџета предвиђени за сваку годину. Наредним графиконима биће дат приказ кретања ове категорије подстицаја, а према шест подгрупа.

Графикон 4.2.3 Подстицаји за сточарску производњу као облик директних плаћања у периоду од 2013. до 2019. године (у милионима динара)

Извор: Уредбе у периоду од 2013. до 2019. године, приступљено на интернет презентацији Министарства пољопривреде, шумарства и водопривреде 20.01.2021. године

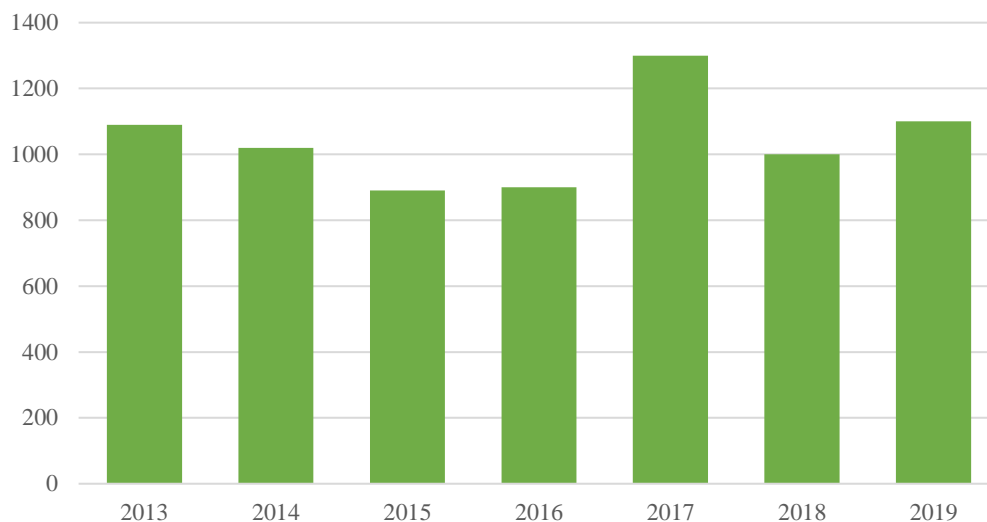
Пре него што се анализа стања усмери на сваку подгрупу подстицаја за сточарство, потребно је сагледати и збирно кретање износа који се издвајају из републичког буџета. Новчани износи за подстицаје у сточарству су осцилирали у посматраном периоду. До 2017. године бележен је тренд њиховог раста, када су достигли највишу вредност од 7,5 милијарди динара. Просечна вредност била је око 6 милијарди динара. Ипак, поредећи почетак и крај посматраног периода, може се закључити да је износ редовних средстава намењен овој категорији директних плаћања виши за око 50%.

Графикон 4.2.4 Подстицаји за квалитетна приплодна грла као облик подстицаја за сточарску производњу у периоду од 2013. до 2019. године (у милионима динара)

Извор: Уредбе у периоду од 2013. до 2019. године, приступљено на интернет презентацији Министарства пољопривреде, шумарства и водопривреде 20.01.2021. године

Редовна средства која су се опредељивала на годишњем нивоу, почев од 2013. године нису била константна. Графикон 4.2.4 показује да крива кретања износа *подстицаја за квалитетна приплодна грла* има конкаван облик. Након 2013. године, најпре је дошло до пораста износа редовних средстава која су се издвајала из буџета Србије за ове намене. Политика раста издвајања је трајала до 2016. године и обухватила је период у којем је пољопривреда била суочена са неповољним временским приликама. У оквиру ове подгрупе, налазе се и субвенције за приплодне матице шарана и пастрмке, као и за квалитетне родитељске ћурке, а које закључно са 2019. годином нису биле реализоване.

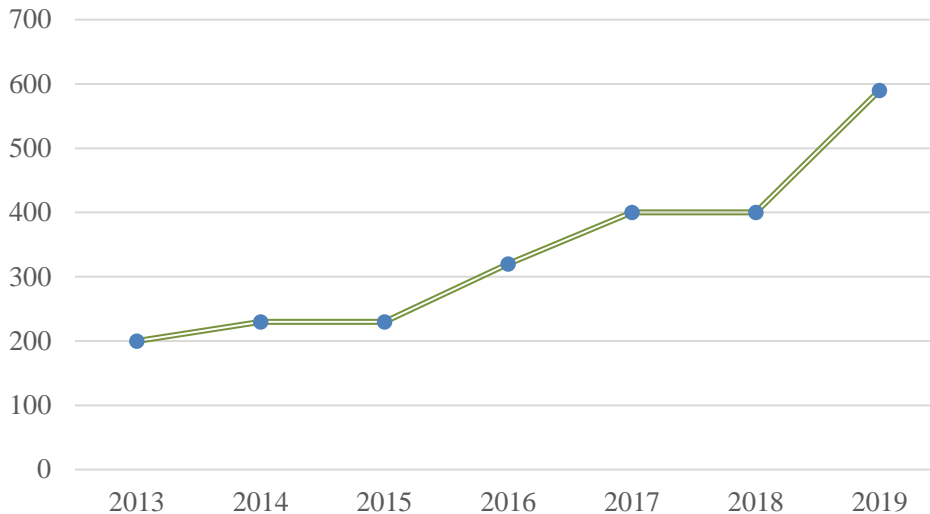
Графикон 4.2.5 Подстицаји за тов јунади, јагњади, јаради и свиња као облик подстицаја за сточарску производњу у периоду од 2013. до 2019. године (у милионима динара)

Извор: Уредбе у периоду од 2013. до 2019. године, приступљено на интернет презентацији Министарства пољопривреде, шумарства и водопривреде 20.01.2021. године

Графикон 4.2.5 приказује кретање **друге подгрупе** подстицаја за сточарску производњу. Јасно се може закључити да је ова ставка у буџету Републике Србије знатно нижег износа у поређењу са субвенцијама за квалитетна приплодна грла. Највиши износ је био издвојен 2017. године, када је држава определила 1,3 милијарде динара за помоћ пољопривредницима који желе да унапреде тов различитих грла стоке. У истој години, највиши износ средстава је био планиран за тов јунади и тов свиња, док је најмање било опредељено за тов јаради. Износ који се исплаћује одређен је према јединици мере, у овом случају је то грло стоке у тову. Услов који је дефинисан Правилником подразумева да пољопривредник мора предати захтев за остваривање права за најмање три грла јунади у тову, док је 5.000 горња граница грла товних свиња за коју се могу одобрити субвенције.

Подстицаји за краве дојиље чине **трећу подгрупу** подстицаја за сточарску производњу. Специфични су по томе што су намењени искључиво за унапређење узгајања крива одређених раса које су старије од две године. Да би пољопривредник остварио право на подстицаје, мора гајити најмање два грла крива дојиља једне врсте. Захтев се подноси једном годишње, а средства се искључиво могу користити у складу са наменом за коју су и одобрена. У посматраном периоду од 2013. до 2018. године, просечан износ опредељених средстава за ове намене је износио 23 милиона динара. Највиши износ је опредељен *Уредбом* за 2015. годину, а најнижи *Уредбом* за 2014. и 2018. годину. У поређењу са осталим подгрупима, за ову се издваја најмање новчаних средстава.

Као што је речено у претходним пасусима, *подстицаји за кошнице пчела* у Србији представљају изузетно важну меру аграрне политике којом се не подстиче само пчеларство као пољопривредна активност, већ и рурални туризам. Они чине **четврту подгрупу** подстицаја за сточарску производњу, постоје од тренутка усвајања Закона, тј. од 2013. године, а износ новчаних средстава који је редовно одређиван из буџета Србије у посматраном седмогодишњем периоду, приказан је графиконом 4.2.6.

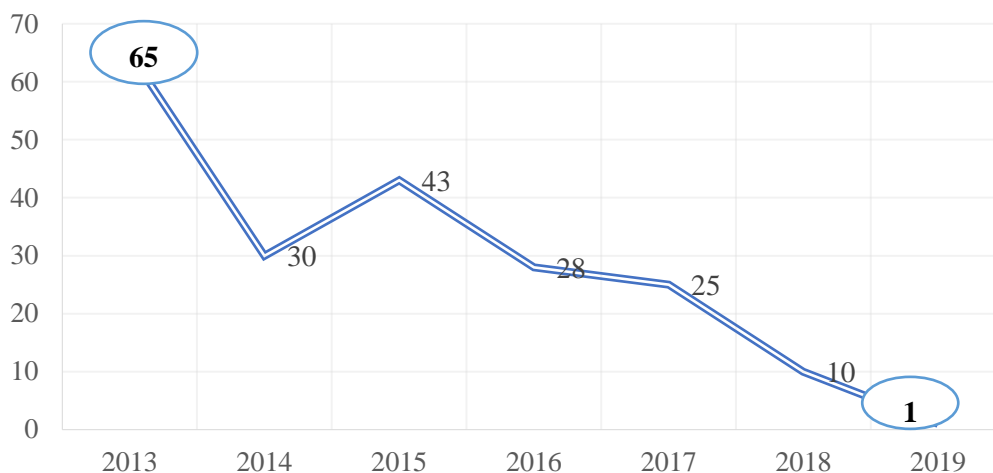

Графикон 4.2.6 Подстицаји за кошнице пчела као облик подстицаја за сточарску производњу од 2013. до 2019. године (у милионима динара)

Извор: Уредбе у периоду од 2013. до 2019. године, приступљено на интернет презентацији Министарства пољопривреде, шумарства и водопривреде 20.01.2021. године

О томе да су подстицаји за кошнице пчела препознати као начин за стимулисање пчелара за осавремењивање своје делатности, зарад повећања продуктивности и квалитета пчелињих производа указује и крива на графикону 4.2.6. Константан и стабилан раст новчаних средстава одређених појединачним Уредбама постојао је током читавог посматраног периода, а од тренутка усвајања и почетка имплементације горепоменутог кровног закона. По броју кошница по глави становника, Србија се налази у светском врху. заузима Са тенденцијом даљег пораста, пчеларство у Србији има велики потенцијал (Јовановић и др, 2015).

За рибарство је важна **пета подгрупа** подстицаја за сточарство која обухвата подстицаје намењене стимулисању *производње конзумне рибе*. Исплаћује се за произведену рибу коју су пољопривредници (правна и физичка лица), испоручили купцима, а који се баве даљом прерадом рибљег меса. Осим испоручене рибе домаћим купцима, подстицаји се могу остварити и за рибу која је намењена извозу, а у циљу даље прераде. Износи одређених средстава из буџета за производњу конзумне рибе, приказани су графиконом 4.2.7.

Графикон 4.2.7 Подстицаји за производњу конзумне рибе као облик подстицаја за сточарску производњу у периоду од 2013. до 2019. године (у милионима динара)

Извор: Уредбе у периоду од 2013. до 2019. године, приступљено на интернет презентацији Министарства пољопривреде, шумарства и водопривреде 20.01.2021. године

Иако је за рибарство производња конзумне рибе посебно важна, за овим подстицајима не постоји велико интересовање. Наиме, према подацима Управе за аграрна плаћања, која је надлежна за спровођење конкурса и одобравање остваривања права на ове подстицаје, у посматраном периоду није било ниједног реализованог захтева. Такво тренутно стање наводи на следеће закључке:

- *Неадекватни подстицаји* - Постоји могућност да креатори аграрне политике нису упознати са потребама у рибарству и годинама расподељују средства за подстицаје који пољопривредницима у рибарству нису интересантни или постоји препрека у остваривању услова за њихову реализацију.
- *Непознавање подстицаја* – Вероватно је да су предузећима и физичким лицима која се баве рибарством потребна додатна средства за унапређење пословања у савременом окружењу и интензивној конкуренцији. Међутим, њихово знање и свест о могућностима коришћења субвенција од стране државе нису довољна како би могли да поднесу захтев и остваре право на подстицаје.
- *Расподела редовних средстава из буџета за подстицаје за којима нема интересовања* – Седам година од усвајања Закона о подстицајима су и даље присутне буџетске линије за подстицаје пољопривреде, а чија реализација до сада није забележена. На уштрб других пољопривредних делатности и подстицаја, редовна буџетска средства се опредељују за подстицаје чије ефекте је немогуће проценити, јер до сада нису одобрени ниједном правном или физичком лицу.³⁹

Ипак, иако и даље постоји, износ који се опредељивао за ову врсту подстицаја је током година опадао. На почетку периода, 65 милиона динара је било опредељено за унапређење производње конзумне рибе, док је 2019. године било расподељено само милион динара.

Шесту подгрупу представљају подстицаји за краве за узгој теладџи за тов. Са њиховом имплементацијом је започето 2017. године, када је Уредбом опредељено 605 милиона динара,

³⁹ Информатор о раду Управе за аграрна плаћања указује на податке о броју реализованих захтева по врсти подстицаја. За подстицаје производње конзумне рибе, у периоду од 2013. до 2019. године није забележен ниједан реализован захтев.

док је у 2019. години издвојено 800 милиона динара редовних средстава. Да би пољопривредник могао да оствари право на реализацију ових подстицаја, потребно је да задовољи како минималне услове, тако и додатне који се односе на број крава које су се отелиле. Правилником о условима и начину остваривања права на подстицаје у сточарству за краве за узгој телади за тов ("Сл. гласник РС", бр. 25/2018 и 44/2018 - др. закон), дефинисани су минимални услови за остваривање права – новчана средства се могу добити за најмање две краве које су се отелиле у току једне календарске године, а захтев се може поднети само једном годишње, за свако грло стоке. У 2019. години, предвиђено је да износ подстицаја буде 20.000 динара по крави, знатно више него у 2017. години када је износ био 5.000 динара по грлу.

4.2.4 Регреси

Регреси представљају један од облика подстицања пољопривредне производње. Најчешће су одобрени регреси за ђубриво и регреси за гориво (као две најважније компоненте у пољопривредној производњи). Преглед износа подстицаја који су расподељени *Уредбама*, у посматраном периоду, дат је табелом 4.2.5.

Табела 4.2.5 Регреси као облик директних плаћања у периоду од 2013. до 2019. године, у милионима динара

	2013.	2014.	2015.	2016.	2017.	2018.	2019.
Регрес за гориво и/или ђубриво	7.820	6.700	6.094	3.526	3.861	0	0
Регрес за гориво	/	/	3.047	0	0	0	0
Регрес за ђубриво	/	/	3.047	3.526	3.861	0	0
Регрес за премију осигурања за усеве, плодове, вишегодишње засаде, расаднике и животиње	400	400	400	0	0	0	0
Регрес за трошкове складиштења у јавним складиштима	100	10	10	0.5	0.5	0.5	1

Извор: *Уредбе* у периоду од 2013. до 2019. године, приступљено на интернет презентацији Министарства пољопривреде, шумарства и водопривреде 20.01.2021. године

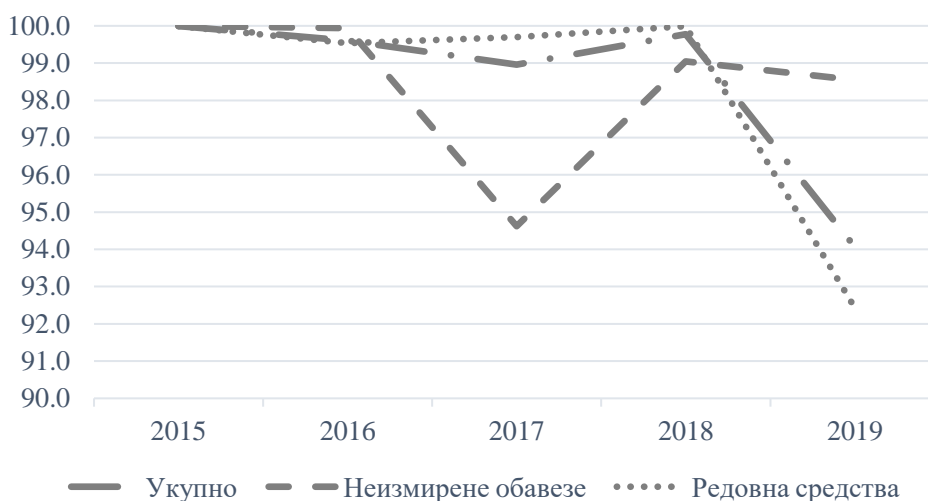
Регреси се, као облик директних плаћања, одликују значајним променама, како у структури, тако и у новчаним износима који су се расподељивали у виду редовних средстава из буџета. Пре свега, потребно је приближити промене које су се догодиле у оквиру категорије регреса за гориво/ђубриво. Наиме, на самом почетку су ове две врсте посматране заједно, па је Уредбом расподељено 7,8 милијарди динара у 2013. години, односно 6,7 милијарди динара у 2014. години. Од 2015. године, Уредбом су ближе дефинисана средства, те је подједнак износ редовних средстава предвиђен и за регресе за гориво, али и за регресе за ђубриво. Од 2016. године, креатори аграрне политике укидају регресе за гориво (првенствено због проблема у одобравању и реализацији захтева), те до 2017. године постоји само категорија регреса за ђубриво. Иако су ово значајни подстицаји, креатори аграрне политике су потпуно укинули постојање регреса за ђубриво. Са друге стране, регреси за премије осигурања за усеве, плодове, вишегодишње засаде, расаднике и животиње су престали да постоје у 2016. години, тако да се данас још једино расподељују средства за трошкове складиштења у јавним складиштима.

4.2.5 Управа за аграрна плаћања – планирана и реализована директна плаћања

Приликом анализе стања националних подстицаја у пољопривреди, али и ефеката субвенција које су одобрене пољопривредним предузећима и/или физичким лицима, потребно је сагледати и степен њихове реализације. Висина овог индикатора може упућивати на следеће

закључке: (а) о стручности особа запослених на радним местима са циљем састављања извештаја о тренутном стању и пројекције будућих потреба пољопривредне делатности за новчаним средствима/инвестицијама,; (б) о квалитету начина планирања новчаних износа и структуре система подстицаја за једну календарску годину, (в) о усклађености потреба пољопривредника и мера аграрне политике; (г) о усклађености стратешких и законодавних докумената у области пољопривреде и руралног развоја. Деск-истраживањем су прикупљени подаци које објављује Управа за аграрна плаћања, као прва и најважнија институција која се бави субвенцијама пољопривреде и руралног развоја. Осим што има важну улогу у пласирању средстава која су опредељена за различите врсте подстицаја, њен допринос развоју пољопривреде се огледа и у саветодавној улози коју би требало да има (пружање помоћи и пољопривредницима приликом регистрације у званичан Регистар пољопривредних газдинстава, подношења захтева за остваривање права на подстицаје и друго). Истовремено, како је један од циљева у Стратегији пољопривреде и руралног развоја подстицање сарадње са научноистраживачким институцијама, Управа за аграрна плаћања би требало да представља најважнијег креатора података (микро и агрегатних) који би могли служити у различитим економским и некономским истраживањима.

Како је у њеној надлежности да прикупља, обрађује, одобрава и исплаћује захтеве за остваривање подстицаја, Управа за аграрна плаћања поседује податке о укупном броју примљених и реализованих захтева, али и податке о реализацији буџета који је опредељен за четири велике групе субвенција у пољопривреди и руралном развоју. Истовремено, у њеној надлежности су и активности око реализације ИПАРД подстицаја.⁴⁰

Графикон 4.2.8 Степен реализације подстицаја у пољопривреди и руралном развоју – Директна плаћања, у %

Извор: Калкулација аутора сходно подацима Управе за аграрна плаћања, Информатор о раду од 30.11.2020. године

Укупан износ директних плаћања се састоји од *редовних средстава* (опредељених *Уредбом*) и *неизмирених обавеза* (средства која су одобрена, али нису реализована услед административних проблема Управе за аграрна плаћања). Графикон 4.2.8 приказује степен реализације директних плаћања. Приметно је да је степен реализације висок (преко 90%). Ипак, оно што је забрињавајуће јесте значајан пад реализације редовних, односно текућих

⁴⁰ ИПАРД средства су изостављена из анализе у овој докторској дисертацији, пре свега јер представљају међународне изворе финансирања. У Србији је са реализацијом првих ИПАРД фондова започето тек у 2019. години, те још увек нема довољно података за евалуацију њихових ефеката.

средстава, што за последицу има и пад реализације укупних директних плаћања. Пад реализације средстава може указивати на проблеме у планирању ове врсте подстицаја, који настају услед неусклађености планова (па и аграрне политике), са реалним потребама пољопривредника. Табелом 4.2.6 дат је детаљан приказ степена реализације појединих облика директних плаћања, у периоду од 2015. до 2019. године.

Табела 4.2.6 Индикатор степена реализације подстицаја у пољопривреди и руралном развоју – Директна плаћања, у %

Врста директних плаћања	2015.	2016.	2017.	2018.	2019.
Премија за млеко	100,00	99,54	99,99	100,00	100,00
Основни подстицаји за биљну производњу	100,00	99,95	99,97	99,99	99,83
Подстицаји за квалитетна приплодна грла	100,00	99,64	99,46	99,99	75,56
Подстицаји за тов јунади, тов јагњади и тов свиња	100,00	100,00	99,99	99,99	86,41
Подстицаји за краве дојиље	91,30	61,90	0,00	98,57	92,13
Подстицаји за кошнице пчела	99,99	95,05	99,76	100,00	81,40
Подстицаји за производњу конзумне рибе	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Подстицаји за узгој телади за тов	/	/	75,53	99,91	87,03
Регрес за гориво и/или ђубриво *	100,00	99,63	99,89	/	/
Регрес за премију осигурања за усеве, плодове, вишегодишње засаде, расаднике и животиње	100,00	/	/	/	/
Регрес за трошкове складиштења у јавним складиштима	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00

Извор: Калкулација аутора сходно подацима Управе за аграрна плаћања, Информатор о раду од 30.11.2020. године

Степен реализације подстицаја у оквиру директних плаћања варира у зависности од врсте. У 2015. години је овај индикатор код готово свих врста био скоро стопроцентан, изузев подстицаја за краве дојиље. Премије за млеко, подстицаји за биљну производњу и регреси за ђубриво/гориво су бележили највише износе реализације, тј. планирана средства су готово у потпуности пласирана у пољопривреду. Ипак, израчунати бројеви у табели упућују на помало забрињавајућу ситуацију уколико се посматра кроз призму аграрне политике и свеукупног привредног развоја. Током 2019. године је дошло до значајног пада у реализацији директних плаћања, готово за све врсте. Најзначајнији пад у реализацији је забележен у групи подстицаја за квалитетна приплодна грла, и то за око 25 процентних поена. Једино се за подстицаје за краве за узгој телади за тов забележио пораст у степену реализације са 75% на 87%.

У овом делу је неопходно споменути студију која је имала за циљ да оцени ефективност подстицаја у сточарству. Спроведена је од стране Државне ревизорске институције, обухватила је период од 2016. до 2018. године, а најважнији налаз указује да: „иако је у периоду од 2016. до 2018. године Република Србија из буџета издвојила око 28 милијарде динара за подстицаје сточарству, није дошло до повећања броја грла код појединих врста животиња, производње меса и повећања извоза у области сточарства.“ (Извештај о ревизији сврсисходности пословања, 2019). Иако методологија не укључује економетријске методе којима се могу оценити ефекти одобрених субвенција, дескриптивном анализом података достављених од стране Министарства пољопривреде, шумарства и водопривреде као и Управе за аграрна плаћања, увидом у примљене и обрађене захтеве, као и насумичним контактирањем пољопривредника који су поднели захтеве и који се налазе у бази, установљени су бројни недостаци у административном раду Управе за аграрна плаћања.

... Процес буџетирања у Министарству пољопривреде и Управи је цикличног карактера у коме се информације размењују између Управе и Сектора за пољопривредну политику и Сектора за рурални развој. Представници Управе су објаснили да процес припреме буџета почиње од момента доношења Уредбе у фебруару месецу. Тек након доношења Уредбе могу да знају колике ће бити неизмирене обавезе по основу захтева за подстицаје у сточарству које ће пренети у наредну годину. Предлог приоритетних области финансирања се припрема у марту месецу у складу са задатим лимитом. Овај предлог се формира на основу усвојене Уредбе о расподели подстицаја у пољопривреди и руралном развоју у текућој години, пројектоване реализације средстава за подстицаје у току текуће године и очекиваних обавеза по захтевима поднетих у текућој години, а који ће се пренети у наредну годину. У поступку планирања буџета полази се од Предлога приоритетних области финансирања, информације о реализацији средстава за подстицаје у сточарству у текућој години и пројекције средстава за захтеве поднете у текућој години, а који ће бити решени у наредној години. Улазни параметри у процесу планирања потребних средстава за подстицаје у сточарству јесу: - реализација из претходног периода; - стање у обради пристиглих захтева, пројекција броја захтева који ће бити поднети до краја текуће године и потребних средстава за њих, и пројекција обавеза по захтевима из текуће године које ће бити пренете у наредну годину; - укупан потенцијал захтева које је могуће обрадити у једној години. Износ који се добије коригује се за очекивани проценат одбијања (захтеви који делимично или у потпуности не испуњавају услове), одбацавања (захтеви који су поднети пре или након прописаног рока) и повлачења (захтеви које подносиоци сами повлаче). Средства у лимиту се расподељују тако што се прво планирају средства за ИПАРД програм, затим за подстицаје за мере руралног развоја, посебне подстицаје и, на крају, преостала средства се усмеравају на директна плаћања. Од укупних средстава која су планирана за директна плаћања, прво се планирају средства за подстицаје за биљну производњу, јер се она, према речима представника Управе, могу прецизно планирати. Затим се планирају средства за неизмирене обавезе из претходног периода, а преостала средства се усмеравају на подстицаје у сточарству...

Извештај о ревизији сврсисходности пословања „Ефективност подстицаја у сточарству“, ДРИ, 2019

За потребе ове докторске дисертације је **круцијалан налаз** до којег је дошла Државна ревизорска институција, а који указују на проблем са којим се мали произвођачи непосредно сусрећу приликом конкурисања за остваривање права на подстицаје. Наиме, захтеви које пољопривредници поднесу на конкурс за подстицаје за сточарску производњу се обрађују према висини захтеваних средстава, а не према времену доспећа, што јасно указује да већи пољопривредни произвођачи имају приоритет наспрам мањих. Ово може представљати озбиљан проблем за мале произвођаче који се суочавају са великом неизвесношћу, јер немају

довољно информација о томе да ли ће остати расположивих средстава која се могу доделити њима.

Табела А4.1. која је дата у апендиксу представља преглед планираних и реализованих новчаних средстава према свим врстама директних плаћања у Републици Србији, појединачно и агрегатно.

4.2.6 Правилници и новчани износи по јединици мере

У претходним поглављима је било речи о документима којих се пољопривредници придржавају приликом подношења обрасца за подстицаје надлежној институцији - Управи за аграрна плаћања. Уз сваки правилник су најчешће дати и обрасци који се попуњавају као основни документ без којег се комплетна документација за добијање новчаних средстава не може поднети. Правилници се ослањају на Закон о подстицајима, те ближе одређују услове које пољопривредници морају задовољити како би могли постати корисници неког од облика подстицаја. Ипак, стање у нашој земљи указује на доминантност старијег становништва у руралним срединама које у већини случајева нема могућност електронски да приступи интернет презентацији Управе за аграрна плаћања ради добијања основних информација о објављивању конкурса или пак, измена постојећих правилника. Сходно томе, за ова лица (правна или физичка), је дисеминација истинитих и правовремених информација од посебног значаја, посебно путем штампаних или телевизијских медија. Истовремено, пољопривредне стручне службе би требало да помогну пољопривредницима на различите начине, а један од њих би могао бити и пружање информација о могућностима за коришћење подстицаја. Преглед свих Правилника којима се регулише процес добијања средстава из директних плаћања, као облика субвенција може се наћи на интернет страници Управе.⁴¹

Ипак, за пољопривреднике је најважније од свега колико се новца исплаћује по јединици мере, односно колико новчаних средстава могу приходовати уколико им захтев за подстицаје буде одобрен. Са једне стране, веома је важно да пољопривредници буду упознати са свим критеријумима које би требало да испуне. Са друге стране, пословни процеси у Управи за аграрна плаћања утичу на брзину којом ће се пристигли захтеви обрадити. Како и сами представници ове институције истичу да немају довољно запослених особа које могу убрзати поступак обраде захтева, веома је извесно да ће се на одлуку о расподели подстицаја чекати неколико недеља, а неретко и месеци. Са друге стране, дневно се обради велики број захтева, што подразумева не само контролу документације и испуњених критеријума, већ и комуникацију са пољопривредницима у случају да захтев није потпун.

Уредбом се дефинишу новчани износи који се исплаћују по јединици мере (грлу стоке, грлу стоке у тову, хектару земље) и који одређују износ подстицајних средстава који може бити уплаћен пољопривредницима по поднетом захтеву. Табела 4.2.7. представља хронолошки приказ износа према врсти подстицаја. Од посебног је значаја у анализи ефеката субвенција, како би се утврдиле могућности за унапређење аграрне политике и евентуалне корекције постојећег система подстицаја. С обзиром да је Закон о подстицајима у пољопривреди и руралном развоју кровни закон, посматрани период започиње 2013. годином.

Истакнути су они подстицаји код којих су примећене посебне промене током седмогодишњег периода. Посебно значајан пораст износа субвенција за сточарску производњу је забележен у категорији *подстицаја за квалитетне приплодне крмаче*. Тако је Уредбом за 2013. годину било предвиђено 4.000 динара по грлу стоке, док је тај износ у 2019. години био скоро четири пута виши. Врло је вероватно да је препозната потреба за повећањем износа који се опредељују

⁴¹ Преглед свих правилника се може наћи на следећем линку: <http://uap.gov.rs/aktuelni-podsticaji/>. Такође, као резултат ауторове квалитативне евалуације система подстицаја, сачињене су табеле које су систематизовале све тренутне правилнике релевантне за Директна плаћања. Табеле су доступне на захтев.

за ове намене, те је по једном грлу стоке пољопривреднику омогућено да добије знатно више средстава, чак иако се сврстава у мале пољопривредне произвођаче. Иако је на почетку периода стопа реализације била веома висока (око 99%), у 2019. години је забележен изразити пад у стопи реализације, што несумњиво упућује на једнозначни закључак о потреби за реакцијом креатора аграрне политике како би се утврдио узрок.

Још један од подстицаја чији је износ по јединици мере значајно повећан јесу подстицаји за краве за узгој телади за тов. Од момента доношења одлуке о усвајању ове мере (2017. година), износ по једној крави која је отелила теле намењено тову повећан је за четири пута, и у 2019. години је износио 20.000 динара. Иако није остварено повећање у тако великим процентима, подстицаји по кошници пчела су такође увећани, те износе 720 динара.

Важан налаз који се добија прегледом података указује да у 2019. години ниједна категорија директних плаћања није остварила износ који је нижи од оног у 2013. години. Истовремено, постоје случајеви врсте подстицаја чији су износи по јединици мере константни, односно нису се мењали. Са једне стране, иако је изузетно похвално што се у условима отежаних временских прилика подстицаји нису променили наниже, не би требало ни да остану константни. Другим речима, било би пожељно размислити о прилагођавању таквих износа барем годишњој стопи инфлације. Премије за млеко су управо једна врста подстицаја која има константан износ по литри предатог крављег, овчијег или козјег млека и који током посматраног периода није мењао износ од 7 динара по литри.

Табела 4.2.7 Износи директних плаћања према јединици мере и врсти

	2013.	2014.	2015.	2016.	2017.	2018.	2019.
Премија за млеко	7 дин/л	7 дин/л	7 дин/л	7 дин/л	7 дин/л	7 дин/л	7 дин/л
Основни подстицаји за биљну производњу	6.000 дин/ха	6.000 дин/ха	6.000 дин/ха	2.000 дин/ха	2.000 дин/ха	4.000 дин/ха	4.000 дин/ха
Подстицаји за приплодне млечне краве	20.000 дин/грлу	20.000 дин/грлу	25.000 дин/грлу	25.000 дин/грлу	25.000 дин/грлу	25.000 дин/грлу	25.000 дин/грлу
Подстицаји за квалитетне товне краве	/	/	25.000 дин/грлу	25.000 дин/грлу	25.000 дин/грлу	25.000 дин/грлу	25.000 дин/грлу
Подстицаји за квалитетне приплодне овце и козе	4.000 дин/грлу	7.000 дин/грлу	7.000 дин/грлу	7.000 дин/грлу	7.000 дин/грлу	7.000 дин/грлу	7.000 дин/грлу
Подстицаји за квалитетне приплодне крмаче	4.000 дин/грлу	5.000 дин/грлу	7.000 дин/грлу	7.000 дин/грлу	10.000 дин/грлу	10.000 дин/грлу	15.000 дин/грлу
Подстицаји за родитељске кокошке тешког типа	60 дин/грлу	60 дин/грлу	60 дин/грлу	60 дин/грлу	60 дин/ грлу	60 дин/грлу	60 дин/грлу
Подстицаји за родитељске кокошке лаког типа	100 дин/грлу	100 дин/грлу	100 дин/грлу	100 дин/грлу	100 дин/грлу	100 дин/грлу	100 дин/грлу
Подстицаји за родитељске ћурке	300 дин/грлу	300 дин/грлу	300 дин/грлу	300 дин/грлу	300 дин/грлу	300 дин/грлу	300 дин/грлу
Подстицаји за квалитетне приплодне матице рибе шарана	500 дин/грлу	500 дин/грлу	500 дин/грлу	500 дин/грлу	500 дин/ грлу	500 дин/грлу	500 дин/грлу

Подстицаји за квалитетне приплодне матице рибе пастрмке	300 дин/грлу	300 дин/грлу	300 дин/грлу	300 дин/грлу	300 дин/ грлу	300 дин/грлу	300 дин/грлу
Подстицаји за тов јунади	10.000 дин/грлу у тову	10.000 дин/грлу у тову	10.000 дин/грлу у тову	10.000 дин/грлу у тову	10.000 дин/грлу у тову	10.000 дин/грлу у тову	15.000 дин/грлу у тову
Подстицаји за тов јагњади	1.000 дин/грлу у тову	2.000 дин/грлу у тову	2.000 дин/грлу у тову	2.000 дин/грлу у тову	2.000 дин/грлу у тову	2.000 дин/грлу у тову	2.000 дин/грлу у тову
Подстицаји за тов јаради			2.000 дин/грлу у тову	2.000 дин/грлу у тову	2.000 дин/грлу у тову	2.000 дин/грлу у тову	2.000 дин/грлу у тову
Подстицаји за тов свиња	1.000 дин/грлу у тову	1.000 дин/грлу у тову	1.000 дин/грлу у тову	1.000 дин/грлу у тову	1.000 дин/грлу у тову	1.000 дин/грлу у тову	1.000 дин/грлу у тову
Подстицаји за краве дојиље	20.000 дин/грлу	20.000 дин/грлу	20.000 дин/грлу	20.000 дин/грлу	20.000 дин/грлу	20.000 дин/грлу	30.000 дин/грлу
Подстицаји за кошнице пчела	500 дин/кошница	500 дин/кошница	500 дин/кошница	600 дин/кошница	720 дин/кошница	720 дин/кошница	720 дин/кошница
Подстицаји за производњу конзумне рибе	7 дин/килограм	7 дин/килограм	10 дин/килограм	10 дин/килограм	10 дин/килограм	10 дин/килограм	10 дин/килограм
Подстицаји за краве за узгој телад за тов	/	/	/	/	5.000 дин/грлу у тову	10.000 дин/грлу у тову	20.000 дин/грлу
Регрес за гориво	6.000 дин/ха	6.000 дин/ха	6.000 дин/ха	/	/	/	/
Регрес за ђубриво	/	/	/	2.000 дин/ха	2.000 дин/ха	/	/
Регрес за премију осигурања за усеве, плодове, вишегодишње засаде, расаднике и животиње	40% плаћене премије осигурања	40% плаћене премије осигурања	40% плаћене премије осигурања	/	/	/	/

<i>Регрес за трошкове складиштења у јавним складиштима</i>	40% трошкова складиштења	40% трошкова складиштења	40% трошкова складиштења	40% трошкова складиштења	40% трошкова складиштења	40% трошкова складиштења	40% трошкови складиштења
--	-----------------------------	-----------------------------	-----------------------------	-----------------------------	-----------------------------	-----------------------------	-----------------------------

Извор: Ауторски приказ

4.3 Подстицаји мерама руралног развоја

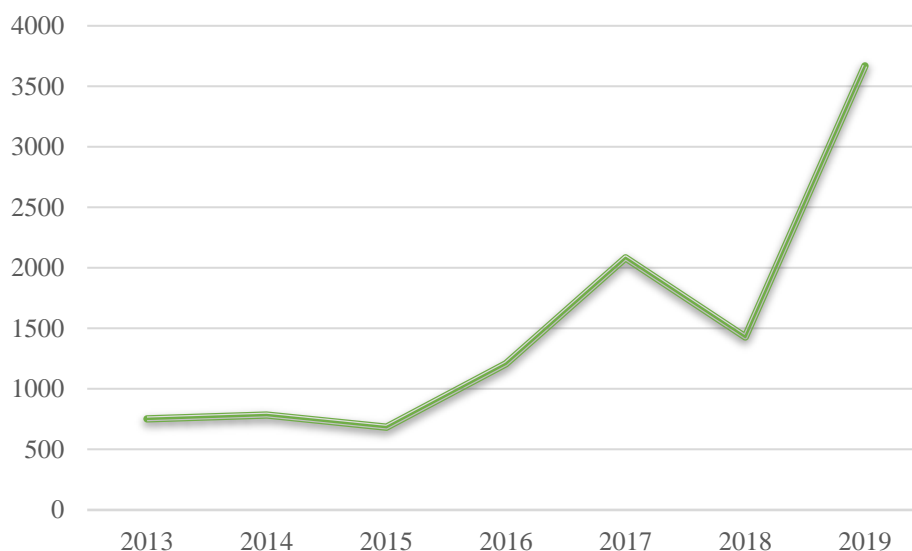
Посебна група подстицаја која је усмерена на унапређење квалитета живота у руралним срединама, али и њиховом економском оснаживању, дефинисана је Законом о подстицајима у пољопривреди и руралном развоју. На овај начин се остварује и повезаност са осталим важним документима који су детаљније представљени у поглављу 3.4.3.

Идеја о формирању групе подстицаја руралном развоју се заснива на потреби да се уједначе животни стандарди руралних и урбаних средина. Мерама које подразумевају бесплатну новчану помоћ се утиче на смањење егзодуса на релацији село-град, док се радно способном становништву пружају нове шансе за запослење у руралним подручјима. Уједно, сеоска структура становништва би се побољшала (останак младих утиче на „подмлађивање“ старосне структуре популације руралних средина), а додатно би се смањио и „притисак“ на урбане градске средине које све чешће носе епитет „пренасељених“. У циљу спровођења систематске и детаљне анализе трендова у овој групи подстицаја, свака од мера ће бити посматрана засебно.

4.3.1 Подстицаји унапређењу конкурентности и достизању стандарда квалитета

Конкурентност домаће пољопривредне производње детерминисана је не само расположивим природним ресурсима и карактеристикама сорти биљака и животиња које се узгајају, већ и квалитетом основних средстава за рад, као и хемикалија које се користе у заштити усева. Истовремено, у савременом окружењу где је конкуренција на домаћем и иностраном тржишту прилично интензивна, промотивне активности утичу на побољшање информисаности потрошача о појединим врстама пољопривредно-прехранбених производа (пре свега о квалитету и доступности). Традиционални пољопривредници (пре свега старије животне доби), не посвећују потпуну пажњу промовисању својих производа, једним делом због недовољног знања о начину на који то могу урадити, а другим због недовољно финансијских средстава. Циљ ове групе подстицаја јесте унапређење конкурентности пољопривредно-прехранбених произвођача кроз три подгрупе подстицаја: (а) инвестиције у пољопривредну производњу/инвестиције у физичку имовину пољопривредног газдинства; (б) инвестиције у прераду и маркетинг пољопривредно-прехранбених производа и рибарства; (в) премије осигурања.

Унапређење конкурентности пољопривредних произвођача, односно пољопривредно - прехранбених производа, препознато је као важна мера која, осим унапређења производње (у виду раста продуктивности или ефикасности), може помоћи и унапређењу квалитета живота пољопривредника у руралним срединама. Укупно опредељена редовна средства од 2013. до 2019. године за ову намену (према Уредбама) износила су око 10,7 милијарди динара. Од тог износа, највише је било опредељено у 2019. години (око 3,7 милијарди динара), а најмање у 2015. години (око 685 милиона динара). Уколико посматрамо релативне износе, до највећег пада је дошло у 2018. години у поређењу са 2017. годином, за око 30%.

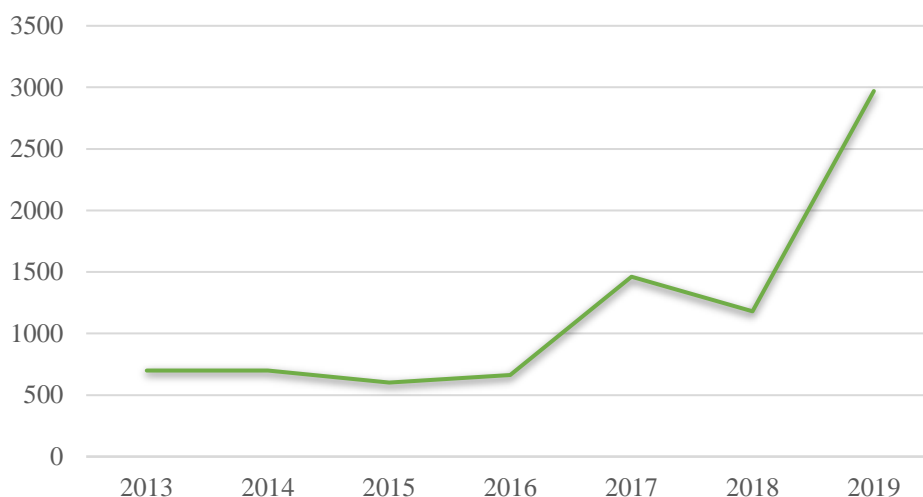
Графикон 4.3.1 Подстицаји унапређењу конкурентности и достизању стандарда квалитета у периоду од 2013. до 2019. године (у милионима динара)

Извор: Уредбе о расподели подстицаја у пољопривреди и руралном развоју у периоду од 2013. до 2019. године, приступљено на интернет презентацији Министарства пољопривреде, шумарства и водопривреде 20.01.2021. године

а) Инвестиције у физичку имовину пољопривредних газдинстава (подгрупа 1)

Мере руралног развоја у оквиру **подгрупе 1** су намењене реализацији инвестиција којима се могу побољшати услови рада у пољопривредној производњи. У питању су новчани износи које пољопривредници могу употребити за набавку нових машина, трактора, али и за инвестиције у изградњу објеката. Основни предуслов за коришћење јесте да је пољопривредно газдинство (предузеће, предузетник или физичко лице), регистровано у Регистру пољопривредних газдинстава при Управи за аграрна плаћања. Документа која ближе одређује услове за остваривање права на реализацију ове врсте подстицаја се разликују у зависности од вида пољопривредне производње и типа инвестиције. Управа за аграрна плаћања уважава такве разлике и конкурсе за ову групу подстицаја расписује посебно. Преглед докумената који ближе одређују сваку врсту подстицаја дата је у тачки 4.6.

Првобитно име подгрупе 1 било је „Подстицаји за инвестиције у пољопривредну производњу“ које је 2017. године преиначено у данашњи назив. Уредбом се сваке године опредељују средства из републичког буџета која могу бити утрошена за реализацију захтева. Осим редовних средстава, Уредба прописује и износ неизмирених обавеза из претходне године, насталих као резултат неефикасне и неблаговремене обраде пристиглих захтева. Ипак, у анализи стања и структуре ове групе подстицаја, релевантним се сматрају редовни износи, тј. редовне обавезе. Графикон 4.3.2. илуструје кретање ових износа.

Графикон 4.3.2 Подстицаји за инвестиције у физичку имовину пољопривредних газдинстава у периоду од 2013. до 2019. године (у милионима динара)

Извор: Уредбе о расподели подстицаја у пољопривреди и руралном развоју у периоду од 2013. до 2019. године, приступљено на интернет презентацији Министарства пољопривреде, шумарства и водопривреде 20.01.2021. године

Крива на претходном графикону прати кретање агрегатне криве подстицаја за унапређење конкурентности. У посматраном седмогодишњем периоду, укупан износ редовних средстава који је опредељен за подгрупу 1 је био око 8,3 милијарде динара. Највиши удео (просечно око 80%) у укупно опредељеним средствима имају подстицаји за унапређење примарне пољопривредне производње (биљне и сточарске).

Графикон 4.3.3 Структура подстицаја за инвестиције у физичку имовину пољопривредних газдинстава у периоду од 2013. до 2019. године, у %

Извор: Уредбе у периоду од 2013. до 2019. године, приступљено на интернет презентацији Министарства пољопривреде, шумарства и водопривреде 20.01.2021. године

Структуру чине подстицаји за унапређење примарне пољопривредне производње (било да је реч о биљној или сточарској) и подстицаји за подизање нових вишегодишњих засада воћњака, винове лозе и хмеља. Доминантно учешће у издвојеним редовним средствима из буџета имали

су подстицаји намењени пољопривредним газдинствима у примарној пољопривредној производњи. Пољопривредници су могли да користе ова средства за набавку нових машина, опреме и приплодних грла, трактора и за изградњу и опремање објеката. Знатно мање расположивих средстава су имали они пољопривредници који су желели да инвестирају у нове вишегодишње засаде воћа или пак у винограде.

Како Управа за аграрна плаћања прикупља и обрађује све поднете захтеве, подаци о реализованом броју захтева се могу наћи у њеним документима, односно публикацијама. Према расположивим подацима из Информатору о раду, знатно већи број захтева је реализован у циљу унапређења примарне пољопривредне производње. Такво стање није изненађујуће, имајући у виду да је знатно виши износ редовних средстава управо одређен за примарну пољопривреду. Детаљнији преглед реализације захтева дат је табелом 4.3.1.

Табела 4.3.1 Број реализованих захтева за подстицаје инвестицијама у физичку имовину пољопривредних газдинства у периоду од 2015. до 2019. године

	2015.	2016.	2017.	2018.	2019.
Подстицање инвестиција у физичку имовину пољопривредних газдинстава	3.913	7.403	5.149	1.532*	4.497
Подстицање нових вишегодишњих засада воћњака, винове лозе и хмеља	231	345	584	861	722
Подршка за унапређење примарне пољопривредне производње	3.682	7.058	4.565	671	3.775

Извор: Информатор о раду Управе за аграрна плаћања од 30.11.2020. године

**Напомена: Број реализованих захтева је у 2018. години, сходно расположивим подацима Управе за аграрна плаћања, знатно нижи у поређењу са другим годинама, посебно у групи подстицаја за унапређење примарне пољопривредне производње. Стога, овај податак треба пажљиво размотрити, а у наставку ове анализе ће се третирати као outlier.*

Једна од карактеристика конкурса јесте да се захтев подноси за инвестиције које су већ реализоване. Прецизније, пољопривредник има право да поднесе захтев за подстицаје за оне инвестиције у физичку имовину које су реализоване у истој години када се захтев подноси. Максималан износ који се одобрава за инвестиције у биљну производњу јесте 50% од износа реализоване инвестиције, умањеним за износ припадајућег пореза на додату вредност. Посматрано у апсолутним износима, Правилником је прописан максималан износ подстицаја од 1,5 милиона динара за биљну производњу, односно 3 милиона динара за сточарску производњу.

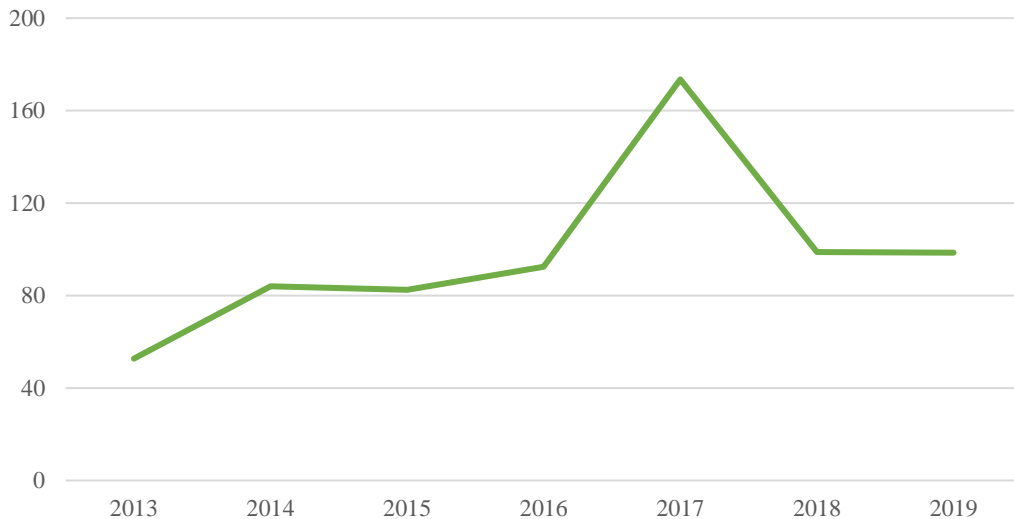
b) Инвестиције у прераду и маркетинг пољопривредних производа (подгрупа 2)

Подстицаји који су намењени унапређењу прераде пољопривредних производа и њиховом маркетингу могу имати следеће намене: побољшање квалитета производње алкохолних пића (вина и ракије), побољшање квалитета прераде пољопривредних производа од меса, млека, воћа, поврћа и грожђа, као и набавка контролних маркица за прехранбене производе од меса и млека. Како је Србија земља чији пољопривредно-прехранбени производи, али и алкохолна пића која се производе од домаћег воћа поседују висок квалитет и препозната су на међународним тржиштима, недвосмислено се јавља потреба за улагањем којим ће се унапредити њихова производња, а самим тим и конкурентност. Контролним маркицама се обележавају пољопривредно-прехранбени производи који имају сертификат о географском пореклу, што може чинити њихову основну конкурентску предност.

Пољопривредници не могу поднети захтев за остваривање субвенција за инвестиције које се не налазе на листи прихватљивих. Наиме, Министарство пољопривреде, шумарства и водопривреде је јасно одредило (за сваку врсту производње пољопривредно-прехранбених

производа, било да је реч о млеку, месу, воћу, поврћу), инвестиције које се подстицајима могу подржати, односно финансирати. Као и у случају подгрупе 1, подстицаји се одобравају за оне инвестиције које су реализоване у истој календарској години када се подноси захтев. Максимални износ подстицаја који се може одобрити по једном пољопривреднику износи 5 милиона динара, односно максималних 50% од вредности реализоване инвестиције која је умањена за износ припадајућег пореза на додату вредност.

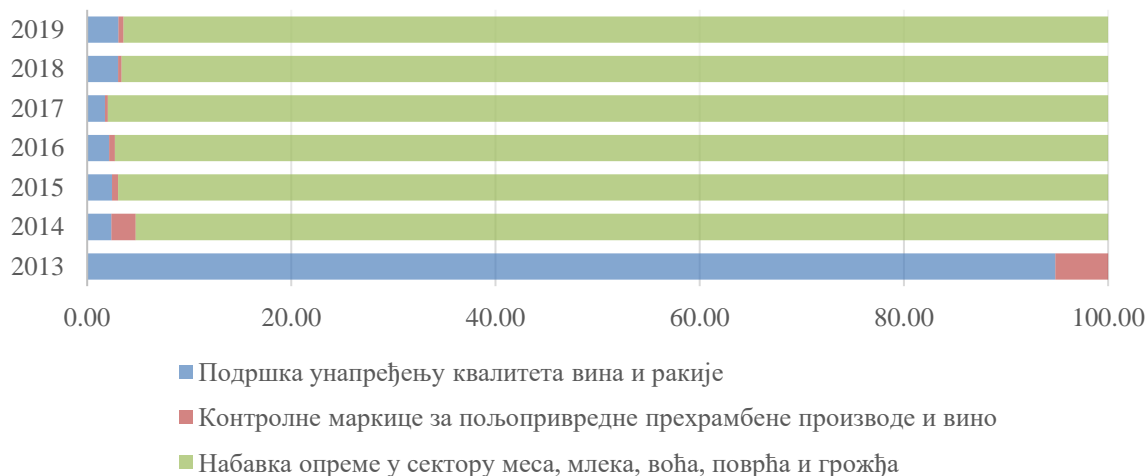
Детаљнији приказ је дат графиконом 4.3.4.

Графикон 4.3.4 Подстицаји за инвестиције у прераду и маркетинг пољопривредних производа у периоду од 2013. до 2019. године (у милионима динара)

Извор: Уредбе у периоду од 2013. до 2019. године, приступљено на интернет презентацији Министарства пољопривреде, шумарства и водопривреде 20.01.2021. године

Буџетом Републике Србије су предвиђена редовна издвајања за подстицаје у прераду и маркетинг пољопривредних производа. До 2019. године, било је опредељено 683 милиона динара за ове намене. Графикон 4.3.4 показује да је *Уредбом* из 2017. године опредељено знатно више редовних средстава него што је то био случај у другим годинама. Ипак, целокупна анализа би требало да буде употпуњена и индикатором структуре ових подстицаја. Графикон 4.3.5. представља графички приказ индикатора структуре подстицаја из подгрупе 2 по годинама.

Графикон 4.3.5 Структура подстицаја за инвестиције у прераду и маркетинг пољопривредних производа у периоду од 2013. до 2019. године, у %

Извор: Уредбе у периоду од 2013. до 2019. године, приступљено на интернет презентацији Министарства пољопривреде, шумарства и водопривреде 20.01.2021. године

Код структуре подстицаја подгрупе 2 се примећује једна занимљивост. У 2014. години, највећи удео имали су подстицаји усмерени на унапређење квалитета вина и ракије, односно алкохолних пића (удео је износио око 95%). Овакво стање упућује на закључак (подржан чињеницама у релевантним документима) да у 2013. години није била усвојена мера подстицаја за набавку опреме. Већ од следеће године је структура потпуно другачија, те највећи део одлази на набавку опреме у секторима меса, млека, воћа, поврћа и грожђа, уз просечно седмогодишње учешће од 82%.

Трећи индикатор који се користи у овој докторској дисертацији ради анализе досадашње политике субвенционисања пољопривредних газдинстава (правна и физичка лица), јесте број реализованих захтева. Представљен је табелом 4.3.2.

Табела 4.3.2 Број реализованих захтева за подстицаје инвестиција у прераду пољопривредно - прехрамбених производа и маркетинг у периоду од 2015. до 2019. године

	2015.	2016.	2017.	2018.	2019.
Инвестиције у прераду пољопривредних производа и маркетинг	42	71	116	11	53
Подршка унапређењу квалитета вина и ракије	2	3	5	6	6
Контролне маркице за пољопривредне прехрамбене производе и вино	0	0	0	0	0
Набавка опреме у сектору меса, млека, воћа, поврћа и грожђа	40	68	111	5	47

Извор: Информатор о раду Управе за аграрна плаћања од 30.11.2020. године

Број реализованих захтева за подгрупу 2 у оквиру подстицаја руралном указује на следеће закључке:

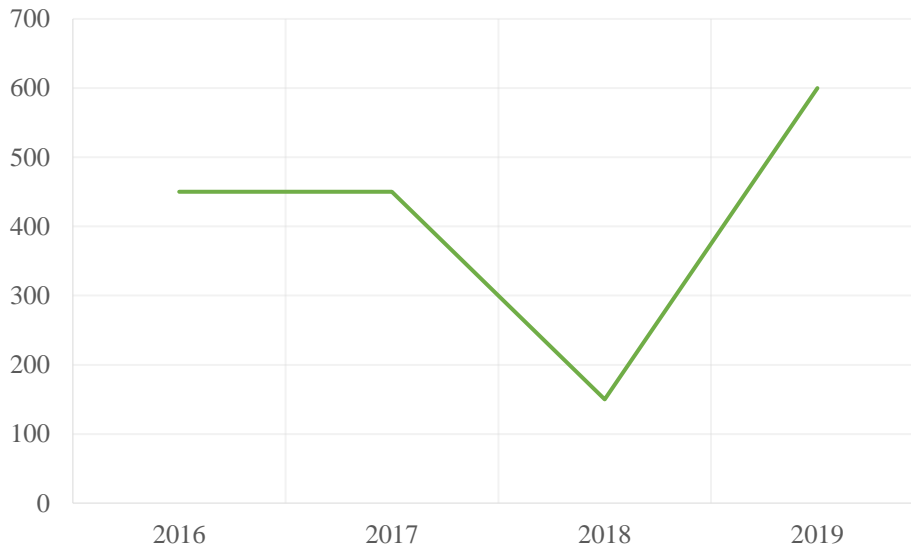
- У посматраном петогодишњем периоду број реализованих захтева за меру прибављања контролних маркица једнак је нули. Прецизније, ни један захтев није реализован, па самим тим није било ни исплаћених новчаних подстицаја по овом основу. Вредност индикатора упућује на закључак да је потребно пажљивије размотрити ову групу подстицаја како би се утврдио узрок проблема, односно оваквог стања. Уколико за овом

врстом подстицаја не постоји потреба (или интересовање пољопривредника), а сваке године се издвајају средства за ове намене, појављују се негативни ефекти по ефикасност субвенција. Негативни ефекти су директна последица погрешне алокације средстава, због тога што се новац усмерава у подстицаје за којима (можда) нема интереса, док се други подстицаји суочавају са недостатком средстава јер је интересовање велико.

- За реализацију захтева из групе подстицаја намењених куповини контролних маркица би требало размотрити и могућност додатне едукације пољопривредника. Можда интересовање постоји, али они немају довољно знања о начинима подношења захтева, задовољењу услова као и о самим карактеристикама контролних маркица.
- У 2017. години забележен је драстичан раст броја реализованих захтева (116 захтева), од чега је највећи број у групи субвенционисања набавке опреме. Овако висок број реализованих захтева кореспондира висини опредељених средстава из републичког буџета, која је у 2017. години забележила веома високу вредност у поређењу са осталим годинама.

с) Регреси за премије осигурања за усеве, плодове, вишегодишње засаде, расаднике и животиње (подгрупа 3)

Регреси за премије осигурања за усеве, плодове, вишегодишње засаде, расаднике и животиње се другачије називају и подстицајима за управљање ризицима. До 2016. године су били део директних плаћања, а након тога су издвојени у посебну категорију у оквиру подстицаја за прераду и маркетинг пољопривредно-прехрамбених производа, подгрупа 2. Висина редовних средстава која су опредељена из републичког буџета, а расподељена у оквиру Уредбе о расподели подстицаја, приказана је графиконом 4.3.6.

Графикон 4.3.6 Регреси за премије осигурања за усеве, плодове, вишегодишње засаде, расаднике и животиње у периоду од 2013. до 2019. године (у милионима динара)

Извор: Уредбе о расподели подстицаја у пољопривреди и руралном развоју у периоду од 2013. до 2019. године, приступљено на интернет презентацији Министарства пољопривреде, шумарства и водопривреде 20.01.2021. године

Укупан износ редовних средстава који је до краја 2019. године био опредељен републичким буџетом је износио 1,6 милијарди динара, при чему је најнижа вредност била у 2018. години када је само 150 милиона динара било издвојено за послове управљања ризицима. Како је

пољопривредна делатност условљена временским неприликама, њихово осигурање им даје додатну сигурност у производњи.

Осим што је основни услов регистрација у Регистру пољопривредних газдинстава, додатно се намеће услов да корисник ових подстицаја једино може бити пољопривредник који је своју производњу (усеве или засаде) осигурао код осигуравајућег друштва. Максимални износ средстава који се може наменити по једном пољопривредном газдинству јесте 2,5 милиона динара на годишњем нивоу и подразумева све облике подстицаја (за ратарску производњу, повртарство, воћарске културе и хмељ, расаднике и вишегодишње засаде, осигурање животиња).

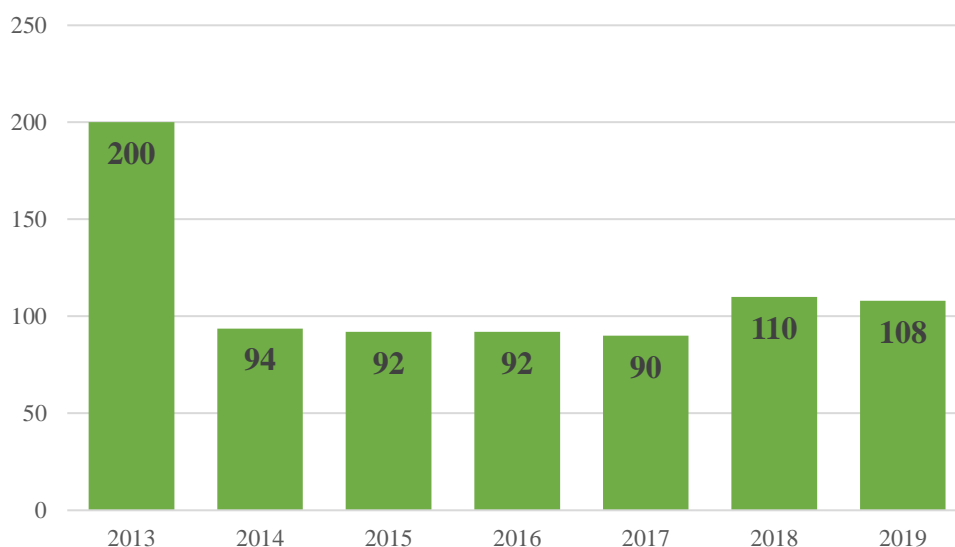
4.3.2 Подстицаји за очување и унапређење животне средине и природних ресурса

Један од најзначајнијих проблема са којима се суочавају готово све националне економије јесте постизање што виших стопа привредног раста уз очување природних ресурса и животне средине. Концепт одрживог развоја је интегрисан у готово све стратегије привредног развоја, не само земаља у развоју, већ и оних који припадају групи земаља са високим дохотком по глави становника.

Мере аграрне политике уважавају елементе из Стратегије пољопривреде и руралног развоја за период од 2014. до 2024. године, па један део новчаних средстава из буџета може бити опредељен и за очување животне средине. Како је пољопривреда делатност која је високо зависна од расположивих природних ресурса, њихово очување је у интересу свих учесника у ланцу производње пољопривредно-прехранбених производа.

а) Подстицаји за органску производњу (подгрупа 1)

Органска производња је данас веома важан облик пољопривредне производње. На тржишту су све више тражени производи органског порекла, те се неретко у пракси може чути настојање пољопривредника да пређу са традиционалног на органски начин производње. Ипак, пут од традиционалне до органске производње није кратак нити једноставан, захтева и значајна финансијска средства, али и знање о правилном начину организовања производње. Сходно врсти пољопривредне производње, разликују се субвенције за биљну органску производњу и биљну сточарску производњу. У наставку ће графиконом 4.3.7. бити приказано кретање износа редовних средстава која се расподељују *Уредбом*.

Графикон 4.3.7 Подстицаји за органску производњу у периоду од 2013. до 2019. године, (у милионима динара)

Извор: Уредбе у периоду од 2013. до 2019. године, приступљено на интернет презентацији Министарства пољопривреде, шумарства и водопривреде 20.01.2021. године

На самом почетку посматраног периода, 200 милиона динара је било одређено за реализацију подстицаја којима би се побољшала органска пољопривредна производња. У годинама које следе, одређени износи су били знатно нижи, али и стабилни.

Подстицаји за органску производњу се могу одобрити по хектару земљишта које се налази под биљном органском производњом, уз услов да пољопривредник истовремено не може да оствари и подстицаје предвиђене директним плаћањима (за исту парцелу, исту површину или усеv). Такође, подстицаји за органску производњу се могу одобрити и по литри органског млека (крављег, козјег или овчијег) уз исти услов да пољопривредник не може да оствари и подстицаје предвиђене директним плаћањима кроз „класичне“ премије за млеко.

Правилник о коришћењу подстицаја за органску производњу ближе одређује критеријуме којих се пољопривредници придржавају приликом конкурисања, али и врсте биљне и сточарске производње које су „покривене“ овим програмом подстицаја. Може се рећи да субвенције из подгрупе 1 јесу најсличније директним плаћањима (премије за млеко, подстицаји за биљну производњу, подстицаји за сточарство) уз круцијалну разлику – директна плаћања се односе на традиционалну производњу, док се подстицаји за органску производњу искључиво односе на овај тип производње.

Табела 4.3.3 Број реализованих захтева за подстицаје за органску производњу у периоду од 2015. до 2019. године

	2015.	2016.	2017.	2018.	2019.
Органска производња - укупно	35	55	112	319	559

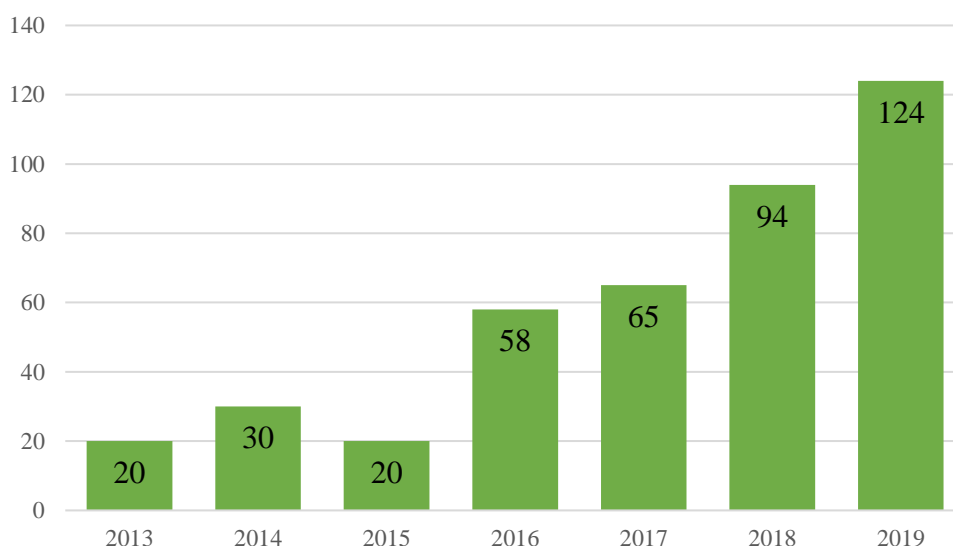
Извор: Информатор о раду Управе за аграрна плаћања од 30.11.2020. године

Пораст броја реализованих захтева у 2018. и 2019. години упућује на раст интересовања пољопривредника за остваривањем права на ове подстицаје. Са друге стране, бројеви се могу тумачити и кроз призму задовољавања критеријума за остварење права на подстицаје – са

протоком времена се и пољопривредници више усавршавају у области органске производње, те су извесније и њихове шансе за добијање бесповратних новчаних средстава.

b) Подстицаји за чување биљних и животињских генетичких ресурса (подгрупа 2)

Подгрупа 2 има специфичну намену. Очување биљних и животињских генетичких ресурса подразумева очување генетичког материјала биљака и животиња у њиховим природним стаништима или на пољопривредним газдинствима, ради несметаног обављања пољопривредне производње и у будућности. Детаљније информације о карактеристикама појмова биљних и животињских ресурса могу се пронаћи у Правилнику о подстицајима за очување биљних генетичких ресурса („Службени гласник РС“, број 85/13), Правилнику о подстицајима за очување животињских генетичких ресурса („Службени гласник РС“, број 83/2013, 35/2015 и 28/2016), као и у Правилнику о подстицају за очување животињских генетичких ресурса у банци гена („Сл. гласник РС“, број 110/2017). Графикон 4.3.9 представља графички приказ кретања износа редовних средстава која су одређена из буџета за подстицаје из подгрупе 2.

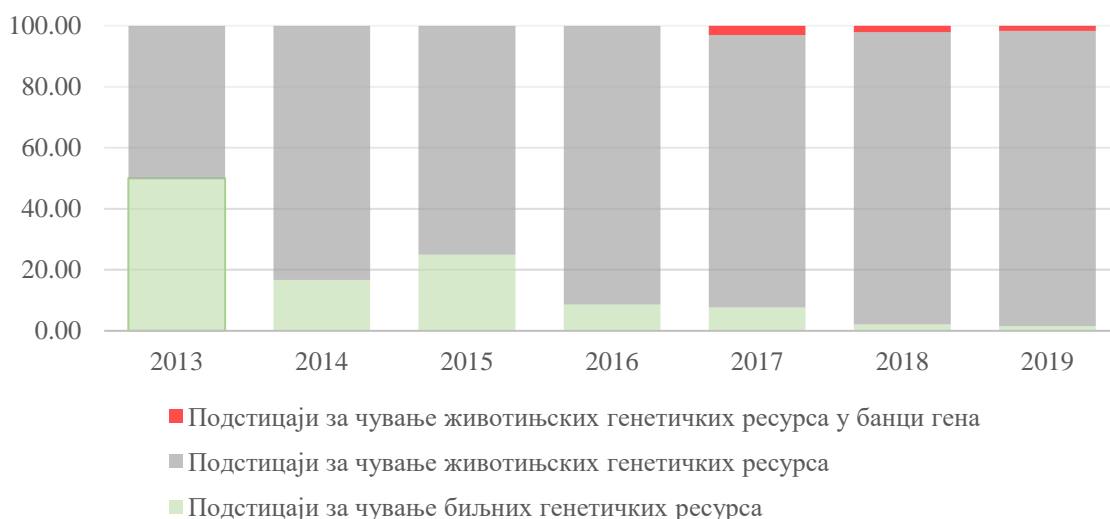

Графикон 4.3.8 Подстицаји за чување биљних и животињских генетичких ресурса у периоду од 2013. до 2019. године (у милионима динара)

Извор: Уредбе у периоду од 2013. до 2019. године, приступљено на интернет презентацији Министарства пољопривреде, шумарства и водопривреде 20.01.2021. године

За потребе чувања биљних и животињских ресурса је од 2013. године издвојено укупно 411 милиона динара. При том, од 2015. године се уочава јасна тенденција раста одређених средстава, који су скоро 6 пута били виши у 2019. години, него на почетку периода.

Чување животињских генетичких ресурса у банци гена је мера која је почела да се имплементира од 2017. године, што указује да у структури подстицаја у периоду од 2013. до 2017. године постоје само два облика – подстицаји намењени чувању биљних генетичких ресурса и подстицаји намењени чувању животињских генетичких ресурса. Структура подстицаја подгрупе 2 приказана је графиконом 4.3.10.

Графикон 4.3.9 Структура подстицаја за чување биљних и животињских генетичких ресурса у периоду од 2013. до 2019. године, у %

Извор: Уредбе у периоду од 2013. до 2019. године, приступљено на интернет презентацији Министарства пољопривреде, шумарства и водопривреде 20.01.2021. године

Доминантно учешће подстицаја за чување животињских генетичких ресурса је постојало свих седам година у посматраном периоду. Последњих година је забележено приметно смањивање средстава за чување биљних генетичких ресурса, што је за последицу имало и смањење у структури подгрупе 2. Ипак, индикатор о броју реализованих захтева најбоље указује на ефикасност рада административног органа (у овом случају је то Управа за аграрна плаћања), као и на могућности (па и способности) пољопривредника да поднесу захтев за остваривање права на овај облик подстицаја.

Табела 4.3.4 Број реализованих захтева за подстицаје за чување биљних и животињских генетичких ресурса у периоду од 2015. до 2019. године

	2015.	2016.	2017.	2018.	2019.
Подстицаји за чување биљних и животињских генетичких ресурса	142	306	467	599	236
Подстицаји за чување биљних генетичких ресурса	1	1	1	0	1
Подстицаји за чување животињских генетичких ресурса	141	305	466	599	235
Подстицаји за чување животињских генетичких ресурса у банци гена	/	/	0	0	0

Извор: Информатор о раду Управе за аграрна плаћања од 30.11.2020. године

Број реализованих захтева за подстицаје за чување биљних и животињских генетичких ресурса не прати истовремено и висину средстава која су опредељена из републичког буџета. Штавише, постоје значајне осцилације сваке године, при чему је највећи број био реализован у 2018. години. Ипак, овде је важно истаћи следећи закључак:

- Подстицаји за чување животињских ресурса у банци гена су усвојени као подстицајна мера у 2017. години. Ипак, до данас није реализован ниједан захтев којим се остварује право на коришћење ове врсте подстицаја. До сада је опредељено 6 милиона динара у

ове сврхе, а ниједан динар није пласиран у пољопривреду. Иако износ од 6 милиона динара наспрам других подстицаја може изгледати занемарљиво мало, ипак није пожељно да се годинама опредељују средства која практично немају намену. Заробљена су, а резултата по унапређење пољопривредне производње нема. Реалокација средстава је најпожељнија мера у оваквим ситуацијама, уколико се заиста покаже да пољопривредници нису заинтересовани за ове подстицаје. У супротном, опредељивање редовних средстава за подстицаје без ефекта може бити одраз одсуства комуникације и сарадње са пољопривредницима, односно неуважавање њихових потреба.

с) Подстицаји агро-еколошким мерама, доброј пољопривредној пракси и другим политикама заштите животне средине (подгрупа 3)

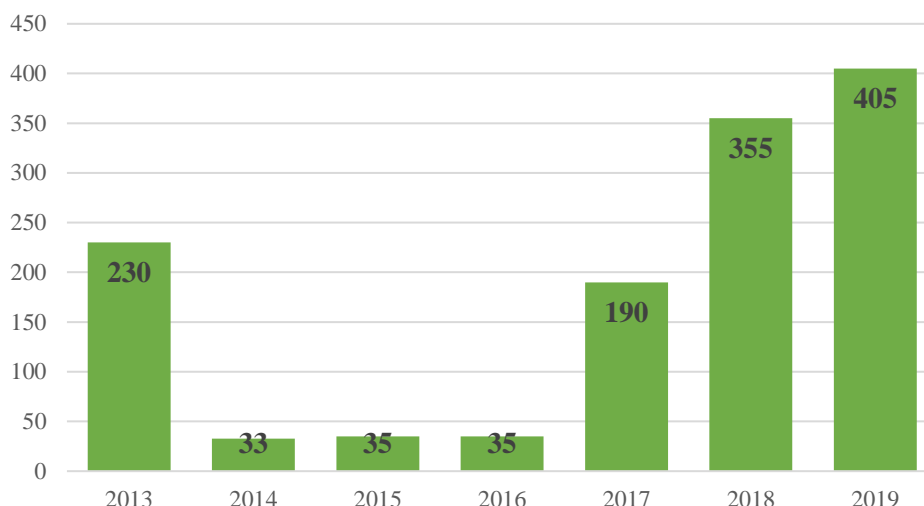
Трећа подгрупа је специфични су по томе што се о њима мало зна, јер су се појавили само једном, и то у 2017. години. Износ редовних средстава опредељених за ову подгрупу је био 8 милиона динара. Управа за аграрна плаћања је објавила податак о томе да ниједан захтев није био реализован током 2017. године, што упућује на закључак да ниједан динар опредељених средстава није био пласиран у пољопривреду.

4.3.3 Подстицаји за диверсификацију дохотка и унапређење квалитета живота у руралним срединама

Диверсификација дохотка за сваку особу, без обзира на образовање и запослење, омогућава остваривање прихода од зарада по више различитих основа. Прецизније, обављањем више сродних (па и различитих) послова, могуће је зарадити новчана средства и избећи високу зависност од само једног посла. Посматрано кроз призму пољопривредника, диверсификација дохотка се може остварити и производњом различитих врста пољопривредно-прехранбених производа, који не морају бити међусобно условљени. У случају временске непогоде (суше или града), пољопривредник ће по једном основу остварити ниже приходе. Ипак, организовањем производње отпорнијих сорта или узгајањем других врста стоке, могуће је надоместити недостатак прихода у таквим ситуацијама. Такође, један од начина за смањење могућих последица временских неприлика јесте и осигурање производа, односно производње (Кочовић и др, 2016).

Политиком подстицаја су предвиђена новчана средства као помоћ становништву (а пре свега пољопривредницима) у руралним подручјима. Циљ јесте унапређење животног стандарда становништва ових подручја, које се може постићи на различите начине. Приливом новчаних средстава кроз субвенционисање, стимулише се останак људи у сеоским срединама, подстиче се економска активност, развија се квалитетнија инфраструктура ради боље повезаности са градовима. Иако сеоске средине у Србији и данас одликује мноштво проблема, ипак је присутан тренд осавремењивања ових насеља, ради изједначавања могућности становника који у њима живе са становницима урбаних насеља.

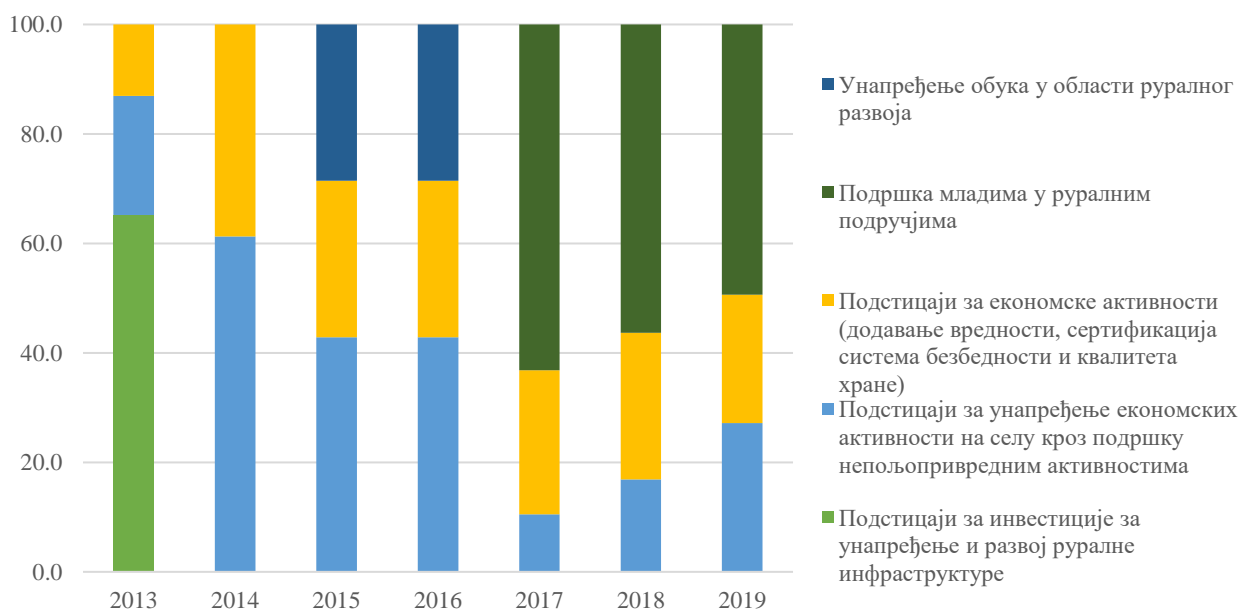
Законом о подстицајима пољопривреди и руралном развоју су предвиђени подстицаји који се могу употребити у сврху диверсификације дохотка пољопривредника. Уједно, кроз развој инфраструктуре у руралним подручјима, кроз подстицање непољопривредних активности, као и кроз мотивисање младих за останак на пољопривредним газдинствима, требало би да се постигне равномернији регионални развој, односно смањење регионалних неједнакости. Ова група подстицаја је до 2017. године носила назив „Подстицаји на унапређење руралне економије“. Као што је случај са другим врстама подстицаја, и за ову групу се средства опредељују на годишњем нивоу. Разликују се редовна средства и неизмирене обавезе из претходне године, а износи се дефинишу Уредбом. Висина редовних средстава опредељених из годишњег буџета Републике Србије на годишњем нивоу је дата графиком 4.3.10.

Графикон 4.3.10 Подстицаји за диверсификацију дохотка и унапређење квалитета живота у руралним срединама у периоду од 2013. до 2019. године (у милионима динара)

Извор: Уредбе у периоду од 2013. до 2019. године, приступљено на интернет презентацији Министарства пољопривреде, шумарства и водопривреде 20.01.2021. године

Од 2017. године присутан је тренд раста износа која се расподељују за подстицање руралне економије. Уредбама је опредељено укупно 1,3 милијарде динара из републичког буџета, а у надлежности Управе за аграрна плаћања је планирање потребних износа средстава и њихова реализација. Индикатор који указује на структуру ових подстицаја је важан управо са аспекта анализе тренда раста опредељених износа, а приказан је графиконом 4.3.11.

Графикон 4.3.11 Структура подстицаја за диверсификацију дохотка и унапређење квалитета живота у руралним срединама у периоду од 2013. до 2019. године, у %

Извор: Уредбе у периоду од 2013. до 2019. године, приступљено на интернет презентацији Министарства пољопривреде, шумарства и водопривреде 20.01.2021. године

Структура подстицаја је посебно важан показатељ у анализи досадашње аграрне политике која је вођена са циљем унапређења дохотка пољопривредника и положаја руралног становништва. Како је ова група мера била усмерена само на остваривање таквих циљева, висина и структура опредељених средстава указују на могућности пласирања средстава пољопривредницима. Осим што је ова група подстицаја променила назив у 2017. години, приметне су и изразите промене у структури – било да је реч о самим мерама или о њиховим вредностима. Графикон 4.20. указује на потпуно другачију структуру у 2013. години у поређењу са 2019. годином. Наиме, на почетку посматраног периода, више од 60% редовних средстава је било опредељено за инвестиције које су требале да унапреде руралну инфраструктуру. Међутим, већ од наредне године, ова врста подстицаја је била укинута, јер се прегледом релевантних докумената није наишло на њено поновно појављивање. Током 2015. и 2016. године, средства су била опредељивана за унапређење обука у области руралног развоја, које су такође од 2017. године у таквом облику укинута. Образложење се може наћи у чињеници да постоји посебна група подстицаја за унапређење система креирања и преноса знања, што указује на могућност реалокације средстава у ову групу.

Као што је у неколико наврата до сада истакнуто, подршка младим пољопривредницима је посебно важна у оквиру политике одрживог руралног развоја. Креатори аграрне политике су препознали значај њиховог субвенционисања, па се од 2017. године велики износи издвајају за ове намене. Подршка младим пољопривредницима постаје доминантна, са учешћем од скоро 50% у 2019. години. Делимично, константан раст подстицаја за диверсификацију дохотка и унапређење квалитета живота у руралним срединама може бити објашњен и имплементацијом подршке младим пољопривредницима, уз повећање буџетских средстава која се опредељују за ову сврху.

Број реализованих захтева према подацима Управе за аграрна плаћања је приказан табелом 4.3.5.

Табела 4.3.5 Број реализованих захтева за подстицаје за диверсификацију дохотка и унапређење квалитета живота у руралним подручјима у периоду од 2015. до 2019. године

	2015.	2016.	2017.	2018.	2019.
Подстицаји за диверсификацију дохотка и унапређење квалитета живота у руралним подручјима	65	82	789	645	93
Подстицаји за унапређење економских активности на селу кроз подршку непољопривредним активностима	0	0	0	0	19
Подстицаји за економске активности (додавање вредности, сертификација система безбедности и квалитета хране)	65	82	123	159	74
Подршка младима у руралним подручјима	/	/	666	486	0
Унапређење обука у области руралног развоја	0	0	/	/	/

Извор: Информатор о раду Управе за аграрна плаћања од 30.11.2020. године

Индикатор броја реализованих захтева указује на значај и интересовање пољопривредника за поједине облике подстицаја. Ипак, ретко се дешава да показује правилност у кретању, што је случај и са подстицајима за диверсификацију дохотка. У 2017. и 2018. години се у поређењу са другим годинама, јавља знатно висок број реализованих захтева, као последица изразито високог броја реализованих захтева у групи подршке младима у руралним подручјима. Занимљивост је то што након ових бројева забележених одобрених и реализованих средстава, у 2019. години не постоји ниједан захтев реализован по овом основу. У овом случају се јавља неопходност дубље анализе, пре свега са представницима Управе за аграрна плаћања, како би се установили узроци пада. С обзиром да се у јавности отворено говори о значају подршке

младим пољопривредницима, проблем у нереализовању захтева (уз значајна средства која су опредељена у буџету, а дефинисана Уредбом), указује или на проблеме у спровођењу конкурса и обради захтева, или млади пољопривредници немају способности да испуне све критеријуме који су дефинисани Правилником ("Сл. гласник РС", бр. 46/2018, 50/2018, 35/2019 и 78/2019).

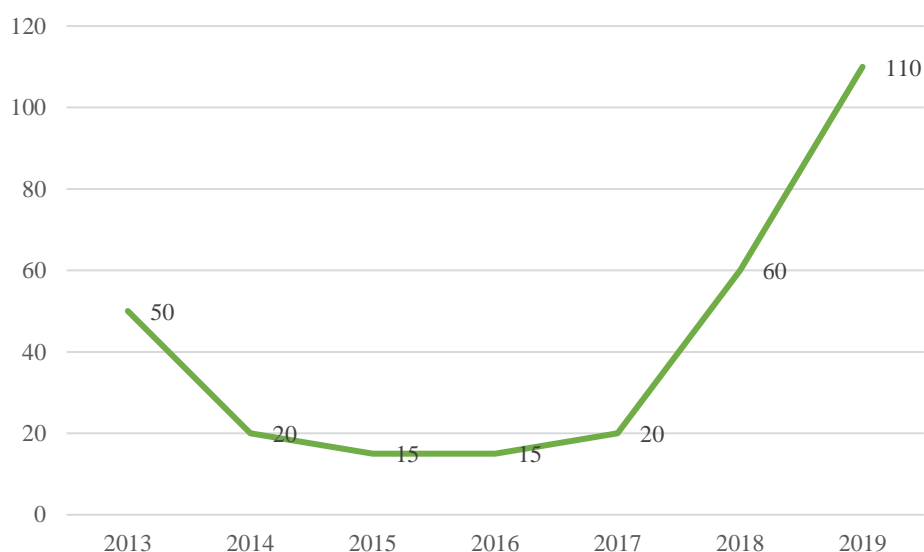
У наредним пасусима биће дат кратак осврт на кретање висине редовних буџетских средстава за пет облика подстицаја из ове категорије.

a) Подстицаји за инвестиције за унапређење и развој руралне инфраструктуре

Ова група подстицаја постојала је само у 2013. години, односно била је дефинисана Уредбом о расподели подстицаја пољопривреди и руралном развоју. Опредељена редовна средства су износила 150 милиона динара. Ипак, већ од наредне године се она више нису имплементирала у овом облику. Право на њихово коришћење су имале једино јединице локалне самоуправе.

b) Подстицаји за унапређење економских активности на селу кроз подршку непољопривредним активностима

Живот на селу не подразумева искључиво бављење пољопривредом. Напротив, постоје бројне делатности које се могу развити и ван пољопривреде, почев од различитих занатских послова, преко изградње складишта и хладњача које се могу искористити за изнајмљивање предузећима која немају сопствене објекте, производња непрехрамбених производа и друго. У Србији је последњих година примећен тренд измештања великих производних или услужних објеката ван градских средина, што указује и на раст могућности за запошљавање становника који живе у руралним срединама близу индустријских центара.

Графикон 4.3.12 Подстицаји за унапређење економских активности на селу кроз подршку непољопривредним активностима у периоду од 2013. до 2019. године (у милионима динара)

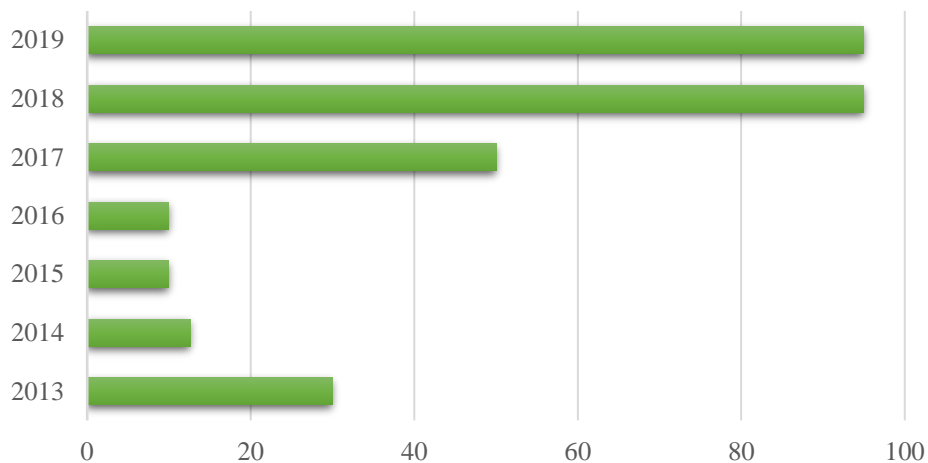
Извор: Уредбе у периоду од 2013. до 2019. године, приступљено на интернет презентацији Министарства пољопривреде, шумарства и водопривреде 20.01.2021. године

Иако је укупно било опредељено 290 милиона динара за подстицање развоја непољопривредних активности у руралним подручјима, тек је 2019. године било реализовано 19 захтева. Један од узрока може бити и износ планираних средстава од стране Управе за аграрна плаћања који се креира сходно бројним расположивим информацијама. Уколико су одступања присутна, потребно је размотрити реалокацију средстава. Ипак, са аспекта привредног развоја и циљева у стратешким документима, унапређење интензитета

економских активности у руралним срединама може имати вишеструке позитивне ефекте на читаво друштво и економију, те би стога требало осмислити стратегију којом би се ова врста подстицаја више приближила потенцијалним корисницима.

с) Подстицаји за додавање вредности пољопривредним производима, увођење сертификације система безбедности и квалитета хране, органских производа и производа са ознаком географског порекла

Добијање сертификата за пољопривредне производе јесте веома важно са аспекта прехранбене сигурности, јер стандардизација указује на поштовање свих прописа о квалитету и исправности производа. Облици сертификације за које се може остварити право на подстицаје дефинисани су одговарајућим документима.

Графикон 4.3.13 Подстицаји за додавање вредности и сертификацију пољопривредних производа у периоду од 2013. до 2019. године (у милионима динара)

Извор: Уредбе у периоду од 2013. до 2019. године, приступљено на интернет презентацији Министарства пољопривреде, шумарства и водопривреде 20.01.2021. године

Графиконом 4.3.13. се примећује тренд раста издвајања редовних средстава из буџета ради унапређења пољопривредне производње кроз сертификацију производа. Оваква активност није значајна само са аспекта националног тржишта, већ и међународног, јер поседовање сертификата указује на здравствену безбедност и исправност производа. Осим тога, конкурентска предност се може остварити уколико се покаже да један пољопривредни производ по својим особеностима у потпуности може добити ознаку географског порекла. Управа за аграрна плаћања је објавила да је у 2019. години реализовала 74 захтева, што је мање него у претходне две године.

д) Подршка младима у руралним подручјима

Младим пољопривредником се сматра особа која има најмање 18 година, а највише 40. Подршка се може добити уколико је пунолетно лице носилац пољопривредног газдинства и има активан статус у Регистру пољопривредних газдинстава. Субвенције се остварују за примарну биљну и сточарску производњу која се обавља на газдинствима у власништву младих пољопривредника. Максимална висина подршке износи 1,5 милиона динара.

е) Унапређење обука у области руралног развоја

Подстицаји за унапређење обука у области руралног развоја били су предвиђени мерама аграрне политике за 2015. и 2016. годину. Уредбама било је предвиђено по 10 милиона динара који су се могли искористити у ове сврхе. Међутим, подаци Управе за аграрна плаћања указују да у овим годинама није било реализованих подстицаја, што упућује на закључак да су средства за ову намену реалоцирана у групу подстицаја (детаљније у поглављу 4.3.5) сличних намена.

4.3.4 Подстицаји за припрему и спровођење локалних стратегија за рурални развој

Локалне стратегије за рурални развој су подједнако важне као и јединствена национална стратегија. Имају за циљ да обезбеде више стопе економског раста оних руралних средина које су дуги низ година биле запостављане, а поседују природне ресурсе и потенцијале за различите облике привређивања. Држава је определила на годишњем нивоу одређени износ средства којима се стимулише, али и олакшава припрема и спровођење локалних стратегија за рурални развој. Ипак, умногоме се овај облик подстицаја разликује од осталих. Најпре, право на остваривање подстицаја имају само правна лица која су регистрована као *Партнерство за територијални рурални развој и припрему локалних стратегија*. Партнерство заправо представља правно удружење грађана (представника јавног, приватног и цивилног сектора), а који су основани са циљем припреме и спровођења локалних стратегија за рурални развој (Водич за оснивање партнерства за територијални рурални развој и припрему ЛСРР, 2020). Партнерство се формално региструје у Агенцији за привредне регистре, а да би остварило право на подстицаје мора имати измирена сва дуговања и обавезе према надлежном министарству, посебно када је реч о обавезама по основу ранијих подстицаја или кредита.

Максималан износ субвенције које Управа за аграрна плаћања може да одобри Партнерству по основу припрема локалних стратегија руралног развоја износи 800.000 динара, док максималан износ средстава који може бити одобрен за спровођење локалних стратегија руралног развоја износи 600.000 динара. Документи који су од изузетне важности за ову врсту специфичних подстицаја јесу Правилник о подстицајима за подршку програмима који се односе на припрему и спровођење локалних стратегија руралног развоја („Сл. гласник РС“, број 3/2019), као и Водич за оснивање партнерства за територијални рурални развој и припрему ЛСРР (2020.), које је издало Министарство пољопривреде, шумарства и водопривреде.

Ова мера политике субвенционисања руралног развоја се први пут појавила у Уредби у 2017. години. Износ који је опредељен за редовна средства је износио 10 милиона динара, од чега је 6 милиона било намењено активностима припреме стратегија руралних развоја, а 4 милиона спровођењу тих стратегија. У 2018. години је било опредељено знатно више средстава (25 милиона) и то искључиво у циљу подстицања активности на припреми стратегија руралних развоја. У 2019. години, од укупно одобрених 35 милиона динара, на активности припреме ЛСРР је опредељено 34 милиона динара, а само милион динара за активности на спровођењу стратегија.

Према Информатору о раду Управе за аграрна плаћања (2020) у 2017. и 2018. години није било реализованих захтева за ову врсту подстицаја. У 2019. години су реализована четири захтева за подстицаје припреми локалних стратегија руралног развоја.

4.3.5 Подстицаји за унапређење система креирања и преноса знања

Подстицаји за подршку саветодавним и стручним пословима у пољопривреди јесте првобитан назив ове врсте подстицаја која је преименована 2017. године. Према Закону могу се поделити у два облика подстицаја.

Потреба за саветима и дисеминацијом релевантних резултата значајна је за све пољопривредне произвођаче, било да су они регистровани као правна или физичка лица. У глави 3. ове докторске дисертације било је речи о институцијама и научноистраживачким организацијама чији рад може значајно да унапреди квалитет производње и пословања пољопривредника.

Табела 4.3.6 приказује износе редовних средстава који се стављају на располагање из републичког буџета, а за намене пружања подршке систему креирања и дисеминације знања, а према *Уредбама*. Важно је напоменути да подршку за развој техничко-технолошких, примењених, развојних и иновативних пројеката могу остварити само она правна лица која су регистрована као научноистраживачке организације, односно акредитовани институти или факултети.

Табела 4.3.6 Подстицаји за унапређење система креирања и преноса знања у периоду од 2016. до 2019. године (у милионима динара)

	2016.	2017.	2018.	2019.
Подстицаји за унапређење система креирања и преноса знања	347,7	400,0	380,0	387,0
Развој техничко-технолошких, примењених, развојних и иновативних пројеката у пољопривреди и руралном развоју	/	60,0	40,0	40,0
Подршка пружању савета и информација пољопривредним произвођачима, удружењима, задругама и другим правним лицима у пољопривреди	/	340,0	340,0	347,0

Извор: Уредбе о расподели подстицаја у пољопривреди и руралном развоју у периоду од 2013. до 2019. године, приступљено на интернет презентацији Министарства пољопривреде, шумарства и водопривреде 20.01.2021. године

Износ годишњих средстава која се опредељују за подстицаје за унапређење система креирања и преноса знања у посматраном периоду од четири године су показала релативну стабилност, односно није било значајних осцилација. За ове намене је укупно издвојено око 1,5 милијарди динара. У структури подстицаја су доминантна средства којима се подстиче саветовање и информисање пољопривредних произвођача, удружења и других заинтересованих правних лица у пољопривредној делатности. За ову сврху се издваја готово 7 пута више средстава у поређењу са износом подстицаја који су намењени развоју техничко-технолошких, примењених, развојних и иновативних пројеката.

Табела 4.3.7 Број реализованих захтева за подстицаје за унапређење система креирања и преноса знања у периоду од 2016. до 2019. године

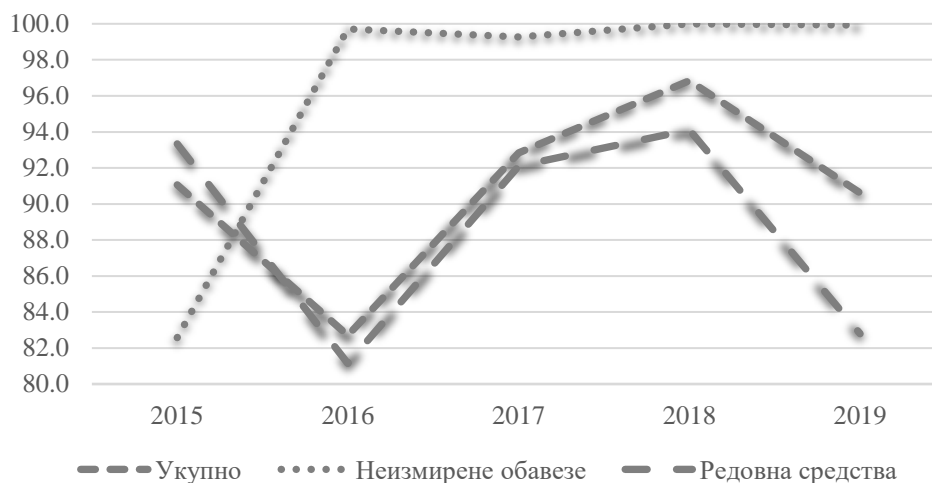
	2016.	2017.	2018.	2019.
Подстицаји за унапређење система креирања и преноса знања	94	128	99	152
Развој техничко-технолошких, примењених, развојних и иновативних пројеката у пољопривреди и руралном развоју	/	32	7	32
Подршка пружању савета и информација пољопривредним произвођачима, удружењима, задругама и другим правним лицима у пољопривреди	/	96	92	120

Извор: Информатор о раду Управе за аграрна плаћања од 30.11.2020. године

Подаци Управе за аграрна плаћања говоре о значајном интересовању пољопривредника и научноистраживачких организација за финансијску подршку саветодавном и научноистраживачком раду. Од 2016. године, реализовано је укупно 473 захтева, од чега највише у 2019. години. Уколико се посматрају засебно, више од 70% захтева се односи на реализацију подстицаја за пружање савета и информација.

4.3.6 Управа за аграрна плаћања – планиране и реализоване мере руралног развоја

Ради потпуне анализе досадашње политике субвенционисања руралног развоја, потребно је сагледати однос између планираних и реализованих средстава у групи подстицаја који су првенствено намењени унапређењу квалитета живота у руралним подручјима, односно развоју руралне економије. У поглављу 4.2.5. је било речи о начину на који Управа за аграрна плаћања планира средстава за различите врсте подстицаја, те је у наставку дат преглед степена реализације подстицаја који припадају групи мера руралног развоју.

Графикон 4.3.14 Степен реализације подстицаја у пољопривреди и руралном развоју – Мере руралном развоју, у %

Извор: Калкулација аутора сходно подацима Управе за аграрна плаћања, Информатор о раду од 30.11.2020. године

Укупна планирана, па и реализована средства, састоје се од збира редовних средстава (која су предвиђена за одобравање нових захтева) и средстава за неизмирене обавезе (која су намењена за захтеве из претходне године). Ефикасна политика субвенционисања подразумева висок проценат реализације средстава, што указује на адекватност приликом планирања износа по

врстама подстицаја уз уважавање реалног стања и потреба на тржишту. У периоду од 2015. до 2019. године просечан степен реализације подстицаја за рурални развој, укупно посматрано, износио је 91%. При том, просечан степен реализације редовних средстава био је 87%, док је просечан степен реализације неизмирених обавеза био прилично висок и износио 96%. Сходно просечним износима степена реализације, може се рећи да су мере подстицаја руралном развоју биле прилично добро испланиране. Ипак, више од 10% планираних редовних средстава је остало неискоришћено, што захтева додатну пажњу креатора аграрне политике, а посебно оних који су задужени за објективно и стручно сагледавање стварних потреба за овом врстом подстицаја. Сваки динар неискоришћених средстава представља пропуштену шансу за његово инвестирање у оне подстицаје за којима постоји велико интересовање и који би остварили позитивне ефекте на пољопривредну производњу и рурални развој.

Табела 4.3.8. представља податке о степену реализације појединачних врста подстицаја за рурални развој. У просеку, највиши степен реализације редовних средстава забележен је у групи *подстицаја за унапређење система креирања и преноса знања* (95,2%), док је најнижи степен реализације забележен у групи *подстицаја за диверсификацију дохотка и унапређењу квалитета живота у руралним срединама* (само 58%). Посматрајући микро податке о висини реализације подстицаја, израчунати проценти указују на потенцијалне проблеме у политици субвенционисања. Тако на низак проценат реализације подстицаја за диверсификацију дохотка и унапређењу квалитета живота у руралним срединама утиче пре свега веома низак ниво реализованих редовних средстава у групи подстицаја намењених додавању вредности пољопривредним производима (просечно 56,5%) као и подстицаја унапређењу непољопривредних делатности у руралним подручјима (просечно 5,9%). Иако је за унапређење квалитета живота у руралним срединама кроз подстицање непољопривредних делатности током свих година био планиран један део редовних средстава, први пут су исплаћена 2019. године, што је за последицу имало низак просечан степен реализације.

Још једна група подстицаја која је специфична првенствено због критеријума за коришћење, а затим и због намене, јесу подстицаји за припрему и спровођење локалних стратегија руралног развоја. Како се она једино могу одобрити правним лицима која су регистрована као удружење, односно тзв. Партнерство, само је у 2019. години реализовано 15,5% планираних средстава, и то искључиво за активности на припреми локалних стратегија руралног развоја, док ниједан динар средстава није реализован у циљу њиховог спровођења. Како су субвенције јавна средства која се одобравају из буџета са циљем развоја различитих делатности, евалуација њихових ефеката је најважнији корак у њиховом планирању и анализи, јер никако не може бити ефикасно планирати средства, без њихове реализације. Још мање је пожељно субвенционисање делатности, без позитивних ефеката по њен развој. Графикон 4.24. приказује степен реализације редовних средстава по појединачним врстама мера за унапређење руралног развоја, по годинама.

Посматрано у апсолутним износима, од 2015. године је реализовано око 25 милијарди динара за подстицаје руралном развоју. Највише новчаних средстава (14 милијарди динара) је издвојено за инвестиције у пољопривреди за унапређење конкурентности и достизање стандарда квалитета, што чини нешто више од 55% укупно реализованих редовних средстава за пољопривреднике – правна и физичка лица. Како се у последње време све више говори о подстицајима за младе пољопривреднике (како у медијима, тако и у научним круговима), важно је истаћи да је у ове сврхе исплаћено скоро милијарду динара (од 2017. године када је усвојена ова мера руралног развоја). Табела А4.2. представља детаљан приказ планираних и реализованих средстава Управе за аграрна плаћања за период од 2015. до 2019. године, у апсолутним износима.

За потребе предмета анализе ове докторске дисертације, потребно је споменути *Извештај о сврсисходности пословања „Подстицаји мерама руралном развоју“* који је објавила

Државна ревизорска институција, децембра 2020. године. Налази до којих је дошла ова институција, утемељени на анализи доступних секундарних података који су добијени од стране Министарства пољопривреде, шумарства и водопривреде, као и Управе за аграрна плаћања, могу се користити и као подршка налазима изнетим у поглављима о евалуацији ефеката субвенција у пољопривреди у овој докторској дисертацији. Један од круцијалних налаза указује на потребу усвајања докумената који садрже мерљиве циљеве како би се ефекти подстицаја у руралном развоју могли измерити, али и на потребу обезбеђивања јавно доступних и транспарентних података о начину коришћења одобрених средстава усмерених према корисницима.

Табела 4.3.8 Индикатор степена реализације подстицаја у пољопривреди и руралном развоју – Мере руралног развоја, у %

	2015.	2016.	2017.	2018.	2019.
1. Инвестиције у пољопривреди за унапређење конкурентности и достизање стандарда квалитета	94,09	99,63	92,68	94,22	82,86
<i>(а) Инвестиције у физичку имовину пољопривредног газдинства</i>	94,78	99,99	93,78	93,40	81,44
Подстицање подизања нових вишегодишњих засада воћњака, винове лозе и хмеља	72,36	99,98	99,64	99,95	98,34
Подршка за унапређење примарне пољопривредне производње	98,66	99,99	93,51	91,50	79,84
<i>(б) Инвестиције у прераду пољопривредних производа и маркетинг</i>	84,79	96,08	69,07	43,16	81,83
Подршка унапређењу квалитета вина и ракије	31,12	3,03	5,05	9,84	5,40
Контролне маркице за пољопривредне прехранбене производе и вино	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Набавка опреме у сектору меса, млека, воћа, поврћа и грожђа	85,67	97,65	69,63	45,66	81,25
<i>(в) регреси за премију осигурања за усеве, плодове, вишегодишње засаде, расаднике и животиње</i>	/	99,69	99,73	99,71	93,75
2. Подстицаји за очување и унапређење животне средине и природних ресурса	91,56	87,86	88,14	84,70	55,39
<i>(а) за органску производњу</i>	99,98	93,76	97,87	87,68	77,26
<i>(б) за чување биљних и животињских генетичких ресурса</i>	76,67	81,82	80,78	82,43	42,82
<i>(в) подршка агро-еколошким мерама, доброј пољопривредној пракси и другим политикама заштите и очувања животне средине</i>	/	/	0,00	/	/
3. Подстицаји за диверификацију дохотка и унапређење квалитета живота у руралним подручјима	34,53	39,90	85,56	96,17	33,28

<i>(а) инвестиције за унапређење и развој руралне инфраструктуре</i>	/	/	/	/	/
<i>(б) унапређење економских активности на селу кроз подршку непољопривредним активностима</i>	0,00	0,00	0,00	0,00	29,30
<i>(в) економске активности у смислу додавања вредности пољопривредним производима, као и увођење и сертификацију система безбедности и квалитета хране, органских производа и производа са ознаком географског порекла</i>	54,85	39,92	58,95	76,22	52,44
<i>(д) подршка младима у руралним подручјима</i>	/	/	86,08	98,79	0,00
<i>(з) унапређење обука у области руралног развоја</i>	0,00	0,00	/	0,00	/
4. Подстицаји за припрему и спровођење локалних стратегија руралног развоја	0,00	0,00	0,00	0,00	15,53
<i>(а) припрема локалних стратегија руралног развоја</i>			0,00	0,00	15,53
<i>(б) спровођење локалних стратегија руралног развоја</i>			0,00	0,00	0,00
8. Подстицаји за унапређење система креирања и преноса знања		95,09	94,79	94,57	96,22
<i>(а) развој техничко-технолошких, примењених, развојних и иновативних пројеката у пољопривреди и руралном развоју</i>			99,89	61,97	99,98
<i>(б) подршка пружању савета и информација пољопривредним произвођачима, удружењима, задругама и другим правним лицима у пољопривреди</i>			93,90	98,31	95,80

Извор: Калкулација аутора сходно подацима Управе за аграрна плаћања, Информатор о раду од 30.11.2020. године

4.3.7 Правилници и новчани износи по јединици мере

Приликом подношења документације за остваривање права на подстицаје, пољопривредници се морају упознати са свим релевантним документима који дефинишу могућност за добијање потребних новчаних средстава. У већини случајева, када су у питању пољопривредна газдинства, правилници подразумевају задовољавање минималних услова, попут уписа у Регистар пољопривредних газдинстава. Ипак, када је реч о специфичним захтевима, јављају се додатни услови. Код подстицаја који су намењени младим пољопривредницима, потребно је задовољити критеријум старости (од 18 до 40 година), као и критеријум носиоца (власника) пољопривредног газдинства. Један од најспецифичнијих облика субвенција намењен је припреми и спровођењу локалних стратегија руралног развоја, па је основни услов за коришћење средстава правно регистровано удружење које једино има право на реализацију подстицаја. Прегледом доступних докумената и интернет презентација, неформално се стиче утисак да су пољопривредници боље информисани о могућностима за остваривање права на директне подстицаје, те је стога потребно обезбедити пружање подршке и савета и о мерама руралном развоју. Уколико би се дисеминација информација побољшала, врло је вероватно да би и проценат реализованих средстава био виши. Претраживањем јавно доступних интернет презентација, у наставку је идентификовано неколико портала који пружају прегршт корисних информација о подстицајима, уз могућност директне комуникације и сарадње (Табела 4.3.9.).

Табела 4.3.9 Одабрани интернет портали са информацијама о политици субвенционисања у Републици Србији

Назив интернет портала	Адреса
„Млади пољопривредници Србије“	https://podrskamps.org.rs/%d0%ba%d0%be%d0%bd%d1%82%d0%b0%d0%ba%d1%82/
Информатор о финансирању аграра „Агрофин“	https://www.agrofin.rs/category/vesti/
„Пољосфера“	https://www.poljosfera.rs/
Портал паметне пољопривреде „Агросмарт“	https://agrosmart.net/
АгроИнфоНет	https://agroinfonet.com/
Агроклуб	https://www.agroklub.rs/
Регионални портал о пољопривреди „Водоноша“	https://vodonosa.rs/blog/regionalni-portal-o-poljoprivredi/18
„Агро Плус“ – Поглед испред	https://agroplus.rs/ar-casopis/

Извор: Ауторски приказ

Преглед актуелних правилника у области мера руралном развоју сачињен је анализом доступних правних докумената на интернет страници Управе за аграрна плаћања, као и коришћењем публикације „Подстицаји у пољопривреди“ у издању Привредне коморе Србије⁴².

С обзиром да се директна плаћања као облик субвенционисања пољопривреде исплаћују према јединици мере (хектару или грлу стоке), начин на који се исплаћују мере руралног развоја је нешто другачији. Максимални износи новчаних средстава који су предвиђени Правилницима се разликују не само према врсти мере, већ и према томе да ли пољопривредник обавља пољопривредну активност у подручјима са отежаним условима рада. Правилником о одређивању подручја са отежаним условима рада у пољопривреди („Службени гласник РС“,

⁴² Преглед свих правилника се може наћи на следећем линку: <http://uap.gov.rs/aktuelni-podsticaji/>. Такође, као резултат ауторове квалитативне евалуације система подстицаја, сачињене су табеле које су систематизовале све тренутне правилнике релевантне за Мере руралном развоју. Табеле су доступна на захтев.

број 102/18), ближе се одређују карактеристике оваквих подручја, па пољопривредници недвосмислено могу унапред знати којој врсти подручја припадају, односно који је износ максималних средстава који могу добити. Осим што је предвиђен максимални износ средстава по захтеву у апсолутним износима, истовремено се Уредбама о расподели подстицаја у пољопривреди и руралном развоју, одређују релативни (процентуални) износи у односу на износ опредељених средстава за ту меру за сваку годину посебно. Преглед износа подстицаја према мери руралног развоја сачињен је табеларно, резултат је самосталног рада и доступан је на захтев трећих лица⁴³. На основу њега се може закључити да су се правила мењала у зависности од врсте мера које су биле актуелне у датој години. Интересантно је приметити да се износи за припрему и спровођење стратегија руралног развоја могу одобрити у висини од 100% од планиране вредности за поједину меру руралног развоја. Једина мера руралног развоја која се исплаћује према јединици мере јесте мера за очување биљних и животињских генетичких ресурса (исплаћује се према хектару, односно грлу стоке).

⁴³ Преглед свих правилника се може наћи на следећем линку: <http://uap.gov.rs/aktuelni-podsticaji/>. Такође, као резултат ауторове квалитативне евалуације система подстицаја, сачињене су табеле које су систематизовале све тренутне правилнике релевантне за Мере руралном развоју. Табеле су доступна на захтев.

4.4 Посебни подстицаји

Закон о подстицајима пољопривреди и руралном развоју („Сл. гласник РС“, бр. 10/2013, 142/2014, 103/2015 и 101/2016), препознаје још један облик стимулације пољопривредне производње. Називају се *Посебним подстицајима*, јер њихова имплементација има ефекте и на пољопривредну производњу и на одрживи рурални развој, а по намени су другачији од остале две врсте подстицаја. Могу се груписати у пет мањих подгрупа, чије ће стање бити анализирано у наставку овог поглавља. Посебни подстицаји се исплаћују из средстава буџета, а на годишњем нивоу се састоје од неизмирених обавеза из претходних година и редовних средстава.⁴⁴

4.4.1 Подстицаји за маркетиншко-информационе системе у пољопривреди (подгрупа 1)

Информације о ценама одабраних пољопривредних производа нису значајне само за пољопривреднике и креаторе аграрне политике, већ и за ширу јавност, односно потрошаче. Привредници из других делатности често прате висину цена појединих пољопривредних производа (пре свега берзанских), који осликавају тренутно стање у домаћем аграру, али и обим спољно-трговинске размене. Да би се континуирано пратиле информације о ценама пољопривредних производа, и креирале прецизне базе података, потребно је уложити време и новац. Како је и представницима државних органа (посебно оних који се баве макроекономским пројекцијама) од великог значаја постојање података са разумним нивоом поузданости, политиком субвенционисања су предвиђена средства којима се утиче на начине прикупљање оваквих информација. Мере у оквиру подгрупе 1 су управо намењене за успостављање и одржавање система за прикупљање таквих података, континуирано праћење и њихова аналитика, као и дисеминација и транспарентност резултата.

На конкурс за остваривање права на коришћење новчаних средстава из ове групе подстицаја могу да се пријаве пољопривредна газдинства која су регистрована као правна лица и предузетници, као и научноистраживачке организације које имају капацитета и искуства за реализацију оваквих послова. Осим научноистраживачких организација, на конкурс се могу пријавити и факултети који имају акредитацију. Прегледом Уредби о расподели подстицаја у пољопривреди и руралном развоју као и Информатора о раду Управе за аграрна плаћања од 30.11.2020, није примећена буџетска линија којом се опредељују средства за ову врсту активности.

4.4.2 Подстицаји за успостављање, развој и функционисање система рачуноводствених података на пољопривредним газдинствима (подгрупа 2)

Један од захтева које Србија мора да испуни у циљу приступања Европској унији, јесте и успостављање система рачуноводствених података на пољопривредним газдинствима (регистрованим као физичка лица). Познатији као ФАДН (*енгл. Farm Accountancy Data Network*), за истраживаче у области економике аграра али и за креаторе аграрне политике представљају далеко више од још једног захтева или документа који Србија треба да задовољи. Реализацијом ФАДН-а креира се јединствена база микро података прикупљених од стране пољопривредних газдинстава, а коришћењем поуздане методологије развијене 1965. године, може се доћи до национално репрезентативних резултата. ФАДН упитник попуњавају пољопривредна газдинства, а концепиран је тако да се врло једноставно може пратити и испунити (општи подаци о газдинству, површине пољопривредног земљишта које се обрађује,

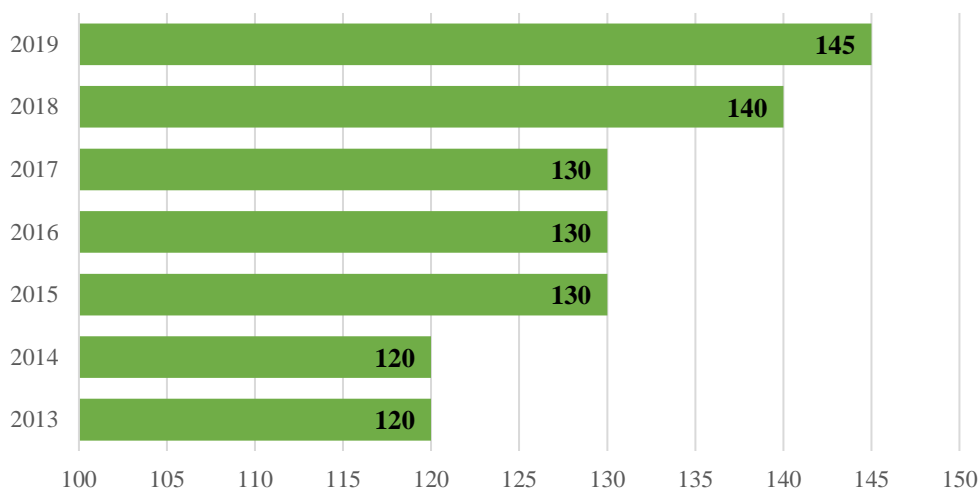
⁴⁴ Један од резултата истраживања јесте и табела са систематизованим приказом правилника који одређују услове за могућност коришћења субвенција. Показује изворе финансирања (буџетске линије) посебних подстицаја дефинисаних Уредбама. Табелом су сумирани налази из релевантних закона и других правних докумената који уређују ову област система подстицаја. Табела је доступна на захтев.

број грла стоке, одобрене субвенције, кредити и друга задужења, биланс прихода и расхода и друго).

Прегледом Уредби није пронађен износ средстава (редовних и неизмирених), који су се расподељивали по овом основу. Претпоставка аутора јесте да је овај облик подстицаја био интегрисан у друге (преостале врсте подстицаја), обзиром да је имплементација ФАДН система у Србији започела 2011. године у оквиру пројекта. Законом о подстицајима у пољопривреди и руралном развоју ова група подстицаја обухвата: „плаћања за прикупљање, обраду, анализу и дисеминацију дефинисаних рачуноводствених и економских података са одабраних пољопривредних газдинстава.“

4.4.3 Подстицаји за спровођење одгајивачких програма, ради остваривања заједничких циљева у сточарству (подгрупа 3)

Реализација одгајивачких програма у сточарству може имати двојак ефекте: (а) унапређење сточарске производње кроз повећање продуктивности и/или ефикасности као и (б) побољшање квалитета грла стоке која се одгаја. Законом је предвиђен низ активности које се могу субвенционисати из ових средстава, а неке од њих укључују производњу квалитетних приплодних грла домаћих животиња, контролу квалитета приплодних грла домаћих животиња, контролисано размножавање домаћих животиња и друго. Износи који су предвиђени годишњим Уредбама о расподели подстицаја у пољопривреди и руралном развоју (а које се објављују у фебруару за сваку текућу годину), приказани су графиконом 4.4.1.

Графикон 4.4.1 Подстицаји за спровођење одгајивачких програма ради остварења заједничких циљева у сточарству у периоду од 2013. до 2019. године (у милионима динара)

Извор: Уредбе у периоду од 2013. до 2019. године, приступљено на интернет презентацији Министарства пољопривреде, шумарства и водопривреде 20.01.2021. године

Укупан износ одређених средстава за спровођење одгајивачких програма у сточарству износио је 915 милиона динара у периоду од 2013. до 2019. године. Новчани износи су имали константан и стабилан раст, што је за пољопривреднике који су корисници ових субвенција веома важна информација приликом планирања пословања.

Укупан број реализованих захтева до 2019. године је износио 1.713, односно просечно 428 захтева по години. С обзиром на стабилност у броју реализованих захтева, као и стабилност у расту новчаних средстава која су се одређивала из буџета, може се закључити да пољопривредници исказују интересовање за подгрупу 1, те да су мере селекције адекватно процењене, као и да одговарају потребама пољопривредника.

4.4.4 Подстицаји за промотивне активности у пољопривреди и руралном развоју (подгрупа 4)

Свест о значају промотивних активности ради презентације производа потенцијалним корисницима, ширења информација од значаја за развој пословања, али и повећања тржишног удела све је присутнија међу пољопривредницима у нашој земљи. Традиционални пољопривредници на промотивне активности некад гледају кроз призму трошкова, те их је потребно упутити на све могуће облике користи од промоција производа (утемељених на научним анализама и квантитативним показатељима). Млади пољопривредници увиђају значај промоције и рекламирања, па настоје да позиционирају свој производ управо истичући особности по којима се може издвојити од других. Карактеристика пољопривредних производа јесте и та што су високо зависни од временских услова и природних ресурса, те и гајење врста које су отпорније на суше свакако може бити информација од значаја за промоцију.

Правилник о коришћењу подстицаја за промотивне активности у пољопривреди и руралном развоју („Службени гласник РС“, број 2017), јесте најважнији документ којим се регулишу прихватљиви облици промотивних активности чији се трошкови могу покрити средствима субвенција. Тако се новчана средства из републичког буџета могу одобрити за: (а) организацију научноистраживачких скупова са циљем дисеминације научно утемељених резултата; (б) организацију едукативних семинара и радионица са циљем обучавања, односно образовања пољопривредника, али и потенцијалних корисника производа; (в) организацију националних сајмова и манифестација; (г) учешће на домаћим и иностраним манифестацијама са циљем представљања домаћих, (по могућству) сопствених пољопривредно-прехранбених производа.

Пољопривредници могу доставити захтев за остваривање права на подстицаје уз детаљну документацију којом се образлаже употреба новчаних средстава, као и значај манифестације. Управа за аграрна плаћања је надлежна за послове евалуације захтева, те се може десити да се захтев у потпуности реализује, односно да субвенције покрију реализацију читаве једне промотивне активности.

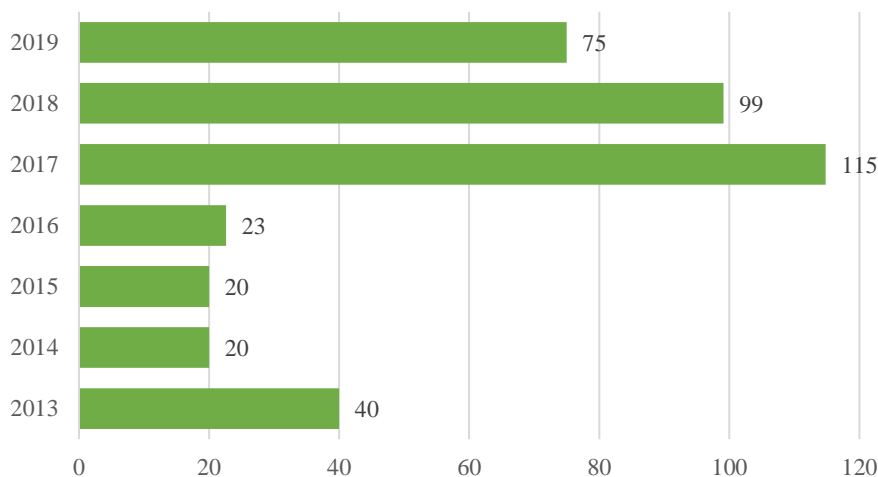
Током посматраног периода који је одређен као релевантан са аспекта евалуације ефеката политике субвенционисања пољопривреде, долазило је до промена у називима (а неретко и обухвату), појединих група подстицаја. Тако је подгрупа 4 била најпре интегрисана у групу подстицаја за научноистраживачке, развојне и иновативне пројекте (до 2016. године), а затим је издвојена као засебна категорија. Током свих седам година, опредељени износ средстава био је 10 милиона динара по једној години, односно укупно 70 милиона динара.

Како би се прецизно израчунао индикатор броја реализованих захтева, у обзир ће се узети период од 2016. године, када је ова категорија подстицаја издвојена као засебна. Према подацима Управе за аграрна плаћања, досадашњи укупан број реализованих захтева је 22, највише у 2017. години а најмање у 2019. години. Као допунски индикатор за посматрање карактеристика ове врсте подстицаја, потребно је сагледати и степен реализације ове врсте подстицаја, односно планирана и остварена новчана средства у апсолутним износима. Видети више о овоме у поглављу 4.4.6.

4.4.5 Подстицаји за производњу садног материјала, сертификацију и клонску селекцију (подгрупа 5)

Подгрупа 5 у оквиру Посебних подстицаја намењена је унапређењу производње садног материјала, сертификацију и клонску селекцију воћака, винове лозе и хмеља. Осим што се одобравају за подстицање само једног облика пољопривредне производње (воћарства, односно

виноградарства), право на њихово коришћење могу остварити једино правна лица и предузетници. Пољопривредна газдинства која су регистрована као физичка лица нису предвиђена као законски корисници подстицаја из подгрупе 5. Правилником о подстицајима за производњу садног материјала и сертификацију и клонску селекцију воћака, винове лозе и хмеља („Службени гласник РС“, 2017), одређени су максимални износи који се могу реализовати по једном захтеву, а у зависности од тога да ли се ради о подстицајима за подизање матичних засада или подстицајима за производњу садница. Износи се најчешће дефинишу према врсти/стаблу воћа чије се саднице производе. У посматраном периоду од 2013. до 2019. године, ова врста подстицаја је била присутна у свим Уредбама о расподели подстицаја. Другим речима, из буџета Републике Србије је годишње опредељиван виши или нижи износ редовних средстава (графикон 4.4.2.)

Графикон 4.4.2 Подстицаји за производњу садног материјала, сертификацију и клонску селекцију у периоду од 2013. до 2019. године (у милионима динара)

Извор: Уредбе у периоду од 2013. до 2019. године, приступљено на интернет презентацији Министарства пољопривреде, шумарства и водопривреде 20.01.2021. године

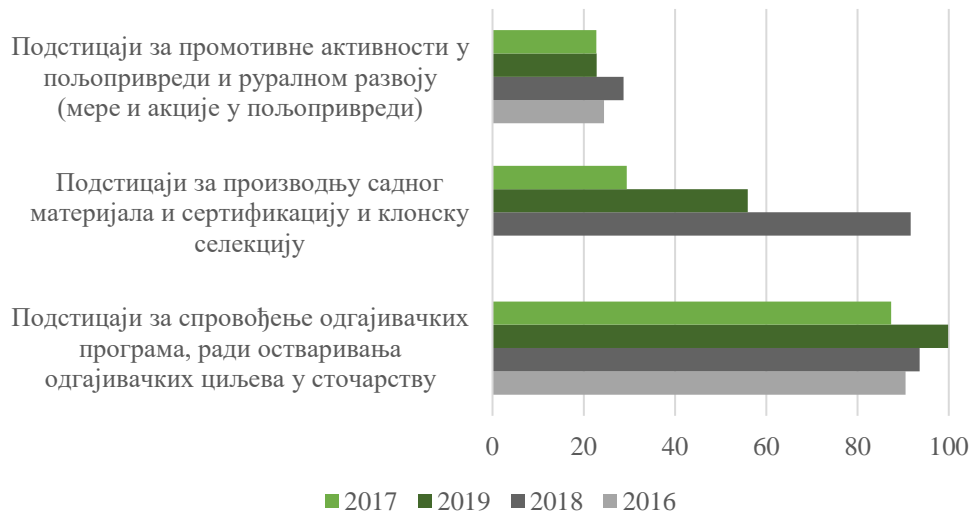
У посматраном седмогодишњем периоду, Уредбама о расподели подстицаја у пољопривреди и руралном развоју је опредељено укупно око 400 милиона динара у циљу реализације подстицаја из подгрупе 5. Износ опредељених новчаних средстава није показао стабилност у кретању и расту током посматраних година, већ је био подложен сталним изменама и осцилацијама у кретању. Оваква непредвидивост не може имати позитивне ефекте по развој пољопривредне производње, без обзира што се ради о специфичним облицима подстицаја који нису намењени широј групи пољопривредника.

Као допуну анализи сврсисходности политике субвенционисања пољопривреде, потребно је осврнути се на индикатор о броју реализованих захтева. Овај показатељ је значајан јер упућује евалуаторе агро-политике на интересовање пољопривредника за подстицаје са једне стране, а са друге стране указује и на проблем у висини планираних (предвиђених) средстава на годишњем нивоу.

У 2016. години није било реализованих захтева за подстицаје намењених производњи садног материјала, сертификације и клонске селекције. У 2018. години је реализован 101 захтев пољопривредника, што је скоро дупло више него у 2019. години. Иако је редовним буџетским средствима опредељено највише новца за ову групу подстицаја у 2017. години, ипак у овој години Управа за аграрна плаћања није реализовала значајнији број захтева. Допуну анализи представља индикатор о степену реализације средстава, представљен у поглављу 4.4.6.

4.4.6 Управа за аграрна плаћања – планирани и реализовани посебни подстицаји

Индикатор који показује удео реализованих средстава у планираним средствима за посебне подстицаје назива се степеном реализације. Израчунат је на основу доступних секундарних података Управе за аграрна плаћања, а његове вредности за три подгрупе посебних подстицаја приказане су наредним графиконом.

Графикон 4.4.3 Степен реализације подстицаја у пољопривреди и руралном развоју – Посебни подстицаји, у %

Извор: Калкулација аутора сходно подацима Управе за аграрна плаћања, Информатор о раду од 30.11.2020. године

Према израчунатом индикатору, највећи степен реализације посебних подстицаја има група мера која је усмерена ка унапређењу одгајивачких програма, ради остваривања одгајивачких циљева у сточарству. Њихов просечан степен реализације износио је око 93% што се сматра прилично високим, посебно ако се посматрају друге две категорије. Са друге стране, најнижи просечан степен реализације имали су подстицаји за промотивне активности у пољопривреди (око 25%), што јасно упућује на закључак о потреби посебног разматрања ове групе подстицаја. Са једне стране, могуће је да пољопривредници, односно трећа лица нису довољно упућена у могућности за њихово коришћење, те би едукација у овој области била јако пожељна. Са друге стране, могуће је да планирани износи средстава не одговарају стварним потребама, што упућује на потребу ревизије начина на који се ова средства планирају, као и унапређење тог облика пословног процеса.

Како и Министарство пољопривреде, шумарства и водопривреде у својим публикацијама о стању у пољопривреди под називом „Зелена књига“ посматра искључиво три подгрупе, тако је и степен реализације подстицаја приказан за ове три категорије, будући да остале подгрупе нису јасно разврстане.⁴⁵ Из истих разлога је изостала анализа укупних средстава, неизмиренних обавеза и редовних средстава. Табела А4.3. приказује планиране и остварене износе средстава према врсти подстицаја, у апсолутним износима.

⁴⁵ Министарство пољопривреде, шумарства и водопривреде, Извештај о стању у пољопривреди – Зелена књига 2019. стр. 54

4.4.7 Правилници и новчани износи по врсти посебног подстицаја

Осим Закона о подстицајима у пољопривреди и руралном развоју као кровном документу који регулише облике и основне услове за остваривање права на подстицаје, документа која ближе одређују одобравање подстицаја јесу Правилници. Приликом анализе докумената које је објавило Министарство пољопривреде, шумарства и водопривреде, а тичу се Посебних подстицаја, уочено је знатно мање правилника него што је то случај са осталим врстама подстицаја. Ипак, до таквог закључка долазимо имајући у виду да у оквиру Посебних подстицаја постоји пет законом дефинисаних облика, од којих су у пракси присутна три. Преглед актуелних правилника је доступан на интернет презентацији Управе.⁴⁶

Како су посебни подстицаји по својој намени специфични, то је и планирање услова и максималних износа исплате нешто другачије:

- Подстицаји за промотивне активности у пољопривреди (мере и акције) – максимални износ који се може исплатити јесте 100% од вредности организоване манифестације, умањену за износ припадајућег пореза на додату вредност;
- Подстицаји за подизање матичних засада воћака, винове лозе и хмеља – максимални износ је 3.000.000 динара по кориснику
- Подстицаји за произведене саднице воћака, винове лозе и хмеља – 500.000 динара по кориснику
- Подстицаји за сертификацију и клонску селекцију – до 10.000.000 динара по кориснику.

У вези Подстицаја за матичне засаде и произведене саднице воћака, винове лозе и хмеља, важно је напоменути да иако су дефинисани максимални износи по (потенцијалном) кориснику, истовремено се води рачуна и о износима по јединици мере. Примера ради, у групи подстицаја за матичне засаде јагодичастог воћа исплаћује се до 50 динара по садници јагода, 400 динара по садници боровница, а у групу подстицаја за матичне засаде јабучастог воћа до 1.200 динара по садници.

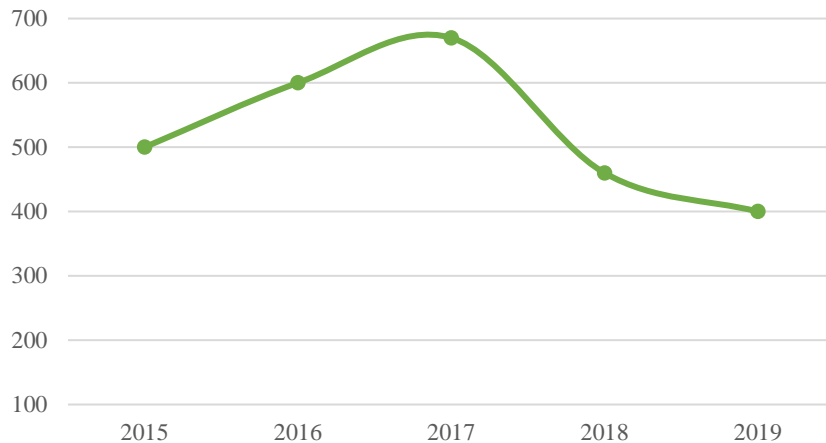
4.5 Кредитна подршка

С обзиром да је у неколико наврата до сада показано да пољопривредна газдинства имају отежан приступ кредитима комерцијалних банака, ради елиминисања (или барем смањења) таквог јаза између привредних субјеката, држава је определила буџетску линију којом ће се средства усмеравати само за те намене. Таква мера аграрне политике се назива *кредитном подршком*, а према Закону о подстицајима у пољопривреди и руралном развоју подразумева исплату финансијских средстава корисницима ради лакшег остваривања права на коришћење кредита.

Корисници кредитне подршке могу бити сва лица у пољопривреди, без обзира да ли су регистровани као предузетници, као микро, мала, средња или велика привредна друштва, односно комерцијална породична пољопривредна газдинства у власништву физичког лица.

Мера кредитне подршке је од 2013. године најпре била саставни део групе директних плаћања (од 2013. до 2014. године), а затим је издвојена као посебна буџетска линија, односно као посебна група подршке пољопривредницима.

⁴⁶ Преглед свих правилника се може наћи на следећем линку: <http://uap.gov.rs/aktuelni-podsticaji/>. Такође, као резултат ауторове квалитативне евалуације система подстицаја, сачињене су табеле које су систематизовале све тренутне правилнике релевантне за Мере руралном развоју. Табеле су доступна на захтев.

Графикон 4.5.1 Кредитна подршка периоду од 2013. до 2019. године (у милионима динара)

Извор: Уредбе у периоду од 2013. до 2019. године, приступљено на интернет презентацији Министарства пољопривреде, шумарства и водопривреде 20.01.2021. године

Од тренутка када је издвојена као посебна линија подстицаја, Уредбама о расподели је из редовних средстава укупно опредељено 2,3 милијарде динара. Највише редовних средстава је било опредељено у 2017. години, а најмање у 2015.

Као допунски индикатор у анализи, број реализованих захтева показује да је од 2017. године реализовано укупно 423 захтева за кредитну подршку. Управа за аграрна плаћања у свом Информатору о раду није објавила реализацију кредитне подршке за 2015. и 2016. годину, те се може претпоставити да у том периоду њихова исплата није била у њеној надлежности. Уредбом о расподели подстицаја за ове две године, наводи се постојање Фонда за подстицање развоја пољопривреде, а у оквиру средстава опредељених за активности се наводи и кредитна подршка.

5 МАПИРАЊЕ МАЛИХ И СРЕДЊИХ ПРЕДУЗЕЋА У АГРО-ПРЕХРАМБЕНОМ СИСТЕМУ

5.1 Утицај специфичности пољопривреде на пословање малих и средњих предузећа

У другој глави докторске дисертације било је речи о специфичностима пољопривредне производње. Оне се јављају како на страни понуде пољопривредних производа, тако и на страни тражње, без обзира да ли се ради о финалним производима или о онима који се даље користе у производњи прехранбених производа. Повезаност пољопривредне производње са прехранбеном индустријом је врло интензивна и блиска. Прегледом литературе уочено је да се овај систем често и неправедно запоставља, те да се спроведена истраживања најчешће односе на примарну пољопривредну делатност или на најшири концепт – концепт агропривреде.

У примарној пољопривредној производњи постоје и породична газдинства регистрована као физичка лица која не послују на исти начин као она која су регистрована као правна лица. Како су и њихови циљеви којима теже различити, очекивано је да ће и реакције на специфичности пољопривредне производње и промене из окружења бити јединствене. Микро, мала и средња предузећа јесу правна лица која имају и обавезу вођења пословних књига, те се врло лако могу измерити ефекти потенцијалних (или насталих) проблема изазваних не само специфичностима овог сектора, већ и екстерним окружењем (Каменковић, Лазаревић-Моравчевић, 2018)⁴⁷. Додатно, прехранбена предузећа као сировину користе робу из примарне пољопривредне производње (воће, поврће, житарице, месо, млеко), па сваки застој до ког дође у овој делатности имплицира и негативне ефекте по производњу прехранбених производа.

5.2 Трендови у развоју сектора малих и средњих предузећа у аграру

У поглављу 3.1.4. анализирани су индикатори који указују на доприносе малих и средњих предузећа развоју аграра. Засебно су посматрани сектор Пољопривреде, шумарства и рибарства и сектор Прехранбене индустрије који заједно чине агро-прехранбени систем. Четири групе показатеља (број предузећа према величини у агро-прехранбеном систему, број запослених у предузећима према величини у агро-прехранбеном систему, остварени промет у предузећима према величини у агро-прехранбеном систему и бруто додата вредност у предузећима према величини у агро-прехранбеном систему) указале су на значај ове групе привредних субјеката у развоју аграра, те недвосмислено упутиле на закључак о потребама за унапређењем политике субвенционисања како би се њихов положај додатно побољшао.

У наставку овог поглавља, анализа ће бити продубљена ради сагледавања малих и средњих предузећа у агро-прехранбеном систему као дела националне привреде. Циљ анализе јесте да се укаже на трендове у развоју сектора малих и средњих предузећа регистрованих за производњу пољопривредно-прехранбених производа, као увод у евалуацију ефеката субвенција на њихово пословање (о чему ће бити речи у глави 6. ове докторске дисертације). Допринос анализе би требало да помогне доносиоцима одлука да „преиспитају“ политику субвенционисања, односно да сагледају позитивне ефекте по развој овог сектора. С обзиром да је прегледом литературе из области економике аграра, као и релевантних стратешких и јавних докумената примећен недостатак квантитативних, али и квалитативних истраживања са темом политике субвенционисања правних лица, економетријска анализа (глава 6) и

⁴⁷ У складу са литературом, микро предузећа се сматрају припадницима групе малих предузећа, те у оквиру ове дисертације нису посебно наглашавана, већ се под појмом малих предузећа подразумевају и она микро величине.

дескриптивна анализа (глава 5) даће јединствен теоријски и практични допринос не само економици аграра, већ и креирању аграрне политике у нашој земљи.

Индикатори на основу којих ће се посматрати трендови у развоју малих и средњих предузећа су: број предузећа према величини и региону, број запослених према величини и региону, остварен промет према величини и региону, бруто додата вредност према величини и региону. Временски период анализе започиње 2013. годином, када је усвојен Закон о подстицајима у пољопривреди и руралном развоју.

5.2.1 Број предузећа према величини и региону у Републици Србији

Бројни су начини којима се може приступити анализи предузећа. С обзиром на њихове карактеристике и појавне облике, а сходно предмету и циљу анализе докторске дисертације, предузећа ће бити посматрана кроз призму њихове величине. Фокус је стављен на сектор микро, малих и средњих предузећа, уз сагледавање њихове регионалне дистрибуције. Сектори који чине агро-прехрамбени систем ће најпре бити посматрано одвојено, како би се на основу појединачних резултата дошло до општег, једнозначног резултата.

5.2.1.1 Пољопривреда, шумарство и рибарство

Удео малих и средњих предузећа која су пословала у сектору Пољопривреде, шумарства и рибарства у укупном броју износио је 3,7% у 2013. години. Током посматраног периода од 2013. до 2019. године, њихово учешће готово да се није променило. Једино се у 2019. години бележи незнатни пораст од 0,1 процентног поена. С обзиром на висину удела у укупном броју малих и средњих предузећа, може се закључити да је њихов развој и финансијска позиција важна за привредни развој, уз истовремено стабилан тренд у њиховој бројности (Табела 5.2.1.).

Ипак, варијације у уделу су нешто приметније када се посебно посматрају микро, мала и средња предузећа. Од 2013. до 2016. године, микро предузећа регистрована за обављање пољопривредне делатности су у укупном броју микро предузећа учествовала са 3,6% годишње, а затим се бележи инкременталан, али стабилан раст од 0,1 процентног поена годишње. Занимљиво је приметити да учешће малих пољопривредних предузећа у укупном броју малих предузећа опада током периода – са 4,0% у 2013. на 3,2% у 2019. години. Исти тренд је присутан и код средњих предузећа где је удео опао са 4,9% у 2013. години на 3,3% у 2019. години. Детаљи о апсолутним бројевима пољопривредних предузећа према величини дати су табелом 5.2.1.

Табела 5.2.1 Број предузећа у Пољопривреди, шумарству и рибарству у Републици Србији према величини, од 2013. до 2019. године

		Привреда укупно	Пољопривреда, шумарство и рибарство	% учешће
2013.	Укупно	93.260	3.423	3,7
	Микро	81.775	2.947	3,6
	Мала	9.353	372	4,0
	Средња	2.132	104	4,9
2014.	Укупно	92.656	3.382	3,7
	Микро	81.327	2.925	3,6
	Мала	9.198	360	3,9
	Средња	2.131	97	4,6
2015.	Укупно	91.835	3.367	3,7
	Микро	80.122	2.905	3,6
	Мала	9.531	367	3,9
	Средња	2.182	95	4,4

2016.	Укупно	96.522	3.542	3,7
	Микро	84.105	3.080	3,7
	Мала	10.154	368	3,6
	Средња	2.263	94	4,2
2017.	Укупно	99.967	3.684	3,7
	Микро	87.012	3.233	3,7
	Мала	10.583	363	3,4
	Средња	2.372	88	3,7
2018.	Укупно	102.873	3.823	3,7
	Микро	89.137	3.361	3,8
	Мала	11.219	372	3,3
	Средња	2.517	90	3,6
2019.	Укупно	103.373	3.898	3,8
	Микро	89.190	3.446	3,9
	Мала	11.537	364	3,2
	Средња	2.646	88	3,3

Извор: Калкулација аутора на основу података Републичког завода за статистику

Републички завод за статистику прати и класификује податке и према региону, те ће и индикатор о броју предузећа према величини бити приказан према Београдском региону, региону Војводине, региону Шумадије и Западне Србије као и региону Јужне и Источне Србије.

Учешће малих и средњих предузећа (у пољопривредној делатности) у укупном броју оних који су пословали у Београдском региону је дуги низ година било испод 1%. Уз просечан удео од 0,9% у седмогодишњем периоду, може се закључити да је најмање пољопривредних малих и средњих предузећа било регистровано у Београдском региону. Апсолутни бројеви указују да је најчешћи облик организовања пољопривредних предузећа у Београдском региону „микро предузеће“, док број средњих није превазилазио 10 правних лица (Табела 5.2.2.).

Табела 5.2.2 Број предузећа у Пољопривреди, шумарству и рибарству у Београдском региону према величини, од 2013. до 2019. године

		Укупно	Пољопривреда, шумарство и рибарство	% учешће
2013.	Укупно	40.780	339	0,8
	Микро	36.507	303	0,8
	Мала	3.548	30	0,8
	Средња	725	6	0,8
2014.	Укупно	40.866	345	0,8
	Микро	36.603	309	0,8
	Мала	3.537	29	0,8
	Средња	726	7	1,0
2015.	Укупно	40.923	379	0,9
	Микро	36.509	338	0,9
	Мала	3.661	33	0,9
	Средња	753	8	1,1
2016.	Укупно	43.009	407	0,9
	Микро	38.346	370	1,0
	Мала	3.879	31	0,8
	Средња	784	6	0,8
2017.	Укупно	44.977	418	0,9
	Микро	40.031	381	1,0
	Мала	4.080	30	0,7
	Средња	866	7	0,8
2018.	Укупно	46.754	475	1,0
	Микро	41.451	434	1,0
	Мала	4.372	32	0,7
	Средња	931	9	1,0
2019.	Укупно	47.316	475	1,0
	Микро	41.781	430	1,0
	Мала	4.532	36	0,8
	Средња	1.003	9	0,9

Извор: Калкулација аутора на основу података Републичког завода за статистику

Насупрот Београдском региону у коме је пословало најмање пољопривредних предузећа налази се регион Војводине, у којем су мала и средња предузећа најбројнија. Са просечним учешћем од 7,5% у посматраном периоду, овај регион се заиста истиче по броју пољопривредних малих и средњих правних лица. Апсолутно посматрано, најбројнија су била микро предузећа (просечан број 1.864). Табела 5.2.3. даје детаљнији приказ података према величини предузећа и години за регион Војводине.

Табела 5.2.3 Број предузећа у Пољопривреди, шумарству и рибарству у региону Војводине према величини, од 2013. до 2019. године

		Укупно	Пољопривреда, шумарство и рибарство	% учешће
2013.	Укупно	24.395	1.825	7,5
	Микро	21.281	1.499	7,0
	Мала	2.538	247	9,7
	Средња	576	79	13,7
2014.	Укупно	24.149	1.844	7,6
	Микро	21.094	1.526	7,2
	Мала	2.472	243	9,8
	Средња	583	75	12,9
2015.	Укупно	23.599	1.795	7,6
	Микро	20.463	1.481	7,2
	Мала	2.529	242	9,6
	Средња	607	72	11,9
2016.	Укупно	24.596	1.865	7,6
	Микро	21.281	1.549	7,3
	Мала	2.696	245	9,1
	Средња	619	71	11,5
2017.	Укупно	25.249	1.876	7,4
	Микро	21.812	1.563	7,2
	Мала	2.795	244	8,7
	Средња	642	69	10,7
2018.	Укупно	25.766	1.905	7,4
	Микро	22.134	1.589	7,2
	Мала	2.934	246	8,4
	Средња	698	70	10,0
2019.	Укупно	25.664	1.939	7,6
	Микро	21.901	1.630	7,4
	Мала	3.038	240	7,9
	Средња	725	69	9,5

Извор: Калкулација аутора на основу података Републичког завода за статистику

Учешћа пољопривредних малих и средњих предузећа у њиховом укупном броју се не разликују значајније између преостала два региона: Шумадије и Западне Србије и Јужне и Источне Србије. Просечна учешћа од 4,6% у региону Шумадије и Западне Србије и 4,5% у региону Јужне и Источне Србије упућују на закључак да регионална дистрибуција пољопривредних предузећа није равномерна, те да постоје значајне разлике у њиховом броју (апсолутно и релативно). Сходно томе, **препорука за креаторе аграрне политике** (уз посебан акценат на политику подстицаја), подразумева и неопходност сагледавања особености ових региона (економска активност, однос рурално-урбано становништво, природни ресурси, старост становништва) ради реализације подстицаја који ће бити ефикасни не само на кратак, већ и на дуги рок. Табелама 5.2.4. и 5.2.5. дат је преглед броја предузећа у Пољопривреди, шумарству и рибарству у регионима Шумадије и Западне Србије и Јужне и Источне Србије, респективно.

Посматрајући искључиво апсолутни број предузећа, нису уочене екстремне вредности које би могле указати на постојање значајних одступања у тренду кретања и развоја овог сектора, како агрегатно, тако и по регионима.

Табела 5.2.4 Број предузећа у Пољопривреди, шумарству и рибарству у региону Шумадије и Западне Србије према величини, од 2013. до 2019. године

		Укупно	Пољопривреда, шумарство и рибарство	% учешће
2013.	Укупно	17.238	807	4,7
	Микро	14.651	740	5,1
	Мала	2.080	57	2,7
	Средња	507	10	2,0
2014.	Укупно	16.911	738	4,4
	Микро	14.379	679	4,7
	Мала	2.031	52	2,6
	Средња	501	7	1,4
2015.	Укупно	16.864	738	4,4
	Микро	14.208	678	4,8
	Мала	2.146	54	2,5
	Средња	510	6	1,2
2016.	Укупно	17.809	776	4,4
	Микро	14.972	716	4,8
	Мала	2.307	52	2,3
	Средња	530	8	1,5
2017.	Укупно	18.343	842	4,6
	Микро	15.421	786	5,1
	Мала	2.381	51	2,1
	Средња	541	5	0,9
2018.	Укупно	18.667	886	4,7
	Микро	15.582	827	5,3
	Мала	2.524	53	2,1
	Средња	561	6	1,1
2019.	Укупно	18.759	921	4,9
	Микро	15.598	864	5,5
	Мала	2.573	52	2,0
	Средња	588	5	0,9

Извор: Калкулација аутора на основу података Републичког завода за статистику

Табела 5.2.5 Број предузећа у Пољопривреди, шумарству и рибарству у региону Јужне и Источне Србије према величини, од 2013. до 2019. године

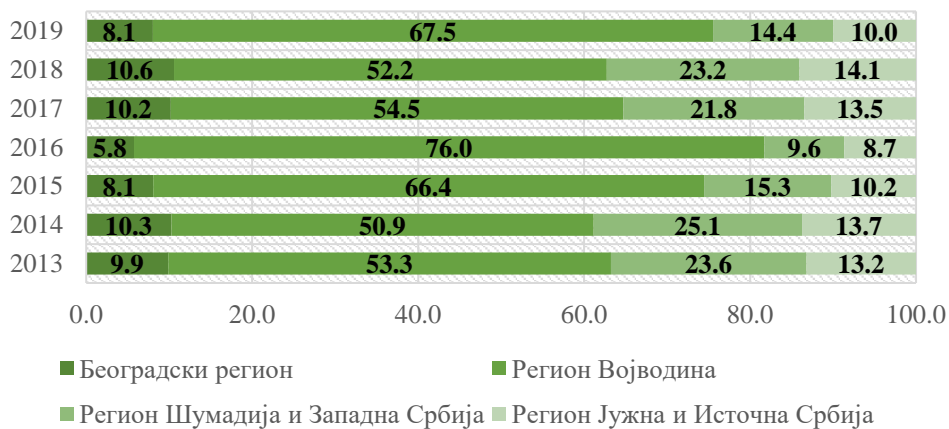
		Укупно	Пољопривреда, шумарство и рибарство	% учешће
2013.	Укупно	10.807	452	4,2
	Микро	9.296	405	4,4
	Мала	1.187	38	3,2
	Средња	324	9	2,8
2014.	Укупно	10.730	455	4,2
	Микро	9.251	411	4,4
	Мала	1.158	36	3,1
	Средња	321	8	2,5
2015.	Укупно	10.449	455	4,4
	Микро	8.942	408	4,6
	Мала	1.195	38	3,2

	Средња	312	9	2,9
2016.	Укупно	11.108	494	4,4
	Микро	9.506	445	4,7
	Мала	1.272	40	3,1
	Средња	330	9	2,7
2017.	Укупно	11.398	548	4,8
	Микро	9.748	503	5,2
	Мала	1.327	38	2,9
	Средња	323	7	2,2
2018.	Укупно	11.686	557	4,8
	Микро	9.970	511	5,1
	Мала	1.389	41	3,0
	Средња	327	5	1,5
2019.	Укупно	11.634	563	4,8
	Микро	9.910	522	5,3
	Мала	1.394	36	2,6
	Средња	330	5	1,5

Извор: Калкулација аутора на основу података Републичког завода за статистику

Друга „димензија“ дескриптивне анализе у овом поглављу подразумева сагледавање структуре сектора малих и средњих предузећа према регионима. Прецизније, у обзир је узето само разматрање укупног броја **пољопривредних предузећа**. Њихова структура је затим посматрана са аспекта регионалне дистрибуције. Прво агрегатно, а затим свака од категорија предузећа према величини понаособ.

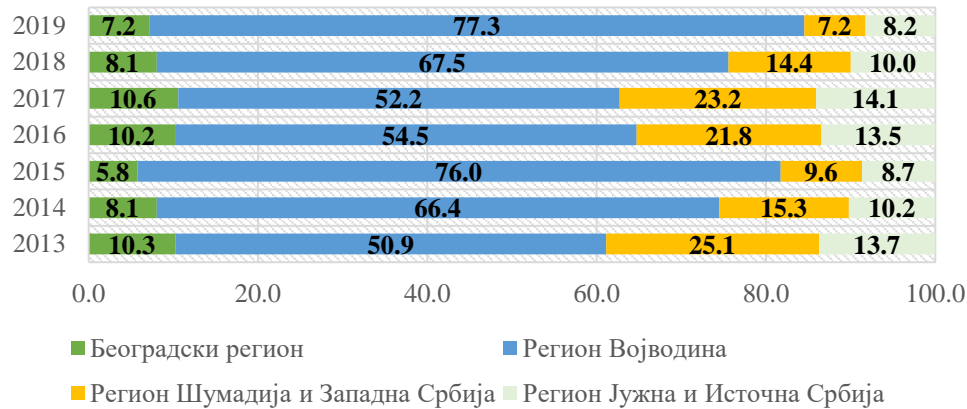
Као што је и очекивано, а сходно претходном индикатору, регион Војводине показује доминантно учешће у укупном броју пољопривредних предузећа. Другим речима, више од 60% укупног броја малих и средњих предузећа у Пољопривреди, шумарству и рибарству регионално припада Војводини. Најмање малих и средњих предузећа у овом делу агро-прехрамбеног система је регистровано у Београдском региону (око 9%). Резултат није изненађујући, с обзиром на карактеристике оба региона – природно богата Војводина и висок степен урбанизације Београдског региона. Графикон 5.2.1. илуструје овај индикатор (агрегатно).

Графикон 5.2.1 Структура сектора малих и средњих предузећа према региону у Пољопривреди, шумарству и рибарству

Извор: Калкулација аутора на основу података Републичког завода за статистику

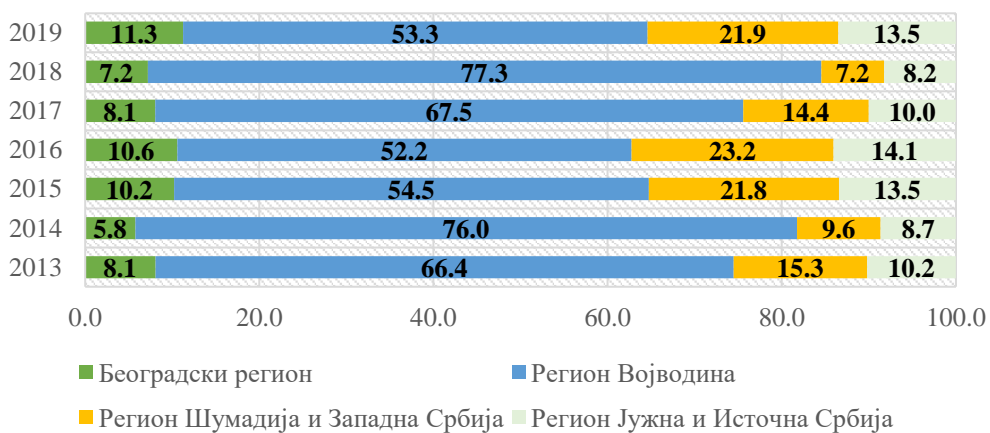
Након сагледавања структуре малих и средњих предузећа у Пољопривреди, шумарству и рибарству, потребно је осврнути се на карактеристике сваке од категорија предузећа према величини. По угледу на претходни показатељ, и структура микро предузећа прати агрегатни индикатор. Стога је највише микро предузећа у овом сектору регистровано у Војводини, са тенденцијом даљег раста (просек 63%), док је најмање предузећа забележено у Београдском региону (просек 9%). Посматрајући друга два региона, регион Шумадије и Западне Србије учествује са нешто више процената (просечно 17%) од региона Јужне и Источне Србије (просечно 11%). Графикон 5.2.2. приказује детаљну структуру микро предузећа у Пољопривреди, шумарству и рибарству према регионима и годинама.

Графикон 5.2.2 Структура микро предузећа према региону у Пољопривреди, шумарству и рибарству

Извор: Калкулација аутора на основу података Републичког завода за статистику

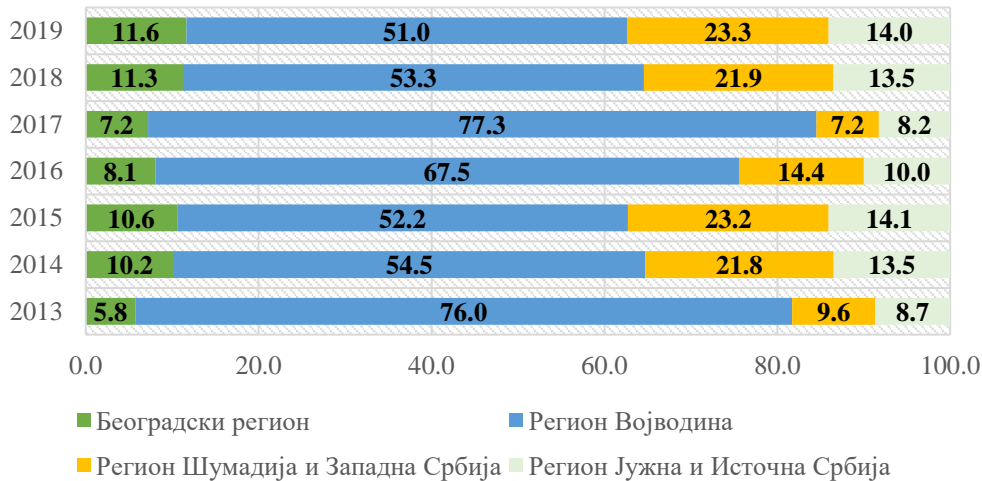
И док остале бележе сличне вредности, категорија малих предузећа се једино разликује у вредности показатеља за регион Војводине. Преко 65% малих предузећа у пољопривреди је регистровано у овом региону, што представља значајан релативни показатељ за креаторе аграрне политике, односно политике подстицаја (Графикон 5.2.3.). Ипак, уколико се индикатор изрази у апсолутним бројевима, просечан број током периода од 2013. до 2019. године био је 244 мала предузећа. За потпунију слику о значају сваке категорије предузећа, користи се и индикатор броја запослених. Његово изражавање по јединици, односно по предузећу, чини анализу дубљом и квалитетнијом.

Графикон 5.2.3 Структура малих предузећа према регионима у Пољопривреди, шумарству и рибарству

Извор: Калкулација аутора на основу података Републичког завода за статистику

Пре анализе структуре (коришћењем релативног показатеља), а ради појашњења и прегледности, потребно је указати на особеност категорије средњих предузећа у Пољопривреди, шумарству и рибарству. То је индикатор апсолутног броја предузећа. Наиме, у посматраном седмогодишњем периоду, овај број није прелазео 100 субјеката. Прецизније, 2013. године, у сектору Пољопривреде, шумарства и рибарства је било регистровано 104 средња предузећа, а 2019. само 88. Другим речима, присутан је тренд благог и константног пада. Истовремено, када је реч о регионима, дистрибуција је иста као и код осталих категорија, па је далеко највише средњих пољопривредних предузећа у региону Војводине (просечно: 70 предузећа годишње или 62%).

Графикон 5.2.4 Структура средњих предузећа према регионима у Пољопривреди, шумарству и рибарству

Извор: Калкулација аутора на основу података Републичког завода за статистику

Најважнији налази који произилазе из претходне дескриптивне анализе сектора малих и средњих предузећа у Пољопривреди, шумарству и рибарству упућују на следеће:

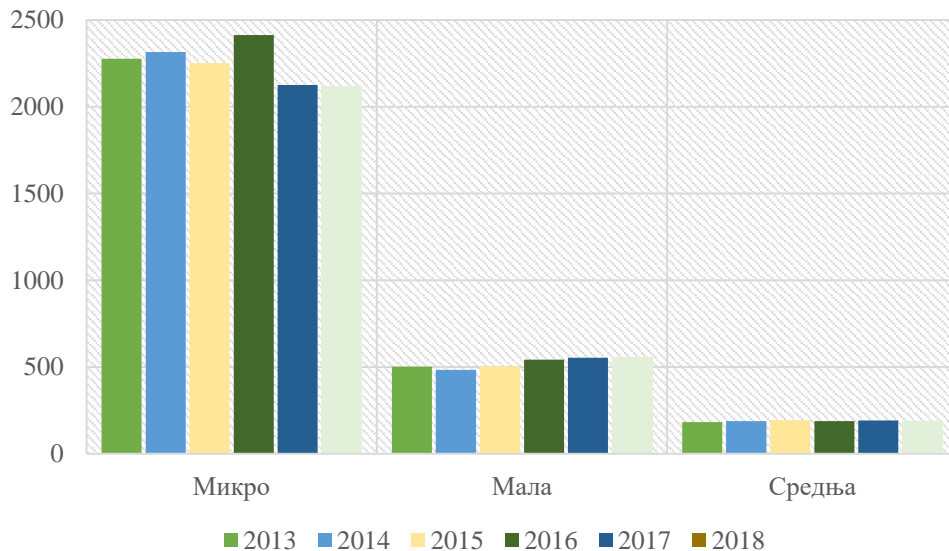
- Свако четврто предузеће од 100 у сектору малих и средњих предузећа у Србији је регистровано за обављање делатности у сектору Пољопривреде, шумарства и рибарства;
- Микро предузећа представљају најчешћи облик организовања предузећа у сектору Пољопривреде, шумарства и рибарства која показује тенденцију благог раста у посматраном периоду – 2019. године је било 16% више микро предузећа у сектору Пољопривреде, шумарства и рибарства у односу на 2013. годину;
- Структура сектора малих и средњих предузећа у Пољопривреди, шумарству и рибарству указује на доминантно и веома сигнификантно учешће региона Војводине – само 40% предузећа је дистрибуирано изван овог региона;
- Политиком подстицаја би требало унапредити пословно окружење за регион Јужне и Источне Србије имајући у виду низак број малих и средњих предузећа који у њима послује.

5.2.1.2 Прехрамбена индустрија

Прехрамбена индустрија чини други сектор агро-прехранбеног система. Иако је концепт пословања предузећа у овој делатности нешто другачији (с обзиром на карактеристике производње прехранбених производа), ипак су високо зависна од примарне пољопривреде. Зависност произилази из чињенице да пољопривредни производи представљају основне сировине које се користе у прехранбеној индустрији. Производи који се прерађују у прехранбеној индустрији нису нужно намењени крајњој потрошњи, већ се могу користити и у другим гранама привреде као улазне сировине. Неретко, и полузавршени пољопривредни производи одлазе у извоз.

Структура анализе прехранбене индустрије у Србији прати структуру анализе сектора Пољопривреде, шумарства и рибарства. Посматрају се четири индикатора ради утврђивања стања и трендова: (а) број предузећа; (б) број запослених лица; (в) остварени промет; (г) бруто додата вредност.

Први индикатор развоја сектора малих и средњих предузећа у прехранбеној индустрији јесте њихов број. Графикон 5.2.5. приказује кретање индикатора у периоду од 2013. до 2018. године.

Графикон 5.2.5 Број предузећа у Прехрамбеној индустрији у Републици Србији, према величини, у периоду од 2013. до 2018. године

Извор: Калкулација аутора на основу података Републичког завода за статистику

Микро предузећа су најбројнија привредна друштва у прехранбеној индустрији. Њихов просечан број у периоду од 2013. до 2018. године био је 2.250. С обзиром да категорије малих и средњих предузећа бележе стабилност у кретању, осцилације до којих је дошло у посматраном периоду изазване су променама у броју микро предузећа. Просечан број малих предузећа био је 524, а средњих 189.

Прехрамбена индустрија је сектор који није само део агро-прехранбеног система, већ и много ширег сектора прерађивачке индустрије. Табелом 5.2.6. приказано је учешће малих и средњих предузећа прехранбене индустрије у сектору малих и средњих предузећа у прерађивачкој индустрији, али и њихово учешће у укупном броју.

Табела 5.2.6 Учешће малих и средњих предузећа у прехрамбеној индустрији, укупно и у прерађивачкој индустрији у Републици Србији од 2013. до 2018. године, у %

Индикатор	2013.	2014.	2015.	2016.	2017.	2018.
Учешће МСП прехрамбених МСП у прерађивачким	17,5	18,1	18,3	18,8	16,8	16,6
Учешће прехрамбене МСП у укупном	3,2	3,2	3,2	3,3	2,9	2,8

Извор: Калкулација аутора на основу података Републичког завода за статистику

Релативни индикатор учешћа малих и средњих предузећа прехрамбене индустрије у прерађивачкој показује незнатне осцилације. Просечно учешће током посматраног шестогодишњег периода износило је 17,7%. У 2018. години, учешће је било ниже у односу на 2013. годину за 0,9 процентних поена. Другим речима, **скоро свако пето предузеће у сектору малих и средњих у прерађивачкој индустрији регистровано је за обављање производње прехрамбених производа.** Имајући у виду учесталост, јасно је да би и овим привредним субјектима требало посветити посебну пажњу, ради унапређења положаја и искоришћавања производних потенцијала (и конкурентности).

Са друге стране, сагледавањем положаја малих и средњих предузећа прехрамбене индустрије у укупном броју, долази се до запажања да њихов број није значајније варирао, те да су трендови у кретању стабилни. Према подацима из табеле 5.2.6. кретање овог индикатора било је у распону од 2,8% до 3,3%. **Упоредивање релативних индикатора за два сектора агро-прехрамбеног система указује на нешто више учешће малих и средњих предузећа у сектору Пољопривреде, шумарства и рибарства у укупном броју предузећа, него што је то случај са сектором Прехрамбене индустрије.**

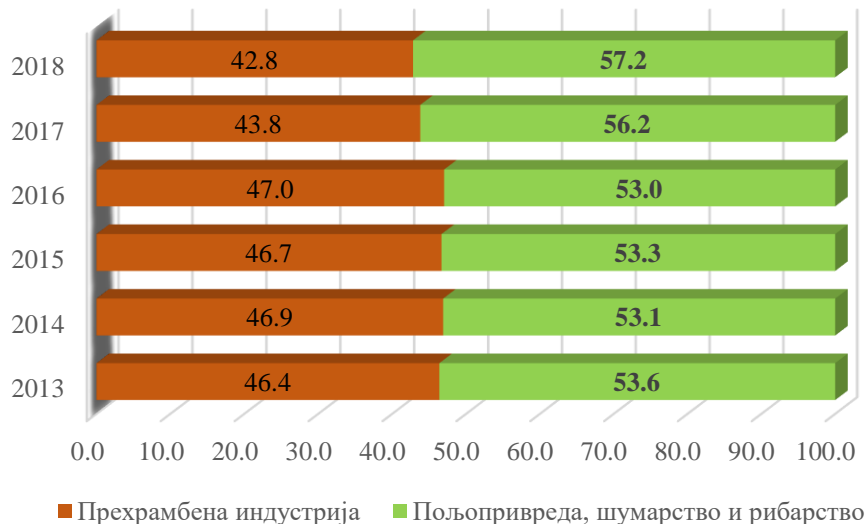
Анализа претходних података указује на следеће најважније налазе о малим и средњим предузећима прехрамбене индустрије:

- **Микро предузећа чине преко 70% предузећа у сектору малих и средњих у прехрамбеној индустрији** и стога утичу на осцилације у кретању укупног броја предузећа. С обзиром на бројност микро предузећа и особености оваквог начина организовања пословања, креатори аграрне политике би требало да имају у виду њихов положај и значај ради креирања ефикасних инструмената за подстицање рада. Другим речима, постојећи систем подстицаја даје предност већим привредним субјектима (или породичном газдинствима која су регистрована као физичка лица), док бројно стање ових предузећа указује на неопходност ревизије начина евалуације и одобравања захтева за субвенције. Микро предузећа посебно могу бити важна за рурални развој, те је са аспекта равномерног регионалног развоја ова информација од значаја.
- **Скоро свако пето предузеће из сектора малих и средњих у прерађивачкој индустрији је регистровано за производњу прехрамбених производа.** Како прерађивачка индустрија обухвата велики број делатности, информација о томе да скоро свако пето предузеће производи прехрамбене производе јесте од изузетне важности не само за развој аграра, већ и за свеукупан привредни развој. Хетерогеност делатности у оквиру прерађивачке индустрије упућује на потребу разматрања ефеката (не)пољопривредних субвенција односно институционалне подршке (не)пољопривредним економским активностима.

- Упоређивање вредности два релативна индикатора која су израчуната за агро-прехранбени систем указује на нешто **више учешће малих и средњих предузећа у пољопривреди у укупном броју предузећа у поређењу са прехранбеном индустријом**. Структура агро-прехранбеног система потврђује улогу примарне пољопривреде у свеукупном развоју, те би се системом подстицаја прилагођених потребама пољопривредника могао повећати остварени промет или бруто додата вредност која се генерише у овим правним лицима.

5.2.1.3 Агро-прехранбени систем

Анализа индикатора о броју предузећа која представља део шире анализе о улози субвенција у развоју малих и средњих предузећа у агро-прехранбеном систему, заокружује се агрегатним посматрањем малих и средњих правних лица у агро-прехранбеном систему. Да би се систем посматрао као целина која може да унапреди развој домаће пољопривредне производње, неопходно је разумети све његове карактеристике, односно приступити прегледу стања и трендова у кретањима показатеља. Такви показатељи најбоље могу да идентификују потребу за корекцијама актуелних инструмената аграрне политике.

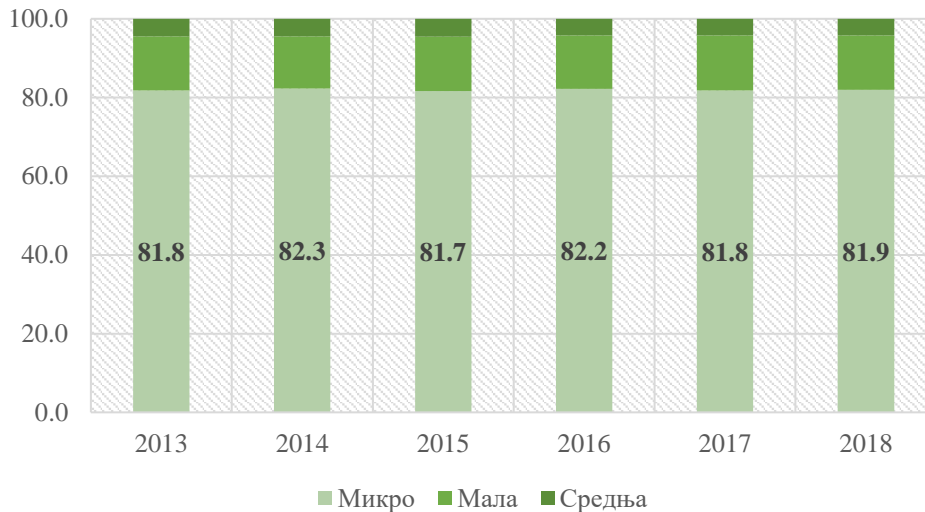

Графикон 5.2.6 Структура агро-прехранбеног система у Републици Србији, према делатности у периоду од 2013. до 2018. године, у %

Извор: Калкулација аутора на основу података Републичког завода за статистику

Структура агро-прехранбеног система се према делатности није много мењала у посматраном периоду (Графикон 5.2.6.). Учешће Пољопривреде, шумарства и рибарства се незнатно повећало на штрб учешћа сектора Прехранбене индустрије (за 3,6 процентних поена у 2018. години). Ипак, учешће Пољопривреде, шумарства и рибарства је увек било изнад 50%, што указује да се **скоро 6 од 10 предузећа агро-прехранбеног система бави пољопривредном производњом**.

Са друге стране, индикатор структуре агро-прехранбеног система у Србији показује изразиту доминантност категорије микро предузећа. У посматраном периоду, учешће микро предузећа није узимало вредност испод 80%. У просеку, **свако друго предузеће агро-прехранбеног система јесте микро предузеће**. Детаљнија структура је приказана графиконом 5.2.7.

Графикон 5.2.7 Структура агро-прехрамбеног система у Републици Србији, према величини предузећа, у периоду од 2013. до 2018. године, у %

Извор: Калкулација аутора на основу података Републичког завода за статистику

Према расположивим подацима Републичког завода за статистику, просечан број предузећа у агро-прехрамбеном систему је износио 96.186 правних лица у периоду од 2013. до 2018. године. Уколико се пак упореде износи на почетку и на крају периода, примећује се раст броја предузећа за 10% у поређењу са 2013. годином.

5.2.2 Број запослених у предузећима према величини и региону у Републици Србији

Други индикатор који указује на развијеност једног сектора јесте број запослених. За потребе ове докторске дисертације, индикатор броја запослених је анализиран на два начина. **Први начин** посматра број запослених у малим и средњим предузећима у сектору Пољопривреде, шумарства и рибарства на територији Републике Србије, али и за сваки од региона појединачно. **Други начин** посматра структуру броја микро, малих и средњих предузећа према регионима. Коришћени су секундарни подаци Републичког завода за статистику, који се објављују у годишњим публикацијама и који су доступни у бази података.

5.2.2.1 Пољопривреда, шумарство и рибарство

Број запослених у малим и средњим предузећима у сектору Пољопривреде, шумарства и рибарства у Републици Србији приказан је табелом 5.2.7. Просечан број запослених износио је 19.828 у периоду од 2013. до 2019. године. Просечно учешће било је 3,6%. **Ипак, вредност релативног индикатора током посматраног периода бележи благи, али константан пад, те је тако са 4,1% учешћа у 2013. години, учешће запослених опало на 3,0% у 2019. години.** Очекивано, највећи број запослених имала су средња предузећа, уз пад апсолутног броја запослених лица са 10.241 на 8.026, односно за 12%.

Табела 5.2.7 Број запослених у малим и средњим предузећима у Пољопривреди, шумарству и рибарству у Републици Србији у периоду од 2013. до 2019. године

		Привреда укупно	Пољопривреда, шумарство и рибарство	% учешће
2013.	Укупно	565.243	23.079	4,1
	Микро	153.087	4.652	3,0
	Мала	189.172	8.186	4,3
	Средња	222.984	10.241	4,6
2014.	Укупно	553.791	21.976	4,0
	Микро	147.641	4.513	3,1
	Мала	185.206	8.174	4,4
	Средња	220.944	9.289	4,2
2015.	Укупно	565.360	21.417	3,8
	Микро	150.919	4.674	3,1
	Мала	190.936	8.153	4,3
	Средња	223.505	8.590	3,8
2016.	Укупно	589.757	21.305	3,6
	Микро	154.073	4.728	3,1
	Мала	203.681	8.126	4,0
	Средња	232.003	8.451	3,6
2017.	Укупно	615.590	20.373	3,3
	Микро	157.890	4.687	3,0
	Мала	213.380	7.874	3,7
	Средња	244.320	7.812	3,2
2018.	Укупно	645.395	20.849	3,2
	Микро	161.247	4.703	2,9
	Мала	225.030	7.881	3,5
	Средња	259.118	8.265	3,2
2019.	Укупно	667.533	20.335	3,0
	Микро	163.385	4.640	2,8
	Мала	232.681	7.669	3,3
	Средња	271.467	8.026	3,0

Извор: Калкулација аутора на основу података Републичког завода за статистику

Најмањи број запослених лица у малим и средњим предузећима у сектору Пољопривреде, шумарства и рибарства забележен је у Београдском региону. Уз учешће мање од 1%, може се рећи да запошљавање није превише „атрактивно“ радно активном становништву у овом региону. Ипак, имајући у виду и низак број предузећа (видети тачку 5.2.1.) оваква бројка није изненађујућа. Подаци показују и благе промене у индикатору током периода, па је тако број запослених лица порастао са 1.934 на 2.086 (Табела 5.2.8). Највише запослених лица је забележено у 2018. години, што може бити последица значајнијег запошљавања у средњим предузећима.

Са друге стране, предмет дисертације јесу мала и средња предузећа, те пољопривредна газдинства регистрована као физичка лица и предузетници нису укључени у анализу и дискусију резултата. Једна од препорука за будућа истраживања јесте и сагледавање броја ових субјеката у пољопривреди, како би се могао дати одговор на питање: *да ли је у Београдском региону запошљавање мање атрактивно (јер су мање и могућности), или је пожељнији облик организовања предузетништво, односно пољопривредно газдинство регистровано као физичко лице у Регистру пољопривредних газдинстава?*

Табела 5.2.8 Број запослених у малим и средњим предузећима у Пољопривреди, шумарству и рибарству у Београдском региону у периоду од 2013. до 2019. године

		Укупно	Пољопривреда, шумарство и рибарство	% учешће
2013.	Укупно	211.268	1.934	0,9
	Микро	65.720	532	0,8
	Мала	70.744	574	0,8
	Средња	74.804	828	1,1
2014.	Укупно	207.312	1.867	0,9
	Микро	63.488	499	0,8
	Мала	70.249	601	0,9
	Средња	73.575	767	1,0
2015.	Укупно	213.121	1.967	0,9
	Микро	65.072	506	0,8
	Мала	73.008	683	0,9
	Средња	75.041	778	1,0
2016.	Укупно	223.187	1.760	0,8
	Микро	66.460	544	0,8
	Мала	77.606	593	0,8
	Средња	79.121	623	0,8
2017.	Укупно	239.241	1.693	0,7
	Микро	68.664	507	0,7
	Мала	81.361	522	0,6
	Средња	89.216	664	0,7
2018.	Укупно	252.295	2.281	0,9
	Микро	70.432	558	0,8
	Мала	86.574	591	0,7
	Средња	95.289	1.132	1,2
2019	Укупно	264.012	2.086	0,8
	Микро	72.047	539	0,7
	Мала	90.756	654	0,7
	Средња	101.209	893	0,9

Извор: Калкулација аутора на основу података Републичког завода за статистику

Нешто више од 10% од укупног броја запослених у малим и средњим предузећима Републике Србије радило је у Војводини, у сектору Пољопривреде, шумарства и водопривреде на почетку посматраног периода. Посматрано у апсолутним бројевима, просечна вредност овог показатеља била је око 14.800. Након седам година, учешће индикатора је опало за два процентна поена. **Иако је у посматраном периоду дошло и до пораста укупног броја лица која су запослење пронашла у сектору малих и средњих предузећа у региону Војводине, број запослених лица у пољопривреди је смањен. Највећи пад је приметан у сектору средњих предузећа.** Табела 5.2.9. даје детаљан приказ података о овом индикатору у Војводини.

Табела 5.2.9 Број запослених у малим и средњим предузећима у Пољопривреди, шумарству и рибарству у региону Војводине у периоду од 2013. до 2019. године

		Укупно	Пољопривреда, шумарство и рибарство	% учешће
2013.	Укупно	152.860	15.912	10,4
	Микро	39.380	2.438	6,2
	Мала	52.398	5.753	11,0
	Средња	61.082	7.721	12,6
2014.	Укупно	150.433	15.415	10,3
	Микро	38.070	2.447	6,4
	Мала	51.334	5.739	11,2
	Средња	61.029	7.229	11,9
2015.	Укупно	152.703	14.715	9,6
	Микро	38.575	2.517	6,5
	Мала	51.851	5.691	11,0
	Средња	62.277	6.507	10,45
2016.	Укупно	162.343	14.833	9,1
	Микро	39.156	2.590	6,6
	Мала	59.325	5.757	9,7
	Средња	63.862	6.486	10,2
2017.	Укупно	162.495	14.414	8,9
	Микро	39.628	2.555	6,4
	Мала	57.351	5.633	9,8
	Средња	65.516	6.226	9,5
2018.	Укупно	171.588	14.450	8,4
	Микро	40.512	2.487	6,1
	Мала	60.239	5.614	9,3
	Средња	70.837	6.349	9,0
2019.	Укупно	177.104	14.243	8,0
	Микро	40.962	2.457	6,0
	Мала	62.289	5.409	8,7
	Средња	73.853	6.377	8,6

Извор: Калкулација аутора на основу података Републичког завода за статистику

Табелама 5.2.10. и 5.2.11 приказани су подаци за још два региона: регион Шумадије и Западне Србије и регион Јужне и Источне Србије. **Приметно је да оба региона имају сличности у погледу броја запослених у малим и средњим предузећима у пољопривреди, како релативно тако и апсолутно.** Иако је значајно мањи број запослених лица у малим и средњим предузећима у региону Јужне и Источне Србије, просечни релативни показатељ узимао је вредности од 2,0% у региону Шумадије и Западне Србије, а 2,5% у региону Јужне и Источне Србије. Истовремено, просечан апсолутни показатељ је узимао вредности од 2.500 односно 1.945 запослених лица, респективно.

Табела 5.2.10 Број запослених у малим и средњим предузећима у Пољопривреди, шумарству и рибарству у региону Шумадије и Западне Србије у периоду од 2013. до 2019. године

		Укупно	Пољопривреда, шумарство и рибарство	% учешће
2013.	Укупно	124.692	2.983	2,4
	Микро	29.754	1.082	3,6
	Мала	41.851	1.062	2,5
	Средња	53.087	839	1,6
2014.	Укупно	120.511	2.661	2,2
	Микро	28.362	982	3,5
	Мала	40.104	1.056	2,6
	Средња	52.045	623	1,2
2015.	Укупно	124.399	2.620	2,1
	Микро	28.990	1.025	3,5
	Мала	42.263	1.006	2,4
	Средња	53.146	589	1,1
2016.	Укупно	130.473	2.721	2,1
	Микро	29.960	990	3,3
	Мала	45.747	1.035	2,3
	Средња	54.766	696	1,3
2017.	Укупно	134.925	2.356	1,7
	Микро	30.908	1.002	3,2
	Мала	48.151	983	2,0
	Средња	55.866	371	0,7
2018.	Укупно	140.091	2.398	1,7
	Микро	31.074	1.015	3,3
	Мала	50.581	946	1,9
	Средња	58.436	437	0,7
2019.	Укупно	143.771	2.407	1,7
	Микро	31.276	1.031	3,3
	Мала	51.413	958	1,9
	Средња	61.082	418	0,7

Извор: Калкулација аутора на основу података Републичког завода за статистику

Табела 5.2.11 Број запослених у малим и средњим предузећима у Пољопривреди, шумарству и рибарству у региону Јужне и Источне Србије у периоду од 2013. до 2019. године

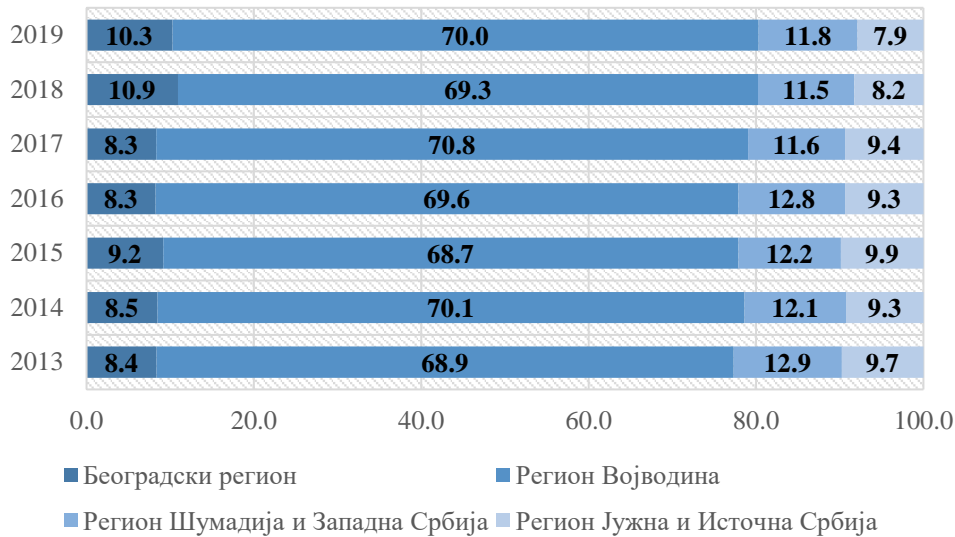
		Укупно	Пољопривреда, шумарство и рибарство	% учешће
2013.	Укупно	76.433	2.250	2,9
	Микро	18.233	600	3,3
	Мала	24.179	797	3,3
	Средња	34.021	853	2,5
2014.	Укупно	75.535	2.033	2,7
	Микро	17.721	585	3,3
	Мала	23.519	778	3,3
	Средња	34.295	670	2,0
2015.	Укупно	75.137	2.115	2,8
	Микро	18.282	626	3,4
	Мала	23.814	773	3,2

	Средња	33.041	716	2,2
2016.	Укупно	77.754	1.991	2,6
	Микро	18.497	604	3,3
	Мала	25.003	741	3,0
	Средња	34.254	646	1,9
2017.	Укупно	78.929	1.910	2,4
	Микро	18.690	623	3,3
	Мала	26.517	736	2,8
	Средња	33.722	551	1,6
2018.	Укупно	81.421	1.720	2,1
	Микро	19.229	643	3,3
	Мала	27.636	730	2,6
	Средња	34.556	347	1,0
2019.	Укупно	82.646	1.599	1,9
	Микро	19.100	613	3,2
	Мала	28.223	648	2,3
	Средња	35.323	338	1,0

Извор: Калкулација аутора на основу података Републичког завода за статистику

Други начин посматрања индикатора запослености у сектору малих и средњих предузећа у пољопривреди подразумева његову структурну анализу. Циљ анализе јесте проналажење одговора на питање о томе који регион запошљава највише радника у малим и средњим пољопривредним предузећима. Добијени резултати могу представљати значајну улазну информацију у креирању аграрне политике, пре свега у сегменту политике равномерног регионалног развоја.

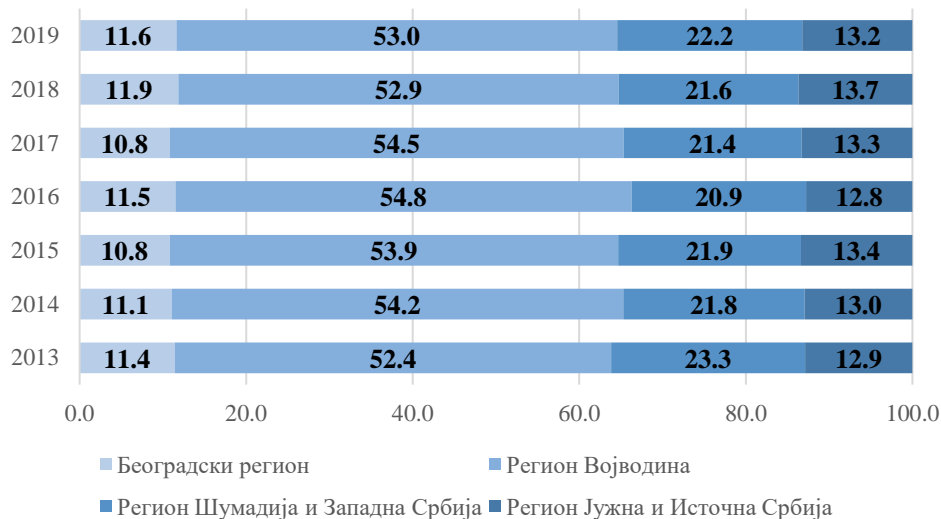
Из графичког приказа 5.2.8 се јасно може закључити да регион Војводине запошљава највећи број лица у сектору малих и средњих предузећа у пољопривреди. Његово просечно учешће у структури запослених, током посматраног периода, било је око 70%. Преостала три региона имају знатно нижа учешћа у поређењу са регионом Војводине, те се тако на другом месту налази регион Шумадије и Западне Србије (12,1%), на трећем регион Јужне и Источне Србије (9,1%), док у структури најмање учествује Београдски регион (9,0%). Посматрана учешћа током периода нису показала значајна одступања, те се може закључити да је структура запослених у сектору малих и средњих предузећа у пољопривреди, а према регионима стабилна. Другачије речено, политика равномерног регионалног развоја није утицала на смањивање јаза у броју запослених у малим и средњим предузећима у пољопривреди међу посматраним регионима.

Графикон 5.2.8 Структура запослених у сектору малих и средњих предузећа према региону у Пољопривреди, шумарству и рибарству

Извор: Калкулација аутора на основу података Републичког завода за статистику

Тренд у структури запослених у микро предузећима сектора Пољопривреде, шумарства и рибарства није значајно другачији од општег, односно од тренда индикатора за агрегатне податке. Регион Војводине и у случају микро предузећа запошљава највећи број лица, просечно око 53% од укупног броја запослених у микро предузећима у пољопривреди. Учешће је током посматраног периода стабилно, дистрибуција запослених се није мењала, те Београдски регион најмање учествује у овој структури. Графикон 5.2.9 илуструје структуру по годинама.

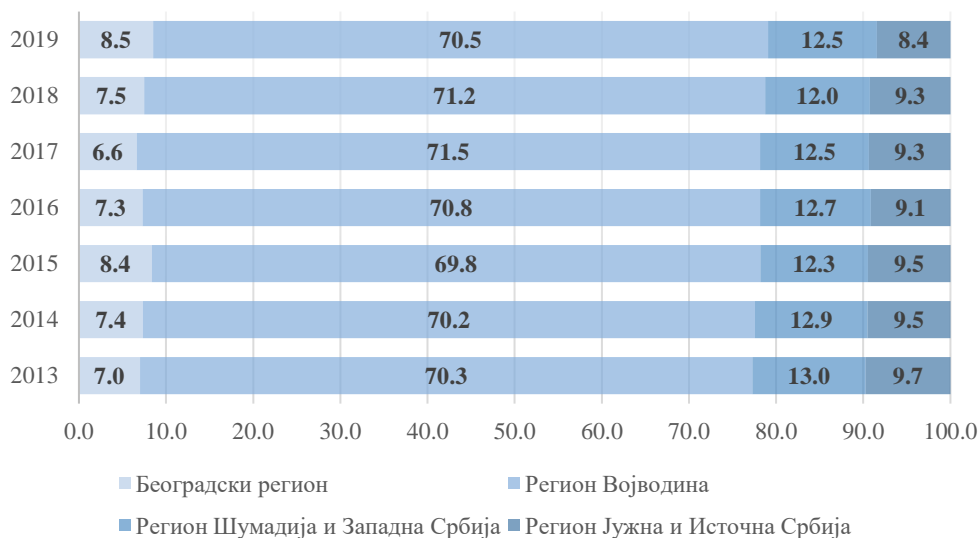

Графикон 5.2.9 Структура запослених у микро предузећима према региону у Пољопривреди, шумарству и рибарству

Извор: Калкулација аутора на основу података Републичког завода за статистику

Са друге стране, ни структура запослених у малим предузећима сектора Пољопривреде, шумарства и рибарства не показује значајну различитост у поређењу са категоријом микро предузећа. Како је реч о релативним индикаторима структуре, јасно је да може имати

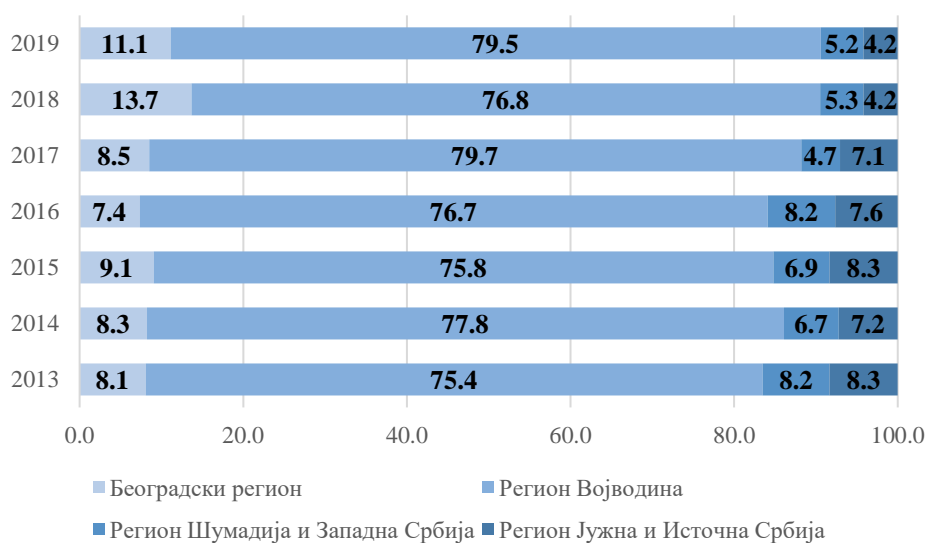
другачије развојне трендове него апсолутни индикатори. У овом случају, и један и други указују на веома значајно учешће региона Војводине – готово је **сваки трећи запослени у малим предузећима Војводине, у сектору Пољопривреде, шумарства и рибарства.**

Графикон 5.2.10 Структура запослених у малим предузећима према региону у Пољопривреди, шумарству и рибарству

Извор: Калкулација аутора на основу података Републичког завода за статистику

На завршетку анализе потребно је кратко се осврнути на структуру запослених у средњим предузећима у пољопривреди, а према регионима. Подаци не упућују на другачији закључак, те се сходно њима може рећи да регион Војводине са око 77% (просечно), учествује у укупном броју запослених лица у категорији средњих предузећа у пољопривреди. Током посматраног периода, учешће сектора Шумадије и Западне Србије је опало (са 8,2% на 5,2%), док је учешће Београдског региона незнатно порасло (са 8,1% на 11,1%). Графикон 5.2.11. представља детаљан приказ овог индикатора.

Графикон 5.2.11 Структура запослених у средњим предузећима према региону у Пољопривреди, шумарству и рибарству

Извор: Калкулација аутора на основу података Републичког завода за статистику

Претходно представљени резултати се могу допунити и анализом показатеља просечног броја запослених лица по предузећу. Просечан број запослених добијен је коришћењем два улазна показатеља: укупног броја запослених лица у малим и средњим предузећима у Пољопривреди, шумарству и рибарству, као и броја предузећа у овом сектору. Резултати су приказани табелом 5.2.12. Просечан број запослених лица по пољопривредном предузећу у сектору малих и средњих правних лица у Републици Србији је 2013. године износио 7 лица, а 2019. године само 5 лица. Другим речима, просечан број запослених по предузећу се у седмогодишњем периоду смањило. **Вредности за предузећа према категоријама су следећа:**

- Просечан број запослених лица по микро предузећу у Пољопривреди, шумарству и рибарству није премашивао 2;
- Просечан број запослених лица по малом предузећу у Пољопривреди, шумарству и рибарству био је 21, односно 22;
- Просечан број запослених лица по средњем предузећу у Пољопривреди, шумарству и рибарству се кретао у интервалу од 88 до 100.

Табела 5.2.12 Просечан број запослених у малим и средњим предузећима Пољопривреде, шумарства и рибарства у периоду од 2013. до 2019. године

		Просечан број запослених
2013.	Укупно	6,7
	Микро	1,6
	Мала	22,0
	Средња	98,5
2014.	Укупно	6,5
	Микро	1,5
	Мала	22,7
	Средња	95,8
2015.	Укупно	6,4
	Микро	1,6
	Мала	22,2
	Средња	90,4
2016.	Укупно	6,0
	Микро	1,5
	Мала	22,1
	Средња	89,9
2017.	Укупно	5,5
	Микро	1,4
	Мала	21,7
	Средња	88,8
2018.	Укупно	5,5
	Микро	1,4
	Мала	21,2
	Средња	91,8
2019.	Укупно	5,2
	Микро	1,3
	Мала	21,1
	Средња	91,2

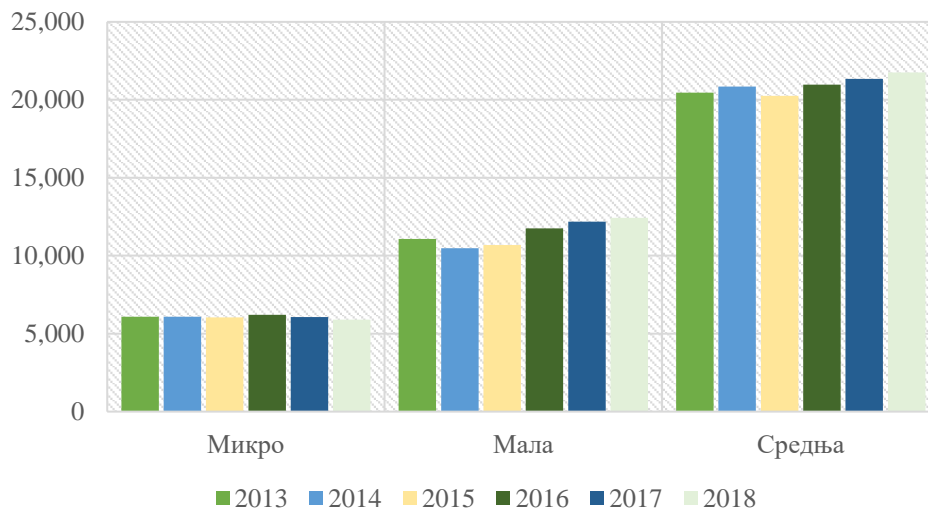
Извор: Калкулација аутора

Најважнији налази који произилазе из претходне дескриптивне анализе сектора малих и средњих предузећа у *Пољопривреди, шумарству и рибарству* упућују на следеће:

- **Вредност релативног индикатора броја запослених у малим и средњим предузећима у сектору Пољопривреде, шумарства и рибарства се променила наниже у периоду од 2013. до 2019. године** – уз благи, али константан пад учешће се смањило са 4,1% у 2013. на 3,0% у 2019. години.
- **Повећање броја запослених лица у сектору малих и средњих предузећа у региону Војводине није праћено истовременим порастом, већ падом броја запослених лица у пољопривреди** – до највећег смањења запослености дошло је у сектору средњих предузећа.
- **Регион Шумадије и Западне Србије и регион Јужне и Источне Србије не испољавају значајне разлике у погледу броја запослених лица у малим и средњим предузећима у пољопривреди.**
- **Седам од десет запослених лица из сектора малих и средњих пољопривредних предузећа ради у региону Војводине.**
- **Просечан број запослених лица по пољопривредном предузећу из сектора малих и средњих предузећа је опао са 7 на 5 у посматраном периоду.**

5.2.2.2 Прехрамбена индустрија

Након анализе индикатора броја запослених лица у пољопривреди, посебан сегмент дисертације чини анализа броја запослених лица у прехрамбеној индустрији. Приказ кретања индикатора у посматраном периоду од 2013. до 2018. године дат је графиконом 5.2.12.

Графикон 5.2.12 Број запослених у Прехрамбеној индустрији у Републици Србији, према величини предузећа, у периоду од 2013. до 2018. године

Извор: Калкулација аутора на основу података Републичког завода за статистику

Највише запослених лица у прехрамбеној индустрији су имала предузећа која према величини припадају групи средњих. У посматраном шестогодишњем периоду, број запослених лица у средњим предузећима је забележио незнатне осцилације, али и позитивне трендове – порастао је за 6%. Од значаја за анализу је и информација о просечном броју - око 21.000 радника годишње је било запослено у овој врсти привредних друштава. Са друге стране, микро предузећа су имала константан број запослених (у просеку нешто више од 6.000 радника годишње), док је у категорији малих приметан тренд раста почев од 2015. године. **Приказани подаци упућују на закључак о значају средњих предузећа као послодавца – у њима је**

запослено два пута више радника него у малим, и скоро три пута више него у микро предузећима.

Осим укупног броја запослених лица према величини, од значаја у анализи јесте и просечан број запослених лица по предузећу. У посматраном периоду, просечан број запослених у сектору малих и средњих предузећа у прехранбеној индустрији био је 13 лица. Просечан број запослених у микро предузећима био је 3, а у малим предузећима 22 лица.

Ипак, ради мапирања положаја сектора малих и средњих предузећа у прехранбеној индустрији, потребно је осврнути се и на бројке које указују на учешће броја запослених лица у овој делатности у односу на прерађивачку индустрију, као и у односу на читав сектор малих и средњих предузећа у Србији. Табела 5.2.13. приказује израчунате индикаторе за период од 2013. до 2018. године.

Иако је апсолутни показатељ броја запослених у прехранбеној индустрији порастао са 37.627 на 40.105 лица, а у прерађивачкој индустрији са 168.528 на 180.421, релативни показатељ је опао на 0,1 процентни поен. До пада је пре свега дошло због већег апсолутног повећања броја запослених у прерађивачкој, него у прехранбеној индустрији. **У 2018. години, број запослених лица у малим и средњим предузећима прехранбене индустрије учествовао је са 22,2% у броју запослених лица малих и средњих предузећа у прерађивачкој индустрији, што је нешто испод просека од 22,4%.**

Са друге стране, релативни индикатор који показује учешће у укупном броју запослених лица у сектору малих и средњих предузећа се кретао у распону од 6,2% до 6,8%. Иако је апсолутно посматрано, дошло до пораста броја запослених лица у малим и средњим предузећима прехранбене индустрије, ипак је укупан број запослених порастао знатно брже и више – са 565.243 на 645.395. Стога је релативни индикатор учешћа забележио пад са 6,7% у 2013. на 6,2% у 2018. години.

Табела 5.2.13 Учешће запослених лица прехранбене индустрије, укупно и у прерађивачкој индустрији у Републици Србији од 2013. до 2018. године, у %

Индикатор	2013.	2014.	2015.	2016.	2017.	2018.
Запослена лица прехранбених МСП у прерађивачким	22,3	22,6	22,2	22,5	22,6	22,2
Запослена лица прехранбених МСП у укупном	6,7	6,8	6,5	6,6	6,4	6,2

Извор: Калкулација аутора на основу података Републичког завода за статистику

Најважнији закључци о индикатору броја запослених у прехранбеној индустрији указују на следеће особености развоја овог дела агро-прехранбеног система:

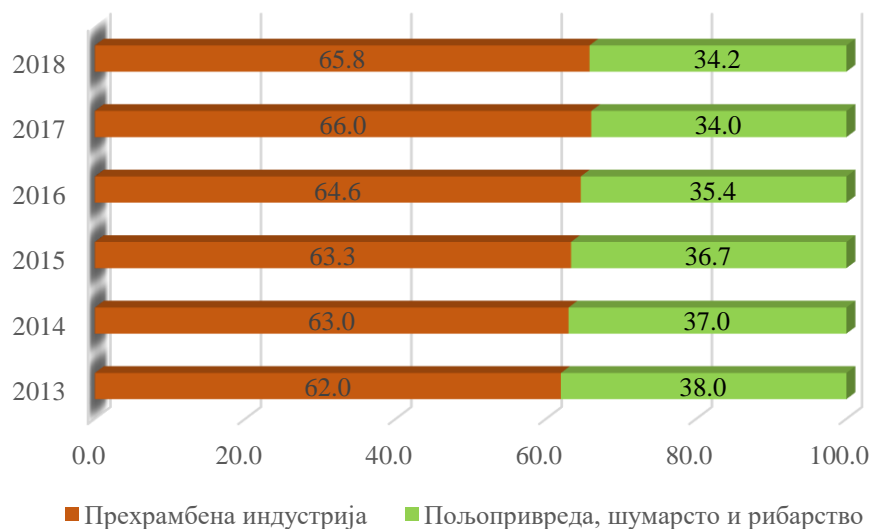
- **Средња предузећа прехранбене индустрије су важни послодавци – у њима је запослено два пута више радника него у малим, и скоро три пута више него у микро предузећима ове индустријске гране.** Иако закључак није изненађујући, с обзиром да средњим предузећима припадају она која запошљавају од 50 до 250 радника, број радних места који се у њима генерише значајан је не само са аспекта националног развоја, већ и са аспекта регионалног развоја. Што је више нових радних места (како у средњим предузећима, тако и у другим категоријама), то су и услови за живот бољи, и могућности за запослење веће.
- **Скоро једна четвртина запослених лица у малим и средњим предузећима прерађивачке индустрије ради у производњи прехранбених производа - просечно учешће износило је нешто више од 22%.**

- **Запослена лица у сектору малих и средњих предузећа у прехранбеној индустрији учествују са мање од 10% у укупној запослености сектора малих и средњих предузећа** – од укупно 100 запослених лица сектора малих и средњих предузећа, само 6 припада прехранбеној индустрији.

5.2.2.3 Агро-прехранбени систем

На крају овог поглавља, анализа се заокружује најважнијим налазима о броју запослених лица у агро-прехранбеном систему. Израчунати су индикатори структуре запослених лица према делатности (графикон 5.2.13) али и према величини предузећа (графикон 5.2.14).

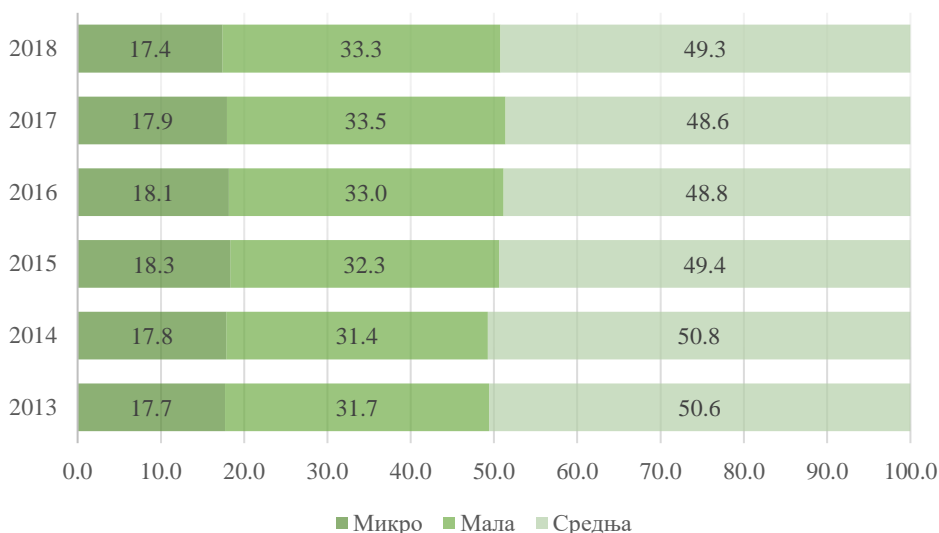
Већина лица у агро-прехранбеном систему запослена је у сектору Прехранбене индустрије, те **скоро свака трећа особа ради у производњи прехранбених производа, док знатно мање (у просеку 36%) обавља послове примарне пољопривреде**. За креаторе аграрне политике и политике подстицаја овај индикатор је важан пре свега због „обухвата“, односно броја запослених који припадају субвенционисаним предузећима, али и због реализације основних циљева постављених у стратешким документима.

Графикон 5.2.13 Структура запослених лица агро-прехранбеног система у Републици Србији, према делатности у периоду од 2013. до 2018. године, у %

Извор: Калкулација аутора на основу података Републичког завода за статистику

Осим структуре броја запослених лица према делатности, потребно је сагледати и структуру према величини предузећа у агро-прехранбеном систему. Из анализе су искључена велика предузећа и пољопривредна газдинства регистрована као физичка лица, те је анализа података за период од 6 година указала на доминантно учешће средњих предузећа у броју запослених у сектору малих и средњих правних лица прехранбене индустрије. **У просеку, микро и мала предузећа су током година заједно запошљавала број запослених који је једнак броју запослених у средњим предузећима**. Индикатор показује веома мале, готово не приметне осцилације у броју, те је 2018. било за 1,3 процентна поена мање запослених у средњим предузећима него што је то било 2013. године. Детаљи о висини учешћа за сваку од категорија предузећа дати су графиконом 5.2.14.

Графикон 5.2.14 Структура запослених лица агро-прехрамбеног система у Републици Србији, према величини предузећа, у периоду од 2013. до 2018. године, у %

Извор: Калкулација аутора на основу података Републичког завода за статистику

Из претходних података и висине индикатора, може се закључити истовремени значај агро-прехрамбеног система у економском развоју, али и сектора малих и средњих предузећа с обзиром на карактеристике које су до сада објашњене. Ипак, за јединствену анализу агро-прехрамбеног сектора и трендова у кретању, потребно је анализирати и наредна два индикатора која су вредносно изражена.

5.2.3 Остварени промет агро-прехрамбених предузећа

Индикатор оствареног промета показује вредност производа и услуга које једно предузеће прода купцима на тржишту. Укључује вредност фактура без пореза на додату вредност као и све трошкове транспорта, паковања (које сноси купац). Субвенције, као и други финансијски (ванредни и редовни) приходи нису обухваћени. Другим речима, остварени промет представља вредност трансакција и активности које су везане за продају пољопривредних добара и услуга једног предузећа. Вредност оствареног промета стога је важан индикатор који говори и о успеху предузећа на тржишту, па што је већи остварени промет, то су и веће могућности за зараду.

5.2.3.1 Пољопривреда, шумарство и рибарство

Просечна апсолутна вредност овог индикатора у малим и средњим предузећима Републике Србије која су регистрована у сектору Пољопривреда, шумарство и рибарство, износила је око 272 милијарде динара, при чему је најнижа вредност забележена у 2017. години, а највиша у 2016. години. **Апсолутна вредност оствареног промета није показивала значајне осцилације током посматраног периода.** Ипак, друга компонента анализе јесте и релативни индикатор, те је просечно учешће оствареног промета у малим и средњим предузећима Републике Србије која су регистрована у сектору Пољопривреда, шумарство и рибарство износила око 4,8%. Истовремено, дошло је до пада учешћа у укупном оствареном промету сектора малих и средњих предузећа са 5,5% у 2013. на 3,9% у 2019. години. Тачније, **релативно учешће оствареног промета је опало за скоро два процентна поена.** Уколико се посматрају појединачне категорије предузећа према величини, највиши остварени промет имала су мала предузећа, која су истовремено забележила и највише релативно учешће. Табела 5.2.14. даје детаљнији приказ апсолутних и релативних вредности индикатора оствареног промета за мала и средња предузећа у пољопривреди.

Табела 5.2.14 Структура оствареног промета у сектору малих и средњих предузећа према региону у Пољопривреди, шумарству и рибарству

		Укупно	Пољопривреда, шумарство и рибарство	% учешће
2013.	Укупно	4.861.436	268.974	5,5
	Микро	1.379.940	78.779	5,7
	Мала	1.745.887	105.638	6,1
	Средња	1.735.609	84.557	4,9
2014.	Укупно	5.040.834	272.545	5,4
	Микро	1.363.463	79.255	5,8
	Мала	1.727.909	108.139	6,3
	Средња	1.949.462	85.151	4,4
2015.	Укупно	5.262.644	264.240	5,0
	Микро	1.358.207	79.843	5,9
	Мала	1.786.105	110.070	6,2
	Средња	2.118.332	74.327	3,5
2016.	Укупно	5.493.812	294.495	5,4
	Микро	1.476.356	89.051	6,0
	Мала	1.952.475	126.315	6,5
	Средња	2.064.981	79.129	3,8
2017.	Укупно	5.948.771	255.235	4,3
	Микро	1.515.631	74.622	4,9
	Мала	2.133.418	110.014	5,2
	Средња	2.299.722	70.599	3,1
2018.	Укупно	6.356.639	268.853	4,2
	Микро	1.568.335	78.119	5,0
	Мала	2.312.610	112.587	4,9
	Средња	2.475.694	78.147	3,2
2019.	Укупно	6.945.363	273.834	3,9
	Микро	1.717.997	73.857	4,3
	Мала	2.486.715	123.200	5,0
	Средња	2.740.651	76.777	2,8

Извор: Калкулација аутора на основу података Републичког завода за статистику

Уколико се индикатор посматра према региону, резултати упућују на закључак о неравномерној дистрибуцији оствареног промета између малих и средњих предузећа. Овакав закључак је важан за равномерни регионални развој, а посебно за политику одрживог руралног развоја.

Београдски регион је до сада показао најмање учешће броја малих и средњих предузећа у пољопривреди у њиховом укупном броју, али и најмањи број запослених у истом сектору предузећа. Сходно томе, очекивано је да ће и остварени промет малих и средњих предузећа сектора Пољопривреде који припадају Београдском региону бити најнижи. Добијени резултати представљени табелом 5.2.15. потврђују очекивања. Апсолутна вредност овог индикатора показује осцилације током времена, али и значајан раст. У поређењу са вредношћу из 2013. године, остварени промет малих и средњих предузећа Београдског региона који припадају сектору Пољопривреде, шумарства и рибарства порастао је за скоро 70% у 2019. години. Ипак, релативни индикатор указује на нешто другачију ситуацију. Његова вредност није значајније осцилирала током посматраног периода, те је у 2019. години учешће било више него у 2013. години тек за 0,1 процентни поен. Управо је ово ситуација која указује на потребу

сагледавања два вида индикатора, ради потпуније и прецизније анализе. Сигурно је да Београдски регион поседује особености које га чине другачијим од других, те је стога потребно дефинисати такав систем подстицаја који би младе људе мотивисао да остану у својим родним местима, макар она била и приградска насеља руралног типа. Мањи притисак на градове би имао веће бенефите по здравље и квалитет човековог живота, али и на његов економски положај. Самим тим, позитивни економски ефекти на једног човека и његову породицу се могу преливати и у друге секторе, што је такође корисно имати у виду као потенцијал наше пољопривреде.

Табела 5.2.15 Остварени промет малих и средњих предузећа у Пољопривреди, шумарству и рибарству у Београдском региону у периоду од 2013. до 2019. године (у милионима динара)

		Укупно	Пољопривреда, шумарство и рибарство	% учешће
2013.	Укупно	2.266.690	18.051	0,8
	Микро	599.499	6.999	1,2
	Мала	867.884	5.724	0,7
	Средња	799.307	5.328	0,7
2014.	Укупно	2.451.361	17.247	0,7
	Микро	657.459	4.994	0,8
	Мала	844.117	7.351	0,9
	Средња	949.785	4.902	0,5
2015.	Укупно	2.528.983	18.210	0,7
	Микро	632.917	3.907	0,6
	Мала	878.335	9.891	1,1
	Средња	1.017.731	4.412	0,4
2016.	Укупно	2.557.517	22.770	0,9
	Микро	710.483	5.734	0,8
	Мала	943.223	11.677	1,2
	Средња	903.811	5.359	0,6
2017.	Укупно	2.837.633	22.023	0,8
	Микро	747.276	4.634	0,6
	Мала	1.056.240	7.712	0,7
	Средња	1.034.117	9.677	0,9
2018.	Укупно	3.080.302	25.405	0,8
	Микро	785.293	5.488	0,7
	Мала	1.143.668	8.129	0,7
	Средња	1.151.341	11.788	1,0
2019.	Укупно	3.458.503	30.509	0,9
	Микро	854.069	6.219	0,7
	Мала	1.247.265	11.566	0,9
	Средња	1.357.169	12.724	0,9

Извор: Калкулација аутора на основу података Републичког завода за статистику

Са једне стране Београдски регион се истиче по најнижим вредностима посматраних индикатора. **Са друге стране, регион Војводине је по својим резултатима далеко изнад осталих региона Србије.** Апсолутна вредност оствареног промета у малим и средњим предузећима Пољопривреде, шумарства и рибарства у региону Војводине је опала за 2% у поређењу са 2013. годином. Уколико се пак свака од величина предузећа посматра засебно, примећује се једна специфичност – а то је висина оствареног промета у малим предузећима. Осим што је апсолутна вредност значајно порасла, интересантно је запажање о томе да мала

предузећа Пољопривреде, шумарства и рибарства у Војводини генеришу више остварене промете у поређењу са средњим предузећима. Релативни показатељ је са друге стране, забележио значајан пад у посматраном периоду – за нешто више од 4 процентна поена. Вредности апсолутних и релативних индикатора оствареног промета за регион Војводине су приказани табелом 5.2.16.

Табела 5.2.16 Остварени промет малих и средњих предузећа у Пољопривреди, шумарству и рибарству у региону Војводине у периоду од 2013. до 2019. године (у милионима динара)

		Укупно	Пољопривреда, шумарство и рибарство	% учешће
2013.	Укупно	1.347.036	206.329	15,3
	Микро	400.721	58.133	14,5
	Мала	455.132	84.355	18,5
	Средња	491.183	63.841	13,0
2014.	Укупно	1.357.351	213.519	15,7
	Микро	382.327	60.738	15,9
	Мала	448.420	85.109	19,0
	Средња	526.604	67.672	12,9
2015.	Укупно	1.431.944	202.010	14,1
	Микро	390.013	61.120	15,7
	Мала	441.261	83.975	19,0
	Средња	600.670	56.915	9,5
2016.	Укупно	1.513.684	228.026	15,1
	Микро	428.608	69.734	16,3
	Мала	487.284	96.408	19,8
	Средња	597.792	61.884	10,4
2017.	Укупно	1.588.473	194.255	12,2
	Микро	421.026	55.646	13,2
	Мала	511.385	84.855	16,6
	Средња	656.062	53.754	8,2
2018.	Укупно	1.715.874	204.177	11,9
	Микро	443.548	58.624	13,2
	Мала	568.060	87.524	15,4
	Средња	704.266	58.029	8,2
2019.	Укупно	1.834.395	203.365	11,1
	Микро	508.038	53.974	10,6
	Мала	616.775	94.356	15,3
	Средња	709.582	55.035	7,8

Извор: Калкулација аутора на основу података Републичког завода за статистику

Преостала два региона у Србији не испољавају велике разлике у развоју сектора малих и средњих предузећа у пољопривреди. Тако је остварени промет у пољопривреди у сектору малих и средњих предузећа био најнижи 2015. године (**регион Шумадије и Западне Србије**), што се може правдати и годином која је уследила након велике природне катастрофе, односно поплава. Са друге стране, вредност овог показатеља је **континуирано опадала током посматраног периода (регион Јужне и Источне Србије)**, те је у 2019. години његов износ био за нешто више од 10% нижи него у 2013. години. Пад оствареног промета може указивати и на проблеме са којима се предузећа сусрећу на тржишту. Услед ниске конкурентности и лошијих услова пословања, цена и квалитет производа неће бити повољни за купце, па ће се самим тим они пре одлучити за алтернативни производ, односно његов супститут. Релативни

индикатор оствареног промета је био 2,7% у региону Шумадије и Западне Србије, док је за регион Јужне и Источне Србије његова вредност износила око 3,4%.

Иако су добијени апсолутни износи остварених промета већи у региону Шумадије и Западне Србије, релативни индикатор указује на нешто другачији закључак. Његово укључивање у анализи упућује на опозитну ситуацију која постоји у региону Јужне и Источне Србије - овај регион је узео веће учешће у укупно оствареном промету сектора малих и средњих предузећа него регион Шумадије и Западне Србије. Табелом 5.2.17. и 5.2.18. у наставку су детаљно представљене њихове вредности, према величини предузећа.

Табела 5.2.17 Остварени промет малих и средњих предузећа у Пољопривреди, шумарству и рибарству у региону Шумадије и Западне Србије у периоду од 2013. до 2019. године (у милионима динара)

		Укупно	Пољопривреда, шумарство и рибарство	% учешће
2013.	Укупно	792.130	27.492	3,5
	Микро	212.512	9.997	4,7
	Мала	290.030	12.440	4,3
	Средња	289.588	5.055	1,7
2014.	Укупно	827.874	26.711	3,2
	Микро	208.967	9.804	4,7
	Мала	304.547	12.346	4,1
	Средња	314.360	4.561	1,5
2015.	Укупно	892.854	17.708	2,0
	Микро	218.637	10.796	4,9
	Мала	332.357	1.228	0,4
	Средња	341.860	5.684	1,7
2016.	Укупно	994.626	28.770	2,9
	Микро	224.053	9.988	4,5
	Мала	369.044	11.935	3,2
	Средња	401.529	6.847	1,7
2017.	Укупно	1.052.466	25.006	2,4
	Микро	230.292	9.987	4,3
	Мала	403.124	11.239	2,8
	Средња	419.050	3.780	0,9
2018.	Укупно	1.091.368	25.415	2,3
	Микро	224.843	10.222	4,5
	Мала	414.955	10.122	2,4
	Средња	451.570	5.071	1,1
2019.	Укупно	1.149.140	26.385	2,3
	Микро	234.130	10.031	4,3
	Мала	431.572	10.812	2,5
	Средња	483.438	5.542	1,1

Извор: Калкулација аутора на основу података Републичког завода за статистику

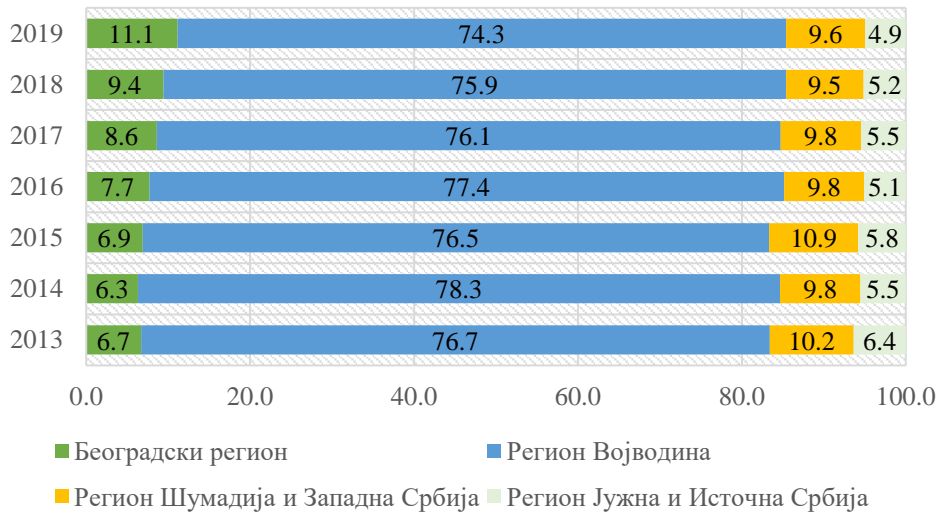
Табела 5.2.18 Остварени промет малих и средњих предузећа у Пољопривреди, шумарству и рибарству у региону Јужне и Источне Србије у периоду од 2013. до 2019. године (у милионима динара)

		Укупно	Пољопривреда, шумарство и рибарство	% учешће
2013.	Укупно	403.635	17.102	4,2
	Микро	115.263	3.650	3,2
	Мала	132.841	3.118	2,3
	Средња	155.531	10.334	6,6
2014.	Укупно	404.248	15.070	3,7
	Микро	114.709	3.720	3,2
	Мала	130.826	3.333	2,5
	Средња	158.713	8.017	5,1
2015.	Укупно	408.863	15.307	3,7
	Микро	116.640	4.020	3,4
	Мала	134.152	3.971	3,0
	Средња	158.071	7.316	4,6
2016.	Укупно	427.987	14.928	3,5
	Микро	113.212	3.596	3,2
	Мала	152.925	6.294	4,1
	Средња	161.850	5.038	3,1
2017.	Укупно	470.200	13.951	3,0
	Микро	117.038	4.356	3,7
	Мала	162.670	6.208	3,8
	Средња	190.492	3.387	1,8
2018.	Укупно	469.095	13.857	3,0
	Микро	114.650	3.786	3,3
	Мала	185.928	6.812	3,7
	Средња	168.517	3.259	1,9
2019.	Укупно	503.324	13.474	2,7
	Микро	121.759	3.633	3,0
	Мала	191.103	6.465	3,4
	Средња	190.462	3.376	1,8

Извор: Калкулација аутора на основу података Републичког завода за статистику

За потребе евалуације ефеката политике подстицаја у Србији на мала и средња предузећа, веома је значајно размотрити и индикаторе развоја сектора ових привредних субјеката према региону. Укључивање регионалне анализе омогућава боље сагледавање тренутног стања и трендова у кретању вредности одабраних индикатора, а све са циљем оцене политике подстицаја у пољопривреди и давања смерница за њено унапређење.

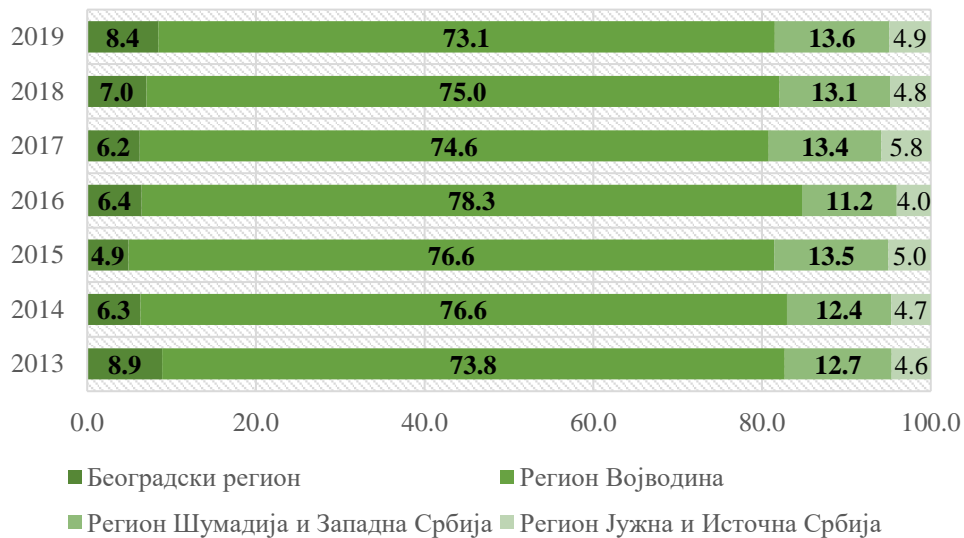
У складу са закључцима анализе претходна два индикатора (броја предузећа и броја запослених) и структура оствареног промета прати њихова кретања. Другим речима, у структури оствареног промета у сектору малих и средњих предузећа Пољопривреде, шумарства и рибарства годинама доминира регион Војводине. Са просечним учешћем од око 76% у посматраном седмогодишњем периоду, налази се далеко изнад вредности осталих региона. Регион Шумадије и Западне Србије се налази на другом месту у структури са просечним учешћем од 10%. Београдски регион је на трећем месту (просечно 8%) а регион Јужне и Источне Србије на последњем месту (просечно 5.5%). За више детаља видети графикон 5.2.19.

Графикон 5.2.15 Структура оствареног промета у сектору малих и средњих предузећа према региону у Пољопривреди, шумарству и рибарству

Извор: Калкулација аутора на основу података Републичког завода за статистику

Микро предузећа чине најбројнију групу правних лица у сектору Пољопривреде, шумарства и рибарства. Представљају један од најпогоднијих облика за који се наши пољопривредници одлучују уколико желе да се региструју као правна лица, и сходно томе искористе све предности које им се указују. Регионална дистрибуција промета који је остварен у пољопривредним предузећима из микро категорије дата је графиконом 5.2.16. Просечно учешће промета микро предузећа Пољопривреде, шумарства и рибарства у њиховом укупном промету износило је око 76%. Изузев Шумадије и Западне Србије, преостали региони у структури оствареног промета микро предузећа учествују са највише 10%.

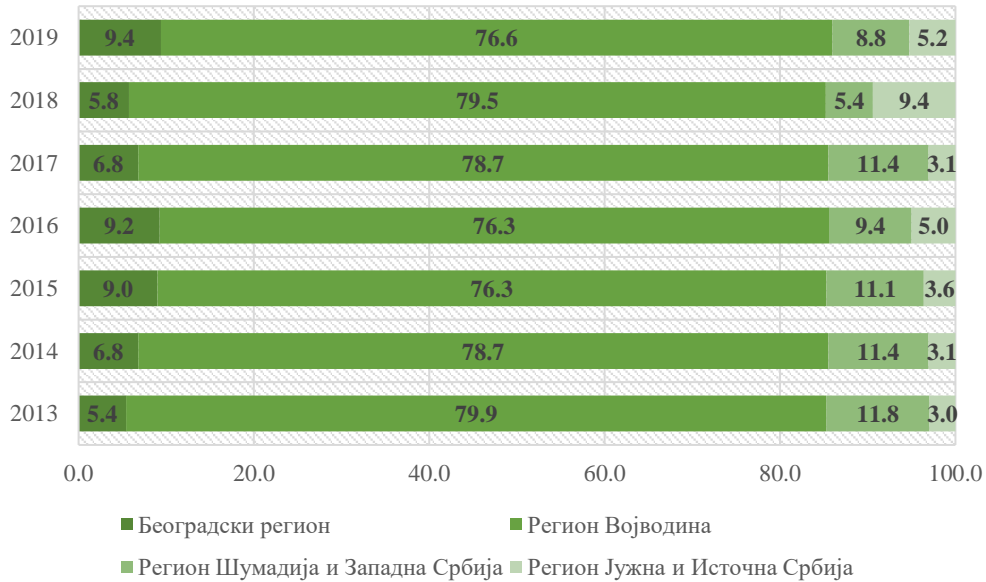

Графикон 5.2.16 Структура оствареног промета у микро предузећима према региону у Пољопривреди, шумарству и рибарству

Извор: Калкулација аутора на основу података Републичког завода за статистику

Значајнијих разлика у структури оствареног промета у малим предузећима у поређењу са осталим категоријама нема. Просечно годишње учешће региона Војводине у структури оствареног промета у малим предузећима износило је 78%. Истовремено, постигнута је и

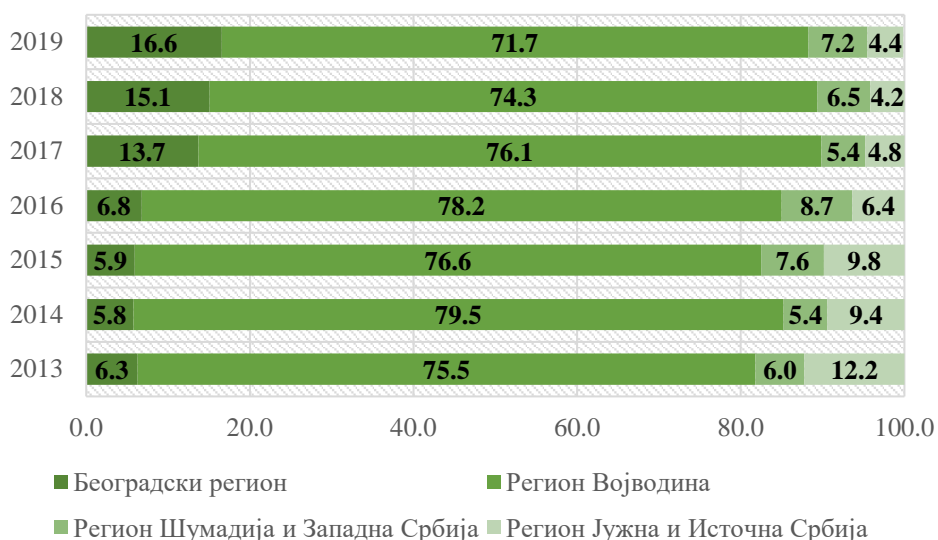
стабилност у вредности овог показатеља, пошто се учешће региона Војводине у структури оствареног промета није значајније мењало (на више или на ниже). **Регион Јужне и Источне Србије бележи веома ниске вредности индикатора, што указује на потребу за унапређењем пословања правних лица из ових области како би се и њихове развојне перформансе могле унапредити у будућности.**

Графикон 5.2.17 Структура оствареног промета у малим предузећима према региону у Пољопривреди, шумарству и рибарству

Извор: Калкулација аутора на основу података Републичког завода за статистику

Индикатор структуре оствареног промета у средњим предузећима Пољопривреде, шумарства и рибарства додатно потврђује чињеницу да регион Војводине остварује прилично добре резултате у развоју сектора малих и средњих предузећа у Србији. Пошто су досадашње вредности претходно анализираних индикатора на то недвосмислено указале, и овде је довољно дати кратко образложење. Наиме, регион Војводине у структури оствареног промета средњих пољопривредних предузећа учествује са 76%. Занимљивост у односу на остале категорије из овог дела јесте нешто више учешће Београдског региона у поређењу са осталим (просечно 10%). Графикон 5.2.18. представља илустрацију индикатора оствареног промета у средњим предузећима.

Графикон 5.2.18 Структура оствареног промета у средњим предузећима према региону у Пољопривреди, шумарству и рибарству

Извор: Калкулација аутора на основу података Републичког завода за статистику

У поглављу 5.2.2. смо имали прилике да се упознамо са вредностима индикатора броја запослених лица по једном предузећу из сектора малих и средњих правних лица. Како је то показатељ који је додатно укључен ради допуне и свеобухватности анализе, а уско је повезан са бројем запослених, за потребе ове докторске дисертације је корисно осврнути се и на показатељ оствареног промета по запосленом лицу. Према методологији Републичког завода за статистику, *показатељ изражава продајну способност предузећа, у овом случају сектора малих и средњих правних лица у Пољопривреди, шумарству и рибарству*. Табела 5.2.19. показује израчунате вредности промета по запосленом лицу у сектору малих и средњих предузећа у пољопривредној делатности.

Табела 5.2.19 Промет по запосленом лицу у малим и средњим предузећима Пољопривреде, шумарства и рибарства у периоду од 2013. до 2019. године (у милионима РСД)

2013.	Укупно	11,65
	Микро	16,93
	Мала	12,90
	Средња	8,26
2014.	Укупно	12,40
	Микро	17,56
	Мала	13,23
	Средња	9,17
2015.	Укупно	12,34
	Микро	17,08
	Мала	13,50
	Средња	8,65
2016.	Укупно	13,82
	Микро	18,83
	Мала	15,54
	Средња	9,36
2017.	Укупно	12,53

	Микро	15,92
	Мала	13,97
	Средња	9,04
2018.	Укупно	12,90
	Микро	16,61
	Мала	14,29
	Средња	9,46
2019.	Укупно	13,47
	Микро	15,92
	Мала	16,06
	Средња	9,57

Извор: Калкулација аутора на основу података Републичког завода за статистику

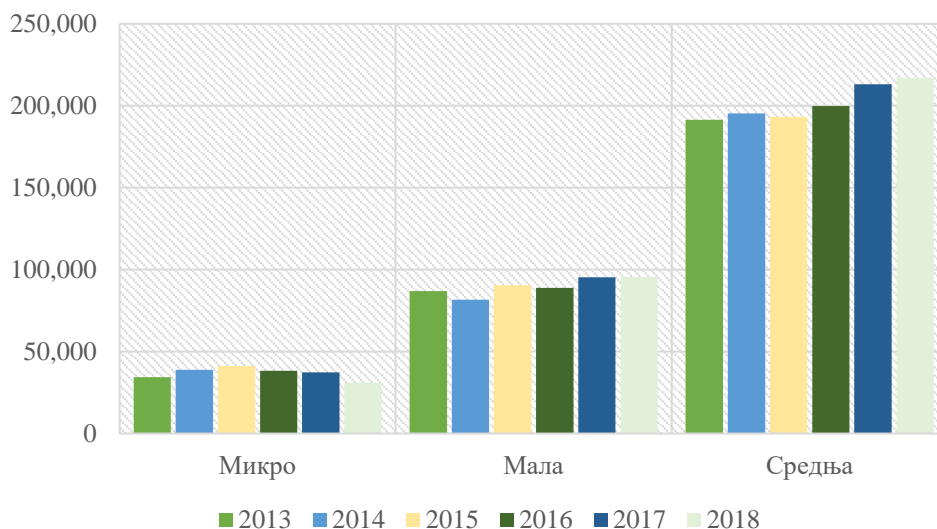
У току посматраног периода, вредност промета по запосленом је осцилирала, али готово неприметно. **Може се рећи да је продајна способност предузећа незнатно и расла и опадала. Ипак, у поређењу са почетком посматраног периода, у 2019. години је продајна способност предузећа порасла за 15% што је изузетно добар резултат за овај сектор у пољопривреди.** Израчунати индикатор за мала и средња предузећа у пољопривреди за 2018. годину је виши од готово већине вредности промета по запосленом који објављује Републички завод за статистику.⁴⁸ Изнад њега се налазе само вредности за делатности *Снабдевање електричном енергијом, гасом, паром и климатизација* као и *Трговине на велико и мало*. Ипак, не може се рећи да је поређење ових вредности у потпуности упоредиво имајући у виду да је израчунати индикатор у овој дисертацији ослоњен само на вредности промета и број запослених лица у малим и средњим предузећима пољопривреде, док Републички завод за статистику прати вредности за сва лица која учествују у реализацији активности одређених сектора.

5.2.3.2 Прехрамбена индустрија

Трећи индикатор од значаја за анализу развоја агро-прехрамбеног система посматран је одвојено за сектор Пољопривреде, шумарства и водопривреде и за сектор Прехрамбене индустрије. У поглављу 5.2.3.1. приказана је анализа за пољопривреду, док су у овом делу обрађени подаци за прехрамбену индустрију.

Као и у случају другог индикатора (број запослених лица), највише промета је остварено у средњим предузећима прехрамбене индустрије. У 2015. години је забележен нешто нижи промет који се може оправдати и лошим временским приликама из 2014. године, а чији ефекти су се прелили у 2015. годину. Након ове године, промет који остварују средња предузећа је у константном порасту, те се може очекивати и да у будућности буде тако. Насупрот средњим, микро предузећа су забележила пад у оствареном промету у последње две посматране године. Просечан промет остварен у средњим предузећима износио је 201 милијарду динара, док је у малим и средњим био знатно испод (36 милијарди динара и 90 милијарди динара, респективно). Посматрано на нивоу агро-прехрамбеног система, присутан је позитиван тренд раста оствареног промета у малим и средњим предузећима. Графикон 5.2.19 представља детаљнији приказ кретања оствареног промета по годинама, а према величини предузећа.

⁴⁸ Промет по запосленом је објављен закључно са 2018. годином у Бази података РС.

Графикон 5.2.19 Остварени промет у Прехрамбеној индустрији у Републици Србији, према величини предузећа, у периоду од 2013 до 2018. године, у милионима динара

Извор: Калкулација аутора на основу података Републичког завода за статистику

Претходна два индикатора (број предузећа и број запослених), посматрани су у односу на прерађивачку индустрију, али и на читав сектор малих и средњих предузећа, па ће и индикатор оствареног промета тако бити анализиран. С обзиром да је прехрамбена индустрија део прерађивачког сектора сачињеног од великог броја разноликих делатности, **информација о томе да се скоро једна четвртина промета малих и средњих предузећа оствари у производњи прехрамбених производа говори о величини и значају ове делатности.** Значај је двојак, не само са аспекта привредног развоја, већ и са аспекта прехрамбене сигурности. Просечно учешће оствареног промета малих и средњих предузећа прехрамбене индустрије у прерађивачкој у посматраном периоду било је око 26%, при чему је највише учешће било 2013. а најниже 2016. године. Са друге стране, учешће промета малих и средњих предузећа прехрамбене индустрије у укупном промету није било више од 6,5%. Највише учешће овог индикатора било је 2013. године и бележи се тренд константног пада. Табелом 5.2.20. приказана су учешћа по годинама.

Табела 5.2.20 Учешће оствареног промета прехрамбене индустрије, укупно и у прерађивачкој индустрији у Републици Србији од 2013. до 2018. године, у %

Индикатор	2013.	2014.	2015.	2016.	2017.	2018.
Остварени промет прехрамбених МСП у прерађивачким	27,9	26,9	26,7	25,5	27,0	25,6
Остварени промет прехрамбених МСП у укупном	6,4	6,3	6,2	6,0	5,8	5,4

Извор: Калкулација аутора на основу података Републичког завода за статистику

На основу дескриптивне анализе претходних индикатора, може се закључити следеће:

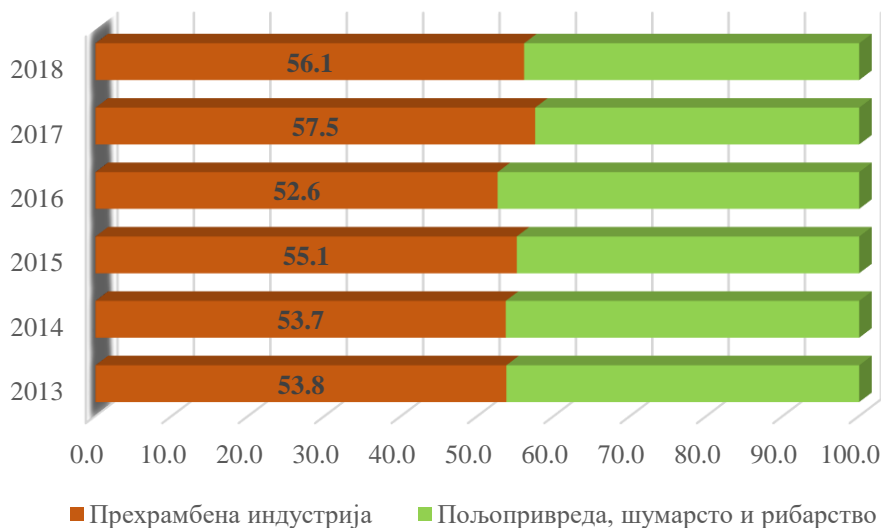
- **Остварени промет малих и средњих предузећа у прехрамбеној индустрији јесте осетљив на неповољне временске услове баш као и пољопривредна производња, што није изненађујуће, с обзиром да су основне сировине у производњи управо високо зависне од временских прилика.** Ради потврђивања овог закључка, требало би урадити квантитативну анализу у којој би се као вештачка варијабла користила

варијабла временских неприлика. Тиме би се могао испитати смер и каузалност између висине оствареног промета малих и средњих предузећа у прехрамбеној индустрији и временских неприлика.

- **Четвртина промета малих и средњих предузећа прерађивачке индустрије се оствари у прехрамбеној.** Како је прерађивачка индустрија хетерогена и обухвата и делатности које производе робу са високом додатом вредношћу, али и ценом коштања, учешће прехрамбене индустрије упућује на важност и положај овог сектора. Системом подстицаја би се посебно могла обухватити предузећа која се баве производњом прехрамбених производа, како би се њихово пословање додатно стимулисало и оснажило.

5.2.3.3 Агро-прехрамбени систем

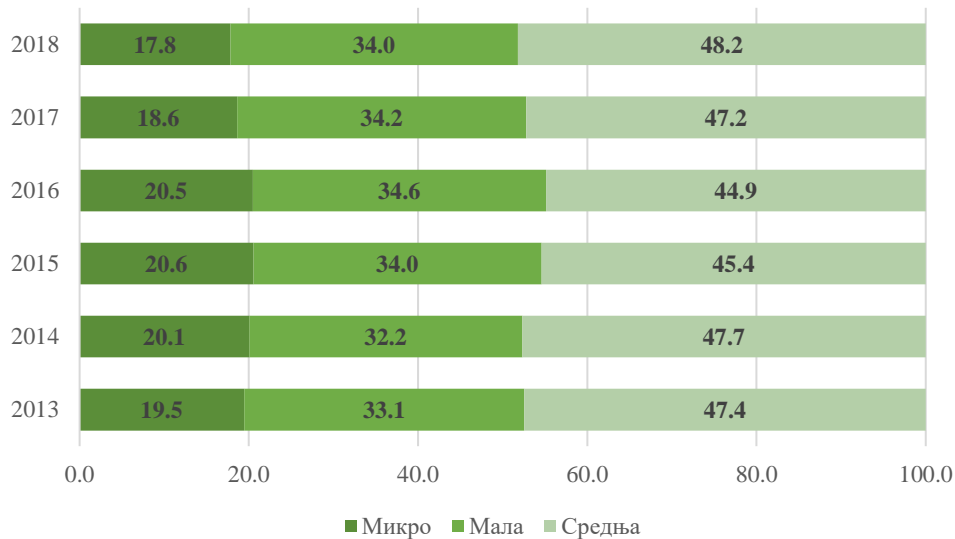
У сектору малих и средњих предузећа агро-прехрамбеног система, највећи део промета се остварује у прехрамбеној индустрији, готово више од половине. Најнижи удео био је 2016. године (52,6%) а највиши 2017. године (57,5%). Осим што је јасно да у структури преовладава прехрамбена индустрија, друге правилности у кретању нису забележене. Графикон 5.2.20. приказује учешће Пољопривреде, шумарства и рибарства и Прехрамбене индустрије по годинама у оствареном промету агро-прехрамбеног система.

Графикон 5.2.20 Структура оствареног промета агро-прехрамбеног система у Републици Србији, према делатности у периоду од 2013. до 2018. године, у %

Извор: Калкулација аутора на основу података Републичког завода за статистику

Када се структура оствареног промета малих и средњих предузећа агро-прехрамбеног система посматра кроз призму величине, доминантна су средња правна лица. У њима се генерише скоро 50 процената од укупног промета. По учешћу се на другом месту налазе мала, а на трећем микро предузећа. На основу података посматраног периода закључујемо да **је кретање у структури оствареног промета стабилно, те да су доминантна средња предузећа уз тенденцију задржавања овакве структуре у блиској будућности.** Графиконом 5.2.21. дат је детаљан приказ структуре оствареног промета према величини предузећа.

Графикон 5.2.21 Структура оствареног промета агро-прехрамбеног система у Републици Србији, према величини предузећа, у периоду од 2013. до 2018. године, у %

Извор: Калкулација аутора на основу података Републичког завода за статистику

Најважнији налази о оствареном промету у агро-прехрамбеном систему упућују на **закључак о изузетно значајном доприносу средњих предузећа у овој грани**. С обзиром да се више од 50% промета генерише у овим предузећима, потребно је анализирати различите врсте подстицаја којима се додатно може унапредити њихово пословање и конкурентност. Са друге стране, додатно је потребно размотрити начине субвенционисања микро и малих предузећа како би се повећао обим оствареног промета ових правних лица агро-прехрамбеног система. Додатно је важно имати у виду, приликом креирања аграрне политике и инструмената за реализацију циљева стратегије, **удео прехрамбене индустрије** у агро-прехрамбеном систему. Како је она веома значајна и годинама уназад остварује више од половине укупног промета, јасно је да би политиком руралног развоја требало унапредити конкурентност предузећа у сектору примарне пољопривреде како би се она боље позиционирала на домаћем, али и иностраном тржишту.

5.2.4 Бруто додата вредност агро-прехрамбених предузећа

Четврти најважнији индикатор помоћу којег се прати развој сектора малих и средњих предузећа јесте бруто додата вредност. Детаљније информације о појму бруто додате вредности се могу наћи у поглављу 3.1.4. када су разматрани показатељи доприноса сектора малих и средњих предузећа развоју аграра.

5.2.4.1 Пољопривреда, шумарство и рибарство

У овом делу докторске дисертације биће речи о стању и досадашњим трендовима у кретању овог индикатора у сектору малих и средњих предузећа у пољопривреди у односу на његову агрегатну вредност (за сва мала и средња предузећа у Србији, без обзира на делатност).

Бруто додата вредност малих и средњих предузећа у Пољопривреди, шумарству и рибарству може се посматрати попут осталих индикатора - апсолутно и релативно. Апсолутне вредности у периоду од 2013. до 2019. године су забележиле осцилације, те није уочен правилан тренд у њиховом кретању. Просечно остварена бруто додата вредност у малим и средњим предузећима која се у Србији баве пољопривредом била је 36,6 милијарди динара. У 2019. години, вредност индикатора је била виша за 0,05% него у 2013. години. Ипак, релативна

вредност индикатора показује потпуно другачије трендове у кретању. Пре свега, у периоду од седам година, долазило је до сталног пада учешћа бруто додате вредности малих и средњих предузећа у пољопривреди у односу на укупну бруто додату вредност малих и средњих предузећа из свих делатности. У 2013. години, скоро 5% укупне бруто додате вредности малих и средњих предузећа генерисано је у пољопривреди, док је 2019. године учешће опало за 2 процентна поена. Када је реч о категоријама предузећа према величини, расположиви подаци указују да су најмање приметне осцилације у апсолутној вредности биле у сектору микро предузећа, док је бруто додата вредност бележила значајне скокове у расту у категоријама малих и средњих предузећа. Ипак, важно је истаћи следеће запажање:

- Број малих предузећа у посматраном периоду је био виши од броја средњих предузећа до 2017. године.
- Релативна вредност индикатора није пратила тренд у кретању апсолутне бруто додате вредности, те су осцилације у расту и паду приметне за обе категорије појединачно.
- Просечно учешће бруто додате вредности малих и средњих предузећа у пољопривреди у укупној износила је 4%.

Табела 5.2.21 Бруто додата вредност малих и средњих предузећа у Пољопривреди, шумарству и рибарству у Републици Србији у периоду од 2013. до 2019. године (у милионима динара)

	Привреда укупно	Пољопривреда, шумарство и рибарство	% учешће	
2013.	Укупно	744.448	36.096	4,8
	Микро	158.265	4.875	3,1
	Мала	269.095	14.887	5,5
	Средња	317.088	16.334	5,2
2014.	Укупно	793.482	40.231	5,1
	Микро	179.422	4.794	2,7
	Мала	279.323	17.428	6,2
	Средња	334.737	18.009	5,4
2015.	Укупно	835.408	33.327	4,0
	Микро	171.156	4.603	2,7
	Мала	293.711	15.287	5,2
	Средња	370.541	13.437	3,6
2016.	Укупно	938.365	41.594	4,4
	Микро	188.521	5.563	3,0
	Мала	338.364	18.956	5,6
	Средња	411.480	17.075	4,1
2017.	Укупно	1.011.294	34.394	3,4
	Микро	200.126	4.185	2,1
	Мала	359.489	14.412	4,0
	Средња	451.679	15.797	3,5
2018.	Укупно	1.118.881	34.739	3,1
	Микро	225.080	4.270	1,9
	Мала	394.477	14.897	3,8
	Средња	499.324	15.572	3,1
2019.	Укупно	1.275.816	36.115	2,8
	Микро	256.250	4.612	1,8
	Мала	448.868	15.768	3,5
	Средња	570.698	15.735	2,8

Извор: Калкулација аутора на основу података Републичког завода за статистику

Након представљених података за читаву територију земље, у наставку ће бити приказана дескриптивна анализа индикатора бруто додате вредности за сваки од региона.

Просечна вредност овог показатеља у посматраном периоду, а у Београдском региону је износила око 3 милијарде динара. До 2017. године, више бруто додате вредности било је створено у сектору малих, него у сектору средњих пољопривредних предузећа. Почев од 2017. године, стање се мења, те су апсолутне вредности за средња предузећа више него у малим.

Са друге стране, релативна вредност показује учешће за Београдски регион, које је у просеку износило 0,7%. У 2019. години, вредност учешћа бруто додате вредности која је остварена у сектору малих и средњих предузећа у Београдском региону у укупној вредности била је нижа у поређењу са 2013. годином за око 50 процената. Овакав пад учешћа се пре свега, оправдава растом бруто додате вредности остварене у малим и средњим предузећима која се баве другим врстама делатности. Управо се на основу тога може рећи да је политика субвенционисања важна за пољопривредна предузећа, а посебно као помоћ за унапређење продуктивности рада. Како Београдски регион има ниске вредности и за претходна три индикатора, требало би размислити о могућностима којима би се побољшала мотивисаност становништва у овом региону. Снажнијом мотивисаношћу би се постигла и већа посвећеност и ангажовање у пољопривредној делатности, те би се ефекти прелили са развоја аграра и на развој руралних подручја. Насупрот томе, уколико би се показало да политика подстицаја пољопривредне делатности не би дала одговарајуће резултате, потенцијални правац деловања би подразумевао стимулисање предузећа за прелазак у другу делатност за коју је оцењено да може постићи боље резултате пословања.

Табела 5.2.22. представља приказ података о бруто додатој вредности за Београдски регион.

Табела 5.2.22 Бруто додата вредност малих и средњих предузећа у Пољопривреди, шумарству и рибарству у Београдском региону у периоду од 2013. до 2019. године (у милионима динара)

		Укупно	Пољопривреда, шумарство и рибарство	% учешће
2013.	Укупно	355.278	2.368	0,7
	Микро	80.520	623	0,8
	Мала	132.590	1.005	0,8
	Средња	142.168	740	0,5
2014.	Укупно	383.645	3.067	0,8
	Микро	105.355	535	0,5
	Мала	135.990	1.661	1,2
	Средња	142.300	871	0,6
2015.	Укупно	404.278	2.928	0,7
	Микро	89.698	307	0,3
	Мала	144.702	1.800	1,2
	Средња	169.878	821	0,5
2016.	Укупно	446.048	3.392	0,8
	Микро	101.986	335	0,3
	Мала	166.649	2.209	1,3
	Средња	177.413	848	0,5
2017.	Укупно	497.495	3.678	0,7
	Микро	108.358	398	0,4
	Мала	179.434	1.330	0,7
	Средња	209.703	1.950	0,9

2018.	Укупно	563.538	3.225	0,6
	Микро	123.454	225	0,2
	Мала	202.644	1.195	0,6
	Средња	237.440	1.805	0,8
2019.	Укупно	647.760	2.859	0,4
	Микро	142.609	418	0,3
	Мала	229.823	1.223	0,5
	Средња	275.328	1.218	0,4

Извор: Калкулација аутора на основу података Републичког завода за статистику

Просечна бруто додата вредност малих и средњих предузећа у пољопривреди региона Војводине износила је око 28 милијарди динара, што је скоро 10 пута више у односу на просечну бруто додату вредност ових предузећа у Београдском региону. Посматрано према величини, средња предузећа су остваривала највишу бруто додату вредност током свих седам година.

Табела 5.2.23 Бруто додата вредност малих и средњих предузећа у Пољопривреди, шумарству и рибарству у региону Војводине у периоду од 2013. до 2019. године (у милионима динара)

		Укупно	Пољопривреда, шумарство и рибарство	% учешће
2013.	Укупно	202.963	29.064	14,3
	Микро	41.738	3.208	7,7
	Мала	71.070	11.920	16,8
	Средња	90.155	13.936	15,5
2014.	Укупно	208.105	32.605	15,7
	Микро	37.476	3.296	8,8
	Мала	74.594	13.416	18,0
	Средња	96.035	15.893	16,5
2015.	Укупно	212.014	25.588	12,1
	Микро	40.052	3.093	7,7
	Мала	73.675	11.162	15,2
	Средња	98.287	11.333	11,5
2016.	Укупно	248.783	33.082	13,3
	Микро	44.247	4.199	9,5
	Мала	85.154	14.121	16,6
	Средња	119.382	14.762	12,4
2017.	Укупно	256.724	26.404	10,3
	Микро	46.686	2.764	5,9
	Мала	89.284	10.772	12,1
	Средња	120.754	12.868	10,7
2018.	Укупно	280.009	27.538	9,8
	Микро	53.274	3.025	5,7
	Мала	95.308	11.904	12,5
	Средња	131.427	12.609	9,6
2019.	Укупно	321.244	28.460	8,9
	Микро	60.766	2.915	4,8
	Мала	109.934	12.349	11,2
	Средња	150.544	13.196	8,8

Извор: Калкулација аутора на основу података Републичког завода за статистику

Индикатор учешћа за регион Војводине је очекивано највиши. Ипак, иако је његова просечна вредност била 12%, у периоду од 2013. до 2019. године је дошло је до великог пада у вредности. Учешће је опало за скоро 5,5. процентних поена. Детаљнији подаци о учешћу према величини предузећа дати су у табели 5.2.23.

Регион Шумадије и Западне Србије и Београдски регион имају сличне апсолутне бруто додате вредности у посматраном периоду. Сходно томе и просечне вредности су забележиле исту вредност, те су мала и средња предузећа у пољопривреди региона Шумадије и Западне Србије у просеку генерисала око 3 милијарде динара бруто додате вредности. Важна разлика се ипак примећује у висини релативног индикатора. Док је учешће остварене бруто додате вредности у малим и средњим пољопривредним предузећима Београдског региона износило 0,7%, у региону Шумадије и Западне Србије је то 1,8%. Овакав „јаз“ се може објаснити висином бруто додате вредности која је остварена у сектору малих и средњих предузећа (у свим делатностима) у Београдском региону.

Табела 5.2.24 Бруто додата вредност малих и средњих предузећа у Пољопривреди, шумарству и рибарству у региону Шумадије и Западне Србије у периоду од 2013. до 2019. године (у милионима динара)

		Укупно	Пољопривреда, шумарство и рибарство	% учешће
2013.	Укупно	125.073	2.810	2,2
	Микро	23.455	654	2,8
	Мала	44.743	1.405	3,1
	Средња	56.875	751	1,3
2014.	Укупно	136.561	2.915	2,1
	Микро	23.587	637	2,7
	Мала	47.159	1.797	3,8
	Средња	65.815	481	0,7
2015.	Укупно	149.658	3.186	2,1
	Микро	26.482	789	3,0
	Мала	51.532	1.595	3,1
	Средња	71.644	802	1,1
2016.	Укупно	167.647	3.357	2,0
	Микро	27.054	738	2,7
	Мала	59.399	1.730	2,9
	Средња	81.194	889	1,1
2017.	Укупно	177.305	2.584	1,5
	Микро	29.134	620	2,1
	Мала	62.889	1.473	2,3
	Средња	85.282	491	0,6
2018.	Укупно	187.689	2.566	1,4
	Микро	31.670	789	2,5
	Мала	65.310	1.079	1,7
	Средња	90.709	698	0,8
2019.	Укупно	207.978	3.206	1,5
	Микро	35.250	991	2,8
	Мала	73.119	1.309	1,8
	Средња	99.609	906	0,9

Извор: Калкулација аутора на основу података Републичког завода за статистику

Анализа у овим поглављу је показала да је регион Јужне и Источне Србије специфичан и да би политика субвенционисања могла бити ревидирана. За правна лица овог региона би требало учинити доступним и **додатне подстицаје** којима се може утицати на побољшање вредности приказаних индикатора. Побољшање у вредности индикатора значи и бољи положај пољопривредника, што има директне импликације на доприносе развоју аграра. Просечна бруто додата вредност остварена у малим и средњим пољопривредним предузећима региона Јужне и Источне Србије износила је 1,6 милијарди динара, скоро упола мање него у Београдском региону и региону Шумадије и Западне Србије. Уколико би се региони рангирани према просечној вредности овог индикатора (апсолутна вредност), регион Јужне и Источне Србије би био на последњем месту.

Додатно, релативни показатељ показао је пад од 1,4 процентна поена. Наиме, учешће бруто додате вредности остварене у малим и средњим предузећима у пољопривреди у односу на укупну вредност овог сектора у региону Јужне и Источне Србије показало је тренд пада јер није забележена ниједна вредност која је током година била виша у односу на претходну. Просечна вредност учешћа била је 2,2%, што је више у поређењу са регионом Шумадије и Западне Србије. Уколико би се региони рангирани према просечној вредности овог индикатора (релативна вредност) регион Јужне и Источне Србије не би био на последњем месту.

Табелом 5.2.25 дат је приказ вредности овог индикатора за регион Јужне и Источне Србије.

Табела 5.2.25 Бруто додата вредност малих и средњих предузећа у Пољопривреди, шумарству и рибарству у региону Јужне и Источне Србије у периоду од 2013. до 2019. године (у милионима динара)

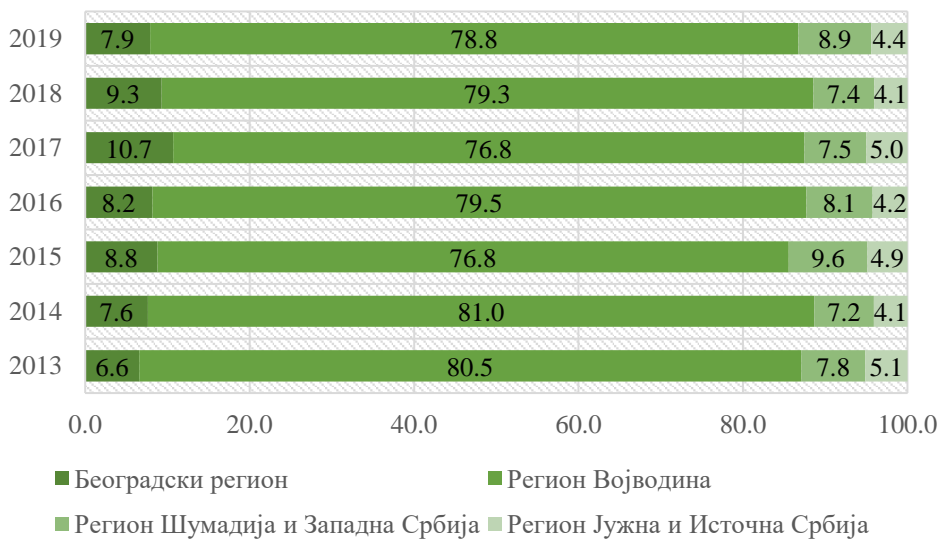
		Укупно	Пољопривреда, шумарство и рибарство	% учешће
2013.	Укупно	61.134	1.854	3,0
	Микро	12.552	390	3,1
	Мала	20.692	557	2,7
	Средња	27.890	907	3,3
2014.	Укупно	65.171	1.646	2,5
	Микро	13.004	326	2,5
	Мала	21.580	555	2,6
	Средња	30.587	765	2,5
2015.	Укупно	69.458	1.625	2,3
	Микро	14.923	414	2,8
	Мала	23.803	730	3,1
	Средња	30.732	481	1,6
2016.	Укупно	75.888	1.765	2,3
	Микро	15.235	292	1,9
	Мала	27.162	897	3,3
	Средња	33.491	576	1,7
2017.	Укупно	79.770	1.728	2,2
	Микро	15.948	403	2,5
	Мала	27.882	837	3,0
	Средња	35.940	488	1,4
2018.	Укупно	87.646	1.411	1,6
	Микро	16.683	232	1,4
	Мала	31.215	720	2,3
	Средња	39.748	459	1,2

2019.	Укупно	98.833	1.589	1,6
	Микро	17.625	287	1,6
	Мала	35.991	887	2,5
	Средња	45.217	415	0,9

Извор: Калкулација аутора на основу података Републичког завода за статистику

Анализа структуре бруто додате вредности малих и средњих предузећа према региону има за циљ да покаже колико је сваки од региона учествовао у стварању бруто додате вредности пољопривреде. Кроз резултате анализе се може помоћи креирању ефикасније аграрне политике уз уважавање специфичности сваког од региона у Србији. Једна од препорука за креирање ефикасније политике, а која се тиче и овог индикатора јесте продубљивање истраживања са агрегатног на микро ниво – **могло би се спровести испитивање пољопривредника о свим проблемима са којима се сусрећу приликом реализације активности које одређују висину индикатора.** Осим класичног интервјуа „лицем у лице“ препорука је и организација фокус група не само са пољопривредницима, већ и особама из надлежног Министарства.

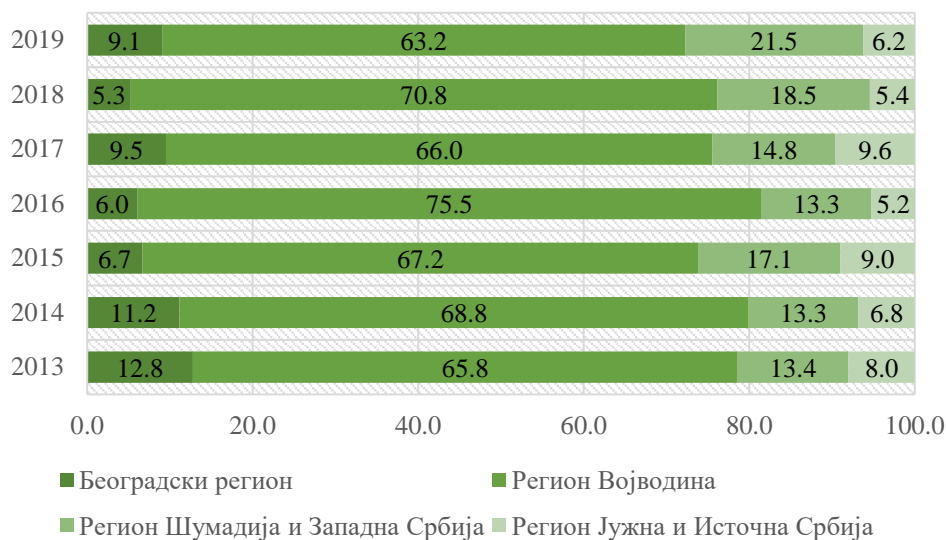
Уколико све три категорије предузећа према величини посматрамо заједно (микро, мала и средња), остварене просечне вредности индикатора током година су следеће: Београдски регион – 8,4%, регион Војводина - 79%, регион Шумадија и Западна Србија – 8,1% и регион Јужна и Источна Србија – 4,5%. Рангирањем остварених вредности уочавамо да је скоро 80% бруто додате вредности малих и средњих предузећа у пољопривреди остварено у региону Војводине. Графикон 5.2.22. показује структуру бруто додате вредности за сваку годину засебно.

Графикон 5.2.22 Структура бруто додате вредности малих и средњих предузећа према региону у Пољопривреди, шумарству и рибарству

Извор: Калкулација аутора на основу података Републичког завода за статистику

Анализа структуре бруто додате вредности остварене у микро предузећима не доноси ништа другачије резултате у односу на налазе који су до сада изнети. Регион Војводине се по висини учешћа налази на првом месту (68,2%), док се на другом месту налази регион Шумадија и Западна Србија (16%). Преостала два региона нису учествовала у стварању бруто додате вредности у малим предузећима са више од 10%. Илустрација структуре остварене бруто додате вредности у микро предузећима дат је графиконом 5.2.23.

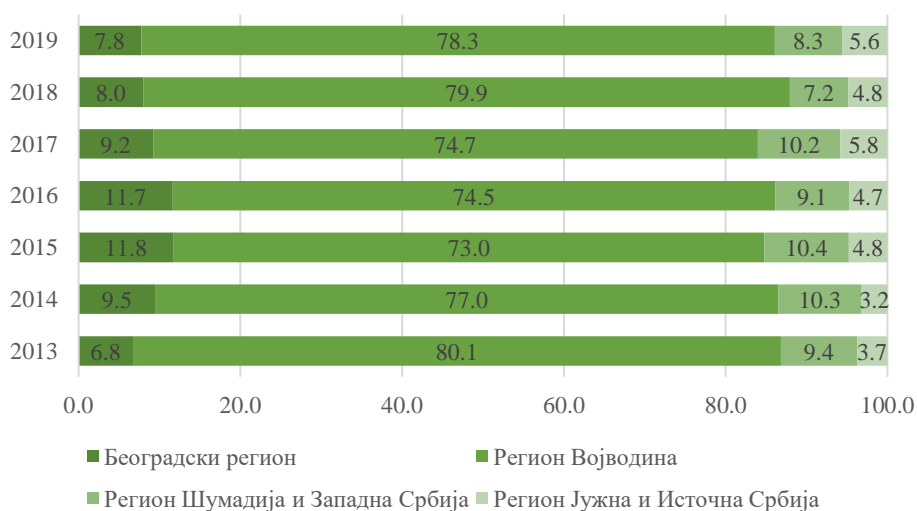

Графикон 5.2.23 Структура бруто додате вредности микро предузећа према региону у Пољопривреди, шумарству и рибарству

Извор: Калкулација аутора на основу података Републичког завода за статистику

Први поглед на графикон 5.2.24. указује на изразито доминантан регион Војводине у структури остварене бруто додате вредности у пољопривредним малим предузећима. Израчунате просечне вредности за све регионе у посматраном периоду су: Београдски регион – 9,2%, Регион Војводина - 77%, регион Шумадија и Западна Србија – 9,3% и регион Јужна и Источна Србија – 4,7%. И у случају малих предузећа, на првом месту се истиче регион Војводине, који скоро 7 пута више од осталих учествује у структури бруто додате вредности малих пољопривредних предузећа. На другом и трећем месту се налазе регион Шумадије и Западне Србије и Београдски регион који имају готово идентично учешће. Напоследку, ту је регион Јужне и Источне Србије који најмање учествује у структури.

Структура бруто додате вредности малих предузећа према регионима и годинама приказана је на графикону 5.2.24.

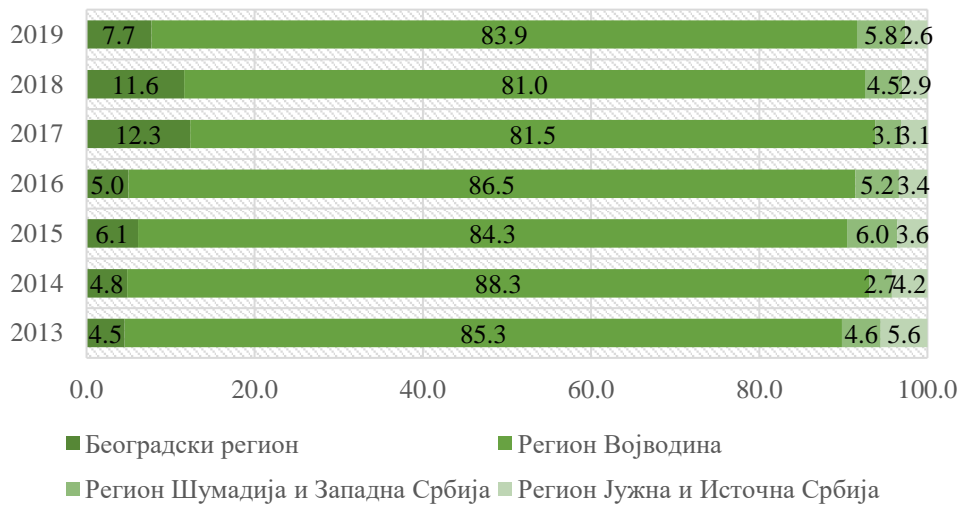

Графикон 5.2.24 Структура бруто додате вредности малих предузећа према региону у Пољопривреди, шумарству и рибарству

Извор: Калкулација аутора на основу података Републичког завода за статистику

Регион Војводине је до сада забележио највеће учешће у структури остварене бруто додате вредности када је реч о средњим предузећима. Наиме, заиста је значајна информација да је у просеку, овај регион учествовао са око 85%. Овакав тренд у кретању донекле може бити и забрињавајући имајући у виду значај овог индикатора. Без обзира на све природне ресурсе којима је Војводина богата, и остали региони Србије имају природног потенцијала који треба знати искористити. Ипак, није само знање довољно већ су и финансијска средства неопходна за „драстичније“ резултате и развој, те је политика подстицаја одговарајући инструмент аграрне политике којим се могу постићи задовољавајући резултати.

Графикон 5.2.25 приказује резултате структуре бруто додате вредности за средња предузећа у периоду од 2013. до 2019. године.

Графикон 5.2.25 Структура бруто додате вредности средњих предузећа према региону у Пољопривреди, шумарству и рибарству

Извор: Калкулација аутора на основу података Републичког завода за статистику

Економски индикатор који се примењује за процену продуктивности рада јесте додата вредност по запосленом лицу. На крају поглавља о анализи стања и трендовима у сектору малих и средњих предузећа у Пољопривреди, шумарству и рибарству, важно је укључити и овај показатељ, пре свега услед његове слабе имплементације у анализама пословања пољопривредних предузећа. Индикатор показује колико је створено додате вредности по запосленом лицу, и израчунава се на једноставан начин (РЗС, 2021). Вредности индикатора продуктивности рада су приказане наредном табелом.

Додата вредност по запосленом у сектору малих и средњих предузећа у Пољопривреди, шумарству и рибарству имала је своје успоне и падове, па је у појединим годинама имала знатно више вредности у поређењу са другим. Поредиши почетну и крајњу годину посматраног периода, вредност у 2013. била је око 150 милиона динара, а у 2019. око 177 милиона динара. Може се рећи, сходно овом индикатору, да је порасла продуктивност рада у овом сектору правних лица у пољопривреди. Значајне осцилације и у висини остварене додате вредности по запосленом, а према категоријама величине су значајно приметне. Другим речима, не постоји једнозначан закључак о тренду у кретању малих и средњих пољопривредних предузећа.

Табела 5.2.26 Додата вредност по запосленом у сектору малих и средњих предузећа у Пољопривреди, шумарству и рибарству (у милионима динара)

2013.	Укупно	156,4
	Микро	104,8
	Мала	181,9
	Средња	159,5
2014.	Укупно	183,1
	Микро	106,2
	Мала	213,2
	Средња	193,9
2015.	Укупно	155,6
	Микро	98,5
	Мала	187,5
	Средња	156,4
2016.	Укупно	195,2
	Микро	117,7
	Мала	233,3
	Средња	202,0
2017.	Укупно	168,8
	Микро	89,3
	Мала	183,0
	Средња	202,2
2018.	Укупно	166,6
	Микро	90,8
	Мала	189,0
	Средња	188,4
2019.	Укупно	177,6
	Микро	99,4
	Мала	205,6
	Средња	196,1

Извор: Калкулација аутора на основу података Републичког завода за статистику

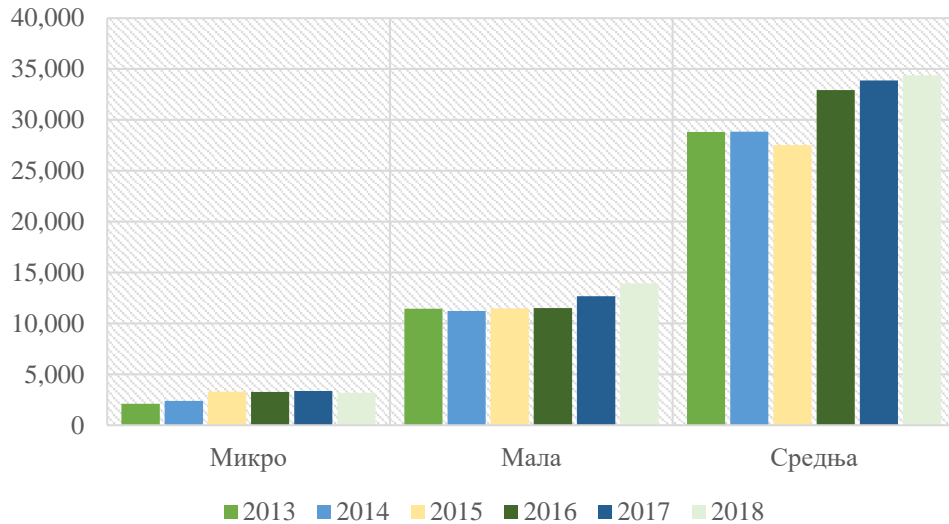
5.2.4.2 Прехрамбена индустрија

Четврти индикатор развоја сектора малих и средњих предузећа јесте бруто додата вредност. У претходном делу је индикатор анализиран само за сектор Пољопривреде, шумарства и рибарства, док се у овом делу дисертације представљају подаци за Прехрамбену индустрију. Графикон 5.2.26 приказује кретање бруто додате вредности сектора малих и средњих предузећа у периоду од 2013. до 2018. године.

Најпре се може уочити изразито висока вредност индикатора за средња предузећа. У просеку је у њима генерисано око 31 милијарда динара бруто додате вредности, што је скоро 2,5 пута више од малих и скоро 10 пута више од микро предузећа. С обзиром да су у 2014. години забележени лоши временски услови за пољопривредну делатност, очекивано је да се ефекти „прелију“ у 2015. годину, те је тако у овој години забележена најнижа остварена бруто додата вредност у средњим предузећима. Како у микро и малим предузећима није забележен пад, подаци упућују на закључак да су већа предузећа осетљивија на промене из окружења, док мања предузећа могу брже да апсорбују такве промене. Како би се овакав закључак потврдио

неопходна су квантитативна истраживања која би тестирала ефекте промена из окружења на бруто додату вредност предузећа према величини.

Бруто додата вредност малих и средњих предузећа у прехрамбеној индустрији испољава слично кретање као и остварени промет. Последњих година је примећен раст у малим и средњим предузећима, док микро предузећа бележе незнатне осцилације у вредности. Стога се за микро предузећа не може са сигурношћу говорити о будућем тренду овог индикатора. Приказ четвртог индикатора дај те графиком 5.2.26.

Графикон 5.2.26 Бруто додата вредност у Прехрамбеној индустрији у Републици Србији, према величини предузећа, у периоду од 2013. до 2018. године, у милионима динара

Извор: Калкулација аутора на основу података Републичког завода за статистику

Осим апсолутних показатеља, од значаја за дескриптивну анализу развоја малих и средњих предузећа у аграру јесу релативни индикатори. За прехрамбену индустрију биће представљена два: (а) учешће бруто додате вредности малих и средњих предузећа прехрамбене индустрије у бруто додатој вредности малих и средњих предузећа прерађивачке индустрије и (б) учешће бруто додате вредности прехрамбених малих и средњих предузећа у укупној бруто додатој вредности малих и средњих предузећа у Србији.

Први релативни показатељ у овом делу показује да је просечно учешће бруто додате вредности прехрамбених малих и средњих предузећа у прерађивачким износио 19,5%. Другим речима, скоро једна петина бруто додате вредности прерађивачке индустрије се генерише у прехрамбеној – од десет динара бруто додате вредности прерађивачке индустрије, два динара су генерисана у прехрамбеној. Највише учешће било је у 2013. години (21,3%) а најниже у 2015. години (18,7%). Овај показатељ није испољио правилна кретања у вредности током посматраног периода (Табела 5.2.27.).

Други релативни показатељ у овом делу указује на учешће бруто додате вредности прехрамбених малих и средњих предузећа у укупној вредности. Просечно учешће овог показатеља у посматраном периоду је износио 5,1%. Мала и средња предузећа прехрамбене индустрије су генерисала око 5% укупне бруто додате вредности генерисане у свим малим и средњим предузећима у Србији. Од 2016. године је примећена тенденција смањивања релативног индикатора. Ипак на основу расположивих података се не може говорити о правилностима у кретању овог индикатора.

Табела 5.2.27 Учешће бруто додате вредности прехранбене индустрије, укупно и у прерађивачкој индустрији у Републици Србији од 2013. до 2018. године, у %

Индикатор	2013.	2014.	2015.	2016.	2017.	2018.
Бруто додата вредност прехранбених МСП у прерађивачким	21,3	20,0	18,7	18,8	19,2	18,6
Бруто додата вредност прехранбених МСП у укупним	5,7	5,4	5,1	5,1	4,9	4,6

Извор: Калкулација аутора на основу података Републичког завода за статистику

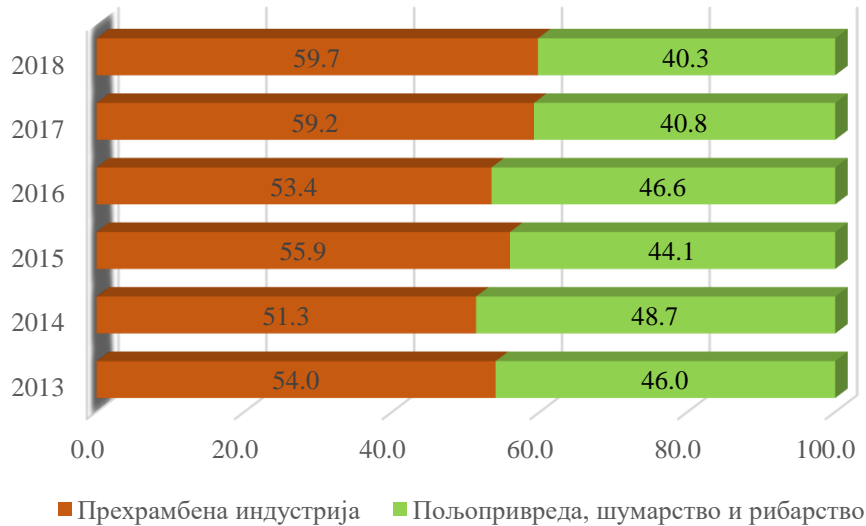
Анализа индикатора о бруто додатој вредности која је створена у сектору малих и средњих предузећа прехранбене индустрије имплицира следеће закључке, односно најважније налазе:

- **Бруто додата вредност генерисана у средњим предузећима прехранбене индустрије јесте два пута виша од оне створене у малим, а десет пута виша од вредности створене у микро предузећима.**
- **Бруто додата вредност у малим и средњим предузећима последњих година бележи константан пораст, те се може очекивати да ће овакав позитиван тренд бити настављен у будућности, под условом да не дође до непредвиђених догађаја или екстерних шокова.**

5.2.4.3 Агро-прехранбени систем

Агрегатна анализа агро-прехранбеног система у погледу бруто додате вредности која је остварена у малим и средњим предузећима представља четврти корак у анализи стања у којем се овај сектор у Србији налази. Обухвата два корака, односно анализу два показатеља. Први показатељ је представљен графиконом 5.2.27 и показује структуру бруто додате вредности малих и средњих предузећа која је остварена у агро-прехранбеном систему према делатности. Други показатељ је приказан графиконом 5.2.28. и показује структуру бруто додате вредности малих и средњих предузећа која је остварена у агро-прехранбеном систему према величини предузећа.

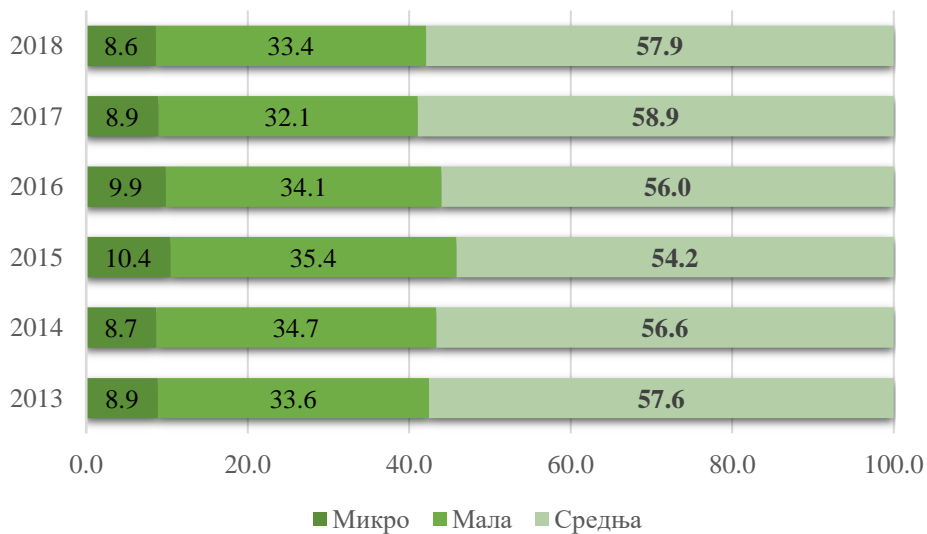
Како се агро-прехранбени систем састоји од два сектора, потребно је анализирати показатеље о учешћу сваког од њих у стварању бруто додате вредности. Анализа је ограничена само на сектор малих и средњих предузећа, због специфичности сектора и доприноса развоју аграра. У посматраном периоду од 2013. до 2018. године, структура је била без значајније промене, те је доминантан сектор у њеном стварању била прехранбена индустрија. Ипак, приметан је пораст учешћа ове делатности у последње две године. Њено просечно учешће било је 55,6%, док је просечно учешће пољопривреде било 44,4%.

Графикон 5.2.27 Структура бруто додате вредности агро-прехрамбеног система у Републици Србији, према делатности у периоду од 2013. до 2018. године, у %

Извор: Калкулација аутора на основу података Републичког завода за статистику

Показатељ структуре бруто додате вредности агро-прехрамбеног система према величини предузећа, указује на доминантно учешће средњих предузећа у стварању овог индикатора. У посматраном периоду, вредност показатеља није била нижа од 50%, што говори у прилог значају ове категорије предузећа за будуће економско оснаживање агро-прехрамбеног система. Просечно учешће ове категорије предузећа било је 56,9% у шестогодишњем периоду. Са друге стране, ни учешћа микро и малих предузећа нису показала осцилације у висини, што указује на стабилност и предвидивост овог индикатора у будућности. Њихова учешћа су у посматраном периоду просечно износила 33,9% за мала и 9,2% за микро предузећа. Иако најбројнија, микро предузећа остварују тек десети део бруто додате вредности агро-прехрамбеног система.

Графикон 5.2.28 Структура бруто додате вредности агро-прехрамбеног система у Републици Србији, према величини предузећа у периоду од 2013. до 2018. године, у %

Извор: Калкулација аутора на основу података Републичког завода за статистику

Анализа индикатора бруто додате вредности која је створена у сектору малих и средњих предузећа агро-прехранбеног система упућује на следеће закључке:

- Више од половине бруто додате вредности агро-прехранбеног система коју стварају мала и средња предузећа долази из прехранбене индустрије.
- Величина предузећа јесте важна у стварању бруто додате вредности у агро-прехранбеном систему, с обзиром да средња предузећа узимају највише учешће, које је скоро два пута веће од малих предузећа, и шест пута од микро предузећа.

5.3 Карактеристике сектора малих и средњих предузећа у различитим гранама аграра

Мала и средња предузећа представљају предмет истраживања бројних студија у Републици Србији. Ипак, ређе се посматрају кроз призму примарних делатности за коју су регистровани. Другим речима, прегледом литературе идентификован је јаз у знању о карактеристикама пословања малих и средњих предузећа у аграру (било да је он посматран као примарна пољопривреда или као агропривреда). Посебну истраживачку тему представљале су специфичности управљања финансијама у пољопривредним предузећима (Лукић, 2010; Ljutić et al, 1995; Љутић, 2003; Ljutić et al, 2006).

Домаћи аутори су, у протекле две деценије; истраживали улогу и значај малих и средњих предузећа за развој аграра, али и њихов допринос свеукупном руралном и равномерном регионалном развоју (Церанић и др, 2006; Церанић и др, 2009; Ceranić et al, 2009; Малетић и др, 2011). Осим поменутих правних лица, значајни привредни субјекти за развој аграра јесу и пољопривредна газдинства која нису организована као правна, већ као физичка лица. Бројнији су од малих и средњих правних лица и изузетно важни за унапређење конкурентности домаће пољопривредне производње. Према Јаблановић и др. (2005) макроекономски амбијент у којем послују породична пољопривредна газдинства може одредити и правце његовог будућег развоја, односно тенденцију за проширивањем пословања, диверсификацију дохотка или пак преоријентисање на производњу оних производа за којима постоји већа тражња на домаћем тржишту. За она газдинства која су извозно орјентисана, макроекономски амбијент може утицати на положај националних производа на светским тржиштима и утицати на раст иностране тражње. Како је политика пољопривредног развоја наше земље усмерена ка хармонизацији са Заједничком пољопривредном политиком, тако су услови у којима предузећа послују условљени ефективношћу креатора аграрне (и економске) политике (Stojanović et al, 2013). Ипак, поједина истраживања су показала да у Србији, али и земљама у окружењу постоји одсуство усаглашености у усвојеним европским и националним политикама, што отежава унапређење конкурентности сектора аграра, а самим тим и предузећа (Стојановић, 2016).

Церанић и др (2015) су посматрали карактеристике пословања малих и средњих предузећа у агробизнису, а према регионалној дистрибуцији. Уз примену квантитативних метода, оценили су разлике у пословању између предузећа која послују у различитим окрузима Републике Србије, што може имати импликације на креирање политике равномернијег регионалног развоја. Резултати истраживања су указали да постоји значајна разлика у ефикасности пословања, тј. 8 од 25 округа припада категорији најнефикаснијих (на првом месту се налази Шумадијски, а на последњем Пчињски округ). Осим импликација на побољшање животног стандарда становника у руралним подручја, резултати Церанић и др (2014) указују на доприносе малих и средњих предузећа смањењу незапослености у руралним подручјима.

6 ЕМПИРИЈСКИ НАЛАЗИ О ЕФЕКТИМА СУБВЕНЦИЈА НА ПОСЛОВАЊЕ МАЛИХ И СРЕДЊИХ ПРЕДУЗЕЋА У АГРО-ПРЕХРАМБЕНОМ СИСТЕМУ У ПЕРИОДУ ОД 2013. ДО 2018. ГОДИНЕ

6.1 Методологија истраживања

За процену ефеката субвенција на одабране финансијске резултате малих и средњих предузећа у агро-прехрамбеном систему, примењена је економетријска анализа кроз панел податке. База се састоји од података у којима зависна варијабла (и неке независне варијабле) варирају по две димензије: временској (t) и индивидуалној (i). У конкретном случају, у питању су подаци у којима се бележе вредности за велики број истих јединица посматрања (малих и средњих предузећа у агро-прехрамбеном систему), у шест узастопних временских периода ($T=6$). Вредности се узимају из финансијских извештаја предузећа која се достављају Агенцији за привредне регистре. Да би се анализирали подаци, користе се економетријски модели панела. Према ауторима Камерон и Триведи (Cameron, Trivedi, 2010), у ситуацијама када постоји велики број опсервација, а мали број временских периода, оправдано је користити две групе модела: тзв. моделе са константним регресионим параметрима и тзв. моделе индивидуалних ефеката. У овом истраживању се користи линеарни модел. Полазна спецификација за оцењивање ефеката субвенција на финансијске резултате малих и средњих предузећа у агро-прехрамбеном систему јесу модели индивидуалних ефеката. Код модела индивидуалних ефеката се претпоставља да слободни члан α_{it} варира по опсервацијама, али не по периодима. Модел индивидуалних ефеката има следећи облик:

$$y_{it} = \alpha_i + X'_{it}\beta + \varepsilon_{it}$$

Код овог модела се оцењују ефекти индивидуалних варијабли који нису експлицитно укључени у модел на варијације зависне променљиве по јединицама посматрања. У литератури о моделима индивидуалних ефеката се разликују два различита модела (Cameron, Trivedi, 2010): модел фиксних ефеката (енгл. *fixed-effects model*, *FE model*) и модел случајних ефеката (енгл. *random-effects model*, *RE model*). Према Драгутиновић-Митровић (2002), за коришћење модела фиксних ефеката је неопходно да независна варијабла варира како између индивидуа, тако и по временској димензији, док је за примену модела случајних ефеката неопходно да буде испуњена претпоставка о непостојању корелације између случајних ефеката и регресора. Уколико су испуњене обе претпоставке, оцене оба модела су непристрасне и конзистентне, с тим што оцене модела случајних ефеката имају најмању варијансу, па су и ефикасне (Cameron, Trivedi, 2010).

Међу тестовима који су коришћени се налази и Хаусманов тест спецификације, којим се потврдила оправданост коришћења модела фиксних ефеката у оцени ефеката субвенција на финансијски резултат малих и средњих предузећа у агро-прехрамбеном систему (Hausman, 1978). Развој и унапређење пословања малих и средњих предузећа се квантификује коришћењем финансијских варијабли (нето профит, нето актива, укупна актива, укупне обавезе). Зависна варијабла је нето профит, а независне варијабле су укупна актива и укупне обавезе. Истраживање је ограничено расположивим доступним подацима (пре свега о корисницима субвенција), и расположивом базом података о финансијским показатељима, док су варијабле изабране у складу са литературом. Модел је оцењен коришћењем програма СТАТА 15.1.

Један део емпиријске анализе посвећен је кластер анализи. Према Поповић и остали аутори (2011) то је метод мултиваријантне анализе примењен ради груписања јединица посматрања (опсервација) у кластере. Специфичност лежи у груписању јединица посматрања тако да се

унутар кластера постиже што већа хомогеност, док су између кластера варијације веће и израженије. Поступак кластеризације је могућ уколико се унапред одреди један или више критеријума за груписање који обично представљају одређене карактеристике јединица посматрања. У раду је коришћена Еуклидова мера даљине. На основу дендограма, који представља графички приказ структуре кластера према израчунатим мерама удаљености, јасно се могло одредити које јединице опсервација припадају ком кластеру. Ипак, важно питање јесте одређивање оптималног броја кластера. Како су Поповић и остали аутори (2011) показали, разликују се два начина одређивања броја кластера: (а) графичко одређивање коришћењем дендограма (детаљним прегледом опсервација се одређују границе пресека између кластера, па број пресека одређује и број кластера), и (б) коефицијенти мере даљине који указују на припадност опсервација једном кластеру (спори раст коефицијента даљине указује да су варијабле међу собом сродне, а када дође до наглог скока у вредности коефицијента, јасно је да се јавља пресек, односно прелазак из једног кластера у други. Број корака који следи после наглог скока представља оптимални број кластера). Полазни критеријум за кластер анализу у дисертацији јесте делатност предузећа, како би се добили кластери опсервација који су међу собом што хомогенији. Циљ спровођења кластер анализе јесте диференцирање предузећа према делатности, ради анализе разлика и сличности у висини одабраних финансијских показатеља. Касније, кластер анализом се одредила вештачка варијабла која је апроксимирала утицај делатности на профитабилност предузећа. Ипак, због природе вештачке варијабле и модела индивидуалних ефеката, последња хипотеза је тестирана економетријском анализом панел података на узорку предузећа из примарне пољопривредне производње.

Према Baltagi (2005) коришћење панел анализе има вишеструке предности у истраживањима попут контроле индивидуалних хетерогености, мање појаве мултиколинеарности између варијабли, више степени слободе и повећању ефикасности, омогућавају праћење појава и утврђивања карактеристика њиховог понашања кроз време и према јединицама посматрања.

6.1.1 Подаци

Како би се проценили ефекти субвенција на пословање привредних субјеката у агро-прехрамбеном систему коришћењем квантитативних метода, било је потребно обезбедити одговарајуће податке разумног нивоа поузданости. За економетријску анализу панел података коришћена је доступна база Биснод (Bisnode), која се заснива на финансијским извештајима и другој документацији коју предузећа у Србији подносе Агенцији за привредне регистре. Подаци су преузети за мала и средња предузећа чија је шифра примарне делатности у опсегу од 01.1 до 01.7 и 10.1 до 10.9 за период од 2013. до 2018. године.

Како се у највећем броју случајева у пољопривреди билансна позиција 1016 – Приходи од премија, субвенција, донација и дотација везује за субвенције које се користе из буџета Републике Србије, тј. преко Управе за аграрна плаћања, оправдано је апроксимирати нивое субвенција преко ове билансне позиције. С обзиром да пољопривредна предузећа нису директни корисници донација (прилив новца из иностранства на рачун предузећа по овом основу не постоји), средства из фондова Европске уније се користе преко Управе за аграрна плаћања (што се евидентира као субвенција). Ипак, у посматраним годинама оваквих случајева није било у сектору малих и средњих предузећа у пољопривреди.

Ради провере поузданости, добијени подаци из расположиве базе Bisnode су упоређивани са још једном базом - Company Wall, која захтева овлашћени приступ од стране претплатника. База Company Wall-а, такође представља јединствени регистар привредних субјеката у Србији, сачињен од релевантних информација из финансијских извештаја достављених Агенцији за привредне регистре. Сходно томе, база се сматра релевантном за поређење. Прегледом броја предузећа, регистрованих по делатности и по годинама, установљено је да не постоје значајне

разлике између ове две базе, те да је Bisnode база која задовољава потребе квантитативног истраживања у овој дисертацији.

Укупан број малих и средњих предузећа регистрованих у агро-прехрамбеном систему према расположивој бази података износи 5.401.⁴⁹ Дистрибуција малих и средњих предузећа према претежној делатности за коју су регистровани код Агенције за привредне регистре је дата табелом 6.1.1.

Табела 6.1.1 Мала и средња предузећа у агро-прехрамбеном систему, према делатности

Шифра делатности ⁵⁰	Број предузећа	Учешће
0111	784	14,5
0113	142	2,6
0116	5	0,1
0119	31	0,6
0121	33	0,6
0124	110	2,0
0125	162	3,0
0127	6	0,1
0128	10	0,2
0129	6	0,1
0130	87	1,6
0141	67	1,2
0142	22	0,4
0143	18	0,3
0145	19	0,4
0146	50	0,9
0147	114	2,1
0149	74	1,4
0150	175	3,2
0161	130	2,4
0162	101	1,9
0163	5	0,1
0170	25	0,5
1011	156	2,9
1012	36	0,7
1013	106	2,0
1020	15	0,3
1031	2	0,0
1032	42	0,8
1039	566	10,5
1041	27	0,5
1051	132	2,4
1052	27	0,5
1061	155	2,9
1071	929	17,2
1072	60	1,1
1073	47	0,9
1081	7	0,1
1082	75	1,4

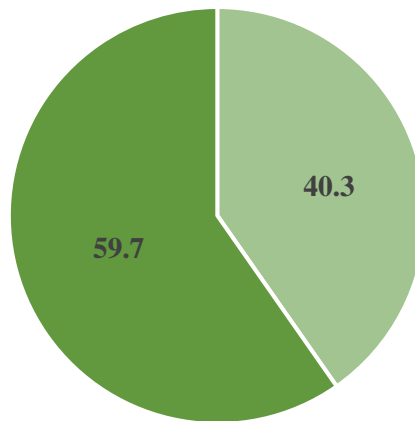
⁴⁹ Приступ бази је омогућен 01.02.2020. године, тако да је преглед направљен закључно са тим датумом.

⁵⁰ Шифра делатности према Класификацији делатности.

1083	139	2,6
1084	58	1,1
1085	8	0,2
1086	57	1,1
1089	139	2,6
1091	110	2,0
1092	13	0,2
1101	108	2,0
1102	108	2,0
1103	2	0,0
1104	2	0,0
1105	30	0,6
1106	2	0,0
1107	67	1,2
Укупно	5.401	100,0

Извор: Калкулација аутора према бази података Bisnode, приступ 01.02.2020. године

Према доступним подацима приказаним у табели 6.1.1, највише малих и средњих предузећа у агро-прехрамбеном систему у Србији регистровано је у делатности *Производње хлеба, свежег пецива и колача* (шифра делатности 1071). Њихово учешће било је 17,2%. Друга по бројности јесте делатност *Гајење житарица* (шифра делатности 0111), са учешћем од 4,5%. На трећем месту се налази *Остала прерада и конзервисање воћа и поврћа*, са учешћем од 10,5%. Четврто и пето место у структури агро-прехрамбеног система припадају *Мешовитој пољопривредној производњи* (3,2%) и *Гајењу осталог дрвенастог, жбунастог и језграсног воћа* (3,0%), респективно.

■ Примарна пољопривредна производња ■ Прехрамбена индустрија

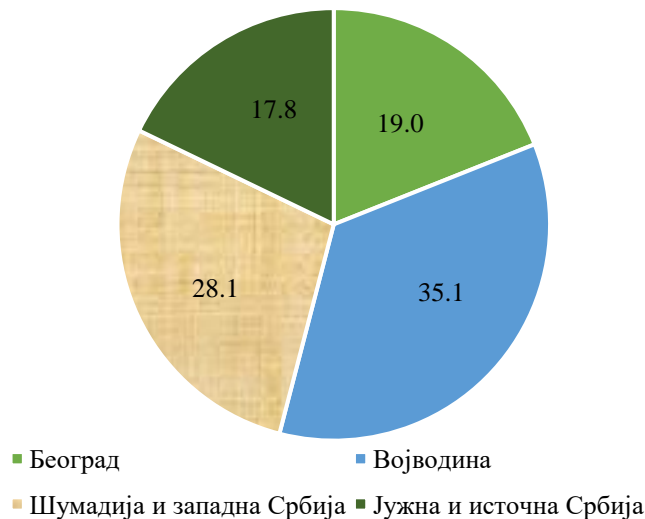
Графикон 6.1.1 Структура малих и средњих предузећа у агро-прехрамбеном систему, према врсти делатности, у %

Извор: Калкулација аутора према бази података Bisnode, приступ 01.02.2020. године

Уколико се агро-прехрамбени систем посматра према његовим основним секторима, примећује се да је учешће малих и средњих предузећа у примарној пољопривредној делатности мање у поређењу са прехрамбеном индустријом. Другим речима, структура података указује да је знатно више привредних субјеката било регистровано у производњи прехрамбених производа, него у примарној пољопривредној производњи. Сходно томе, 59,7% од укупног броја малих и средњих предузећа у агро-прехрамбеном систему у Србији претежно је обављало послове

производње прехранбених производа, док је 40,3% обављало послове примарне пољопривредне производње.

Географска дистрибуција малих и средњих предузећа у агро-прехранбеном систему приказана је графиконом 6.1.2.

Графикон 6.1.2 Географска структура малих и средњих предузећа у агро-прехранбеном систему, у %

Извор: Калкулација аутора према бази података Bisnode, приступ 01.02.2020. године

Графикон 6.1.2. приказује географску структуру предузећа у агро-прехранбеном систему у Србији. Сходно расположивим подацима, у структури доминирају предузећа која су регистрована у Војводини (35,1%) док се на другом месту налазе предузећа која су регистрована у Шумадији и Западној Србији (28,1%). Преостала два региона, Београд и Јужна и Источна Србија имају слична учешћа у структури предузећа у агро-прехранбеном систему. Подаци о географској дистрибуцији су изузетно важни за креирање политике равномерног регионалног развоја, посебно када се примени нижи степен агрегације података (према окрузима, општинама или насељима). Тиме се може истражити могућност груписања малих и средњих предузећа око већих градова (или индустријских центара).

Анализом агро-прехранбеног система према регионима је утврђено које су то делатности привлачне малим пољопривредницима, као и разлике у дистрибуцији између њих. Иако не постоји једнозначна заступљеност делатности, може се приметити да је број предузећа у Производњи хлеба, пецива и колача стабилан у свим регионима, док учешће зависи од укупног броја. Ово је још један од разлога који упућује на потребу за укључивањем апсолутних и релативних индикатора у анализу, како би била свеобухватна, а препоруке креаторима аграрне политике што јасније и прецизније.

Како је један од критеријума за разврставање предузећа и његова величина, у структури агро-прехранбеног система доминирају микро предузећа. Скоро девет од десет предузећа у агро-прехранбеном систему је микро величине. Малих и средњих предузећа је знатно мање, њихово заједничко учешће у структури је мање од десет процената. У анализи су задржана само она предузећа која су пословала у свим посматраним годинама. Финансијски индикатори њиховог пословања се јесу мењали по годинама, али у оквиру интервала дефинисаних Законом о рачуноводству. Другим речима, индикатори су задовољавали критеријуме, па је величина предузећа била конзистентна током времена. Примера ради, није забележен прелазак предузећа из категорије малих у категорију средњих правних лица и *vice versa*.

У две делатности има највише правних лица – Производња хлеба, свежег пецива и колача и Гајење житарица. Микро предузећа су доминантна у обе делатности, са учешћем од преко 90% у свакој посматраној години.

Од усвајања новог Закона о подстицајима у пољопривреди у 2013. години, приметан је раст броја малих и средњих предузећа у агро-прехрамбеном систему која су постала корисници субвенција. До оваквог закључка се не долази само посматрајући расположиву базу података, већ и доступне секундарне податке Управе за аграрна плаћања (глава 4). У посматраном шестогодишњем периоду, број предузећа која су добила субвенције се сваке године увећавао. Не укључујући критеријум разврставања предузећа према томе да ли су икад добила субвенцију или су били корисници више пута током овог периода, просечан број корисника износио је 992. Број корисника одобрених захтева за субвенције је порастао за више од 80%. Како су у бази задржана само она предузећа која су пословала у свакој години, овакав резултат се може приписати и бољем законодавном и регулаторном оквиру, али и самом систему подстицаја. Са једне стране, четири категорије помоћи пољопривредној производњи у оквиру система подстицаја осмишљена су тако да обухватају готово све пољопривредне делатности, уз посебан фокус на помоћ руралном развоју. Ипак, са друге стране, преглед броја реализованих захтева на агрегатном нивоу упућује на недостатке оваквог система који у значајној мери не одражава потребе савремених пољопривредника, те би у блиској будућности требало радити на реорганизацији система и прерасподели средстава из оних буџетских линија за којима нема интересовања, ка онима где влада велико интересовање. Како до сада није урађена ни једна анализа ефеката одобрених субвенција, посебно коришћењем квантитативних метода, на једном делу малих и средњих предузећа агро-прехрамбеног система ће бити примењена економетријска анализа панел података.

С обзиром на трендове у коришћењу субвенција од стране правних лица, као и на износе за субвенције који се сваке године расподељују одговарајућим Уредбама, постоји недвосмислена потреба за евалуацијом ефеката подстицаја који су одобрени и реализовани. Како пољопривредна газдинства која су регистрована као физичка лица имају другачији статус у поређењу са онима која су регистрована као правна лица, и не воде финансијско књиговодство (изузев оних који учествују у ФАДН програму), евалуација ефеката није иста за ове две категорије привредних субјеката. Стога је пажња у овој докторској дисертацији усмерена само на правна лица, те су резултати који су приказани у наредним поглављима веома значајни за будуће креирање система подстицаја. Карактеристика субвенција јесте да оне представљају издвајања из буџета Републике Србије, што је додатни аргумент евалуацији ефикасности и сврсисходности коришћења таквих средстава.

6.1.2 Економетријска анализа кроз панел податке

У оквиру четврте хипотезе ове докторске дисертације, наведено је очекивање да су ефекти одобрених субвенција усклађени са основним циљем пословања предузећа, а то је остваривање профита као најважнијег финансијског резултата. Другим речима, полази се од тврдње да субвенције одобрене малим и средњим предузећима у агро-прехрамбеном систему остварују позитиван ефекат на финансијски резултат њиховог пословања.

Детерминанте профитабилности предузећа представљају предмет бројних истраживања у домаћој и страниој научној литератури. Према Томашевић (2020) могу се разликовати две групе детерминанти чија је статистичка значајност ефеката испитивана појединачно или агрегатно. Са једне стране, налазе се интерне детерминанте профитабилности предузећа попут величине, задужености, ликвидности, обима продаје или висине залиха. Са друге стране, подједнако важну групу чине екстерне детерминанте, пре свега најважнији макроекономски индикатори као што су БДП или инфлација. Шкуфлић и Млинарић (Шкуфлић, Млинарић, 2015), разликују чак четири групе детерминанти: глобалне (глобални трендови у трговини, тржишта инпута и

оутпута), националне (стопе економског раста, ниво образовања, запосленост, порески систем, девизни курс и друге), индустријске (конкурентност, тржишна концентрација, мерцери и аквизиције) и индивидуалне – интерне (величина фирме, продуктивност, профит из претходног периода, ликвидност, солвентност, задуженост, ниво инвестиција и друге). У овој докторској дисертацији праћена је подела детерминанти профитабилности предузећа на интерне и екстерне.

6.1.2.1 Преглед истраживања применом економетријских метода

Формулисање адекватног методолошког оквира и одабира зависних и независних варијабли у овом поглављу није било могуће без систематизованог и свеобухватног прегледа литературе. У наставку је дат преглед резултата представљених у међународној и домаћој научној литератури.

Једна од студија која се бавила утврђивањем фактора профитабилности предузећа нефинансијског сектора објављена је 2009. године. На узорку од 119 предузећа која су се налазила на атинској берзи у периоду од 1995. до 2003. године, Асимакопулис и остали аутори (Asimakopoulou et al, 2009) применили су економетријску анализу панел података ради тестирања истраживачких хипотеза. Профитабилност предузећа мерена је висином стопе приноса на имовину, док су независне варијабле представљале потенцијалне детерминанте чији се ефекат тестирао. Као независне варијабле, у модел су укључене: величина предузећа (апроксимирана висином обима продаје), финансијски леверидж (однос дуга и укупне активе), стопа раста продаје, висина инвестиција, текућа имовина. Анализа се заснивала на резултатима модела фиксних ефеката. Један од веома важних резултата који је произашао из овог истраживања јесте да су велике фирме и профитабилније фирме. Другим речима, величина предузећа јесте важна детерминанта његове профитабилности. Ипак, утицај висине задужености на профитабилност предузећа има негативан знак, па виша задуженост води ка вишим издвајањима за покриће дугова и камата, што умањује средства која остају за даљу инвестицију, односно умањују финансијски резултат.

Чендрпала и Напкова, (Chandrpala, Knapkova, 2013) су аутори студије о утицају специфичности предузећа на његове финансијске перформансе у Чешкој Републици. Фокус у истраживању је био усмерен на интерне детерминанте, те су релевантни подаци прикупљени из базе финансијских извештаја предузећа за период од 2005. до 2008. године. Узорак је обухватио 974 јединице посматрања – производних предузећа. Како су истраживачи располагали довољно великим бројем јединица посматрања и довољно дугом временском серијом, примењена је економетријска анализа панел података. Принос на имовину је најважнија варијабла модела којом се апроксимира профитабилност. Са друге стране, аутори су идентификовали осам интерних детерминанти које су у модел укључене као независне променљиве: величина, старост предузећа, способност измирења краткорочних обавеза, задуженост, залихе, капитална интензивност, коефицијент обрта капитала. Резултати анализе су упутили на закључак о позитивном ефекту величине, раста продаје и капиталне интензивности на профитабилност предузећа. Што су предузећа већа, имају већи обим продаје или су капитално интензивнија, то ће бити и профитабилнија. Очекивано, задуженост и висина залиха имају негативан утицај. Економетријска анализа заснована је на коришћењу две групе модела, при чему су за крајње резултате естиматора регресије дискутоване оцене модела фиксних ефеката.

Да је утврђивање детерминанти које утичу на профит предузећа питање од интернационалног значаја, показује и студија спроведена над приватним производним фирмама у Етиопији. Коришћени су секундарни извори података из финансијских извештаја, на узорку од 33 предузећа и за временски период од 2006. до 2010. године. Негаса (Negasa, 2016) је применио ГЛС модел случајних ефеката како би тестирао полазне истраживачке хипотезе о утицају интерних детерминанти на профитабилност предузећа. Налази студије потврђују позитиван утицај задужености предузећа, раста продаје и његове величине на профитабилност која је мерена стопом приноса на имовину.

Детерминанте профитабилности претежно су испитиване на хомогеним групама предузећа, без обзира на делатност којом се баве. Тако су Адае и остали аутори (Adae et al, 2005) предузећа поделили у 12 хомогених група и тестирали хипотезу о утицају интерних фактора на профитабилност унутар сваке групе. Фокус њиховог истраживања био је на статистичкој значајности ефеката задужености предузећа (краткорочне, дугорочне и укупне) у временском периоду од пет година. При том, профитабилност је мерена стопом приноса на сопствена средства. Аутори Рагуж – Криштић (Рагуж - Криштић и др, 2020) су применили сличну анализу, те су за узорак одабрали само предузећа која послују у четири најважнија сектора за привреду Источне Хрватске (пољопривреда, прерађивачка индустрија, грађевинарство и трговина). Осим делатности, критеријум за одабир предузећа била је и регионална припадност. Профитабилност је мерена висином оствареног профита и профитном маржом, док су за независне варијабле аутори изабрали продуктивност радне снаге, продуктивност капитала, ликвидност, раст предузећа, трошкове радне снаге, висину извоза, капиталну интензивност и друге. И ови аутори су, попут других, потврдили оправданост економетријске анализе панел података, те дискусију резултата естиматора регресије засновали на оценама добијеним методом фиксних ефеката. Јазданфар (Yazdanfar, 2013) је оценио детерминанте профитабилности предузећа у Шведској користећи веома велики узорак. Укупно 12.530 микро предузећа из нефинансијског сектора представљала су предмет анализе, при чему су њихове примарне делатности биле здравство, транспорт, метална индустрија и трговина. Профитабилност је мерена стопом приноса на имовину, док је укључивање независних варијабли пратило налазе претходних студија.

Ђуричин и Бераха (2016) су аутори са нешто другачијим приступом анализи профитабилности средњих предузећа у Србији. Анализа је била усмерена на индикаторе задужености предузећа и њихов утицај на одржавање реалне вредности капитала. Још један од интересантних радова са темом успешности пословања предузећа је, између осталог, специфичан и по налазима. Ристић и остали аутори (2019), користе узорак од 100 предузећа у Србији и закључују да постоји позитивна и статистички значајна корелација између дугорочних обавеза и нето профита.

Како су предмет емпиријске анализе у овој докторској дисертацији мала и средња предузећа агро-прехранбеног система у Србији, наредном табелом ће бити приказани радови који су процењени као важни за емпиријску анализу ефеката субвенција.

Табела 6.1.2 Преглед литературе

Аутори	Наслов рада	Узорак	Временски период	Методологија
Јакишић, Д., Буковић, Б. & Мијић, К. (2011).	Анализа финансијског положаја пољопривредних предузећа у Републици Србији	50 финансијских извештаја предузећа из примарне пољопривредне производње	2008 – 2009.	Квалитативна анализа финансијских извештаја
Стојановић, Т. & Стојановић, С. (2015).	Финансијска анализа положаја предузећа из пољопривредног сектора Републике Српске	300 предузећа из пољопривредне делатности	2010 – 2012.	Квалитативна анализа финансијских показатеља
Јакишић, Д., Зекић, С., Ристић, М. & Мијић, К. (2016).	Профитабилност пољопривредних предузећа у земљама Југоисточне Европе	3,022 предузећа у примарној пољопривредној производњи у одабраним земљама ЈИ	2012 – 2014.	Параметарски тестови, АНОВА, Tukey тест
Мијић, К. & Јакишић, Д. (2016).	Секторска анализа профитабилности привреде Србије	Предузећа подељена у секторе међу којима је и сектор примарне пољопривреде	2009 – 2013.	Дескриптивна статистичка анализа, АНОВА
Вицковић, В. (2016).	Causes of different profitability of agricultural sector	Пет средњих предузећа са територије АП Војводина	2012 – 2013.	Студија случаја
Мијић, К., Зекић, С. & Јакшић, Д. (2016).	Profitability analysis of meat industry in Serbia	16 предузећа из месне индустрије	2011 – 2015.	Економетријска анализа панел података – модел случајних ефеката
Вукоје В., Миљатовић, А. & Зорановић, Т. (2017).	Оцена финансијског положаја привредних друштава из агросектора Војводине	Микро, мала, средња и велика предузећа агро-прехрамбеног система АП Војводина	2011 – 2016.	Квалитативна анализа индикатора
Томашевић, С., Јовић, З. & Влаовић – Беоговић, С. (2019).	Утицај величине предузећа на профитабилност пољопривредних предузећа у Републици Србији	121 пољопривредно предузеће	2014 – 2018.	Дескриптивна анализа и АНОВА
Миљатовић, А. & Вукоје, В. (2019).	Рацио анализа профитабилности предузећа из	Микро, мала, средња и велика предузећа у агро-прехрамбеном	2011 – 2017.	Дескриптивна анализа рацио показатеља

	агросектора АП Војводине	систему АП Војводина		
<i>Милашиновић, М. & Митровић, А. (2020).</i>	Интерне детерминанте профитабилности пољопривредних предузећа у Србији	15 предузећа из примарне пољопривредне производње (КД 0111)	2016 – 2018.	Економетријска анализа панел података
<i>Томашевић, С. (2020).</i>	Детерминанте профитабилности пољопривредних предузећа у Србији	151 пољопривредно предузеће	2014 – 2018.	Економетријска анализа панел података

Извор: Ауторски приказ.

Миљатовић и Вукоје (2019) су разматрали профитабилност предузећа на територији АП Војводине у периоду од 2011. до 2017. године. Дескриптивна анализа ратио показатеља профитабилности упутила је на закључак о релативно ниској вредности стопе приноса на имовину и стопе приноса на сопствени капитал. У агро-прехранбеном систему Војводине, ова два показатеља су у 2017. години имала вредности од 3,8% и 5,6%, респективно. Исти аутори истичу значај висине нето финансијског резултата (нето добити или нето губитка) приликом оцењивања оствареног финансијског резултата на нивоу агро-прехранбеног система. Управо је овај став основа за коришћење нето добитка (профит) као зависне варијабле у овој докторској дисертацији.

Јакшић и остали аутори (2011), су анализирали финансијски положај пољопривредних предузећа у 2008. и 2009. години. На узорку од 50 финансијских извештаја предузећа из примарне пољопривредне производње, закључено је да је тек свако треће посматрано предузеће остварило добар финансијски положај, а готово свако друго позитиван финансијски резултат. С обзиром на неповољну структуру финансирања посматраних предузећа, аутори су истакли значај субвенционисања пољопривреде бесповратним средствима из републичког буџета. Како би се ова тврдња поткрепила и квантитативним налазима, у овој докторској дисертацији субвенције су посматране као једна од детерминанти профитабилности предузећа агро-прехранбеног система.

Милашиновић и Митровић (2020) су у свом раду истраживали ефекте интерних детерминанти које утичу на профитабилност предузећа у примарној пољопривредној производњи. Прецизније, аутори су применили економетријску анализу панел података у делатности 0111 - Гајење жита (осим пиринча), легуминоза и уљарица. Секундарни подаци прикупљени су из финансијских извештаја за 15 изабраних предузећа, а за период од 2016. до 2018. године. Профитабилност предузећа мерена је стопом приноса на сопствени капитал, те је она била зависна варијабла у регресионом моделу. Полазна истраживачка хипотеза није једнозначно потврђена, с обзиром да су само две од шест тестираних интерних детерминанти, показале статистички значајан ефекат на профитабилност предузећа. Величина предузећа, ликвидност, задуженост и раст продаје су интерне детерминанте које нису биле статистички значајне за пословање предузећа у посматраној пољопривредној делатности.

Јакшић и остали аутори (2016) су у својим истраживањима отишли корак изван територијалног оквира Републике Србије, те су посматрали профитабилност пољопривредних предузећа у земљама Југоисточне Европе. Најпре су предузећа груписали према критеријуму чланства у Европској унији ради упоређивања разлика у профитабилности. Затим је анализа продубљена упоређивањем земаља унутар сваке групе појединачно. Као мере профитабилности, аутори су изабрали стопу приноса на имовину, стопу приноса на уложени капитал и профитну маргину. Закључак аутора у овој студији указује на постојање статистички значајне разлике између остварене профитабилности предузећа која припадају земљама чланицама Европске уније у поређењу са земљама изван Европске уније.

Мијић и Јакшић (2016) нису директно посматрали профитабилност предузећа која послују у пољопривредној делатности. Њихова анализа презентована у овом раду јесте свеобухватнија, те одговарајућим мерама профитабилности посматрају 15 сектора унутар националне привреде, а за период од 2009. до 2013. године. Велики број опсервација је омогућио доношење закључка о постојању позитивне профитабилности привреде Републике Србије оцењене мерењем основних и најчешћих показатеља – стопе приноса на имовину, бруто и нето профитне марже. У посматраном периоду, профитабилност пољопривреде се могла сматрати задовољавајућом. Иако на ниском нивоу (вредност коефицијента била је 4,54%) ипак није била знатно испод републичког просека. Анализом варијанси је потврђено постојање статистички значајних разлика између профитабилности посматраних привредних делатности.

Нешто другачију методологију применио је Вучковић (2016) како би размотрио узроке разлика у профитабилности између предузећа у сектору примарне пољопривреде. Аутор је профитабилност посматрао кроз три показатеља – ЕБИТ, ЕБИТДА и нето профит. Студија случаја је укључила пет средњих предузећа која послују на истој територији АП Војводина, у истој делатности (0111) и обрађују исту површину земљишта. Један од закључака изнетих у овом раду указују на учешће скупих извора финансирања у билансима посматраних предузећа, што представља важан аргумент у прилог развоју и унапређењу политике подстицаја у нашој земљи.

У претходних неколико пасуса указано је на значај истраживања у примарној пољопривредној делатности. Прегледом литературе је уочено нешто мање истраживања о детерминантама профитабилности у прехрамбеној индустрији. Мијић и остали аутори (2016) су аутори једног таквог истраживања. Предмет њихове анализе чинила су предузећа у месној индустрији. Попут других релевантних студија, аутори су профитабилност предузећа мерили путем висине остварене стопе приноса на имовину предузећа, док су као независне варијабле укључили величину предузећа, финансијски леверџ, стопу раста, висину инвестиција. Узорак је чинило 16 предузећа, а временски период је обухватио године од 2011. до 2015. За разлику од претходних анализа панел података у којима је одговарајућим тест статистикама изабран модел фиксних ефеката за дискусију крајњих резултата, у овој студији су тестови показали оправданост избора модела са случајним ефектима.

Вукоје и остали аутори (2017) су изнели закључак о значају институционалне подршке за развој предузећа у агро-прехрамбеном систему на основу анализе индикатора профитабилности у агро-прехрамбеном систему АП Војводина. На основу изабраних финансијских индикатора из званичних финансијских извештаја предузећа, увидели су да је прехрамбена индустрија била успешнија у поређењу са примарном пољопривредном производњом. Нешто више од половине посматраних предузећа је остварило позитиван нето финансијски резултат у агро-прехрамбеном систему уз неповољну структуру финансирања. Истовремено, један од закључака који произилази из анализе јесте лошији финансијски положај микро и малих предузећа у поређењу са средњим и великим.

6.1.2.2 Економетријска анализа кроз панел податке

Субвенције или подстицаји представљају изузетно важан инструмент аграрне политике, а право на њихово коришћење се остварује испуњавањем услова конкурса које расписује Управа за аграрна плаћања. Систем подстицаја је данас организован тако да (делимично) задовољи потребе савременог пољопривредника уз уважавање свих специфичности пољопривреде, али и расположивих средстава из републичког буџета. Стога је за њихово планирање од круцијалног значаја квантитативна евалуација која ће потврдити оправданост постојања подстицаја и учврстити аргумент који указује на потребу увећања износа који се на годишњем нивоу расподељује за подстицаје. Идеја четврте хипотезе ове докторске дисертације се управо налази у непрекидном настојању пољопривредника да укажу на потребу за повећањем новца

који се издваја за систем подстицаја, и одговоре креатора аграрне политике да ће исто и бити учињено, али без јасног плана и смерница. Додатно, хипотезом четири се први пут квантификују ефекти реализованих субвенција агро-прехрамбеном сектору коришћењем економетријских метода панела чиме се постиже двоструки допринос – теоријски и практични. Док је о практичним доприносима већ било речи, теоријски допринос научној области економике аграра лежи у примени сложених економетријских техника и опсежној анализи специфичности агро-прехрамбеног система једне земље у развоју – земље која припада групи земаља са ниским и средњим дохотком.

Како би резултати евалуације ефеката субвенција на пословање малих и средњих предузећа у агро-прехрамбеном систему Србије били поуздани, на самом почетку анализе је потребно осврнути се на неколико важних елемената у оквиру методологије истраживања:

- дефинисање узорка,
- дефинисање модела и
- дефинисање зависних и независних варијабли.

Поступак прикупљања података са одговарајућим нивоом поузданости и веродостојности је описан у тачки 6.1.1, те је у овом сегменту важно образложити итерације у *дефинисању одговарајућег узорка*. Прегледом литературе и у складу са циљем истраживања, детаљно су размотрени сви појединачни подаци који се налазе у расположивој бази, ради елиминисања екстремних вредности, *outlier-a* и других података који би могли нарушити поузданост финалних закључака. Најпре, из базе су искључена сва предузећа која су била активна само у једној години, а данас су обрисана из Агенције за привредне регистре (различити су разлози престанка њиховог постојања, а при том, треба нагласити и да таква предузећа нису била корисници субвенција). Због природе финансијске анализе, из базе су искључена предузећа која су имала негативну вредност нето активе, тзв. „предузећа губиташи“. Таква предузећа се сматрају „пословно – контроверзним,“ те нису била предмет ове анализе (Куч, 2017). Посматрајући друге билансне позиције, из анализе су изостављена и предузећа која нису остварила позитиван финансијски резултат у посматраном периоду. Другим речима, ефикасност субвенција је оцењена на предузећима која су остварила нулти или позитиван нето финансијски резултат. Једно од наредних истраживања биће усмерено управо ка разлици у финансијском положају између предузећа која су била корисници субвенција барем једном, и предузећа која никада нису били корисници, али нису остварила ни позитиван финансијски резултат. Из базе су искључена и предузећа која су означена као предузетници, пошто се анализа ефеката субвенција односи само на правна лица, па предузетници и пољопривредна газдинства нису узети у разматрање. Због података у бази о висини обавеза који нису задовољили разумни ниво поузданости, из анализе је искључена 2013. година, те је евалуација закључно спроведена узимајући податке за период од пет година ($T=5$), односно од 2014. до 2018. године. Разлози који су довели до искључивања 2013. године из анализе јесу велики број недостајућих вредности за обавезе предузећа, као и знатан број екстремних вредности што доводи у питање поузданост података. Како су обавезе, односно задуженост предузећа независна варијабла чији се утицај тестирао у моделу, било је важно уредити податке на одговарајући начин.

Стога, из свега наведеног произилази финални узорак малих и средњих предузећа који обухвата 1.130 опсервација. У складу са претходним истраживањима, формирана је жељена група малих и средњих предузећа у агро-прехрамбеном систему. Према Томашевићу (2020), приликом формирања узорка, важно је имати у виду карактеристике предмета истраживања, карактеристике основне популације, доступност података и саму тему. Претходним прегледом литературе се уочава да су узорци задовољили критеријуме појединих аутора, те се величина кретала у распону од 30 до 500 јединица посматрања, као што је дефинисао Роско (Roscoe, 1975). Према расположивим сазнањима, узорак изабран за анализу у овој дисертацији у

потпуности одговара поменутом критеријуму. Уједно, максималан број независних променљивих које су укључене у модел је четири, те је задовољен још један критеријум постављен од стране Грина (Green, 1991) и Хашима (Hachim, 2010), а то је да број јединица посматрања треба да буде 5 до 10 пута већи у односу на број независних променљивих. Исти критеријум је примењен и у дефинисању узорка код Томашевића (2020). Ипак, према Хилу (Hill, 1998) одабир узорка није само питање статистике већ и питање расположивог буџета, а неретко и других ресурса попут времена утрошеног на преглед и одабир јединица посматрања.

Дефинисање одговарајућег модела за анализу се најчешће заснива на броју јединица посматрања, броју опсервација и дужини временског периода. У овој докторској дисертацији број година је 5 а број јединица посматрања 226. Како је број јединица посматрања већи од броја година, $T=5$, а $N=226$, примењује се економетријска анализа класичних панел података. Према Камерону и Триведију (Cameron, Trivedi, 2010), у ситуацијама када постоји велики број опсервација а мали број временских периода, оправдано је користити две групе модела: тзв. моделе са константним регресионим параметрима (*енг. pooled model*) и тзв. моделе индивидуалних ефеката (*енг. models with individual effects*). Примена одговарајућих модела ће бити заснована на претпоставкама о одлучивању између два типа модела индивидуалних ефеката: модела фиксних ефеката и модела случајних ефеката. Претпоставке су изнете код Кнежевића (2015), а на основу Џаџа (Judge et al, 1982) и указују да је модел фиксних ефеката адекватнији у истраживањима са малим бројем година, а великим бројем јединица посматрања, под условом да јединице посматрања нису случајно изабране у узорак. Модел фиксних ефеката је специфичан по томе што естиматор уз независну променљиву не садржи случајну компоненту, те зависи искључиво од упоредних јединица у узорку.

Најпре су оцењени регресиони модели са једном зависном и једном независном варијаблом, а затим су додаване независне варијабле у складу са доступним подацима и приказаном литературом. У дискусији резултата су приказане оцене свих модела, а препоруке и смернице су засноване на моделу са адекватном комбинацијом независних варијабли.

Дефинисање зависне варијабле и независних варијабли у моделу одређено је хипотезом/хипотезама које се тестирају са једне стране, и прегледом литературе са друге стране. Полазећи од става да власници предузећа теже ка максимизацији профита као фундаменталном циљу пословања, за зависну варијаблу у моделу је изабран **нето профит**. Одабир нето профита као зависне варијабле је у складу са налазима аутора Карстеа (Carstea et al, 2017); Суђијанта и Кушијавана (Sugiyanto, Kusiawan, 2018). „Главна“ независна променљива јесте износ **субвенција** које је предузеће добило из буџетских средстава. У временском периоду који се посматра није било исплате бесповратних средстава из међународних фондова која су била намењена микро, малим и средњим предузећима у агро-прехрамбеном систему, те је билансна позиција 1016 коришћена за апроксимацију добијених субвенција од стране државе. Једно од ограничења истраживања произилази из доступности података о висини одобрених субвенција. Како овим подацима једино располаже Управа за аграрна плаћања, а они нису стављени на увид јавности, нити је омогућено њихово коришћење у научне сврхе, претпоставља се да је билансна позиција 1016 разумног нивоа поузданости и да је њено укључивање сасвим релевантно. Варијабла субвенције се у овој дисертацији посматра као једна од детерминанти профитабилности предузећа. Поред ње, изабране су још две интерне детерминанте чији су ефекти до сада тестирани од стране других аутора. Уједно, економетријском анализом у овом поглављу ће бити проверена робусност резултата до којих су дошли други аутори. Интерне детерминанте које су обухваћене су: обавезе и величина предузећа. **Обавезе** представљају укупну задуженост предузећа, односно класу 4 у билансу стања. **Величина** предузећа је апроксимирана преко једног од критеријума помоћу којих Агенција за привредне регистре разврстава привредне субјекте на микро, мала и средња, те је укупна имовина предузећа посматрана као адекватна независна варијабла. Ипак, оно по чему

се разликује истраживање у овој дисертацији јест свеобухватан поглед на агро-прехрамбени систем и евалуација ефеката једне веома важне компоненте у финансирању пољопривредних предузећа. За екстерну детерминанту профитабилности је изабрана **стопа раста БДП**, у складу са литературом и досадашњим истраживањима попут Томашевићевог (2020). Све варијабле у моделу су трансформисане природним логаритмом, изузев стопе раста БДП-а.

6.2 Ефекти субвенција на финансијске перформансе предузећа

Поступак естимације ефеката субвенција одобрених малим и средњим предузећима у агро-прехрамбеном систему у периоду од 2014. до 2018. године започиње тестирањем већ поменути истраживаче **хипотезе четири**, односно хипотезе X_0 наспрам алтернативне X_1 :

X_0 : Субвенције малим и средњим предузећима у агро-прехрамбеном систему немају позитивне ефекте на унапређење финансијског резултата пословања предузећа.

X_1 : Субвенције малим и средњим предузећима у агро-прехрамбеном систему имају позитивне ефекте на унапређење финансијског резултата пословања предузећа.

Као што је већ образложено, у оквиру ове истраживачке хипотезе, унапређењем финансијског резултата пословања сматра се раст нето профита. Уколико оцена естиматора регресије уз независну варијаблу субвенције показује позитиван и статистички значајан ефекат на нето профит предузећа, то упућује на закључак о позитивном утицају ове мере аграрне политике на унапређење пословања, а тиме и на даљи развој предузећа. Негативни или неутрални ефекти означавају смањивање профита предузећа или пак његово стагнирање.

У складу са представљеном методологијом истраживања, полазна спецификација за оцену регресионих параметара јесу модели индивидуалних ефеката. Најпре су регресиони параметри оцењени применом модела фиксних ефеката, а затим и модела случајних ефеката. С обзиром да је хетероскедастичност честа појава у панел подацима, један од начина за њено отклањање јесте логаритмовање, а затим и обезбеђивање робустних стандардних грешака (Врачаревић, 2019).

Табелом 6.2.1. приказана је структура малих и средњих предузећа у узорку према делатности и години. Шифре делатности од 0111 до 0162 припадају примарној пољопривредној делатности, а од 1011 до 1091 прехрамбеној индустрији. У анализи се агро-прехрамбени систем најпре посматра агрегатно, а затим се (за потребе тестирања пете истраживачке хипотезе) приказује естимација ефеката субвенција на примарну пољопривредну делатност.

Табела 6.2.1 Структура малих и средњих предузећа у узорку, према делатности и години

Шифра делатности/ Година	2014.	2015.	2016.	2017.	2018.	Укупно
0111	61	61	61	61	61	305
0113	3	3	3	3	3	15
0119	3	3	3	3	3	15
0121	2	2	2	2	2	10
0124	3	3	3	3	3	15
0125	5	5	5	5	5	25
0130	4	4	4	4	4	20
0141	3	3	3	3	3	15
0142	1	1	1	1	1	5
0143	3	3	3	3	3	15
0146	5	5	5	5	5	25
0147	4	4	4	4	4	20
0149	1	1	1	1	1	5
0150	7	7	7	7	7	35
0161	14	14	14	14	14	70
0162	22	22	22	22	22	110
1011	3	3	3	3	3	15
1013	4	4	4	4	4	20
1032	1	1	1	1	1	5
1039	20	20	20	20	20	100
1051	10	10	10	10	10	50
1061	9	9	9	9	9	45
1071	24	24	24	24	24	120
1072	1	1	1	1	1	5
1082	3	3	3	3	3	15
1083	3	3	3	3	3	15
1089	2	2	2	2	2	10
1091	5	5	5	5	5	25
Укупно	226	226	226	226	226	1.130

Извор: Калкулација аутора, на основу базе података.

Укупан број опсервација је 1.130. Како је у питању балансирани панел, нема недостајућих вредности, а број предузећа која су испунила претходно наведене услове и остала у узорку јесте 226. Највећи број предузећа регистрован је за обављање делатности 0111 – Гајење жита (изузев пиринча), уљарица и легуминозе и 1071 – Производња хлеба, пецива и колача. Да је узорак валидан за доношење релевантних закључака, говори и дистрибуција предузећа према делатности која одговара популацији.

Након кратког осврта на дистрибуцију предузећа према делатности у узорку, а пре приказа резултата регресионих модела панел података у табели 6.2.2. су представљени најважнији показатељи у дескриптивној статистичкој анализи варијабли које су коришћене у економетријској анализи.

Табела 6.2.2 Дескриптивна статистичка анализа варијабли коришћених у економетријској анализи

		Профит	Субвенције	Обавезе	Имовина	БДП
Број опсервација		1.130	1.130	1.130	1.130	1.130
Аритметичка средина		94,71	32,52	386,32	2.070,00	2,02
Стандард. девијација		248,65	79,60	1.372,99	4.650,00	2,05
Коефицијент асиметрије		5,37	6,25	7,05	5,02	-0,70
Коефицијент спљоштености		41,51	59,51	65,00	36,78	2,42
Перцентили	1	0,04	0,04	0,00	3,82	-1,60
	5	0,27	0,22	0,00	8,52	-1,60
	10	0,54	0,61	0,01	22,27	-1,60
	25	1,79	1,97	0,04	125,00	1,80
	50	10,82	7,69	13,04	469,00	2,10
	75	62,18	23,27	144,09	1.780,00	3,30
	90	245,68	80,59	784,89	5.380,00	4,50
	95	509,76	182,56	2.273,65	9.860,00	4,50
	99	1.263,27	311,22	5.899,92	20.600,00	4,50

Извор: Калкулација аутора.

Према Шекарићу (2010) један од услова за правилну примену аритметичке средине се налази у посматрању хомогених група јединица посматрања. Како је иницијални узорак претрпео корекције, дискусија аритметичке средине се сматра оправданом. Највећи број предузећа је остваривао профит у вредности од око милион динара, док се висок просек дугује пре свега неколицини предузећа која имају нешто више вредности оствареног финансијског резултата у поређењу са осталим гранама

Како би се потврдила нормалност резидуала у временској серији, приликом анализе дескриптивних статистичких показатеља се посебна пажња усмерава ка коефицијенту асиметрије и спљоштености.

На основу вредности коефицијената асиметрије (Skewness) за посматране временске серије у панел анализи, можемо рећи да су све закривљене улево, с обзиром да су вредности показале позитивну вредност коефицијента (Шекарић, 2010).⁵¹

За временску серију кажемо да има идеалну дистрибуцију уколико је вредност коефицијента спљоштености једнака 3 (Шекарић, 2012). Како су добијене вредности веће од 3 за све посматране варијабле, закључујемо да временске серије у панел анализи имају зашиљену дистрибуцију.

Према централној граничној теорему (ЦГТ), сваки емпиријски распоред се може апроксимирати нормалним уколико је број опсервација у узорку већи од 30. Како је у случају ове дисертације број опсервација довољно велики и знатно виши од 30, можемо рећи да све случајне грешке теже нормалном распореду са аритметичком средином која је једнака нули и константном варијансом σ^2 (Јоветић, 2015).

Како подаци панела представљају комбинацију упоредних података и података временских серија, провера стационарности је неопходан следећи корак у економетријској анализи.

Стационарност временске серије се може тестирати коришћењем различитих тестова. У овој докторској дисертацији, у оквиру провере стационарности временских серија, коришћен је

⁵¹ NIST/SEMATECH e-Handbook of Statistical Methods, 2012.

<https://www.itl.nist.gov/div898/handbook/eda/section3/eda35b.htm> приступљено 10.04.2021.

Фишер тест (Fisher Augmented Dickey Fuller - ADF), а у складу са одговарајућом литературом (Fisher, 1932; Maddala, Wu, 1999; Choi, 2001). Исто је коришћено и приликом провере стационарности у осталој литератури (Липовина – Божовић, 2014; Богуновић, 2015; Обрадовић, Обрадовић, 2019). Како се на основу дескриптивне анализе може закључити да у серијама нема структурних ломова, примена ADF теста је у потпуности оправдана јер је у литератури присутан став да резултати ADF теста нису поуздани у условима постојања структурних ломова (Лазих, 2020). Поступак се састоји од неколико корака: најпре се тестира стационарност временских серија са константом, а затим и са укљученим трендом. Резултати тестова су приказани табелом 6.2.3.

Табела 6.2.3 Провера стационарности временских серија

Варијабла	Fisher (ADF) тест (са константом)		Fisher (ADF) тест (са константом и укљученим трендом)	
	Вредност статистике	Р-вредност	Вредност статистике	Р-вредност
Профит	1.413,7048	< 0,01	1.989,1605	< 0,01
Субвенције	2.657,2496	< 0,01	3.097,0119	< 0,01
Обавезе	1.112,3106	< 0,01	1.804,4830	< 0,01
Имовина	1.578,6077	< 0,01	2.337,5635	< 0,01
БДП	1.249,8111	< 0,01	6,880,186	< 0,01

Извор: Калкулација аутора.

Тестирање почиње постављањем нулте хипотезе за сваку временску серију понаособ. Општа нулта хипотеза гласи:

Х₀: Сви панел подаци поседују јединични корен

Х₁: Најмање је један панел стационаран.

Закључак о постојању јединичног корена се доноси на основу израчунате вредности ADF теста (која се пореди са одговарајућим критичним вредностима) или на основу *p* вредности (коју поредимо са 0,01). У овом случају, добијене *p* вредности су мање од 0,01 за сваку варијаблу те закључујемо да панел подаци не поседују јединични корен, односно да су стационарни. Исти закључак се изводи и када се спроводи тестирање са константном, али и са константном и трендом.. Табела 6.2.3. указује на једнозначан резултат о стационарности, те се поступак економетријске анализе може несметано наставити.

Матрица корелационих коефицијената јесте неопходна у истраживањима. У табели 6.4. приказани су резултати међусобне корелације између зависне и независних варијабли које су коришћене у дисертацији. Према добијеним резултатима, највиши коефицијент корелације између две варијабле износи 0,78 (између профита и имовине). Иако ниски, коефицијенти корелације варијабле БДП са осталим варијаблама нису статистички значајни, што се потврђује и каснијом регресионом анализом, односно укључивањем варијабле БДП као независне. Уједно, на основу матрице корелационих коефицијената се јасно може приметити да у анализи неће доћи до појаве мултиколинеарности између варијабли. Наведени закључак је у складу са налазима изнетим у оквиру ФАДН анализе којом су се испитивале детерминанте нето добитка пољопривредних газдинстава млечног говедарства (ФАДН, 2016).

Табела 6.2.4 Матрица корелације између профита (зависна варијабла) и независних варијабли (субвенције, обавезе, имовина, БДП)

Варијабле	Профит	Субвенције	Обавезе	Имовина	БДП
Профит	1,0000				
Р-вредност					
Субвенције	0,2471*	1,0000			
Р-вредност	< 0,01				
Обавезе	0,5684*	0,1954*	1,0000		
Р-вредност	< 0,01	< 0,01			
Имовина	0,7844*	0,2141*	0,6741*	1,0000	
Р-вредност	< 0,01	< 0,01	< 0,01		
БДП	0,0096	0,0154	-0,0106	-0,0070	1,0000
Р-вредност	0,7480	0,6061	0,7229	0,8148	

Извор: Калкулација аутора.

Напомена: *Ниво значајности од 1%, ** Ниво значајности од 5%, *** Ниво значајности од 10%.

Тестирање хипотезе о постојању позитивних ефеката субвенција на финансијски резултат малих и средњих предузећа у агро-прехранбеном систему састоји се од неколико итерација. У складу са резултатима истраживања који су изнети у прегледу литературе, али и у складу са ФАДН истраживањем, модели индивидуалних ефеката чине полазну спецификацију економетријске анализе панел података. Након оцене естиматора у регресији применом обе врсте модела, израчунате су вредности Хаусмановог теста. У табели 6.2.21. дат је преглед оцене регресионих коефицијената и дискусија резултата. Пре него што се прикаже обједињена табела, потребно је продискутовати сваки од модела понаособ.

Полазни регресиони модел у анализи укључује једну независну варијаблу. С обзиром да су ефекти субвенција у „сржи“ хипотезе четири, али и тема читаве докторске дисертације, варијабла **субвенције** се сматра најважнијом. Сваки наредни модел ће садржати варијабле које су већ тестиране као детерминанте профитабилности пољопривредних предузећа.

Модел 1 има следећи облик:

$$profit_{it} = \alpha_i + \beta_{it}subvencije_{it} + u_{it}$$

при чему је:

$profit_{it}$ - вредност нето профита за јединицу посматрања i у временском периоду t

α_i - константа

β_{it} – непознати регресиони параметар

$subvencije_{it}$ – вредност субвенција за јединицу посматрања i у временском периоду t

u_{it} – композитна случајна грешка.

Табела 6.2.5 Модел фиксних ефеката – Модел 1 (M1)

$R^2_w = 0,0109$		$F(1,903) = 9,98$		
$R^2_b = 0,0802$		$\text{Prob} > F = 0,0016$		
$R^2_o = 0,0611$				
Профит	Коеф.	Станд. Грешка	t	$P > t $
Субвенције	0,08738	0,02766	3,16	0,002
Конст.	2,19338	0,05975	36,71	0,000
σ_u	2,18452			
σ_e	0,91420			
ρ	0,85096			

Извор: Калкулација аутора.

Резултати модела фиксних ефеката за регресију M1 приказани су табелом 6.2.5. Тумачење оцене коефицијената које стоје уз независне варијабле у моделу су у складу са Gujarati (2004.) и одговарају лог – лог интерпретацији модела. Оцена коефицијента уз независну варијаблу субвенција јесте позитивна и статистички значајна јер је p вредност мања од 0,01. Другим речима, раст субвенција од 10% доводи до раста нето профита предузећа у агро-прехранбеном систему за 0,8%. Коефицијент детерминације који се добија применом команде *xreg*, није одговарајући, јер представља пондерисани просек R^2_w и R^2_b , те стога неће бити дискутован ни за један од тестираних модела (Gormley, 2014). Статистика којом се тестира хипотеза о једнакости константних чланова за све јединице посматрања јесте F статистика. Нултом хипотезом се исказује тврдња о томе да су константни чланови за све јединице посматрања једнаки, наспрам алтернативне којом се исказује супротна тврдња да константни чланови за све јединице посматрања нису једнаки. Израчуната вредност F статистике је $F_{(1, 903)} = 9,98$ која, заједно са p вредношћу мањом од критичне вредности 0,01, упућује на одбацивање нулте хипотезе о константним члановима за све јединице посматрања. Другим речима, примена модела фиксних ефеката у евалуацији утицаја субвенција на профит малих и средњих предузећа агро-прехранбеног система јесте оправдана.

Табела 6.2.6 Модел случајних ефеката – Модел 1 (M1)

$R^2_w = 0,0109$		$\text{Wald Chi-sq} = 18,93$		
$R^2_b = 0,0802$		$\text{Prob} > \text{Chi-sq} = 0,0000$		
$R^2_o = 0,0611$				
Профит	Коеф.	Станд. Грешка	z	$P > z $
Субвенције	0,11494	0,02642	4,35	0,000
Конст.	2,14038	0,15141	14,14	0,000
σ_u	2,09569			
σ_e	0,91420			
ρ	0,84013			

Извор: Калкулација аутора.

Резултати оцене регресионих параметара моделом случајних ефеката дати су табелом 6.2.6. Коефицијент уз независну варијаблу субвенције је и у овом случају позитиван и статистички значајан, на шта указује p вредност мања од 0,01. Оцена коефицијента у моделу случајних ефеката се незнатно разликује у поређењу са моделом фиксних ефеката. Резултат указује да 10% раста субвенција доводи до раста нето профита предузећа у агро-прехранбеном систему за 1,1%. Валдова (*Wald*) тест статистика узима вредност 18,93 - ниво значајности је p (χ^2) =

0,000 те се може закључити да је спецификација модела добра и да постоји оправданост примене модела случајних ефеката. Међутим, одлука о примени модела са случајним ефектима зависи од вредности и критеријума одговарајућих тестова о избору естиматора индивидуалних ефеката.

Табела 6.2.7 Хаусман избор естиматора индивидуалних ефеката

Варијабле	ФЕ (b)	РЕ (B)	Разлика (b-B)	sqrt (diag(V_b - V_B))	С.Е.
Субвенције	0,08738	0,11494	-0,02755		0,00819
Статистика	Chi2(1) = 11,32 Prob > Chi2 = 0,0008				

Извор: Калкулација аутора.

Након оцене модела, потребно је одредити природу индивидуалних ефеката, односно одлучити између модела фиксних ефеката и модела случајних ефеката. Резултати Хаусман теста указују на занемарљиво мале разлике у вредностима оцењених параметара регресије модела фиксних ефеката у поређењу са вредностима оцењених параметара регресије моделом случајних ефеката (табела 6.2.6). Сходно израчунатој вредности χ^2 статистике ($\chi^2(1) = 11,32$) и одговарајуће p вредности закључујемо да се економетријска анализа може наставити коришћењем модела са фиксним ефектима.

Међутим, да би одлука о естиматорима индивидуалних ефеката била поуздана, потребно је проверити испуњеност претпоставки о хетероскедастичности и аутокорелацији. Изабрани тест за проверу хетероскедастичности јесте модификовани Валдов тест, док је валидан тест за тестирање присуства аутокорелације Песаран тест (Pesaran, 2004). Вредност модификоване Валд статистике јесте 8,10 док је вредност Песаран тест статистике 0,293. Ипак, да бисмо били сигурни да су резултати поуздани, а оцене ефикасне, користимо моделе са робустним стандардним грешкама, пре свега услед честе присутности хетероскедастичности у моделима панела (Врачаревић, 2019). Табелом 6.2.8 приказан је модел фиксних ефеката са робустним стандардним грешкама, који ће се и узети за финални у дискусији резултата.

Табела 6.2.8 Модел фиксних ефеката са робустним стандардним грешкама

R2w = 0,0109	F(1,225) = 7,56			
R2b = 0,0802	Prob > F = 0,0065			
R2o = 0,0611				
Профит	Коеф.	Станд. Грешка	t	P> t
Субвенције	0,08738	0,03179	2,75	0,006
Конст.	2,19338	0,06115	35,87	0,000
σ_u	2,18452			
σ_e	0,91420			
ρ	0,85096			

Извор: Калкулација аутора.

Како је већ дискутовано у претходним пасусима, приликом тестирања хипотезе четири формирано је неколико модела који се међу собом разликују по броју независних варијабли укључених у естимацију. Након првог, најједноставнијег модела, у модел је укључена и друга независна променљива – обавезе. Тиме је формиран модел 2 (M2). Варијаблом *обавезе* је апроксимирана задуженост предузећа, што је у складу са досадашњим истраживањима на тему профитабилности (пољопривредних) предузећа.

Модел 2 има следећи облик:

$$profit_{it} = \alpha_i + \beta_{it}(subvencije_{it} + obaveze_{it}) + u_{it}$$

где је:

$profit_{it}$ - вредност нето профита за јединицу посматрања i у временском периоду t

α_i - константа

β_{it} – непознати регресиони параметар

$subvencije_{it}$ – вредност субвенција за јединицу посматрања i у временском периоду t

$obaveze_{it}$ - вредност обавеза за јединицу посматрања i у временском периоду t

u_{it} – композитна случајна грешка.

Табела 6.2.9 Модел фиксних ефеката – модел 2 (M2)

		F(2,902) = 7,96			
		Prob > F = 0,0004			
R2w = 0,0174					
R2b = 0,3632					
R2o = 0,2764					
	Профит	Коеф.	Станд. Грешка	t	P> t
	Субвенције	0,08142	0,02769	2,94	0,003
	Обавезе	0,03121	0,01286	2,43	0,015
	Конст.	2,18565	0,05968	36,62	0,000
	σ_u	2,09802			
	σ_e	0,91174			
	ρ	0,84115			

Извор: Калкулација аутора.

Оцена коефицијента уз независну варијаблу субвенција у M2 јесте позитивна и статистички значајна јер је p вредност мања од 0,01. Другим речима, раст субвенција од 10% доводи до раста нето профита предузећа у агро-прехранбеном систему за 0,8%. Оцена коефицијента уз независну променљиву обавезе јесте позитивна и статистички значајна јер је p вредност мања од 0,05. Његова вредност од 0,031 указује да ће раст укупних обавеза предузећа од 10% довести до раста профита предузећа за 0,3%. Већина студија је потврдила да су задуженост и профитабилност предузећа у негативној корелацији, те овакав резултат није очекиван. Ипак, у студијама чији су аутори Негаса (Negasa, 2016), Мијић и други (2018) потврђена је позитивна корелација између профитабилности и задужености. Израчуната вредност F статистике је $F(2, 902) = 7,96$ док је израчуната p вредност мања од критичне вредности 0,01. Сходно изнетим вредностима теста, одбацује се нулта хипотеза о константним члановима за све јединице посматрања, па се закључује да је примена модела фиксних ефеката у евалуацији утицаја субвенција и задужености на профит предузећа у агро-прехранбеном систему прихватљива. Табелом 6.2.9 су представљени резултати модела фиксних ефеката за M2.

Табела 6.2.10 Модел случајних ефеката – модел 2 (M2)

R2w = 0,0153	Wald Chi-sq = 81,70			
R2b = 0,4363	Prob > Chi-sq = 0,0000			
R2o = 0,3344				
Профит	Коеф.	Станд. Грешка	z	P> z
Субвенције	0,10720	0,02679	4,00	0,000
Обавезе	0,09086	0,01195	7,60	0,000
Конст.	2,09935	0,12620	16,63	0,000
σ _u	1,60707			
σ _e	0,91174			
ρ	0,75651			

Извор: Калкулација аутора.

Резултати оцене регресионих параметара моделом случајних ефеката дати су табелом 6.2.10. Оцена коефицијента у моделу случајних ефеката се незнатно разликује у поређењу са моделом фиксних ефеката. Раст субвенција за 10% доводи до раста профита предузећа у агро-прехрамбеном систему за 1,07%, док ће раст обавеза предузећа од 10% довести и до раста профита за 0,91%. Валдова тест статистика узима вредност 81,70 а ниво значајности је p (χ^2) = 0,000. Резултати упућују на закључак да је и ова спецификација модела добра и да постоји оправданост примене модела случајних ефеката. Ипак, да би се одлучило да ли је боље користити модел фиксних или модел случајних ефеката, примењује се Хаусман тест. Резултати Хаусман теста су дати табелом 6.2.11.

Табела 6.2.11 Хаусман избор естиматора индивидуалних ефеката

Варијабле	ФЕ (b)	РЕ (B)	Разлика (b-B)	sqrt(diag(V_b - V_B)) С.Е.
Субвенције	0,08142	0,10720	-0,2578	0,00698
Обавезе	0,03121	0,09086	-0,0596	0,00474
Статистика	Chi2(2) = 162,22 Prob >Chi2 = 0,0000			

Извор: Калкулација аутора.

Као и у претходном случају када је посматран модел M1, одлучујемо се за модел фиксних ефеката. Ипак, и у овом случају би требало проверити испуњеност претпоставки на основу истих тестова као и у M1. Вредност модификоване Валд статистике јесте 3,10 док је вредност Песаран тест статистике -0,394. Из истих разлога који су већ описани, дискусија резултата се заснива на коришћењу модела фиксних ефеката са робустним стандардним грешкама. Резултати су дати табелом 6.2.12.

Табела 6.2.12 Модел фиксних ефеката са робустним стандардним грешкама – модел 2 (M2)

R2w = 0,0174	F(2,225) = 5,24			
R2b = 0,3632	Prob > F = 0,0059			
R2o = 0,2764				
Профит	Коеф.	Станд. Грешка	t	P> t
Субвенције	0,08142	0,03132	2,60	0,010
Обавезе	0,03121	0,01579	1,98	0,049
Конст.	2,18565	0,06119	35,71	0,000
σ _u	2,09802			
σ _e	0,91174			
ρ	0,84115			

Извор: Калкулација аутора.

Модел 3 има следећи облик:

$$profit_{it} = \alpha_i + \beta_{it}(subvencije_{it} + obaveze_{it} + imovina_{it}) + u_{it}$$

где је:

$profit_{it}$ - вредност нето профита за јединицу посматрања i у временском периоду t

α_i - константа

β_{it} – непознати регресиони параметар

$subvencije_{it}$ – вредност субвенција за јединицу посматрања i у временском периоду t

$obaveze_{it}$ - вредност обавеза за јединицу посматрања i у временском периоду t

$imovina_{it}$ - вредност имовина за јединицу посматрања i у временском периоду t

u_{it} – композитна случајна грешка.

У модел 3 (М3) су укључене субвенције, обавезе и имовина предузећа као независне варијабле. Имовина предузећа јесте варијабла којом се, у складу са литературом, апроксимира величина предузећа (Dogan, 2013; Томашевић, 2020). Резултати оцене М3 моделом фиксних ефеката дати су табелом 6.2.13.

Табела 6.2.13 Модел фиксних ефеката – модел 3 (М3)

R2w = 0,0414			F(3,901) = 12,95	
R2b = 0,7087			Prob > F = 0,0000	
R2o = 0,6238				
Профит	Коеф.	Станд. Грешка	t	P> t
Субвенције	0,06253	0,02765	2,26	0,024
Обавезе	0,01795	0,01300	1,38	0,168
Имовина	0,43289	0,09115	4,75	0,000
Конст.	-5,36261	159,041	-3,37	0,001
σ_u	1,49982			
σ_e	0,90103			
ρ	0,73480			

Извор: Калкулација аутора.

Оцена коефицијента уз независну варијаблу *субвенције* у М3 јесте позитивна и статистички значајна јер је p вредност мања од 0,05. Другим речима, раст субвенција од 10% доводи до раста нето профита предузећа у агро-прехрамбеном систему за 0,6%. Оцена коефицијента уз независну променљиву *обавезе* јесте позитивна, али није статистички значајна јер је p вредност већа од 0,05. Овакав резултат ипак није изненађујући, с обзиром да су истраживања (о којима је било речи у прегледу литературе) са више од две независне променљиве показала да висина обавеза није статистички значајна у естимацији утицаја интерних детерминанти на профитабилност предузећа. Оцена коефицијента уз независну променљиву *имовина* јесте позитивна и статистички значајна и указује да ће са растом имовине предузећа од 10% доћи до раста профита за 4,3%. Налаз је у складу са претходним истраживањима која су показала да са растом величине предузећа долази и до раста његове профитабилности. Израчуната вредност F статистике је $F(3, 901) = 12,95$ док је израчуната p вредност мања од критичне вредности 0,01. Имајући у виду резултате модела и F теста, закључујемо да је примена модела фиксних ефеката у М3 задовољавајућа и прихватљива. Исти закључак донет је и за претходна два објашњена модела са мањим бројем независних варијабли.

Табела 6.2.14 Модел случајних ефеката – модел 3 (М3)

R2w = 0,0404	Wald Chi-sq = 547,01			
R2b = 0,7074	Prob > Chi-sq = 0,0000			
R2o = 0,6236				
Профит	Коеф.	Станд. Грешка	z	P> z
Субвенције	0,06604	0,02429	2,72	0,007
Обавезе	0,02236	0,01178	1,90	0,058
Имовина	0,79167	0,04150	19,08	0,000
Конст.	2,09935	0,12620	16,63	0,000
σ_u	1,13771			
σ_e	0,90103			
ρ	0,61454			

Извор: Калкулација аутора.

Резултати оцене регресионих параметара моделом случајних ефеката дати су табелом 6.2.14. Оцена коефицијента у моделу случајних ефеката се незнатно разликује у поређењу са моделом фиксних ефеката. Коефицијент уз независну променљиву *субвенције* јесте позитиван и статистички значајан, па се може рећи да раст субвенција од 10% доводи до раста профита предузећа у агро-прехрамбеном систему за 0,6%. За разлику од претходног модела фиксних ефеката, оцена коефицијента уз независну варијаблу *обавезе* има позитиван и статистички значајан утицај на профит предузећа. Оцењени коефицијент који стоји уз независну променљиву *имовина* јесте позитивног знака и статистички је значајан. Валдова тест статистика узима вредност 547,01 а ниво значајности је $p(\chi^2) = 0,000$. Резултати упућују на закључак да је и ова спецификација модела добра и да постоји оправданост примене модела случајних ефеката. Међутим, Хаусман тест избора је следећи корак у анализи ради доношења одлуке о спецификацији модела 3. Резултати Хаусман теста су дати табелом 6.2.15.

Табела 6.2.15 Хаусман избор естиматора индивидуалних ефеката

Варијабле	ФЕ (b)	РЕ (B)	Разлика sqrt (diag(V_b - V_B) (b-B)	С.Е.
Субвенције	0,06253	0,06604	-0,00351	0,01320
Обавезе	0,01795	0,02236	-0,00441	0,00551
Имовина	0,43289	0,79167	-0,35878	0,08115
Статистика	Chi2(2) = 22,69	Prob >Chi2 = 0,0000		

Извор: Калкулација аутора.

На основу χ^2 статистике и припадајуће p вредности закључује се да не постоји статистички значајна разлика између оцене коефицијената модела фиксних и модела случајних ефеката. Дискусија финалних резултата се, сходно претходном, заснива на моделу фиксних ефеката. Одабир модела фиксних ефеката је у потпуности усклађен са претходним моделима који су се тicali естимације детерминанти профитабилности пољопривредних предузећа. Ипак, да би доношење одлуке о избору модела на основу Хаусман теста било поуздано, потребно је проверити присуство хетероскедастичности и аутокорелације. Вредност модификоване Валд статистике јесте 6,70 док је вредност Песаран тест статистике -0,022. Дискусија крајњих резултата се заснива на коришћењу модела фиксних ефеката са робустним стандардним грешкама. Резултати су дати табелом 6.2.16.

Табела 6.2.16 Модел фиксних ефеката са робустним стандардним грешкама – модел 3 (М3)

R2w = 0,0414	F(3,225) = 10,55			
R2b = 0,7087	Prob > F = 0,0000			
R2o = 0,6238				
Профит	Коеф.	Станд. Грешка	t	P> t
Субвенције	0,06263	0,03046	2,05	0,041
Обавезе	0,01795	0,01584	1,13	0,258
Имовина	0,43289	0,09225	4,69	0,000
Конст.	-5,36261	1,61814	-3,31	0,001
σ_u	1,49982			
σ_e	0,90103			
ρ	0,73480			

Извор: Калкулација аутора.

Претходна три модела (М1, М2 и М3) имају важну заједничку карактеристику – сва три се односе на тестирање ефеката субвенција и одабраних интерних детерминанти на профит предузећа. Анализа ће бити проширена додавањем једне екстерне детерминанте која је често присутна у истраживањима о профитабилности предузећа – стопа раста БДП. Резултати модела фиксних ефеката дати су табелом 6.2.17.

Модел 4 има следећи облик:

$$profit_{it} = \alpha_i + \beta_{it}(subvencije_{it} + obaveze_{it} + imovina_{it} + BDP_{it}) + u_{it}$$

где је:

$profit_{it}$ - вредност нето профита за јединицу посматрања i у временском периоду t

α_i - константа

β_{it} – непознати регресиони параметар

$subvencije_{it}$ – вредност субвенција за јединицу посматрања i у временском периоду t

$obaveze_{it}$ - вредност обавеза за јединицу посматрања i у временском периоду t

$imovina_{it}$ - вредност имовина за јединицу посматрања i у временском периоду t

BDP_{it} - вредност имовина за јединицу посматрања i у временском периоду t

u_{it} – композитна случајна грешка.

Табела 6.2.17 Модел фиксних ефеката – модел 4 (М4)

R2w = 0,0425	F(4,900) = 9,99			
R2b = 0,7087	Prob > F = 0,0016			
R2o = 0,6240				
Профит	Коеф.	Станд. Грешка	t	P> t
Субвенције	0,06140	0,02767	2,22	0,027
Обавезе	0,01818	0,01301	1,40	0,163
Имовина	0,43741	0,09124	4,79	0,000
БДП	0,01367	0,01312	1,04	0,298
Конст.	-5,46741	1,59351	-3,43	0,001
σ_u	1,49427			
σ_e	0,90099			
ρ	0,73337			

Извор: Калкулација аутора.

Свеобухватан модел за естимацију ефеката субвенција на профит предузећа јесте модел 4. Њиме се истовремено тестирају ефекти интерних и екстерних детерминанти. Резултати модела фиксних ефеката указују да су две од четири варијабле статистички значајне: субвенције и имовина. Према вредности оцене коефицијента уз независну варијаблу субвенције закључујемо да ће раст субвенција од 10% довести до раста профита за 0,6%. Са друге стране, раст вредности имовине за 10% довешће до раста профита за 4,37%. Оцене коефицијената уз варијабле обавезе и БДП имају позитиван знак (ефекат) али се на основу *p* вредности закључује да нису статистички значајне. Добијени резултат је у складу са претходним истраживањима у којима је потврђено да ова детерминанта нема статистички значајан утицај на профитабилност. Исти закључак се може извести и из вредности корелационих коефицијената.

Табела 6.2.18 Модел случајних ефеката – модел 4 (M4)

R2w = 0,0415	Wald Chi-sq = 548,72			
R2b = 0,7074	Prob > Chi-sq = 0,0000			
R2o = 0,6238				
Профит	Коеф.	Станд. Грешка	z	P> z
Субвенције	0,06513	0,02431	2,68	0,007
Обавезе	0,2257	0,01178	1,92	0,055
Имовина	0,79241	0,04149	19,10	0,000
БДП	0,01621	0,01321	1,23	0,220
Конст.	-11,70913	0,72577	-1,613	0,000
σ_u	1,13772			
σ_e	0,90099			
ρ	0,61572			

Извор: Калкулација аутора.

Резултати оцене модела случајних ефеката дати су табелом 6.2.18. Независне променљиве субвенција и имовина су задржале позитиван знак и статистичку значајност, док је варијабла обавезе задржала позитиван знак и постала статистички значајна. Утицај БДП-а на профит предузећа и у овом моделу није показао статистичку значајност.

Табела 6.2.19 Хаусман избор естиматора индивидуалних ефеката

Варијабле	ФЕ (b)	РЕ (B)	Разлика (b-B)	sqrt (diag(V_b - V_B)) С.Е.
Субвенције	0,06140	0,06513	-0,00373	0,013234
Обавезе	0,018179	0,02257	-0,00439	0,00552
Имовина	0,43740	0,79241	-0,35501	0,08126
БДП	0,01367	0,01621	-0,00253	.
Статистика	Chi2(1) = 22,24 Prob > Chi2 = 0,0002			

Извор: Калкулација аутора.

Резултати Хаусман теста указују на незнатне разлике у вредностима оцењених параметара регресије модела фиксних ефеката у поређењу са вредностима оцењених параметара регресије моделом случајних ефеката (табела 6.2.19). Вредности χ^2 статистике ($\chi^2_{(1)} = 22,4$) и одговарајуће *p* вредности закључујемо да се нулта хипотеза може одбацити и економетријска анализа наставити коришћењем модела са фиксним ефектима. Овакав резултат одговара претходним резултатима избора естиматора индивидуалних ефеката у моделима М1, М2 и М3.

За финалну дискусију резултата, користи се модел фиксних ефеката са робустним стандардним грешкама. Резултати су дати табелом 6.2.20.

Табела 6.2.20 Модел фиксних ефеката са робустним стандардним грешкама

R2w = 0,0425	F(4,225) = 8,30			
R2b = 0,7087	Prob > F = 0,0000			
R2o = 0,6240				
Профит	Коеф.	Станд. Грешка	t	P> t
Субвенције	0,06140	0,03027	2,03	0,044
Обавезе	0,01819	0,01594	1,14	0,255
Имовина	0,43741	0,09285	4,71	0,000
БДП	0,01367	0,01260	1,09	0,279
Конст.	-5,46741	1,63021	-3,35	0,001
σ_u	1,49427			
σ_e	0,90099			
ρ	0,73337			

Извор: Калкулација аутора.

Резултати оцењивања ефеката субвенција на профитабилност малих и средњих предузећа у агро-прехрамбеном систему Србије у периоду од 2014. до 2018. године дати су табелом 6.2.21. У табели су представљени оцењени коефицијенти у свим спецификацијама модела. Запажања су следећа:

- **Субвенције:** Оцењени коефицијенти уз независну варијаблу субвенције у сваком од четири модела имају позитиван знак, док је статистичка значајност потврђена висином ρ вредности. Другим речима, **ефекат субвенција на профитабилност малих и средњих предузећа у агро-прехрамбеном систему јесте позитиван и статистички значајан.** Ефекат је нешто виши у моделима 1 и 2 у поређењу са моделима 3 и 4. Стога можемо рећи да резултат економетријске анализе упућује на закључак да су субвенције важна детерминанта у пословању предузећа агро-прехрамбеног система, јер раст субвенција од 10% доводи до раста нето профита предузећа за 0,61% (резултат модела 4) односно 0,87% (резултат модела 1).
- **Обавезе:** Варијаблом обавезе је апроксимирана задуженост малих и средњих предузећа у агро-прехрамбеном систему. С обзиром да су обавезе уведене као друга интерна детерминанта профитабилности предузећа, она је присутна у три од четири модела. Задуженост предузећа јесте статистички значајна једино у моделу 2, када се увиђа да раст обавеза доводи до раста нето профита предузећа у агро-прехрамбеном систему. У моделу 3 и моделу 4 оцена коефицијента има позитиван знак, али није статистички значајна.
- **Имовина:** Резултати модела фиксних ефеката са робустним стандардним грешкама указују на позитиван и статистички значајан ефекат величине на профит предузећа. У оба модела (модел 3 и модел 4), вредности оцењених коефицијената су веома сличне, те се може закључити да раст имовине предузећа од 10% доводи до раста нето профита предузећа у агро-прехрамбеном систему за 4,32% односно 4,37%. Другим речима, са растом предузећа долази и до пораста његове профитабилности, те је резултат у складу са налазима других студија - **величина предузећа је статистички значајна интерна детерминанта финансијског резултата предузећа у агро-прехрамбеном систему.**

- **БДП:** Утицај екстерне детерминанте није потврђен, јер се на основу р вредности уочава да оцена регресионог коефицијента у моделу 4 није статистички значајна.

На крају, потребно је осврнути се на истраживачку хипотезу четири и донети закључак о њеном прихватању, односно неприхватању. Нулта и алтернативна хипотеза четири гласе:

Х₀: Субвенције малим и средњим предузећима у агро-прехранбеном систему немају позитивне ефекте на унапређење финансијског резултата пословања предузећа.

Х₁: Субвенције малим и средњим предузећима у агро-прехранбеном систему имају позитивне ефекте на унапређење финансијског резултата пословања предузећа.

На основу економетријске анализе и оцењених естиматора регресија, изводи се **једнозначан** закључак о постојању позитивних ефеката субвенција на унапређење финансијског резултата пословања предузећа. Другим речима, **субвенције остварују позитиван и статистички значајан ефекат на профит микро, малих и средњих предузећа у агро-прехранбеном систему Србије.**

Табела 6.2.21 Резултати оцењивања ефеката субвенција на профитабилност малих и средњих предузећа у агро-прехранбеном систему Србије у периоду од 2014. до 2018. године

	Модел 1	Модел 2	Модел 3	Модел 4
Субвенције	0,08738* (0,03179)	0,08142* (0,03132)	0,06263** (0,03046)	0,06140** (0,03027)
Обавезе		0,03121** (0,01579)	0,01795 (0,01584)	0,01819 (0,01594)
Имовина			0,43289* (0,09225)	0,43741* (0,09285)
БДП			0,01367	0,01367 (0,01260)
Конст.	2,19338* (0,06115)	2,18565* (0,06119)	-5,36261 * (1,61814)	-5,46741 * (1,63021)

Извор: Калкулација аутора.

Напомена:

* Ниво значајности од 1%, ** Ниво значајности од 5%, *** Ниво значајности од 10%.
Стандардне грешке оцена су наведене у заградама.

6.3 Ефекти субвенција у различитим гранама аграра

Још једна хипотеза која се тестира у овом поглављу јесте хипотеза 5. Нулта и алтернативна хипотеза гласе:

Х₀: Ефикасност субвенција малим и средњим предузећима у агро-прехранбеном систему није узрокована величином предузећа и делатношћу којом се баве.

Х₁: Ефикасност субвенција малим и средњим предузећима у агро-прехранбеном систему јесте узрокована величином предузећа и делатношћу којом се баве.

Како се у основи агро-прехранбеног система налазе примарна пољопривреда и прехранбена индустрија, полази се од претпоставке да су субвенције подједнако ефикасне у обе делатности. Прецизније, очекује се да субвенције имају позитиван ефекат на предузећа у овим делатностима, појединачно посматраним.

Поступак тестирања пете хипотезе се састоји из два корака. Први корак подразумева спровођење кластер анализе са циљем идентификовања група предузећа са заједничким карактеристикама. У другом кораку, вештачка варијабла (преузета из кластер анализе) се уноси као независна променљива у моделе индивидуалних ефеката ради тестирања значајности и ефекта утицаја делатности на профитабилност предузећа. За потребе кластер анализе коришћен је софтвер IBM SPSS 23. За оцену регресионих параметара у моделу коришћен је програм СТАТА 15.

6.3.1 Кластер анализа

Идеја о кластер анализи јавила се као последица потребе за груписањем предузећа у агро-прехрамбеном систему према одређеним карактеристикама које их чине сличним. Сама анализа се састоји из два корака. Први корак подразумева технику спајања опсервација засновану на квадратним Еуклидским растојањима. У другом кораку се спроводи метод кластеризације на основу изабраног броја кластера, а коришћењем вредности израчунатих коефицијената.⁵²

Комбиновањем различитих обележја, а због природе хипотезе пет која се тестира, критеријум за кластер анализу била је делатност предузећа. Резултат је представљен дендограмом⁵³. Табелом 6.3.1 приказан је број опсервација према кластерима. Први кластер чини 285 опсервација. Другим речима, методом кластеризације је 25,2% укупног броја опсервација сврстано у кластер 1. Други кластер чини 300 опсервација, односно 26,5%. У трећи кластер је сврстано 140 опсервација, те он узима најмање учешће у укупном броју. Последњи, четврти кластер броји највише опсервација и узима највеће учешће у укупном броју – 405 односно 35,8%, респективно.

Табела 6.3.1 Број опсервација у кластер варијаблама

Кластер	Фреквенција	Процент	Кумулативни процент
1	285	25.2	25.2
2	300	26.5	51.8
3	140	12.4	64.2
4	405	35.8	100.0
Укупно	1,130	100.0	

Извор: Калкулација аутора.

Како би се размотриле сличности унутар кластера, односно разлике између кластера, потребно је анализирати основне показатеље дескриптивне статистике. Док су предузећа унутар групе хомогена, већи је варијабилитет уколико се посматрају просечне вредности између група. Како је *профит* зависна варијабла у анализи, помоћу које посматрамо профитабилност, односно успешност предузећа, важно је видети какве су разлике између кластера у висини ове променљиве. Док кластер 1 и кластер 3 имају приближно исте средње вредности профита, између кластера 2 и кластера 4 постоје изражене разлике у средњој вредности профита. Кластер 4 остварује скоро 3 пута вишу средњу вредност нето профита у поређењу са кластером 2. Осим тога, разлике су изражене и у поређењу кластера 2 и 4 са кластерима 1 и 3. Када је реч о *субвенцијама*, као најважнијој независној променљивој у анализи, на основу средње вредности закључујемо да је кластер 2 остварио највише износе. За разлику од висине нето профита, опсервације изабране у кластер 3 су оствариле најниже износе субвенција. Највишу средњу вредност *обавеза* су остварила предузећа груписана у кластер 4, док најнижу вредност

⁵² Табела са резултатима доступна на захтев.

⁵³ Дендограм је доступан на захтев.

обавеза имају предузећа груписана у кластер 2. Примећује се и да опсервације које су груписане у кластер 2 истовремено имају најнижу средњу вредност нето профита, али и најнижу вредност обавеза, док остварују највише средње вредности субвенција. Како се на основу вредности *имовине* апроксимира величина предузећа, закључујемо да су опсервације са најнижом средњом вредношћу имовине груписане у кластер 2. Ипак, са друге стране примећујемо да се у кластеру 4 налазе опсервације са највишом средњом вредношћу имовине, па можемо закључити да се у кластеру 4 налазе и највећа посматрана предузећа. Детаљније о дескриптивној статистици кластер варијабли дато је табелом 6.3.2.

Табела 6.3.2 *Дескриптивна статистика кластер варијабли*

		Профит	Субвенције	Обавезе	Имовина
1	Средња вредност	83,00	31,63	312,64	1.525,89
	Узорак	285	285	285	285
	Станд. грешка	219,93	109,92	1.053,73	3.710,07
2	Средња вредност	47,83	56,78	126,29	1.038,43
	Узорак	300	300	300	300
	Станд. грешка	148,90	88,82	451,30	2.424,05
3	Средња вредност	84,04	16,73	330,20	1.998,88
	Узорак	140	140	140	140
	Станд. грешка	129,64	30,62	664,75	2.932,84
4	Средња вредност	141,36	20,63	650,17	3.238,39
	Узорак	405	405	405	405
	Станд. грешка	335,60	48,86	2.014,89	6.413,25
Укупно	Средња вредност	94,71	32,52	386,32	2.068,85
	Узорак	1.130	1.130	1.130	1.130
	Станд. грешка	248,65	79,60	1.372,99	4.652,24

Извор: Калкулација аутора.

Након дескриптивне анализе финансијских показатеља који су ушли у економетријску анализу као зависне, односно независне варијабле, потребно је сагледати дистрибуцију делатности према кластерима. Дистрибуција опсервација према кластерима дата је табелом 6.3.3.

Табела 6.3.3 *Кластери према делатности малих и средњих предузећа у агро-прехрамбеном систему Србије*

Кластер	1	2	3	4	Укупно
111	0	0	0	305	305
113	0	0	0	15	15
119	0	0	0	15	15
121	0	0	0	10	10
124	0	0	0	15	15
125	0	0	0	25	25
130	0	0	0	20	20
141	0	15	0	0	15
142	0	5	0	0	5
143	0	15	0	0	15

Шифра делатности	146	0	25	0	0	25
	147	0	20	0	0	20
	149	0	5	0	0	5
	150	0	35	0	0	35
	161	0	70	0	0	70
	162	0	110	0	0	110
	1011	0	0	15	0	15
	1013	0	0	20	0	20
	1032	0	0	5	0	5
	1039	0	0	100	0	100
	1051	50	0	0	0	50
	1061	45	0	0	0	45
	1071	120	0	0	0	120
	1072	5	0	0	0	5
	1082	15	0	0	0	15
	1083	15	0	0	0	15
	1089	10	0	0	0	10
	1091	25	0	0	0	25
	Укупно	285	300	140	405	1.130

Извор: Калкулација аутора.

Резултати кластер анализе указују да су опсервације груписане тако да два кластера припадају прехрамбеној индустрији, док друга два кластера припадају примарној пољопривредној производњи. Према резултатима приказаним у табели 6.3.3. видимо да:

- **Кластер 1** чине предузећа која су регистрована за обављање делатности 1015 до 1091. Уколико се осврнемо на класификацију делатности, најбројнија су предузећа у производњи хлеба, пецива и колача и предузећа која се баве прерадом млека и млечних производа. Кластер 1 припада прехрамбеној индустрији.
- **Кластер 2** чине предузећа из примарне пољопривредне производње, регистрована за обављање делатности 0141 до 0162. У оквиру ове групе су најбројнија предузећа у сточарству, али и из мешовите пољопривредне производње.
- **Кластер 3** чине предузећа која су регистрована за обављање делатности 1011 до 1039. Најбројнија су она која су регистрована у конзервирању воћа и поврћа, а поред тога се у оквиру ове групе налазе и предузећа у производњи меса и месних прерађевина. Кластер 3 припада прехрамбеној индустрији.
- **Кластер 4** чине предузећа из примарне пољопривредне производње, односно у делатностима 0111 до 0130. Најбројнија су предузећа у гајењу жита (осим пиринча), легуминозе и уљарица и у воћарству.

Комбинацијом добијених резултата кластер анализом у приказаним табелама 6.3.2. и 6.3.3. закључујемо да:

- Предузећа груписана око кластера 2 припадају **сточарству и мешовитој пољопривреди, остварују највише износе субвенција, али истовремено имају и најниже обавезе.** Резултат упућује на закључак да се у сточарству и мешовитој пољопривреди микро, мала и средња предузећа доминантно финансирају из субвенција, те је значај бесповратних средстава за ове гране примарне

пољопривреде веома важан. Ниска профитабилност је карактеристика сточарства у Србији, те се јасно указује на потребу осмишљавања посебних развојних програме за ову делатност.

- Предузећа груписана око кластера 4 доминантно припадају **ратарству и воћарству, остварују највише износе профита, али и најниже износе субвенција.** С обзиром на просечну висину обавеза (задужености), закључујемо да **ова предузећа своје пословање доминантно финансирају из позајмљених средстава.** Како висина укупне имовине указује на то да су ова предузећа већа, вероватноћа да лакше долазе до екстерних извора финансирања (од банака), већа је у поређењу са предузећима у осталим кластерима.
- **Разлике у пословању посматраних предузећа израженије су у примарној пољопривредној делатности у поређењу са прехрамбеном индустријом.** Док предузећа која припадају прехрамбеној индустрији имају приближно исте висине нето профита, у примарној пољопривреди је висина профита предузећа у сточарству и мешовитој пољопривреди чак три пута мања у поређењу са профитом ратарства и воћарства.

Да би се тестирао ефекат делатности, у регресионе моделе (M1 и M4) уводи се вештачка кластер варијабла. У разматрање су узета два од четири посматрана модела, један од њих је најједноставнији, а други садржи све посматране детерминанте профитабилности. Поступак анализе је идентичан поступку тестирања хипотезе 4, уз разлику увођења нове вештачке кластер варијабле. Вештачка кластер варијабла узима вредност од 1 до 4, као што је претходно описано.

Модел 5 има следећи облик:

$$profit_{it} = \alpha_i + \beta_{it}(subvencije_{it} + klaster4_{it}) + u_{it}$$

где је:

$profit_{it}$ - вредност нето профита за јединицу посматрања i у временском периоду t

α_i - константа

β_{it} – непознати регресиони параметар

$subvencije_{it}$ – вредност субвенција за јединицу посматрања i у временском периоду t

$klaster4_{it}$ – вредност варијабле кластер4 за јединицу посматрања i у временском периоду t

u_{it} – композитна случајна грешка.

Табелама 6.3.4 и 6.3.5. приказани су резултати модела фиксних ефеката и модела случајних ефеката који у себи садрже инкорпорирану вештачку варијаблу *кластер4*. Независном варијаблом *субвенције* тестира се њен ефекат на промену профита, док се вештачком варијаблом *кластер4* тестира ефекат делатности. Како је варијабла *кластер4* унапред фиксирана, односно узима вредности од 1 до 4 задате кластер анализом, модел фиксних ефеката искључује ову варијаблу, односно није у могућности да оцени регресиони параметар. Ипак, субвенције су задржале позитиван и статистички значајан ефекат на профит предузећа.

Табела 6.3.4 Модел фиксних ефеката (са кластер варијаблом) – модел 5 (M5)

R2w = 0,0109			F(1,903) = 9,98	
R2b = 0,0802			Prob > F = 0,0016	
R2o = 0,0611				
Профит	Коеф.	Станд. Грешка	t	P> t
Субвенције	0,08738	0,02766	3,16	0,002
Кластер4			0 (omitted)	
Конст.	2,19338	0,05975	36,71	0,000
σ_u	2,18452			
σ_e	0,91420			
ρ	0,85096			

Извор: Калкулација аутора.

Резултати тестирања ефеката субвенција и делатности применом модела случајних ефеката јесу нешто другачији, с обзиром да се коришћењем ове врсте модела индивидуалних ефеката може оценити и ефекат делатности. На основу висине остварене p вредности која је мања од 0,01 можемо приметити да је знак уз вештачку варијаблу позитиван и статистички значајан, што указује да делатност има ефекта на висину профита предузећа.

Табела 6.3.5 Модел случајних ефеката (са кластер варијаблом) – модел 5 (M5)

R2w = 0,0109			Wald Chi-sq = 28,29	
R2b = 0,0912			Prob > Chi-sq = 0,0000	
R2o = 0,0797				
Профит	Коеф.	Станд. Грешка	z	P> z
Субвенције	0,12191	0,02648	4,60	0,000
Кластер4	0,34287	0,11513	2,98	0,003
Конст.	1,23943	0,33590	3,63	0,000
σ_u	2,03399			
σ_e	0,91420			
ρ	0,83193			

Извор: Калкулација аутора.

Међутим, поступак економетријске анализе индивидуалних ефеката подразумева избор између фиксних и случајних ефеката у условима испуњености претпоставки. Како Хаусман тест избора није могуће применити у овом случају, јер се естиматор регресије уз вештачку варијаблу не може оценити - одлуку о потврђивању, односно одбацивању нулте хипотезе није могуће донети. Другим речима, не може се изабрати одговарајући модел за дискусију резултата. Сходно наведеном, јавља се потреба тестирања ефеката субвенција на узорку предузећа из одређене делатности, односно сектора. Ради тестирања пете истраживачке хипотезе, анализа се наставља на подузорку предузећа у примарној пољопривредној производњи. Оправданост оцене ефеката субвенција у два основна сектора агро-прехрамбеног система, налази се и у резултатима кластер анализе који су јасно указали на разлике у пословању предузећа у примарној пољопривреди у поређењу са прехрамбеном индустријом.

Ипак, ради провере робусности резултата изнетих у табелама 6.3.4 и 6.3.5, естиматори регресије ће се оценити и на сложенијем моделу – моделу 6. Резултати су дати табелама 6.3.6 и 6.3.7.

Модел 6 има следећи облик:

$$profit_{it} = \alpha_i + \beta_{it}(subvencije_{it} + obaveze_{it} + imovina_{it} + BDP_{it} + klaster4_{it}) + u_{it}$$

где је:

$profit_{it}$ - вредност нето профита за јединицу посматрања i у временском периоду t

α_i - константа

β_{it} – непознати регресиони параметар

$subvencije_{it}$ – вредност субвенција за јединицу посматрања i у временском периоду t

$obaveze_{it}$ - вредност обавеза за јединицу посматрања i у временском периоду t

$imovina_{it}$ - вредност имовине за јединицу посматрања i у временском периоду t

BDP_{it} - вредност БДП за јединицу посматрања i у временском периоду t

$klaster4_{it}$ – вредност варијабле кластер4 за јединицу посматрања i у временском периоду t

u_{it} – композитна случајна грешка.

Табела 6.3.6 Модел фиксних ефеката (са кластер варијаблом) – модел 6 (М6)

R2w = 0,0425	F(4,900) = 9,99			
R2b = 0,7087	Prob > F = 0,0000			
R2o = 0,6240				
Профит	Коеф.	Станд. Грешка	t	P> t
Субвенције	0,06140	0,02767	2,22	0,027
Обавезе	0,01818	0,013010	1,40	0,163
Имовина	0,437406	0,09124	4,79	0,000
БДП	0,01367	0,01312	1,04	0,298
Кластер4		0 (omitted)		
Конст.	-5,46741	1,59351	-3.43	0,001
σ_u	1,49427			
σ_e	0,90099			
ρ	0,73337			

Извор: Калкулација аутора.

Табела 6.3.7 Модел случајних ефеката (са кластер варијаблом) – модел 6 (М6)

R2w = 0,0413	Wald Chi-sq = 549,58			
R2b = 0,7094	Prob > Chi-sq = 0,0000			
R2o = 0,6254				
Профит	Коеф.	Станд. Грешка	z	P> z
Субвенције	0,06191	0,02460	2,52	0,012
Обавезе	0,02199	0,11802	1,86	0,062
Имовина	0,80250	0,04315	18,60	0,000
БДП	0,01631	0,01322	1,23	0,217
Кластер4	-0,05965	0,07021	-0,85	0,396
Конст.	-11,72538	0,72599	-16,15	0,000
σ_u	1,13729			
σ_e	0,90099			
ρ	0,61439			

Извор: Калкулација аутора.

Као и у претходном случају (модел 5), модел фиксних ефеката је изоставио оцену коефицијента уз вештачку варијаблу *кластер*⁴, док је модел случајних ефеката указао на негативан ефекат који није статистички значајан. Истовремено, укључивање додатне независне променљиве није значајно утицало на повећање процента објашњеног варијабилитета зависне променљиве. Сходно изнетим налазима, тестирање хипотезе пет је настављено економетријском анализом панел података на узорку предузећа која припадају примарној пољопривредној делатности.

6.3.2 Примарна пољопривредна производња

Како је у питању узорак који укључује само предузећа у примарној пољопривреди, табелом 6.3.8. приказана је њихова структура према величини. Из кластер анализе се закључило да овај сектор чине предузећа која карактеришу разлике у висини остварених финансијских резултата.

Табела 6.3.8 Структура малих и средњих предузећа у примарној пољопривреди у узорку

Шифра делатности/Година	2014.	2015.	2016.	2017.	2018.	Укупно
0111	61	61	61	61	61	305
0113	3	3	3	3	3	15
0119	3	3	3	3	3	15
0121	2	2	2	2	2	10
0124	3	3	3	3	3	15
0125	5	5	5	5	5	25
0130	4	4	4	4	4	20
0141	3	3	3	3	3	15
0142	1	1	1	1	1	5
0143	3	3	3	3	3	15
0146	5	5	5	5	5	25
0147	4	4	4	4	4	20
0149	1	1	1	1	1	5
0150	7	7	7	7	7	35
0161	14	14	14	14	14	70
0162	22	22	22	22	22	110
Укупно	141	141	141	141	141	705

Извор: Калкулација аутора.

Укупан број јединица посматрања у примарној пољопривредној производњи, у периоду од 2014. до 2018. године, износи 141. Највише њих припада делатности 0111 (61 предузеће), док се на другом месту налази делатност 0162 (22 предузећа). На трећем месту по бројности јесте делатност 0161. Укупан број опсервација је 705, до кога се долази када се број година ($T=5$) помножи са бројем јединица посматрања ($N=141$). У узорку нема недостајућих података, те се хипотеза пет тестира на балансираном панелу података.

Табела 6.3.9 *Дескриптивна статистичка анализа варијабли коришћених у анализи (примарна пољопривреда)*

	Профит	Субвенције	Обавезе	Имовина	БДП
Број опсервација	705	705	705	705	705
Аритметичка средина	101,55	36,02	427,24	2.300,00	2,02
Стандард. девијација	276,03	71,00	1.575,90	5.220,00	2,05
Коефицијент асиметрије	5,07	3,15	6,57	4,87	-0,70
Коефицијент спљоштености	36,50	15,11	54,54	33,53	2,42
Перцентили					
1	0,02	0,08	0,00	3,57	-1,60
5	0,18	0,23	0,00	7,11	-1,60
10	0,45	0,57	0,01	13,75	-1,60
25	1,66	1,80	0,04	109,00	1,80
50	9,37	8,65	0,06	488,00	2,10
75	51,09	25,38	142,74	1.860,00	3,30
90	267,30	144,35	802,75	6.000,00	4,50
95	558,21	202,44	2.654,45	10.600,00	4,50
99	1.525,63	310,11	9.588,03	31.600,00	4,50

Извор: Калкулација аутора.

Табела 6.3.9. указује на индикаторе дескриптивне статистике којима се најбоље описују особности узорка. Индикатори су дати према варијаблама које се укључују у полазну спецификацију модела – а то је модел индивидуалних ефеката. Како панел подаци представљају комбинацију упоредних података и података временских серија, приликом анализе је потребно испитати нормалност резидуала за сваку од посматраних варијабли, у посматраном временском периоду. Коефицијент асиметрије је 0 када у временској серији постоји нормална расподела. С обзиром да израчунати коефицијенти асиметрије за сваку променљиву јесу различити од 0, можемо рећи да су њихови распореди закривљени улево. Са друге стране, коефицијент спљоштености је такође значајно различит од граничне вредности 3 (коефицијенти за сваку посматрану варијаблу су већи од ове вредности), те се може рећи да временске серије поседују зашиљену дистрибуцију.

Ипак, према ЦГТ, сваки распоред се може апроксимирати нормалним распоредом уколико је број опсервација већи од 30. Како је овај услов испуњен, закључује се да емпиријски распореди посматраних временских серија теже ка нормалном распореду. Уједно, све варијабле у анализи су логаритмоване, како би се отклонио наведени недостатак распоред резидуала, али и ради елиминисања појаве хетероскедастичности, која је честа појава у подацима панела.

Иако је на самом почетку (у поглављу 6.2.) била проверена стационарност временских серија, тестирање истраживачке хипотезе пет се заснива на другачијем узорку. Узорак чине само микро, мала и средња предузећа која припадају примарној пољопривреди. Стога је важно користити исте тестове као са почетка анализе, ради потврђивања, односно одбацивања нулте хипотезе о постојању јединичног корена.

Табела 6.3.10 Провера стационарности временских серија

Варијабла	Фишер (ADF) тест (са константом)		Фишер (ADF) тест (са константом и укљученим трендом)	
	Вредност статистике	Р-вредност	Вредност статистике	Р-вредност
Профит	947,8614	< 0,01	1.254,2880	< 0,01
Субвенције	1.607,6358	< 0,01	1.902,1074	< 0,01
Обавезе	593,1458	< 0,01	744,4724	< 0,01
Имовина	931,5117	< 0,01	1.421,4597	< 0,01
БДП	1.249,811	< 0,01	688,0186	< 0,01

Извор: Калкулација аутора.

Присуство јединичног корена је најпре тестирано само са константом, а затим је у анализу укључен и тренд. Према резултатима Фишер (ADF) теста, али и на основу р вредности за сваку променљиву у моделу (које су мање од 0,01), одбацујемо нулту хипотезу о постојању јединичног корена и закључујемо да су временске серије стационарне. Резултати су приказани табелом 6.3.10.

У матрици корелационих коефицијената која је дата табелом 6.3.11 приметно је да између свих варијабли постоји позитивна корелација, те да раст једне варијабле бива праћен растом друге варијабле. Изузетак је једино корелисаност између варијабли имовина и стопа раста БДП-а, између којих је корелисаност негативна, али веома блиска нули. На основу р вредности се закључује да су сви корелациони коефицијенти статистички значајни, осим коефицијената корелације између стопе раста БДП-а и свих осталих варијабли у моделу. Највиши коефицијент корелације је између профита и имовине – 0,784 - позитиван је и статистички значајан. Ипак, на основу коефицијента корелације се може утврдити само степен зависности, али не и узрочност. Другим речима, корелациони коефицијент од 0,784 указује да између профита и имовине постоји јака позитивна корелација, и да ће са растом једне варијабле доћи до раста друге варијабле. Оно што корелациони коефицијент не показује јесте да ли раст профита узрокује раст имовине, или обратно.

Табела 6.3.11 Матрица корелације између профита (зависна варијабла) и независних варијабли (субвенције, обавезе, имовина, БДП)

Варијабле	Профит	Субвенције	Обавезе	Имовина	БДП
Профит	1,0000				
Р-вредност					
Субвенције	0,2256*	1,0000			
Р-вредност	< 0,01				
Обавезе	0,5985*	0,1687*	1,0000		
Р-вредност	< 0,01	< 0,01			
Имовина	0,7840*	0,1620*	0,7016*	1,0000	
Р-вредност	< 0,01	< 0,01	< 0,01		
БДП	0,0148	0,0007	0,0021	-0,0077	1,0000
Р-вредност	0,6949	0,9854	0,9547	0,8390	

Извор: Калкулација аутора.

Напомена: * Ниво значајности од 1%, ** Ниво значајности од 5%, *** Ниво значајности од 10%.

Према Младеновић и Петровић (2007), мултиколинearност се јавља у моделима са израженом корелацијом између варијабли. Како је највиши коефицијент корелације у матрици 0,784 - закључујемо да у анализи није присутан проблем мултиколинearности, те да су оцене регресионих параметара стабилне и прецизне.⁵⁴

Полазна спецификација за тестирање ефеката субвенција на профит предузећа јесте модел индивидуалних ефеката. Најпре се тестира једноставан модел у ком постоји само једна независна варијабла – субвенције. **Модел 7 има следећи облик:**

$$profit_{it} = \alpha_i + \beta_{it}subvencije_{it} + u_{it}$$

при чему је:

$profit_{it}$ - вредност нето профита за јединицу посматрања i у временском периоду t

α_i - константа

β_{it} – непознати регресиони параметар

$subvencije_{it}$ – вредност субвенција за јединицу посматрања i у временском периоду t

u_{it} – композитна случајна грешка.

Оцена коефицијента који стоји уз независну променљиву субвенције јесте позитивна и статистички значајна, јер је припадајућа p вредност мања од 0,01. Добијени резултат указује да ће раст субвенција од 10% довести до раста профита предузећа у примарној пољопривреди за 1,25%. Израчуната вредност F статистике $F(1,563)$ износи 11,68 док је p вредност мања од 0,01, чиме се потврђује оправданост примена модела фиксних ефеката.

Табела 6.3.12 Модел фиксних ефеката – модел 7 (M7)

R2w = 0,0203		F(1,563) = 11,68		
R2b = 0,0603		Prob > F = 0,0007		
R2o = 0,0509				
Профит	Коеф.	Станд. Грешка	t	P> t
Субвенције	0,12495	0,03656	3,42	0,001
Конст.	2,00329	0,08044	24,9	0,000
σ_u	2,27049			
σ_e	0,94268			
ρ	0,85296			

Извор: Калкулација аутора.

Табелом 6.3.12, дати су резултати оцене регресионих параметара моделом случајних ефеката. Оцена коефицијента регресионог параметра јесте позитивна и статистички значајна (p вредност је мања од 0,01). На основу добијене вредности оцене коефицијента уз независну варијаблу субвенције, очекујемо да ће раст субвенција од 10% довести до раста профита предузећа у примарној пољопривреди за 1,45%. Валдова тест статистика износи 17,56 а ниво значајности је p (χ^2) = 0,000. На основу тест статистике и нивоа значајности закључујемо да се и модел случајних ефеката може користити у естимацији. Ипак, одлука о избору се доноси на основу Хаусман теста. Резултати су дати табелом 6.3.13.

⁵⁴ Иако Младеновић и Петровић (2007) , указују да висока мултиколинearност може постојати када је вредност коефицијента корелације изнад 0,7 односно 0,8, истовремено истичу да не постоји јединствена горња граница, те да се она може одређивати сходно природи истраживања.

Табела 6.3.13 Модел случајних ефеката – модел 7 (M7)

R2w = 0,0203	Wald Chi-sq = 17,56			
R2b = 0,0603	Prob > Chi-sq = 0,0000			
R2o = 0,0509				
Профит	Коеф.	Станд. Грешка	z	P> z
Субвенције	0,14523	0,03467	4,19	0,000
Конст.	1,96317	0,20186	9,73	0,000
σ_u	2,21190			
σ_e	0,94268			
ρ	0,84629			

Извор: Калкулација аутора.

Иако је на основу F статистике и *Валдове* тест статистике закључено да постоје индивидуални ефекти и да се о резултатима регресионе анализе панел података може дискутовати коришћењем оба модела, Хаусман тест избора естиматора јесте неопходан за доношење коначне одлуке, а помоћу њега се проверава да ли постоји корелисаност између регресора и неопажене случајне грешке (μ_i). Уколико корелисаност постоји, одбацује се нулта хипотеза и анализа се наставља моделом фиксних ефеката. На основу χ^2 статистике и припадајуће р вредности закључујемо да постоји корелисаност између случајне грешке и регресора те се одбацује нулта хипотеза и потврђује примена модела фиксних ефеката.

Табела 6.3.14 Хаусман избор естиматора модела индивидуалних ефеката

Варијабле	ФЕ (b)	РЕ (B)	Разлика (b-B)	sqrt (diag(V_b -V_B) C.E.
Субвенције	0,12496	0,14527	-0,02032	0,01158
Статистика	Chi2(1) = 3,08	Prob > Chi2 = 0,0795		

Извор: Калкулација аутора.

Пре финалне дискусије о резултатима треба проверити испуњеност претпоставки модела, односно одсуство хетероскедастичности и аутокорељације. За тестирање хетероскедастичности је коришћена модификована Валд статистика, а за проверу постојања аутокорељације – Песаран тест. Вредност модификоване Валд статистике јесте 8,10, док је вредност Песаран тест статистике 0,293. Ипак, да би се осигурало одсуство хетероскедастичности, али и у складу са дискусијом изнетом приликом тестирања хипотезе 4, коришћење модела фиксних ефеката са робустним стандардним грешкама се сматра оправданим. Резултати су дати табелом 6.3.15.

Табела 6.3.15 Модел фиксних ефеката са робустним стандардним грешкама – модел 7 (M7)

R2w = 0,0203	F(1,140) = 8,49			
R2b = 0,0603	Prob > F = 0,0042			
R2o = 0,0509				
Профит	Коеф.	Станд. Грешка	t	P> t
Субвенције	0,12495	0,04289	2,91	0,004
Конст.	2,00329	0,08469	23,65	0,000
σ_u	2,27049			
σ_e	0,94268			
ρ	0,85296			

Извор: Калкулација аутора.

Естимација ефеката субвенција у примарној пољопривреди се наставља регресионом анализом са две независне променљиве – субвенције и обавезе. Оцена коефицијента уз независну променљиву *субвенције* јесте позитивна и статистички значајна, јер је *p* вредност мања од 0,01. Резултат упућује да ће раст субвенција од 10% довести до раста профита предузећа у примарној пољопривреди за 1,21%. Оцена коефицијента уз независну променљиву *обавезе* јесте позитивна, али није статистички значајна, пошто је *p* вредност већа од нивоа значајности. Детаљни резултати су представљени табелом 6.3.16. **Модел 8 има следећи облик:**

$$profit_{it} = \alpha_i + \beta_{it}(subvencije_{it} + obaveze_{it}) + u_{it}$$

где је:

$profit_{it}$ - вредност нето профита за јединицу посматрања i у временском периоду t

α_i - константа

β_{it} – непознати регресиони параметар

$subvencije_{it}$ – вредност субвенција за јединицу посматрања i у временском периоду t

$obaveze_{it}$ - вредност обавеза за јединицу посматрања i у временском периоду t

u_{it} – композитна случајна грешка.

Табела 6.3.16 Модел фиксних ефеката – модел 8 (M8)

R2w = 0,0247		F(2,562) = 7,12		
R2b = 0,2751		Prob > F = 0,0009		
R2o = 0,2165				
Профит	Коеф.	Станд. Грешка	t	P> t
Субвенције	0,12083	0,03659	3,30	0,001
Обавезе	0,02818	0,01776	1,59	0,113
Конст.	2,01130	0,08049	24,99	0,000
σ_u	2,18434			
σ_e	0,94141			
ρ	0,84335			

Извор: Калкулација аутора.

Табелом 6.3.17 дати су резултати модела случајних ефеката за M8. Оцене коефицијената уз обе независне варијабле су позитивни и статистички значајни. Док раст субвенција од 10% доводи до раста профита предузећа за 1,37%, раст обавеза предузећа од 10% води ка расту профита предузећа за 1,04%, под условом да је све друго константно.

Табела 6.3.17 Модел случајних ефеката – модел 8 (M8)

R2w = 0,0187		Wald Chi-sq = 61,97		
R2b = 0,4494		Prob > Chi-sq = 0,0000		
R2o = 0,3542				
Профит	Коеф.	Станд. Грешка	z	P> z
Субвенције	0,13689	0,03505	3,91	0,000
Обавезе	0,10369	0,01613	6,43	0,000
Конст.	1,97927	0,16403	12,07	0,000
σ_u	1,62967			
σ_e	0,94141			
ρ	0,74979			

Извор: Калкулација аутора.

Израчуната вредност F статистике $F(2,562)$ износи 7,12 док је p вредност мања од 0,01, чиме се потврђује оправданост примена модела фиксних ефеката. Са друге стране, Валдова тест статистика износи 61,97, а ниво значајности је p (χ^2) = 0,000. На основу Валдове тест статистике и нивоа значајности оправдана је и примена модела случајних ефеката у тестирању хипотезе пет. Коначна одлука о избору модела се доноси на основу Хаусман теста, приказаног табелом 6.3.18.

Табела 6.3.18 Хаусман избор естиматора индивидуалних ефеката

Варијабле	ФЕ (b)	РЕ (B)	Разлика (b-B)	sqrt (diag(V_b - V_B) С.Е.
Субвенције	0,120832	0,13689	-0,01605	0,01052
Обавезе	0,02818	0,10369	-0,07551	0,00744
Статистика	Chi2(2) = 103,16	Prob >Chi2 = 0,0000		

Извор: Калкулација аутора.

Израчуната χ^2 статистика за избор естиматора индивидуалних ефеката у спецификацији са две независне варијабле узима вредност од 103,16, док је припадајућа p вредности мања од 0,01. Према изнетим резултатима, може се одбацити нулта хипотеза и прихватити алтернативна, односно бира се модел фиксних ефеката. Како је провера испуњености претпоставки о одсуству хетероскедастичности и аутокорељације саставни део сваке анализе, израчунате вредности тестова које кореспондирају датој проблематици имају следеће вредности: модификована Валд статистика јесте 1,70 док је вредност Песаран тест статистике 0,973. Иако је осигурано одсуство хетероскедастичности и аутокорељације, у финалној табели ће бити коришћени модели са робустним стандардним грешкама (табела 6.3.19).

Табела 6.3.19 Модел фиксних ефеката са робустним стандардним грешкама – модел 8 (M8)

R2w = 0,0247		F(2,140) = 4,41		
R2b = 0,2751		Prob > F = 0,0138		
R2o = 0,2165				
Профит	Коеф.	Станд. Грешка	t	P> t
Субвенције	0,120832	0,04217	2,86	0,005
Обавезе	0,02818	0,02322	1,21	0,227
Конст.	2,01131	0,08329	24,15	0,000
σ_u	2,18437			
σ_e	0,94141			
ρ	0,84335			

Извор: Калкулација аутора.

На крају тестирања хипотезе 5, разматрамо најшири модел који поред субвенција и обавеза (као интерне детерминанте), укључује и стопу раста БДП-а као независну варијаблу и екстерну детерминанту. Резултати тестирања модела фиксних ефеката дати су табелом 6.3.20.

Модел 9 има следећи облик:

$$profit_{it} = \alpha_i + \beta_{it}(subvencije_{it} + obaveze_{it} + BDP_{it}) + u_{it}$$

где је:

$profit_{it}$ - вредност нето профита за јединицу посматрања i у временском периоду t

α_i - константа

β_{it} – непознати регресиони параметар

$subvencije_{it}$ – вредност субвенција за јединицу посматрања i у временском периоду t
 $obaveze_{it}$ - вредност обавеза за јединицу посматрања i у временском периоду t
 BDP_{it} - вредност БДП за јединицу посматрања i у временском периоду t
 u_{it} – композитна случајна грешка.

Табела 6.3.20 Модел фиксних ефеката – модел 9 (M9)

R2w = 0,0265		F(3,561) = 5,09		
R2b = 0,2746		Prob > F = 0,0018		
R2o = 0,2145				
Профит	Коеф.	Станд. Грешка	t	P> t
Субвенције	0,12079	0,03659	3,30	0,010
Обавезе	0,02809	0,01776	1,58	0,114
БДП	0,01754	0,01732	1,01	0,312
Конст.	1,97596	0,08774	22,52	0,000
σ_u	2,18467			
σ_e	0,94139			
ρ	0,84339			

Извор: Калкулација аутора.

Резултати тестирања су очекивани. Оцена коефицијента уз независну варијаблу субвенције јесте позитивна и статистички значајна, те раст субвенција од 10% доводи до раста профита предузећа у примарној пољопривреди за 1,21%. Оцене коефицијената уз независне варијабле обавезе и БДП јесу позитивне, али нису статистички значајне, што индиректно упућује на закључак о значају субвенција за финансирање предузећа у примарној пољопривредној делатности.

Табела 6.3.21 Модел случајних ефеката – модел 9 (M9)

R2w = 0,0199		Wald Chi-sq = 62,85		
R2b = 0,4494		Prob > Chi-sq = 0,0000		
R2o = 0,3540				
Профит	Коеф.	Станд. Грешка	z	P> z
Субвенције	0,13686	0,03506	3,90	0,000
Обавезе	0,10363	0,01613	6,42	0,000
БДП	0,01713	0,01817	0,94	0,346
Конст.	1,94472	0,16809	11,57	0,000
σ_u	1,62967			
σ_e	0,94139			
ρ	0,74980			

Извор: Калкулација аутора.

Резултати модела случајних ефеката презентовани су табелом 6.3.21. Независна променљива субвенције јесте задржала позитиван ефекат и статистичку значајност. За разлику од модела фиксних ефеката, варијабла обавезе је статистички значајна. Оцена коефицијента уз независну варијаблу БДП није статистички значајна, а вредност коефицијента детерминације наводи на закључак да њено укључивање није значајно повећало проценат објашњеног варијабилитета зависне променљиве. У складу са досадашњим налазима, израчунате вредности F статистике и Валд статистике и припадајућих p вредности указују да је примена оба модела оправдана. Међутим, вредност Хаусман теста упућује на одабир модела фиксних ефеката, што је у складу

са свим тестирањима у оквиру ове дисертације. Резултати Хаусман теста су дати табелом 6.3.22.

Табела 6.3.22 Хаусман избор естиматора индивидуалних ефеката

Варијабле	ФЕ (b)	РЕ (B)	Разлика (b-B)	sqrt (diag(V_b -V_B) C.E.
Субвенције	0,12079	0,13686	-0,01607	0,01051
Обавезе	0,02809	0,10363	-0,07554	0,00744
БДП	0,01754	0,01713	0,00041	.
Статистика	Chi2(3) = 103,32 Prob >Chi2 = 0,0000			

Извор: Калкулација аутора.

Хаусман тест не би био адекватан у условима када претпоставке модела нису испуњене, те се након сваког тестирања и за сваку спецификацију модела мора проверити одсуство хетероскедастичности и аутокорељације. Одговарајућа статистика модификованог Валд теста (1,20) и Песаран теста (1,068) упућују на испуњеност претпоставки. Ипак, анализа се заснива на моделима робустних стандардних грешака, како би се осигурала поузданост и ефикасност оцена. Резултати изабраног модела који учествује у финалној дискусији дат је табелом 6.3.24.

Табела 6.3.23 Модел фиксних ефеката са робустним стандардним грешкама – модел 9 (M9)

R2w = 0,0265	F(3,140) = 3,30			
R2b = 0,2746	Prob > F = 0,0223			
R2o = 0,2145				
Профит	Коеф.	Станд. Грешка	t	P> t
Субвенције	0,12079	0,04177	2,89	0,004
Обавезе	0,02809	0,02358	1,19	0,235
БДП	0,01754	0,01645	1,07	0,288
Конст.	1,97595	0,09097	21,72	0,000
σ _u	2,18467			
σ _e	0,94139			
ρ	0,84339			

Извор: Калкулација аутора.

Табелом 6.3.23. представљени су резултати оцењивања ефеката субвенција на профит микро, малих и средњих предузећа у примарној пољопривредној производњи у периоду од 2014. до 2018. године. За сваку спецификацију модела фиксних ефеката са робустним стандардним грешкама приказане су оцене коефицијената и стандардне грешке у заградама, док се ниво значајности одредио на основу *p* вредности (о чему је било речи за сваки од модела понаособ). У сва три тестирана модела, субвенције су статистички значајне и имају позитиван ефекат на профитабилност предузећа. Прецизније, оцена коефицијента регресије за независну варијаблу субвенције се креће у висини од 0,121 до 0,125. Резултати упућују на закључак да ће раст субвенција од 10% довести до раста профита предузећа у примарној пољопривреди за 1,21 односно 1,25%. Остале детерминанте профитабилности су показале позитиван ефекат, који није статистички значајан.

Да бисмо закључили анализу евалуације ефеката субвенција, потребно је донети одлуку о прихватању, односно одбацивању нулте хипотезе.

Х₀: Ефикасност субвенција малим и средњим предузећима у агро-прехранбеном систему није узрокована величином предузећа и делатношћу којом се баве.

Х1: Ефикасност субвенција малим и средњим предузећима у агро-прехранбеном систему јесте узрокована величином предузећа и делатношћу којом се баве.

Налази до којих се дошло досадашњом анализом указују на следеће:

- Полазна претпоставка о ефикасности субвенција подразумева да су субвенције ефикасне уколико позитивно делују на профитабилност предузећа. Тестирање хипотезе има за циљ да се добију поуздани резултати на основу којих се може потврдити да врста делатности не утиче на ефикасност, односно не мења природу ефеката субвенција у агро-прехранбеном систему.
- Профитабилност мерена висином нето профита се значајно разликује међу предузећима која припадају сектору примарне пољопривреде и прехранбене индустрије. Истовремено, и висина одобрених субвенција се разликује између ова два сектора. Ипак, резултати економетријске анализе панел података показују да субвенције остају ефикасне када се њихов ефекат оцењује само на примарној пољопривредној производњи, односно, природа субвенција се не мења. Јачина ефекта је нешто израженија у примарној пољопривредној делатности у поређењу са агро-прехранбеним системом. Раст субвенција од 10% доводи до раста профита предузећа у агро-прехранбеном систему између 0,6% и 0,8%, док раст субвенција од 10% доводи до раста профита предузећа у примарној пољопривреди између 1,21% и 1,25%.
- Како је ефекат субвенција на профитабилност предузећа значајнија у примарној пољопривреди него када се посматра агрегатно, јасно се закључује да је улога субвенција у развоју малих и средњих предузећа у пољопривреди изузетно важна. Одобрена бесповратна средства из републичког буџета се најчешће користе на ефикасне начине, усмерене ка повећању продуктивности или економичности пословања, постизању економије обима, али и ка инвестирању у опрему или средства за рад ради осавремењивања производње и повећања конкурентности.
- У поглављу 6.2. је доказано да величина предузећа утиче на профитабилност. Међутим, укључивање величине као независне варијабле није променило ефекат субвенција, остао је позитиван и статистички значајан.

На основу дискусије резултата и изнетих запажања, закључујемо да постоји довољно доказа да се истраживачка хипотеза пет прихвати. **Једнозначно је потврђено да ефикасност субвенција малим и средњим предузећима у агро-прехранбеном систему није узрокована величином предузећа и делатношћу којом се баве.**

Табела 6.3.24 Резултати оцењивања ефеката субвенција на профитабилност малих и средњих предузећа у примарној пољопривреди у периоду од 2014. до 2018. године

	Модел 7	Модел 8	Модел 9
Субвенције	0,12495*	0,120832*	0,12079*
	(0,04289)	(0,04217)	(0,04177)
Обавезе		0,02818	0,02809
		(0,02322)	(0,02358)
БДП			0,01754
			(0,01645)
Конст.	2,00329*	2,01131*	1,97595*
	(0,08469)	(0,08329)	(0,09097)

Извор: Калкулација аутора.

Напомена:

* Ниво значајности од 1%, ** Ниво значајности од 5%, *** Ниво значајности од 10%.
Стандардне грешке оцена су наведене у заградама.

На самом крају, главним емпиријским истраживачким хипотезама четири и пет, треба придодати и истраживачку *хипотезу два* која је нешто општијег карактера и гласи: Финансијска подршка малим и средњим предузећима у агро-прехранбеном систему побољшава финансијски резултат пословања и оснажује њихову улогу у руралном економском расту и развоју пољопривреде.

Поступак тестирања ове истраживачке хипотезе је идентичан тестирању хипотезе четири, те се закључак о њеном потврђивању изводи из емпиријских резултата добијених моделима 1 – 4. Како се под финансијском подршком подразумевају средства која се бесповратно одобравају из републичког буџета за стимулисање пољопривредне производње, под побољшањем финансијског резултата се сматра раст нето профита. Већи профит за пољопривредно предузеће значи и веће могућности за напредак, раст и развој, имајући у виду све бенефите које повољан финансијски положај доноси. Сходно томе, а на основу напред изнетих резултата економетријске анализе, оцена коефицијента регресије који стоји уз независну варијаблу субвенције јесте позитиван и статистички значајан у сваком тестираном моделу. Добијени резултат упућује на закључак о значајности субвенција за пословање предузећа у агро-прехранбеном систему, јер виши износи субвенција воде расту нето профита. Другим речима, раст субвенција од 10% доводи до раста нето профита за 0,61% односно за 0,87%.

Резултати систематизације резултата из других истраживања, комбиновани са резултатима из емпиријског дела упућују на потврђивање истраживачке хипотезе два. Са разумним нивоом поузданости можемо потврдити да финансијска подршка малим и средњим предузећима у агро-прехранбеном систему (изражена субвенцијама) побољшава финансијски резултат пословања (изражен нето профитом) и тиме оснажује њихову улогу у руралном економском расту и развоју пољопривреде.

6.4 Општи модел процене ефеката субвенција на одабране пословне перформансе

У претходним поглављима емпиријски су тестиране две истраживачке хипотезе. Обе хипотезе су потврђене, те је њихов заједнички закључак да субвенције имају важну улогу у пословању малих и средњих предузећа у агро-прехранбеном систему. Позитивно утичу на раст њихове

профитабилности, неовисно о величини или делатности којој припадају. Примењеном методологијом истраживања дошло се до закључка да су одговарајући модели за естимацију модели индивидуалних ефеката, односно модел фиксних ефеката са робустним стандардним грешкама. Обезбеђивање робустних стандардних грешака је потребно у условима када се може појавити хетероскедастичност и/или аутокорелација и нарушити испуњеност претпоставки модела. Модел фиксних ефеката има предност у коришћењу над моделом случајних ефеката, с обзиром да су нагиби коефицијента фиксни за различите јединице посматрања, док одсечци варирају за сваку посматрану јединицу посматрања. У коефицијент одсечка је укључена и компонента индивидуалности јединице посматрања, што би значило да су укључене све могуће карактеристике предузећа које експлицитно нису тестиране у моделу.

Општи модел процене ефеката субвенција на одабрани финансијски резултат предузећа би се могао користити и у будућим истраживањима, не само на већим узорцима, већ и за праћење евалуације ефеката субвенција и у наредним годинама. Модел који произилази као финални укључује интерне и екстерне детерминанте и има следећи облик:

$$profit_{it} = \alpha_i + \beta_{it}(subvencije_{it} + obaveze_{it} + imovina_{it} + BDP_{it}) + u_{it}$$

где је:

$profit_{it}$ - вредност нето профита за јединицу посматрања i у временском периоду t

α_i – константа

β_{it} – непознати регресиони параметар

$subvencije_{it}$ – вредност субвенција за јединицу посматрања i у временском периоду t

$obaveze_{it}$ - вредност обавеза за јединицу посматрања i у временском периоду t

$imovina_{it}$ - вредност имовине за јединицу посматрања i у временском периоду t

BDP_{it} - вредност БДП-а за јединицу посматрања i у временском периоду t

u_{it} – композитна случајна грешка.

7 СМЕРНИЦЕ ЗА УНАПРЕЂЕЊЕ ПОЛИТИКЕ СУБВЕНЦИОНИСАЊА У АГРАРУ

Резултати евалуације политике субвенционисања представљају важан допринос будућем креирању аграрне политике у нашој земљи. Стратешка документа, развојни планови, мере и инструменти могу бити унапређени и усклађени са потребама државе али и са потребама пољопривредника, уколико би се резултати аграрне политике мерили квантитативно. Иако постоји неколицина докумената која се бави квалитативном анализом политике субвенционисања, пре свега дескриптивним методама, одсуство квантитативне евалуације препознато је као кључна препрека савременом развоју аграра у Републици Србији.

Законодавни и стратешки оквир аграра у Републици Србији детаљно су представљени у поглављу 3.4. Сходно налазима из истраживања, идентификована су два кровна закона која уређују систем подстицаја, као и један стратешки документ којим је успостављен план развоја пољопривреде и руралних подручја. Уз преглед осталих регулаторних докумената, закључује се да су инструменти аграрне политике усклађени са циљевима развоја. Ипак, примећен је нижи степен реализације у систему подстицаја него што је то очекивано, односно планирано. Од 2013. године, у систему подстицаја постоје видови субвенција који су планирани на годишњем нивоу, али за исте није било интересовања/реализације. Како до оваквих облика неслагања не би долазило у будућност, креатори аграрне политике би требало да усвоје праксу континуиране (квантитативне) евалуације система подстицаја намењеним развоју аграра.

Континуираном евалуацијом система подстицаја обезбедила би се усклађеност развојне и аграрне политике са дугорочним циљевима (Европска комисија, 2015):

- *прехрамбена сигурност* – међу дугорочним и основним циљевима политике аграра се налази обезбеђивање прехрамбене сигурности становништва, односно производња оне количине пољопривредних производа која ће омогућити нормално снабдевање храном ради задовољења егзистенцијалних потреба становништва. Истовремено, се брине о текућим али и будућим генерацијама, па се подстицајима може унапредити конкурентност домаћих производа и повећати продуктивност;
- *управљање природним ресурсима и заштита животне средине* – пољопривредна производња је високо зависна од природних ресурса који нису обновљиви и који се у значајној мери могу изменити током година, уколико се са њима не располаже рационално и са великом пажњом;
- *равномеран регионални развој* – уједначавање животног стандарда између урбаних и руралних подручја ће смањити јаз између ова два типа насеља и постојећи интензивни егзодус на релацији село – град.

Резултатима континуиране квантитативне евалуације би се дошло до важних информација о трендовима који су присутни у систему подстицаја током времена, док би се индикаторима могли пратити резултати текуће политике и степени реализације појединих облика субвенција. Ипак, налази из квантитативне евалуације система подстицаја би имали вишеструке позитивне ефекте по аграрну политику, и то:

- анализом мера аграрне политике и њених инструмената применом квантитативних метода би, у значајној мери, могао да се унапреди процес будућих израда политика. Истовремено, и реализација циљева би била једноставнија када би се пратили квантитативни индикатори.
- Анализом мера би се могла испитати и усклађеност са дугорочним циљевима аграрне политике. Да би се могле применити напредне економетријске методе којима би се евалуирали дугорочни ефекти система подстицаја на пољопривредну производњу,

потребни су поуздани и тачни (микро) подаци. Креирање и управљање таквом базом података би било непроцењиво и омогућило практичну имплементацију научних метода. На тај начин би се и сарадња између научноистраживачких организација и креатора аграрне политике додатно продубила, уз размену научних знања и практичних искустава. Како нису идентификовани мерљиви индикатори остварења (дугорочних) циљева, креатори аграрне политике би, у што скоријој будућности, требало да успоставе јединствен начин њиховог праћења, а следећи добре примере из праксе.

- Анализа јавне потрошње би одговорила на бројна и често постављана питања забринутих грађана о ефектима државне подршке. Не само на сектор аграра већ и шире. Применом комплексне научне методологије у евалуацији система подстицаја, па и јавних политика уопште, дошло би се до јасних резултата о смеру и каузалности између две посматране појаве. Како се субвенције исплаћују из буџета Републике Србије, оне представљају јавна средства о којима би просечан грађанин желео да зна више.

Квалитет и доступност података уређују и врсту економетријског моделирања која се може применити у датом тренутку времена. Бројне истраживачке теме се намећу у оквиру ове докторске дисертације, што отвара нова поља за унапређење аграрне политике, осавремењивање живота на селу али и успостављања боље везе између примарне пољопривреде и прехрамбене индустрије (пре свега кроз смањење увозне зависности). Како је Управа за аграрна плаћања надлежна институција за реализацију система подстицаја, требало би оснажити њене капацитете кроз формирање стручног кадра који ће правовремено и ажурно уносити све неопходне податке у базу, проверавати њихову исправност и, оно што је најважније, припремити их за употребу трећим лицима (па и у сврхе научних истраживања). Повећање видљивости таквих података истовремено указује и на тенденцију домаћих креатора аграрне политике за доношење одлука (мера и инструмената) заснованих на подацима.

Резултати свеобухватне (квалитативне и квантитативне) евалуације система подстицаја у агро-прехрамбеном систему Републике Србије, указали су на позитиван утицај државне подршке на пословање малих и средњих предузећа. Позитиван утицај је мерен увећањем финансијског резултата. Ипак, сходно налазима, уочени су недостаци у постојећем систему које би требало отклонити у будућем периоду, а зарад убрзања развоја пољопривредне производње. Препоручене смернице креаторима аграрне политике засноване на подацима из истраживања у оквиру ове дисертације су:

- **Обликовање система подстицаја у складу са реалним потребама пољопривредника и развојним приоритетима државе** – Резултати квалитативне анализе указују на неефикасност у планирању појединих облика подстицаја, с обзиром на низак степен учешћа реализованих средстава у укупно планираним. Према сазнањима, низак степен реализације постоји у оквиру Директних плаћања (подстицаји за приплодне матице риба шарана, приплодне матице риба пастрмке), Мера руралног развоја (подстицаји за диверсификацију дохотка пољопривредника) и Посебних подстицаја (подстицаји за промотивне активности). Пред креаторе јавних политика се, стога поставља изазован задатак којим би требало утврдити разлоге који доводе до оваквих неслагања. Са једне стране, могући узрок јесте незаинтересованост пољопривредника за конкретан облик. Са друге стране, могући узрок јесте и погрешно постављена развоја политика аграра подржана системом субвенционисања, пошто стварне могућности одступају од жељених. На завршетку, могуће је да административна процедура и захтеви за остваривање права на субвенције имају „грешку“, односно да постоји ставка/услов који пољопривредна газдинства не могу задовољити, и тиме губе могућност за поменута средства. Уколико се уочи да за појединим облицима подстицаја не постоји реална потреба, доносиоци одлука могу прерасподелити средства. Да би се средства ефикасно реалоцирала, квантитативном

евалуацијом је могуће доћи до информација о томе где уложена средства могу дати и највиши резултат. Другим речима, економетријским моделима је могуће утврдити смер и јачину ефекта појединих облика субвенција на пословање (мерено финансијским резултатима или обимом производње) субјеката у аграру. Што су ефекти снажнији, а резултати робуснији, повећаће се и интересовање за таквим обликом субвенција. Осим економетријских метода, ефекте субвенција је могуће пратити и преко индикатора. За потребе истраживања, развијени индикатори су следећи индикатори: (а) број одобрених захтева (реализованих, неизмирених, укупно); (б) износ планираних средстава за сваку врсту подстицаја; (в) степен реализације подстицаја (учешће реализованих износа средстава у укупно планираном износу) и (г) износ подстицаја према јединици мере и врсти. Наставак праћења кретања вредности индикатора изван временског оквира обухваћеног овом докторском дисертацијом, омогућио би нове улазне информације за будућу евалуацију Стратегије пољопривреде и руралног развоја која је усвојена за период од 2014. до 2024. године.

- **Cost – benefit анализа политике субвенционисања** – Једна од техника којом је могуће евалуирати систем подстицаја јесте и анализа трошкова – користи. Њом се може одредити економска ефикасност програма субвенционисања, изражен као однос између трошкова програма (сви новчани издаци који настају услед његове имплементације) и користи програма (сви новчани добици који настају услед његове имплементације). Мерено новчаним размерама, најлакше се може исказати однос између ове две величине, и указати на све користи коју систем субвенционисања аграра може остварити. Метода је комплекса, захтева укључивање стручњака из различитих области, али би резултати јасно указали на потребу за субвенционисањем пољопривредне производње.
- **Повећање издвајања за оне видове државне подршке које дају највеће ефекте** - Као што је напред речено, квалитативном анализом индикатора уочено је да постоје облици субвенција који имају низак степен ефикасности, односно реализације. Једна од смерница за будуће планирање упућује креаторе аграрне политике на разматрање разлога који доводе до ниске ефикасности, као и могућих инструмената којима би се ефикасност повећала (уколико за тим постоји оправдање и реална потреба). Уколико се, пак уочи да пољопривредници нису довољно упознати са свим облицима субвенција, требало би организовати едукативне семинаре, публикације или надлежне особе које ће одговорати на све могуће недоумице и проблеме приликом аплицирања на конкурсе. Са друге стране, уколико за неким облицима стимулисања пољопривредне производње не постоји интересовање, односно тражња, опредељена средства се могу усмерити ка оним облицима субвенција за којима постоји висока тражња и интересовање пољопривредника. Од свих облика, потребно је посебно размотрити ефикасност оних који се односе на субвенционисање сточарске производње.
- **Раздвајање пољопривредних газдинстава (регистрованих као физичка лица) од правних лица** – Економска литература у области аграра познаје различите облике организовања привредних субјеката – пољопривредна газдинства организована као физичка лица или као правна лица. Како су резултати квалитативне евалуације сектора малих и средњих предузећа у агро-прехранбеном систему потврдили специфичности правних лица у поређењу са физичким, тако би и системом подстицаја требало размотрити усвајање посебних програма намењених малим и средњим предузећима у аграру. Раздвајање (или усвајање) програма подршке на она која могу користити пољопривредна газдинства као физичка лица и она која могу користити пољопривредна газдинства као правна лица могло би допринети специјализацији система подстицаја за оне делатности које представљају развојни приоритет, уз уважавање свих особености субјеката аграра који су њихови корисници.

- **Креирање индикатора за праћење реализације система подстицаја, али и за процену њиховог утицаја** – Индикатори коришћени у овој докторској дисертацији су развијени ради евалуације шестогодишњег система подстицаја, али се могу користити и у наредном временском периоду од стране заинтересованих лица. Осим индикатора који су коришћени у овом истраживању, могли би се креирати додатни индикатори у складу са подацима којима се буде располагало. Примера ради, уколико би постојала поуздана база микро података, могао би се креирати индикатор Учешћа одобрених захтева у укупном броју пристиглих захтева, по врсти подстицаја.
- **Редовно измиривати обавезе из одобрених захтева** – Као један од проблема са којима се суочава наш систем подстицаја, па и пољопривредници, јесте јаз у износу средстава која се у току једне године одобре, али се истовремено и не исплате. Прегледом литературе, односно извештаја које објављује Управа за аграрна плаћања, Министарство пољопривреде, шумарства и водопривреде, али и других јавно доступних докумената и изјава у медијима, долази се до закључка о потреби додатног осавремењивања рада Управе за аграрна плаћања, као кровне институције за имплементацију система подстицаја. Осавремењивање подразумева дигитализацију обраде захтева, евидентирања пристиглих пријава, евиденцију субјеката који се континуирано пријављују и друго. Тиме би се значајно смањило време које је запосленима потребно за административне активности и унапредио процес обраде и исплате захтева.

На основу смерница датих у претходним пасусима, произашле су и препоруке за будућа истраживања у области економике агара и евалуација јавних политика; (а) процена ефеката појединих облика субвенција на пословање малих и средњих предузећа; (б) процена разлике у ефектима субвенција између сектора малих и средњих предузећа, са једне стране и великих предузећа, са друге стране и (в) процена ефеката субвенција на производњу остварену у појединим пољопривредним гранама.

8 ЗАКЉУЧАК

О значају малих и средњих предузећа у привредном развоју земаља са ниским и средњим дохотком истраживали су и писали многи аутори (Ожеговић, Павловић, 2012; Лучић, 2015; Пауновић, 2017). Сагласни су у томе да се предности малих и средњих предузећа препознају у њиховој величини и брзини одговора на захтеве купаца, односно способности да одговоре на измене у пословном окружењу у релативно кратком временском периоду. Једна од општих специфичности ове врсте предузећа јесте претежна оријентација на пословање на домаћем тржишту. Често нису конкурентни на иностраним тржиштима, те је од великог значаја могућност заједничког наступа и умрежавања са другим предузећима, као и повезивање са институцијама које могу допринети њиховој бољој афирмацији. Сарадња са научноистраживачким институцијама би могла допринети имплементацији практичних научних достигнућа и резултата у пракси, што би унапредило квалитет пословања, производа, али и побољшало ефикасност и продуктивност.

Сходно карактеристикама, мала и средња предузећа су означена као носиоци структурних промена у аграру наше земље током транзиционог процеса (Пантић, 2015). За разлику од пољопривредних газдинстава која своје пословање организују на један начин, мала и средња предузећа аграра испољавају **специфичности** које истовремено произилазе из карактеристика пољопривредне производње. Такве специфичности обликују њихово пословање, наступ на тржишту и пословне стратегије, а произилазе из фактора производње, односа понуде и тражње за прехранбеним производима, особености хране као егзистенцијалног добра и сл. Ипак, без обзира на претежну делатност за коју су регистрована, мала и средња предузећа се неретко суочавају са проблемом финансирања. Обезбеђивање адекватног извора финансирања за ову привредну грану је додатно отежано услед високо ризичне производње – зависне од временских (не)прилика. Стога се државна подршка сматра веома важном у пословању и развоју пољопривредних предузећа (Smallbone, Welter, 2001; Zubovic, Jovanovic, 2019).

Државна подршка исказана кроз финансијску помоћ малим и средњим предузећима јесте важна и са аспекта политике привредног развоја (као ширег концепта) и политике руралног развоја (као ужег концепта). Политиком субвенционисања се могу подстицати оне привредне гране које се сматрају круцијалним за постизање виших стопа економског раста, те развојни приоритети у многоме могу дефинисати правац будућег напретка одређене привредне делатности. Према томе, финансијска подршка се може усмерити било на развој привредних субјеката, било на развој привредних грана. У оба случаја, **циљ пружања државне финансијске подршке** је јачање организационих и финансијских перформанси корисника подстицаја и оснаживање његове позиције у пословању (ако је у питању привредно друштво) или у креирању бруто домаћег производа (ако је у питању привредна грана). Комбинација различитих опција у политици зависи од бројних фактора, почев од структуре радне снаге, величину сектора малих и средњих предузећа, постојеће предузетничке активности и активности малих и средњих предузећа (Afshar et al, 2011).

Комбинација опција политике зависиће од низа фактора, укључујући превладавајући став становништва према предузетништву, структуру радне снаге, величину и улогу владе, преваленцију постојећег нивоа предузетничке активности и постојећих ММСП. Уобичајено је да владе имају политике које подстичу раст локалних ММСП, јер оне могу помоћи у директном ублажавању сиромаштва повећањем нивоа дохотка и отварањем радних места.

На стварне ефекте подстицаја могу утицати бројни фактори, почев од способности предузећа да препозна шансу и на ефикасан начин утроши средства, до инвестиција које нису довеле до очекиваних резултата. Креирање система подстицаја за пољопривреду сматра се изузетно захтевним задатком, јер укључује балансирање између развојних приоритета државе и

стварних потреба пољопривредника. Другим речима, расподела подстицаја према привредним гранама понекад може бити и погрешна јер се више средстава усмерава ка гранама које такве субвенције не искоришћавају на прави начин. Истовремено, некада се виши износи субвенција одобравају великим привредним друштвима под претпоставком да их они могу ефикасније искористити него други. Ипак, у великом броју случајева се одлуке доносе на основу „тражње“ и заинтересованости предузећа за одређене подстицаје без јасних показатеља који детерминишу обим планираних и реализованих подстицаја.

Према кровном закону, подстицаје чине средства обезбеђена у буџету Републике Србије али и из других извора. Додељују се пољопривредним газдинствима (регистрованим као правна или физичка лица) и предузетницима. **Подстицаји се налазе у функцији остваривања циљева пољопривредне производње.** Истраживачка тема о подстицајима у пољопривреди присутна је дуги низ година у земљама ниског и средњег дохотка. Џол (Johl, 2013) је писао о субвенцијама као инструменту аграрне политике у Индији, док је Хансен (Hansen, 2016) истраживао директне и индиректне врсте субвенција. О подстицајима руралном туризму писали су Флејч (Fleischer, 2000), Бритвејт (Braithwaite, 2001), Демировић и др (2014), али и други аутори о чијим истраживањима је било речи у дисертацији. Како се подстицаји могу поделити на оне који долазе из националних и међународних извора, овом докторском дисертацијом су обухваћени само национални подстицаји који се исплаћују из средстава републичког буџета – директна плаћања, мере руралног развоја, посебни подстицаји и кредитна подршка.

Прегледом литературе, уочено је да **евалуација ефеката субвенција до сада није спроведена.** Другим речима, примећено је одсуство јасних (квантитативних) показатеља о ефектима одобрених субвенција на пословање корисника и пољопривредну производњу. Последице, примећено је одсуство информација о јачини таквих ефеката. Недостаје одговор на питање о промени интензитета ефеката у случају промене износа средстава у буџету који се издвајају за ову намену. Како би се идентификовани јаз у научним истраживањима смањено, у оквиру ове докторске дисертације је примењен модел панел анализе ради утврђивања интензитета и смера ефеката субвенција на пословање малих и средњих предузећа. Истовремено, посматран је сложенији привредни систем кога чине две делатности – примарна пољопривреда и прехранбена индустрија. Новину у истраживању представља и сагледавање агро-прехранбеног система Србије као целине.

Осим економетријског моделирања панел података, у докторској дисертацији су примењени други методи ради квалитативне евалуације и тестирања хипотеза један и три. То су:

- *метод дедуције* - коришћењем овог метода дошло се до закључака о положају малих и средњих предузећа у примарној пољопривредној делатности и прехранбеној индустрији, али и у агро-прехранбеном систему као целини. Налази су коришћени у креирању смерница за унапређење аграрне политике и положаја ове категорије привредних субјеката унутар аграра;
- *метод индукције* – закључивање од *посебног ка општем* примењено је у анализи индикатора који су развијени за потребе квалитативне евалуације система подстицаја. На основу сваког индикатора понаособ, обликован је једнозначни, општи резултат;
- *метод компарације* – упоређивањем доступних података о малим и средњим предузећима, са једне стране и великим предузећима са друге стране (укупно и у агро-прехранбеном систему) дошло се до резултата о кретању изабраних индикатора током времена. Њиховим упоређивањем утврђена је позиција малих и средњих предузећа у агро-прехранбеном систему у привреди Републике Србије. Метод компарације је коришћен и у анализи индикатора система подстицаја (укупно и за сваки облик субвенција) ради утврђивања трендова у њиховом кретању током времена.

- *метод дескрипције* – подразумева описивање карактеристика малих и средњих предузећа, њихових специфичности, улоге институција у њиховом пословању, као и специфичности финансијске подршке.

Емпиријско истраживање је засновано на економетријском моделирању панел података. Узорак чини 1,130 јединица опсервација, односно 226 малих и средњих предузећа у пет посматраних година (2014, 2015, 2016, 2017, 2018). Због великог броја недостајућих података, из емпиријског истраживања је искључена 2013. година. У складу са литературом у области и претходно спроведеним квантитативним истраживања на тему детерминанти профитабилности малих и средњих предузећа у пољопривреди (Asimakopoulou et al, 2009; Chandrpala, Кпаркова, 2013; Negasa, 2016; Adae et al, 2005; Јакшић и др, 2011; Стојановић, Стојановић, 2015; Мијић и др, 2016; Ukshini, 2018; Moravec et al, 2018; Томашевић и др, 2019; Томашевић, 2020) полазна спецификација је био модел индивидуалних ефеката. Примена одговарајућих модела панела је заснована на претпоставкама о одлучивању између два типа модела индивидуалних ефеката: модела фиксних ефеката и модела случајних ефеката. Претпоставке су изнете у Кнежевић (2015) а на основу Џаџа и његових сарадника (Judge et al, 1982) и указују да је модел фиксних ефеката адекватнији у истраживањима са малим бројем година а великим бројем јединица посматрања. Хаусман тест избора естиматора регресије коришћен је приликом одлучивања о моделу који је одабран за финалну дискусију резултата. За сваки од оцењених модела у истраживању (а има их 8), Хаусман тест је показао избор модела фиксних ефеката (што је у складу са литературом у области).

Емпиријско истраживање и избор зависне и независних варијабли било је детерминисано доступном базом података. За зависну варијаблу којом је апроксимиран финансијски резултат предузећа изабран је нето профит, док су за независне варијабле изабране: субвенције (билансна позиција 1016), задуженост и величина предузећа. Осим тога, у естимацију је укључена и варијабла стопа раста БДП-а као најчешће коришћена екстерна детерминанта профитабилности.

Комбинацијом различитих метода евалуације система подстицаја у агро-прехранбеном систему Србије (квалитативно и квантитативно) тестиране су и потврђене следеће истраживачке хипотезе:

Хипотеза 1: Агро-прехранбени систем, као део аграрног сектора, има значајну стратешку улогу у привредној структури земаља са ниским и средњим дохотком.

Критеријуми који су примењени за оцену индикатора, а указују на стратешку улогу пољопривредно-прехранбеног система у привредној структури су:

- позитиван ефекат на побољшање квалитета живота руралне популације;
- позитиван ефекат трансфера радне снаге из пољопривреде;
- позитиван ефекат на рурални развој;
- смањење учешћа пољопривреде у стварању бруто домаћег производа (указује на економско оснаживање);
- пораст вредности извоза пољопривредно-прехранбених производа и
- смањење учешћа увоза пољопривредно-прехранбених производа.

На основу разматрања сваког индикатора понаособ, са разумним нивоом поузданости се може закључити следеће: **агро-прехранбени систем, као део аграрног сектора, има значајну стратешку улогу у привредној структури земаља са ниским и средњим дохотком.**

Хипотеза 2: Финансијска подршка малим и средњим предузећима у агро-прехранбеном систему побољшава финансијски резултат пословања и оснажује њихову улогу у руралном економском расту и развоју пољопривреде.

Друга истраживачка хипотеза је општијег карактера у поређењу са четвртом и петом. Под финансијском подршком се сматрају бесповратна средства из републичког буџета, док се за финансијски резултат предузећа узима нето профит. На основу резултата економетријске анализе панел података, оцена коефицијента регресије уз независну варијаблу субвенције јесте позитивна и статистички значајна у сваком тестираном моделу. Овакав резултат упућује на закључак о томе да су субвенције важна детерминанта у пословању предузећа агро-прехранбеног система, јер **раст субвенција од 10% доводи до раста нето профита предузећа за 0,61% (резултат модела 4) односно 0,87% (резултат модела 1).**

Хипотеза 3: Ако је структура аграрног буџета према стубовима подршке у Републици Србији током последње деценије варијала, то је последица примене различитих приступа креирању мера аграрне политике и политике руралног развоја.

Анализа индикатора коришћењем метода индукције, метода компарације, метода дескрипције и метода синтезе представљала је основу за тестирање треће истраживачке хипотезе: (а) Учешће субвенција у укупним расходима буџета Републике Србије; (б) Структура субвенција буџета Републике Србије, према врсти; (в) Учешће субвенција за пољопривреду у укупним расходима буџета Републике Србије; (г) Учешће субвенција у укупним издацима буџета АП Војводина; (д) Учешће одабраних субвенција за пољопривреду у укупним расходима буџета АП Војводина; (ђ) Структура одабраних пољопривредних субвенција из буџета АП Војводина; (е) Учешће свих субвенција у укупним издацима буџета локалних самоуправа и (ж) Апсолутни износи укупних расхода и укупних субвенција буџета локалних самоуправа. Кретање индикатора у десетогодишњем временском периоду једнозначно је потврдило истраживачку хипотезу три, па се може закључити да је **структура аграрног буџета варијала сходно мерама аграрне политике, политике руралног развоја, али и општих прилика у земљи.**

Хипотеза 4: Субвенције малим и средњим предузећима у агро-прехранбеном систему имају позитивне ефекте на унапређење финансијског резултата пословања предузећа.

На основу економетријске анализе и оцењених естиматора регресија, изводи се једнозначан закључак о постојању позитивних ефеката субвенција на унапређење финансијског резултата пословања предузећа. Другим речима, **субвенције остварују позитиван и статистички значајан ефекат на профит микро, малих и средњих предузећа у агро-прехранбеном систему Србије.**

Хипотеза 5: Ефикасност субвенција малим и средњим предузећима у агро-прехранбеном систему није узрокована величином предузећа и делатношћу којом се баве.

Субвенције се сматрају ефикасним уколико позитивно делују на финансијски резултат предузећа. На основу дискусије резултата и изнетих запажања, закључује се да постоји довољно доказа да се истраживачка хипотеза пет прихвати. Једнозначно је потврђено да ефикасност субвенција малим и средњим предузећима у агро-прехранбеном систему није узрокована величином предузећа и делатношћу којом се баве.

Докторска дисертација је имала за циљ да допринесе развоју економске науке, кроз теоријске и методолошке доприносе развоју уже научне области *Економска политика и развој*. **Теоријски допринос** докторске дисертације се огледа у јединственом приступу улози субвенција у пословању и развоју малих и средњих предузећа у агро-прехранбеном систему. Ради потврђивања постојања позитивних ефеката на развој малих и средњих предузећа у агро-

прехранбеном систему Републике Србије, примењен је квантитативни приступ. Резултат квантитативног приступа јесте економетријски модел којим је дефинисана природа и каузалност између нето профита и субвенција, уз контролу задужености предузећа, његове величине али и стопе раста бруто домаћег производа. Будући развој и унапређење економетријског модела може дати одговор на бројна истраживачка питања, али и служити као инструмент којим ће се ефикасно планирати систем подстицаја у Републици Србији. Докторска дисертација садржи систематизован и јединствен преглед литературе у области економике аграра, уз усмеравање на релевантне публикације које представљају најзначајнија достигнућа и налазе у овој области. Укључени су сви истакнути аутори чији налази су обликовали предмет и циљ докторске дисертације и омогућили боље разумевање финалних резултата. **Методолошки допринос** се огледа у постављању истраживачких хипотеза које су тестиране квантитативним методама. Како је примена квантитативних метода у истраживањима из области економике аграра још увек на ниском нивоу, практична имплементација економетријског моделирања панел података у оквиру ове дисертације указала је на нове могућности примене метода естимација регресора приликом квантификовања везе између субвенција и пословања малих и средњих предузећа. Поред примене економетријских техника, за потребе квалитативне евалуације система субвенционисања у Републици Србији, развијени су индикатори који су допринели креирању смерница за унапређење аграрне политике, односно политике субвенционисања.

Резултати јединственог приступа евалуацији субвенција на пословање малих и средњих предузећа у Србији, коришћењем квалитативног и квантитативног приступа упућују на следеће:

- Постоји **изразита доминантност микро предузећа** - свако друго предузеће агро-прехранбеног система јесте микро предузеће;
- Скоро **свака трећа особа ради у производњи прехранбених производа**, док знатно мање (у просеку 36%) обавља послове примарне пољопривреде;
- **Највећи део промета се остварује у прехранбеној индустрији**, готово више од половине;
- **Средња предузећа имају највише учешће у промету сектора малих и средњих предузећа**;
- **Неефикасност у планирању појединих облика подстицаја** – низак степен учешћа реализованих средстава у укупно планираним; поједине линије подстицаја се годинама налазе у плану средстава која се опредељују из средстава републичког буџета, али није забележена реализација захтева;
- **Ефекат субвенција се не мења у зависности од делатности агро-прехранбеног система у којој је предузеће претежно регистровано** – јачина ефекта је нешто израженија у примарној пољопривредној делатности у поређењу са агро-прехранбеним системом. Раст субвенција од 10% доводи до раста профита предузећа у агро-прехранбеном систему између 0,6% и 0,8%, док раст субвенција од 10% доводи до раста профита предузећа у примарној пољопривреди између 1,21% и 1,25%.
- Одобрена бесповратна средства из републичког буџета се **најчешће користе на ефикасан начин**, усмерена ка повећању продуктивности или економичности пословања, постизању економије обима, али и ка инвестирању у опрему или средства за рад ради осавремењивања производње и повећања конкурентности.
- **Величина предузећа утиче на профитабилност** - укључивање величине као независне варијабле није променило ефекат субвенција, остао је позитиван и статистички значајан.

Резултати кластер анализе упућују на следеће важне налазе:

- **Сточарство и мешовита пољопривреда остварују највише износе субвенција, али истовремено имају и најниже обавезе** - у сточарству и мешовитој пољопривреди микро, мала и средња предузећа се доминантно финансирају из субвенција, те је значај бесповратних средстава за ове гране примарне пољопривреде веома важан.
- **Ратарство и воћарство остварују највише износе профита, али и најниже износе субвенција** - ова предузећа своје пословање доминантно финансирају из **позајмљених средстава**, при чему висина имовине упућује на закључак о томе да су ова предузећа већа у поређењу са предузећима из осталих кластера.
- **Разлике у пословању посматраних предузећа израженије су у примарној пољопривредној делатности у поређењу са прехрамбеном индустријом** - предузећа која припадају прехрамбеној индустрији имају приближно исте висине нето профита, док је висина нето профита у сточарству и мешовитој пољопривреди чак три пута мања у поређењу са профитом ратарства и воћарства.

Примена јединственог приступа у евалуацији система подстицаја у Републици Србији који укључује непристрасно сагледавање политике субвенционисања, њених предности и недостатака доводи до једнозначног закључка о значај улоге субвенција у развоју малих и средњих предузећа у агро-прехрамбеном систему Србије.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Addae, A., Nyarko-Bassi., M & Hughes, D. (2013). The effects of Capital Structure on Profitability of Lister firm in Ghana. *European Journal of Business and Management*, 5(31), 215 – 230.
- [2] Aldrich, J.C. & Lawler, I.F. (1996). The Model-Free Analysis of Growth Curves. *Marine Ecology*, 17(1-3), 491-500. Доступно на: <https://doi.org/10.1111/j.1439-0485.1996.tb00522.x>
- [3] Andreosso-O'Callaghan, B. (2003). *The Economics of European Agriculture*. Palgrave: London, New York. Доступно на: <https://www.springer.com/gp/book/9780333726440>
- [4] Andreyeva, T., Long, M. W., & Brownell, K. D. (2010). The impact of food prices on consumption: a systematic review of research on the price elasticity of demand for food. *American journal of public health*, 100(2), 216–222.
- [5] Antle, J.M. (1999). The new economics of agriculture. *American Journal of Agricultural Economics*, 81(5), 993–1010.
- [6] Asimakopoulou, I., Samitas, A. & Papadogonas, T. (2009). Firm-specific and economy wide determinants of firm profitability: Greek evidence using panel data. *Managerial Finance*, 35(11) 930-939.
- [7] Afshar, J.A., Khaled, N., Seyed, M., Sadeq, K. & Amin, R.K.J. (2011). The Relationship between Government Policy and the Growth of Entrepreneurship in the Micro, Small & Medium Enterprises of India. *Journal of Technology Management & Innovation*, 6 (1), 66-76
- [8] Baltagi, B. (2005). *Econometric analysis of panel data*. John Wiley & Sons.
- [9] Bachman, K. (1952). Theories and Techniques in Aggregative Analysis in Farm Management. *Journal of Farm Economics*, 34(5), 787-795. Доступно на: <https://www.jstor.org/stable/1233517?seq=1>
- [10] Barkley, A. & Barkley P. (2013). *Principles of Agricultural Economics*. Routledge Taylor & Francis Group, United States.
- [11] Berisha, G. & Pula, JS. (2015). Defining small and medium enterprises: a critical review. *Academic Journal of Business, Administration, Law and Social Science*, 1(1), 17-28.
- [12] Bilginsoy. C. (1994). *Quesnays Tableau Economique: Analytics and Policy Implications*. New Series, 46(3), 519-553. Доступно на: <https://www.jstor.org/stable/2663580?seq=1>
- [13] Binswanger, H. (1989). *The Policy Response of Agriculture*. World Bank: Proceedings of the World Bank annual conference on development economics (231-271). доступно на: <http://documents1.worldbank.org/curated/en/831801468766215024/pdf/multi-page.pdf>
- [14] Black, J. (1924). Elasticity of Supply of Farm Products. *Journal of Farm Economics*, 6(2), 145-155.
- [15] Bolton, J.E. (1971). *Small firms*. Report of the Committee of Inquiry on Small Firms. London: HMSO.
- [16] Braithwaite, R.W. (2013). *Tourism, role of* (стр. 667-679). Encyclopaedia of Biodiversity Volume 5. Academic Press.
- [17] Богданов, Н. & Стојановић, Ж. (2006). *Методологија утврђивања руралности и идентификација руралне Србије*, Пољопривреда и рурални развој Србије у транзиционом периоду, (стр. 47 – 70), Београд: Друштво аграрних економиста Србије.
- [18] Богданов, Н., Стевовић, М. & Папић, Р. (2016). *Аграрна политика Србије – изазови и постојећа решења*. Стање и перспективе агропривреде и села у Србији (стр. 19-41). Београд: Економски факултет Универзитета у Београду.
- [19] Богуновић, Д. (2015). *Регресиона анализа временских серија са јединичним кореном и коинтеграција*. Мастер рад. Математички факултет Универзитета у Београду.

- [20] Божац, М.Г. (2002). Планирање стратегијских циљева предузећа. *Економски преглед*, 53(5-6), 523-536.
- [21] Божић, Д. & Богданов, Н. (2006). *Аграрна политика Србије у периоду транзиције*. Пољопривреда у рурални развој Србије у транзиционом периоду (стр.17-33). Београд: Друштво аграрних економиста Србије.
- [22] Варијан, Х. (2007). *Микроекономија: модеран приступ*. Економски факултет Универзитет у Београду.
- [23] Васиљевић, З., Зарић, В. & Закић, В. (2011). Основна стратешка одређења развоја пољопривреде и села у Србији до 2020. године. *Економски видици*, 16(2), 275-287.
- [24] Вашко, Ж. & Мирјанић, С. (2013). Основни индикатори развоја пољопривреде у Босни и Херцеговини – ретроспектива од 1950. до 2010. године. *Агрознање*, 14(4), 575-589.
- [25] Vaclavik, V. & Christian, E. (2008). *Essentials of Food Science*. Springer, New York. Доступно на: <https://link.springer.com/book/10.1007/978-0-387-69940-0#about>
- [26] Величковић, С. (2017). *Извоз агро-индустријских производа – чинилац привредног развоја Републике Србије*. Мастер рад. Пољопривредни факултет Универзитет у Новом Саду.
- [27] Војновић, Б., Грујић, Д. & Грујић, С. (2013). *Пољопривреда, туризам и саобраћај у функцији привредног развоја*. Београд: Институт за економику пољопривреде. Доступно на: <https://www.iep.bg.ac.rs/images/stories/dokumenti/monografija%20bosko%20grujici%20kopasno.pdf>
- [28] Volk, T., Rednak, M., Etjavec, E., Rac, I., Zhllima, E., Gjerci, G., Vajramović, S. et. al, (2019). *Agricultural Policy Developments and EU Approximation Process in the Western Balkan Countries*. EUR 29475. Luxemburg: Publication Office of the European Union. Доступно на: <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/5921b0c3-408c-11e9-8d04-01aa75ed71a1/language-en>
- [29] Врачаревић, Б. (2019). *Одрживи урбани развој и детерминанте потрошње енергије у саобраћају градова: теоријско-емпиријска анализа*. Докторска дисертација. Економски факултет Универзитета у Београду.
- [30] Вујовић, С., Стефановић, И. & Вучуревић, С. (2009). Конфликтност циљева као проблем корпоративног управљања са аспекта стејкхолдер концепта. *Економика пољопривреде*, 56(2), 265-273.
- [31] Вукоје В., Миљатовић, А. & Зорановић, Т. (2017). Оцена финансијског положаја привредних друштава из агросектора Војводине. *Агроекономика*, 46(76), 119-131.
- [32] Вукоје, В., Дулић, В. & Николић-Ђорић, Е. (2017). *Резултат пословања привредних субјеката из области пољопривреде и прехрамбене индустрије АП Војводине*. Нови Сад: Пољопривредни факултет Универзитета у Новом Саду – Департаман за економику пољопривреде и социологију села.
- [33] Вукоје, В., Миљатовић, А., Новаковић, Т., Томаш-Симин, М. & Ђурић, К. (2020). *Резултати пословања привредних субјеката из области пољопривреде и прехрамбене индустрије АП Војводина (2016-2019)*. Нови Сад: Пољопривредни факултет Универзитета у Новом Саду – Департаман за економику пољопривреде и социологију села.
- [34] Vučković, B. (2016). Causes of different profitability of agricultural sector. *Economics of Agriculture*, 63(1), 123 – 141.
- [35] Vukadinovic, P., Damjanovic, A. & Krstić-Randić, J. (2017). The analysis of indifference and price elasticity of demand between different categories of agricultural products. *Economics of Agriculture*, 64(2), 671-685.
- [36] Gandhi, V. (2014). Growth and Transformation of the Agribusiness Sector: Drivers, Models and Challenges. *Indian Journal of Agriculture Economics*, 69(1), 44-74.

- [37] Gormley, T. (2014). *Lecture 4 – Panel Data*. FNCE 926 Empirical Methods in CF. Доступно на: [http://www.gormley.info/uploads/8/6/8/3/86834336/04 -- panel_data.pdf](http://www.gormley.info/uploads/8/6/8/3/86834336/04_-_panel_data.pdf)
- [38] Грујић, Б. (2017). *Финансирање пољопривреде Републике Србије од традиционалног ка новим моделима*. Докторска дисертација. Београд: Универзитет Џон Хезбит.
- [39] Грујић, Д. & Војновић Б. (2019). *Стратегије развоја регионалне пољопривреде са акцентом на кадрове и запошљавање*. XXIV Научни скуп Регионални развој и демографски токови земаља Југоисточне Европе. Ниш.
- [40] Green, R. (1999). Demand for California Agricultural Commodities. *Agricultural and Resource Economics*, 2(2), 1-9.
- [41] Green, S.B. (1991). How Many Subjects Does It Take To Do a Regression Analysis, *Multivariate Behavioral Research*, 26(3), 499-510.
- [42] Gujarati, D.N. (2004). *Basic Econometrics*. 4th Edition, McGraw-Hill Companies.
- [43] Дабић, Љ. (2006). Критеријуми за класификацију предузећа према величини. *Страни правни живот*, 1-3, 403-419.
- [44] Davis, JH. & Ray, AG. (1957). *A Concept of Agribusiness*, Harvard University.
- [45] Demirović, D., Simat, K. & Radović, G. (2014). State Support for Development of Agrotourism Entrepreneurship in AP Vojvodina. *Tourism Education Studies and Practice*, 1(1), 11-22.
- [46] Длеск, М. (2002). *Улога државе у мешовитој привреди*. Институционалне реформе и транзиција агропривреде у Републици Србији – Контуре новог модела функционисања агропривреде у Србији (стр. 61-71). Београд: Економски факултет Универзитета у Београду.
- [47] Длеск, М. (2003). *Подстицајне мере аграрне политике; ефекти политике субвенција*, Институционалне реформе и транзиција агропривреде у Републици Србији – Прилог унапређењу структурног прилагођавања агропривреде у Србији, (стр. 101-111). Београд: Економски факултет Универзитета у Београду.
- [48] Dogan, M. (2013). Does firm size affect the firm profitability? Evidence from Turkey. *Research Journal of Finance and Accounting*, 4(4), 53-59.
- [49] Доровић, Д. (2015). *Мерење и управљање финансијским перформансама маркетинг стратегије*. Докторска дисертација. Факултет организационих наука Универзитета у Београду.
- [50] Драгутиновић Митровић, Р. (2002). *Анализа панел серија*, Задужбина Андрејевић, Београд.
- [51] Ђорђевић-Милошевић, С. & Миловановић, Ј. (2012). *Одрживи туризам у функцији руралног развоја*. Београд: Факултет за примењену екологију Футура, Универзитет Сингидунум; Вршац: Агро-знање; Будимпешта: ФАО.
- [52] Ђурић, К. & Његован, З. (2016). *Економика пољопривреде*. Пољопривредни факултет Универзитета у Новом Саду.
- [53] Ђурић, К. (2018). *Пољопривреда и рурални развој Србије у процесу европских интеграција* (стр. 70-119). Нови Сад: Пољопривредни факултет Универзитета у Новом Саду.
- [54] Ђуричин, С. & Бераха, И. (2016.). *Утицај задужености на профитабилност и одржавање реалне вредности капитала средњих предузећа*. (стр. 343-358). У: Правци структурних промена у процесу приступања Европској унији. Београд: Институт економских наука.
- [55] Ђуричин, С. (2019). *Стратегијско и финансијско управљање организационим перформансама*. Београд: Институт економских наука.
- [56] Европска комисија (2015). *Оквир за надзор и евалуацију заједничке аграрне пољопривредне политике за раздобље 2014.-2020*. Уред за публикације Европске уније, 1-28.

- [57] Eicher, C & Baker, D. (1992). *Agricultural development in Sub-Saharan Africa: A Critical Survey. A Survey of Agricultural Economics Literature*, (pp. 3-328). In: Vol. 4: Agriculture in Economics Development 1940s to 1990s. University of Minnesota. Доступно на: <https://www.jstor.org/stable/10.5749/j.ctttgj8>
- [58] Закић, З. & Стојановић, Ж. (2008). *Економика аграра*. Београд: Економски факултет Универзитета у Београду.
- [59] Zubović, J. & Jovanović, O. (2019) Small and Medium Enterprises in Selected SEE Countries: a Driver of Rural Development. In: Sustainable Agriculture and Rural Development in Terms of the Republic of Serbia Strategic Goals Realization within the Danube Region : sustainability and multifunctionality. (pp. 353-369). Belgrade: Institute of Agricultural Economics. ISBN 978-86-6269-067-8
- [60] Zubović, J., Jovanović, O., Đukić, M., Jolović, N. & Vladislavljević, M. (2020). *Adult Tobacco Consumption in Serbia, 2019*. Belgrade: Institute of Economic Sciences. Доступно на: <http://tobaccotaxation.org/research.php?pID=201&lng=srb>
- [61] Зубовић, Ј. & Јовановић, О. (2018). *Органска производња у функцији одрживог развоја Републике Србије*. Зборник апстраката, Београд: Научно стручно друштво за заштиту животне средине Ecologica.
- [62] Зубовић, Ј., Ђукић, М. & Јовановић, О. (2020). *Економски аспекти контроле дувана и емпиријски налази у Србији*. Београд: Институт економских наука. Доступно на: <https://www.library.ien.bg.ac.rs/index.php/monog/article/view/1284/1091>
- [63] Илић, М., Вујчић, М. & Мићић, В. (2006). Мала и средња предузећа прехранбене индустрије и предузетништво у функцији развоја сеоских подручја. *Економски хоризонти*, 8(1-2), 89-105.
- [64] Iqbal, M. (2017). *Three essays on agricultural supply analysis*. Graduate Theses and Dissertations, 16261. Iowa State University.
- [65] Јаблановић, В. (2005). *Макроекономски амбијент развоја породичног газдинства у Србији у периоду 2000-2005*, Породична газдинства Србије у променама, Београд: Институт за агроэкономију Пољопривредног факултета Универзитета у Београду.
- [66] Јакшић, Д., Вуковић, Б. & Мијић, К. (2011). Анализа финансијског положаја пољопривредних предузећа у Републици Србији. *Економика пољопривреде*, 58 (1), 81-90.
- [67] Јакшић, Д., Зекић, С., Ристић, М. & Мијић, К. (2016). Профитабилност пољопривредних предузећа у земљама Југоисточне Европе. *Агроэкономика*, 45(71), 1-13.
- [68] Јевтић, С. (1993). *Основе историје пољопривреде: од праисторије до данас*. Наука, Београд. 1-332
- [69] Јовановић Ј., Балтић, М., Јелић, Д., Јањић, Ј., Бошковић, М., Марковић, Р. & Старчевић-Докмановић, М. (2015). Испитивање производње и обима промета меда од 2004. до 2014. године. *Ветеринарски гласник* 69, (5-6), 467-478.
- [70] Јовановић, Г. & Лакићевић, Д. (2012). Аграрни буџет као облик финансирања пољопривреде. *Acta agriculturae Serbica*, 17(33), 59-67.
- [71] Јовановић, О. & Зубовић, Ј. (2018). *Загађивач плаћа – стање и перспективе Зеленог фонда*. Правни и економски аспекти примене принципа загађивач плаћа. (стр. 31-50). Београд: Институт економских наука.
- [72] Jovanović, O., Zubović, J., Vladislavljević, M., Bodroža, D., Ljumović, I., Domazet, I. & Đukić, M. (2018). Estimation of tobacco products price and income elasticities using aggregate data. *Economic Analysis*, 51(3-4), 81-94.
- [73] Jovanovic, O. & Zubovic, J. (2019). The Importance of Subsidies for SME Development in the Agricultural Sector of Serbia. *Western Balkan Journal of Agricultural Economics and Rural Development*, 1, 51-61.

- [74] Јоветић, С. (2015). *Мерење перформанси предузећа*. Економски факултет Универзитета у Крагујевцу.
- [75] Johl, S.S. (2013). *Economics and Politics of Farms Subsidies in India*. Agricultural Sustainability – Progress and Prospects in Crop Research. (str. 253-261). Academic Press. Dostupno na: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/B9780124045606000137>
- [76] Johnson, S. & Rausser, G. (1977). *Systems Analysis and Simulation: A Survey of Applications in Agricultural and Resource Economics*. A Survey of Agricultural Economics Literature, Volume 2: Quantative Methods in Agricultural Economics, 1940s to 1970s. University of Minnesota Press. str. 157-302. Доступно на: <http://www.jstor.org/stable/10.5749/j.ctttstxz.10>
- [77] Johnston. B & Mellor, J. (1960). *The nature of agriculture's contribution to economic development*.
- [78] Johnston. B & Mellor, J. (1961). The role of agriculture in economic development. *The American Economic Review*, 51(4), 566-593.
- [79] Jorgenson, D. (1961). The development of Dual Economy. *The economic journal*, 71(282), 309-344.
- [80] Judge, G.G., Hill, R.C., Griffiths, W.E., Lütkepohl, H. & Lee, T.C. (1982). *Introduction to the theory and practice of econometrics*. New York; John Wiley & Sons.
- [81] Kaldor, N. (1979). Equilibrium theory and growth theory. *Economics and Human Welfare* (str. 273-291). Academic Press.
- [82] Каменковић, С. & Лазаревић-Моравчевић, М. (2018). *Оцена квалитета окружења и његов утицај на пословање сектора МСПП у Србији*. Београд: Институт економских наука.
- [83] Карапанџин, Ј. (2018). *Еколошка свест пољопривредних произвођача у Војводини као детерминанта примене агро-еколошких пракси*. Докторска дисертација. Нови Сад: Пољопривредни факултет Универзитета у Новом Саду.
- [84] Кљајић Н., Арсић, С. & Савић, М. (2009). Анализа производње млека и перспективе развоја говедарства и овчарства у Србији. *Економика пољопривреде*, 56(3), 417-429.
- [85] Кнежевић, А. (2015). *Примена панел модела у идентификовању фактора успешности пословања производних предузећа*. Докторска дисертација. Универзитет у Новом Саду – Факултет техничких наука у Новом Саду.
- [86] Кочовић, Ј., Ракоњац-Антић & Јововић, М. (2016). Могућности развоја осигурања пољопривреде у Србији, Стање и перспективе агропривреде и села у Србији, (стр. 205 – 225), Београд: Економски факултет Универзитета у Београду.
- [87] Крстић, Б. & Кахровић, Е. (2018). *Економика предузећа*. Нови Пазар: Државни универзитет у Новом Пазару.
- [88] Kuznets, S. (1964). *Economic Growth and the Contribution of Agriculture*, print. in Eicher & Witt, *Agriculture and Economic Development*, Mc Grow-Hill, N.Y.
- [89] Kuzman, B., Đurić, K., Mitrović, Lj. & Prodanović, R. (2017). Agricultural Budget and Agricultural Development in the Republic of Serbia, *Economics of Agriculture*, 64 (2), 515-531
- [90] Лазић, М. (2020). *Анализа функције реакције монетарне политике са посебним освртом на Србију*. Докторска дисертација. Економски факултет Универзитета у Београду.
- [91] Lanslor, T., Ekelner, M. & Bakers. M. (2019). *Povijest poljoprivrede*. Cambridge Stanford Books.
- [92] Leontief, W. (1951). Input-Output Economics. *Scientific American*, 185(4), 15-21. Доступно на: <http://www.jstor.org/stable/24945285>
- [93] Lewis, A. (1954). Economic Development with Unlimited Suppliers of Labour, *Manchester School of Economic and Social Studies*, 22.
- [94] Лукић, Р. (2010). *Управљање трошковима у пољопривредном предузећу*. Београд: Центар за издавачку делатност Економског факултета Универзитета у Београду.

- [95] Липовина – Божовић, М. (2014). *Економетријски модели за прогнозу макроекономских индикатора на примјеру Црне Горе*. Докторска дисертација. Економски факултет Универзитета Црне Горе
- [96] Лучић, М. (2015). Интернационализација малих и средњих предузећа. *Економија: теорија и пракса*, 9(2), 68-83.
- [97] Ljutić, V., Osborn, D. & Schneeberger, K. (1995). *Finansijsko planiranje u agrobiznisu*, Beograd: Panda graf.
- [98] Ljutić, V., Osborn, D. & Schneeberger, K. (2006). *Agrarne finansije - Mikro i makro koncepti*, Beograd: MBA press.
- [99] Љутић, Б. (2003). *Аграрне финансије и институционалне реформе у Србији*, Пољопривреда и рурални развој у европским интеграцијама, Симпозијум агроекономиста 25-26 септембар, (стр. 318 – 326). Београд: Пољопривредни факултет Универзитета у Београду
- [100] Maddala, G.S. & Wu, S. (1999). *A Comparative Study of Unit Root Tests with Panel Data and a New Simple Test*. Oxford Buletin of Economics and Statistics. Special Issue 19. Blackwell Publishers. 631-652.
- [101] Maletić, R., Maletić, P. & Kreća, M. (2015). Merenje efikasnosti poslovanja MSP u agrobiznisu, *Agroekonomika*, 44 (65), 22-32
- [102] Maletić, R., Popović, B. & Paunović T. (2014). Regional Aspects of Agribusiness SMEs development in Serbia-opportunity to reduce unemployment, *Teme - časopis za društvene nauke*, 38 (4), 1445-1456
- [103] Малетић, Р., Церанић, С. & Поповић, Б. (2011). Мала и средња предузећа као чињеница смањења сиромаштва у руралним заједницама Србије, *Економика пољопривреде*, 58 (1), 121-131
- [104] Марковић, К. (2008). *Мере буџетске подршке пољопривреде у Србији и Европској Унији – компарација и могућности усклађивања*. Европска Унија и Западни Балкан – изазови за агропривреду Србије: Шта нам је чинити? (стр. 49-55). Београд; Друштво аграрних економиста Србије и Регионална привредна комора.
- [105] Mankiw, G. (2008). *Principles of Microeconomics*. South-Western Cengage Learnings, USA.
- [106] Meijerink, G. & Roza, P. (2007). *The role of agriculture in economic development*. Markets, Chains and Sustainable Development Strategy and Policy Paper no. 5. Stichting DLO: Wageningen.
- [107] Mellor, J. & Mudahar, M. (1992). *Agricultural development in Sub-Saharan Africa: A Critical Survey. A Survey of Agricultural Economics Literature*, Vol. 4: Agriculture in Economics Development 1940s to 1990s. University of Minnesota. 331-542. Доступно на: <https://www.jstor.org/stable/10.5749/j.ctttgj8>
- [108] Mijic, K., Zekić, S. & Jakšić, D. (2016). Profitability analysis of meat industry in Serbia. *Facta Universitatis – Series: Economics and Organization*, 13(4), 379-386.
- [109] Meijernik, G. & Roza, P. (2007). *The role of agriculture in economic development*. Markets, Chains and Sustainable Development Strategy & Policy paper no. 5, Stichting DLO. Wagening.
- [110] Мијић, К. & Јакшић, Д. (2016). Секторска анализа профитабилности привреде Србије. *Економски погледи*, 18(2), 1-12.
- [111] Милашиновић, М. & Митровић, А. (2020). Интерне детерминанте профитабилности пољопривредних предузећа у Србији. *Агроекономика*, 49(88), 1-11.
- [112] Миљатовић, А. & Вукоје, В. (2019). Рацио анализа профитабилности предузећа из агросектора АП Војводине. *Агроекономика*, 48(82), 49-61.
- [113] Министарство привреде Републике Србије (2017). *Преглед актуелног стања са СВОТ анализом за прехранбену индустрију у Србији*. доступно на: <https://privreda.gov.rs/wp-content/uploads/2019/03/2-PR-Analiza-Stanja-Sa-SWOT-1.pdf>

- [114] Митровић, С., Митровић, А. & Цогољевић, М. (2017). Допринос пољопривреде развоју Србије. *Економика пољопривреде*, 64(2), 805-819.
- [115] Mitrović S., Mitrović, A. & Cogoljević M. (2017). Contribution of agriculture to the development of Serbia. *Economics of Agriculture*, 64(2), 805-819.
- [116] Михајловић, М., Имамовић, Н. & Драговић, Н. (2017). Улога и значај антимонополске политике у савременим условима пословања. *ОДИТОР*, вол. 4, бр. 2, стр. 104–114
- [117] Младеновић, З. & Петровић, П. (2007). *Увод у економетрију*. Економски факултет Универзитета у Београду.
- [118] Moravec, L., Kukulova, G. & Svobodova, J. (2018). *Selected efficiency factors of agricultural SME in the Czech Republic*. (стр. 184-195), Scientific Papers of the University of Pardubice, vol. 26, no. 43, series D.
- [119] Надовеза, Б. & Пешић, Х. (2014). *Економика предузећа*. Брчко: Европски универзитет Брчко.
- [120] National Academies of Sciences, Engineering and Medicine (2019). *Improving Data Collection and Measurement of Complex Farms*. Washington, DC: The National Academies Press.
- [121] Negasa, T. (2016). *The Effect of Capital Structure on Firms' Profitability (Evidenced from Ethiopian)*. Preprints 2016, 2016070013, 1-9.
- [122] Николић, Г. (2005). Утицај спољне трговине на економски раст. *Економски анали*, 165, 145-164.
- [123] Николић, М & Стошић Михајловић, Јб. (2020). Стратегијска анализа пословања предузећа. *Трендови у пословању*, 8(15), 28-36. Доступно на: <https://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/2334-816X/2020/2334-816X2001028N.pdf>
- [124] Nichols, W.H. (1964). *The Place of Agriculture in Economic Development*, print .in Eicher & Witt, Agriculture and Economic Development, Mc Grow-Hill, N.Y.
- [125] Новаковић, Т. (2019). Анализа бруто додате вредности пољопривреде у Републици Србији. *Економске идеје и пракса*, 32, 39-55.
- [126] Нухановић, М. (2018). *Транзиција аграрног сектора и импликације на његов развој*. Докторска дисертација. Нови Сад: Факултет за економију и инжењерски менаџмент Универзитета Привредне академије у Новом Саду.
- [127] Norcross, H. & Fox, K. (1952). Some Relationship between Agriculture and the General Economy. *Agricultural Economic Research*, 4(1), 13-21.
- [128] Његован, З.М. (1992). *Макроекономски аспекти технолошког развоја пољопривреде*. Београд: Институт за економику пољопривреде.
- [129] Обрадовић, С. & Обрадовић, Г. (2019). Нелинераност и стационарност стопа инфлације: резултати у случају земаља Западног Балкана. *Економски сигнали*, 14(1), 39 – 52.
- [130] Ожеговић, Ј. & Павловић, Н. (2012). Менаџмент малих и средњих предузећа носилац развоја привреде. *Школа бизниса*, 1, 74-84.
- [131] Пантић, О. (2015). *Улога МСПП у структурним променама пољопривреде Републике Србије*. (стр. 331-345). Структурне промене у Србији – досадашњи резултати и перспективе. Београд, Институт економских наука.
- [132] Pantić, O. & Filimonović, D. (2013). *Analysis of the development of small and medium enterprises in the agro-food system of Serbia*. (стр. 576-585). In: Economic Science on the Crossroad. Belgrade, Institute of Economic Sciences,
- [133] Пауновић, Б. (2007). *Економика предузећа*. Београд: Економски факултет Универзитета у Београду.
- [134] Пауновић, Г. (2017). Улога малих и средњих предузећа и предузетништва у развоју националних економија. *Економија: теорија и пракса*, 10(1), 44-63.
- [135] Pesaran, M.H. (2004). *General Diagnostic Tests for Cross Section Dependence in Panels*. Discussion Paper 1240. The Institute for the Study of Labor (IZA), Germany.

- [136] Петровић, Г. & Грујовић, М. (2015). Повезаност и економски значај руралног туризма и пољопривреде. Доступно на: <https://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/1452-4457/2015/1452-44571501056P.pdf>
- [137] Пешаљ, Б. (2006). *Мерење перформанси предузећа – Традиционални и савремени концепти*, Београд: Центар за издавачку делатност Економског факултета Универзитета у Београду.
- [138] Поповић Б., Малетић, Р. & Пауновић Т. (2018). *Производни капацитети породичних газдинстава која се баве сточарством у Републици Србији*. Радови са XXXII саветовања агронома, ветеринара, технолога и агро-економиста, бр 24, 3-4. Београд, Институт ПКБ Агроекономик.
- [139] Поповић Р. (2014). *Сточарство у Републици Србији*. Попис пољопривреде 2012. Републички завод за статистику Републике Србије.
- [140] Popović, B. (2009). Contribution of small and medium sized enterprises in development of agribusiness of Republic of Serbia. *Journal of Agricultural Sciences*, 54(1), 63-80.
- [141] Popović, B., Maletić, R., Ceranić, S., Paunović, T. & Janković-Soja, S. (2011). Defining homogenous areas based on development of SMEs in agribusiness using the cluster analysis. *Technics technologies education management*, 6(3), 811-818.
- [142] Potts, D. (2017). Conflict and Collision in Sub-Saharan African Urban Deffinitons: Interpreting Recent Urbanization Data from Kenya. *World Development*, 97, 67-78.
- [143] Raguž Krištić, I., Družić, M. & Logarušić, M. (2020). *Determinants of firm profitability in Eastern Croatia*. 9th International Symposium Region, Entrepreneurship and Development (RED 2020). (pp. 421 – 443). Croatia: Faculty of Economics in Osijek.
- [144] Radović, G., Pejanović, R. & Njegovan, Z. (2012). Importance and role of integrated rural tourism in Serbia. *Економски vidici*, 17(4), 577-591.
- [145] Радосављевић, М. (2007). Кукуруз – обновљив извор енергије и производа. *Часопис за процесну технику и енергетику у пољопривреди/ПТЕП*, 11 (1-2), 6-8.
- [146] Рикаловић, Г., Стојановић, Ж. & Закић, З. (2012). Нови образац привредног развоја и запошљавања: модел креативне руралне индустријализације. *Зборник Матице српске за друштвене науке*, 141, 565-582.
- [147] Рикаловић, Г., Молнар, Д. & Микић, Х. (2016). *Рурални развој и креативна економија, Стање и перспективе агропривреде и села у Србији*, (стр. 41 – 69). Београд: Економски факултет Универзитета у Београду.
- [148] Ристић, Ј. (2018). *Знање као предуслов технолошког осавремењивања и развоја агробизниса у Републици Србији*. Импликације економије знања за развојне процесе у Републици Србији. Крагујевац: Економски факултет Универзитета у Крагујевцу.
- [149] Ристић, М., Милојевић, Р. & Радосављевић, М. (2019). Дугорочна резервисања као механизам обезбеђења услед изостанка квалитета. *Економски хоризонти*, 21(1), 75-89.
- [150] Ricketts & Rawlins (2001). *Agriculture and Agribusiness*. In: Introduction to Agribusiness, Chapter 1. Delmar Publishers.
- [151] Roberts, M.J. (2013). Identifying Supply and Demand Elasticities of Agricultural Commodities: Implications for the US Ethanol Mandate. *American Economic Review*, 103(6), 2265-2295.
- [152] Roscoe, J.T. (1975). *Fundamental Research Statistics for the Behavioural Sciences*, 2nd edition. New York: Holt Rinehart & Winston.
- [153] Rostow, W.W. (1956). The take off into Self-sustained Growth, *Economic Journal*, 66.
- [154] Roy, EP. (1980). *Exploring Agribusiness*. Danville Ill: Interstate Publishers and Printers.
- [155] Samuelson, P. A. The gains from International Trade Once Again. *The Economic Journal*, 72(288), 820-829.
- [156] Satterthwaite, D. (2010). *Urban myths and the mis-use of data that underpin them*. WIDER Working Paper, 2010/28.

- [157] SEE Rural, *Agricultural Statistics*. Доступно на: <http://app.seerural.org/agricultural-statistics/>
- [158] Smallbone D. & Welter F., (2001) The role of government in SME development in transition economies. *International small business Journal*, 19 (4), 63-79
- [159] Стојановић, Ж. (2005). *Институционални оквир за финансирање руралног развоја у Србији*. Институционалне реформе и транзиција агропривреде у Републици Србији – Рурална Србија у процесу хармонизације са ЕУ (стр. 169-184). Београд: Економски факултет Универзитета у Београду.
- [160] Стојановић, Ж. (2016). *Конкурентност агросектора - мере и иновативности*. Стање и перспективе агропривреде и села у Србији (стр. 1-19). Београд: Економски факултет Универзитета у Београду.
- [161] Стојановић, Ж. & Цветковић, М. (2011). *Тражња за храном и прилагођавање агросектора у Србији и региону*. Контроверзе економског развоја у транзицији: Србија и Западни Балкан, (стр. 173 – 182), Београд: Економски факултет Универзитета у Београду.
- [162] Стојановић, Т. & Стојановић, С. (2015). Финансијска анализа положаја предузећа из пољопривредног сектора. *Агрознање*, 16(4), 549 – 557.
- [163] Stojanović Ž., Popović-Petrović I. & Radosavljević K. (2013). The EU agricultural sector competitiveness and government effectiveness: The lessons for Serbia = Konkurentnost agrarnog sektora i efektivnost upravljanja u EU: Pouke za Srbiju. *Ekonomika preduzeća*, 61 (7/8), 483-491
- [164] Стојановић, Ж. (2016). Конкурентност агросектора, мере и иновативности. Стање и перспективе агропривреде и села у Србији, (стр. 1 – 19). Београд: Економски факултет Универзитета у Београду.
- [165] Stockbridge, M. & Dorward, A. (2015). *Rural Development – P530* (str. 15-22). University of London: Centre for Development, Environment and Policy.
- [166] Schnittker, J. A. (1956). *Application of input-output analysis to a regional model stressing agriculture*. Retrospective Theses and Dissertations, 15154. Доступно на: <https://lib.dr.iastate.edu/rtd/15154>
- [167] Subić, J., Paraušić, V. & Jeločnik, M. (2016). *Model of sustainable development at the level of local government*. Models for Competitive and Sustainable Agriculture and Rural Development in Central-Eastern European Countries (str. 263-283). Warsaw: Institute of Agricultural and Food Economics – National Research Institute.
- [168] Sugiyanto, S. & Kusiawan, M. (2018). *The Effects of Net Return on Investment Income in Jamkrada Jabar's Company*. Advances in Economics, Business and Management Research, 117. 3rd International Conference on Business, Management and Entrepreneurship. Atlantis Press.
- [169] Томашевић, С. (2020). *Детерминанте профитабилности пољопривредних предузећа у Републици Србији*. Докторска дисертација. Универзитет Сингидунум – Департман за последипломске студије, Београд.
- [170] Томашевић, С.М., Јовић, З. Д. & Влаовић – Беоговић, С. М. (2019). Утицај величине предузећа на профитабилност пољопривредних предузећа у Републици Србији. *Journal of Agricultural Sciences (Belgrade)*, 64(3), 293-302.
- [171] Томић, Р. & Вукелић, Г. (2005). *Управљање пословањем породичног пољопривредног газдинства* (221-237). Породична газдинства Србије у променама. Београд: Институт за агро-економију Пољопривредног факултета у Београду.
- [172] Томић, Р. & Томић, Д. (2011). Производни потенцијали агропривреде – фактор унапређења конкурентности. *Школа бизниса*, 3, 1-10.
- [173] Thirlwall, A.P. (1999). *Growth and Development- Sixth Edition*. Macmillan Press LTD, UK.
- [174] Todaro, M. & Smith, S. (2006). *Economic Development – Ninth Edition*. Pearson Addison Wesley.

- [175] Tompson, J. (1916). The Nature of Demand for Agricultural Products and some Important Consequences. *Journal of Political Economy*, 24(2), 158-182.
- [176] Trevors, J. & Saier, M. (2010). AgriBusiness vs. AgriCulture. *Water Air Soil Polut*, 205 (S1), 35-36.
- [177] Ukshini, K. (2018). *The Effect of Supportive Policies on SME Development-Kosovo Case*. The 13th Edition on International Conference European Integration - Realities and Perspectives. str. 200-212
- [178] Turgot, A.R.J. (1767). *Sur le Memoire de M. de Saint-Peravy*. Oeuvres de Turgot. 1913-23.
- [179] Fisher, R.A. (1932). *Statistical Methods for Research Workers*. 4th Edition. London: Oliver and Boyd.
- [180] Fleischer, A. & Felsenstein, D. (2000). Support for rural tourism: does it make a difference? *Annals of Tourism Research*, 27(4), 1007-1024.
- [181] Fox, K. (1956). Econometric models of the United States. *Journal of Political Economy*. 64(2), 128-142.
- [182] Franckle, SH. (1936). *The Clash of Progress and Security*. Macmillan, University of Otago.
- [183] Hansen, H.O. (2016). Agricultural Policy Schemes: Price and Support Systems in Agricultural Policy. *Reference Module in Food Science*. <https://doi.org/10.1016/B978-0-08-100596-5.01020-9>
- [184] Harris, D. & Fuller, D. (2014). *Agriculture: Definition and Overview*. Encyclopedia of Global Archaeology. Springer, New York. str. 104-113. Доступно на: https://www.researchgate.net/publication/301345493_Agriculture_Definition_and_Overview
- [185] Harriss, J. (1982). *Rural Development: Theories of Peasant Economy and Agrarian Change*. London, Hutchinson University Library for Africa.
- [186] Hashim, Y. A. (2010). Determining Sufficiency of Sample Size in Management Survey Research Activities. *International Journal of Organisational Management & Entrepreneurship Development*, 6(1), 119-130.
- [187] Hausman, J. A. (1978). Specification tests in econometrics. *Econometrica: Journal of the econometric society*, 46(6) 1251-1271.
- [188] Higgins, B. (1968). *Economic Development: Principles, problems, policies*. Norton, N.Y.
- [189] Hill, B. & Ray, D. (1988). *Economics for Agriculture: Food, Farming and Rural Economy* (str. 7). Macmillan International Higher Education.
- [190] Hill, B. & Ray, D. (1988). *Economics for Agriculture: Food, Farming and Rural Economy*. Macmillan International Higher Education.
- [191] Hill, B. (1980). *An introduction to Economics for Students of Agriculture*. Pergamon Press.
- [192] Hill, R. (1998). What Sample size is “enough” in internet survey research? *Interpersonal Computing and Technology: An Electronic Journal for the 21st Century*, 6(3-4), 1-10.
- [193] Cacciolatti, L. & Lee, S.H. (2015). *The Nature of the Small and Medium-Sized Enterprise. Entrepreneurial Marketing for SMEs*. London: Palgrave Macmillan. Доступно на: https://link.springer.com/chapter/10.1057/9781137532589_2
- [194] Cameron, A. C. & Trivedi, P.K. (2010). *Microeconometrics using Stata* (vol. 2). College Station, TX: Stata press.
- [195] Carstea G., Corbos, R.A., Popescu, R.I. & Bunea, O.I. (2017). *Analysis of the influence of some indicators on the profitability of the FMCG retail market in Romania*. Proceedings of the 11th International Management Conference „ The role of Management in the Economic Paradigm of the XXI Century“, November 2-4. Bucharest, Romania.
- [196] Ceranić, S., Maletić, R. & Janković-Šoja, S. (2009). *Small and medium enterprises as support to development od agrobusiness of RS*, The role of knowledge, innocation and human capital in multifunctional agriculture and teritorial rural development. (str.141-147), Belgrade: European association of Agricultural Economicist.

- [197] Церанић, С. & Малетић, Р. (2009). *Досадашњи резултати у остваривању политике развоја МСП у агробизнису*. Пољопривреда и рурална подручја Србије (стр. 171-188). Београд: Друштво аграрних економиста Србије.
- [198] Церанић, С. & Малетић, Р. (2009). *Стратегија развоја малих и средњих предузећа у агробизнису Србије*. Породична газдинства у променама, (стр. 265 – 285), Београд: Институт за агрономију Пољопривредног факултета Универзитета у Београду.
- [199] Церанић, С., Малетић, Р. & Јанковић-Шоја, С. (2006). *Мала и средња предузећа неизбежни економски изазови за рурални развој*, Пољопривреда и рурални развој Србије у транзиционом периоду, (стр. 185 – 196), Београд: Друштво аграрних економиста Србије.
- [200] Chandrapala, K. & Knápková, A. (2013). Firm-specific factors and financial performance of firms in the Czech Republic. *Acta Universitatis Agriculturae et Silviculturae Mendelianae Brunensis*. Mendel University Press, 61(7), 2183-2190.
- [201] Cheplyanskij, A. (2006). *Demand and supply elasticity of agricultural products according to price*. Аграрная економика (Belarus). Agrarian Economics.
- [202] Choi, I. (2001). Unit test roots for panel data. *Journal of International Money and Finance*, 20(2). 249-272.
- [203] Choudri, E. & Nakura, D. (2000). International Trade and Productivity Growth: Exploring the Sectoral Effects for Developing Countries. *IMF Staff Papers*, 47(1), 30-53.
- [204] Clark, C. (1940). *The Condition of Economic Progress*. London: Maccimilan and Co. Limited. Доступно на: <https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.223779>
- [205] Cohen, R.L. (1940). *The Economics of Agriculture* (str. 7). Cambridge Economic Handbook.
- [206] Cohen, R.L. (1940). *The Economics of Agriculture*. Cambridge Economic Handbook. str. 7
- [207] Шекарић, М. (2010). Статистичке методе. Универзитет Сингидунум у Београду.
- [208] Шкуфлић, Ј. & Млинарић, Д. (2015). Микроекономске детерминанте профитабилности хрватске хотелске индустрије. *Економски преглед*, 66(5), 477-494.
- [209] Waugh, F. & Cavin, J. (1955). Contributions of Agricultural Policies to General Economic Growth. *Journal of Farm Economics*, 37(5), 821-834. Доступно на: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.2307/1233952>
- [210] Wineman, A., Yelognisse Alia, D. & Anderson, C.L. (2020). Definition of „rural“ and „urban“ and understandings of economic transformation: Evidence from Tanzania. *Journal of Rural Studies*, 79, 254-268.
- [211] Yazdanfar, D. (2013). Profitability determinants among micro firms: evidence from Swedish data. *International Journal of Managerial Finance*, 9(2), 151 – 160.

Правни извори:

- [1] Commission Recommendation of 6 May 2003 concerning the definition of micro, small and medium-sized enterprises (notified under document number C(2003) 1422), *Official Journal L 124*, 20/05/2003 P. 0036 – 0041. доступно на: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32003H0361>
- [2] Завршни рачун буџета Аутономне покрајине Војводине за 2009. годину, Скупштина Аутономне покрајине Војводина, седница 17. јуна 2010. године. доступно на: <http://www.budzet.vojvodina.gov.rs/wp-content/uploads/2016/02/Pokrajinska-skupstinska-odluka-o-zavrshnom-racunu-budzeta-AP-Vojvodine-za-2009-godinu.pdf>
- [3] Завршни рачун буџета Аутономне покрајине Војводине за 2010. годину, Скупштина Аутономне покрајине Војводина, седница 01. јуна 2011. године. доступно на: <http://www.budzet.vojvodina.gov.rs/wp-content/uploads/2016/02/Pokrajinska-skupstinska-odluka-o-Zavrshnom-racunu-budzeta-APV-za-2010-godinu.pdf>

- [4] Завршни рачун буџета Аутономне покрајине Војводине за 2011. годину, Скупштина Аутономне покрајине Војводина, седница 20. септембар 2012. године. доступно на: <http://www.budzet.vojvodina.gov.rs/wp-content/uploads/2016/02/Pokrajinska-skupstinska-odluka-o-zavrshnom-racunu-budzeta-AP-Vojvodine-za-2011-godinu.pdf>
- [5] Завршни рачун буџета Аутономне покрајине Војводине за 2012. годину, Скупштина Аутономне покрајине Војводина, седница 13. јуна 2013. године. доступно на: <http://www.budzet.vojvodina.gov.rs/wp-content/uploads/2016/02/Pokrajinska-skupstinska-odluka-o-zavrshnom-racunu-budzeta-AP-Vojvodine-za-2012-godinu.pdf>
- [6] Завршни рачун буџета Аутономне покрајине Војводине за 2013. годину, Скупштина Аутономне покрајине Војводина, седница 02. јула 2014. године. доступно на: <http://www.budzet.vojvodina.gov.rs/wp-content/uploads/2016/02/Pokrajinska-skupstinska-odluka-o-zavrshnom-racunu-budzeta-AP-Vojvodine-za-2013-godinu.pdf>
- [7] Завршни рачун буџета Аутономне покрајине Војводине за 2014. годину, Скупштина Аутономне покрајине Војводина, седница 05. јула 2015. године. доступно на: http://www.budzet.vojvodina.gov.rs/wp-content/uploads/2016/02/01_Pokrajinska-skupstinska-odluka-o-zavrshnom-racunu-budzeta-AP-Vojvodine-za-2014-godinu.pdf
- [8] Завршни рачун буџета Аутономне покрајине Војводине за 2015. годину, Скупштина Аутономне покрајине Војводина, седница 18. јула 2016. године. доступно на: <http://www.budzet.vojvodina.gov.rs/wp-content/uploads/2016/08/Pokrajinska-skupstinska-odluka-o-zavrshnom-racunu-budzeta-APV-za-2015-godinu.pdf>
- [9] Завршни рачун буџета Аутономне покрајине Војводине за 2016. годину, Скупштина Аутономне покрајине Војводина, седница 16. јуна 2017. године. доступно на: http://www.budzet.vojvodina.gov.rs/wp-content/uploads/2017/06/01_PSO-Odluka-o-ZR-budzeta-APV-za-2016.pdf
- [10] Завршни рачун буџета Аутономне покрајине Војводине за 2017. годину, Скупштина Аутономне покрајине Војводина, седница 31. маја 2018. године. доступно на: <http://www.budzet.vojvodina.gov.rs/wp-content/uploads/2018/06/Pokrajinska-skupstinska-odluka-o-ZR-budzeta-APV-za-2017-godinu.pdf>
- [11] Завршни рачун буџета Аутономне покрајине Војводине за 2018. годину, Скупштина Аутономне покрајине Војводина, седница 26. јуна 2019. године. доступно на: http://www.budzet.vojvodina.gov.rs/wp-content/uploads/2019/07/00_PSO-o-zavrshnom-racunu-budzeta-APV-za-2018-godinu.pdf
- [12] Завршни рачун буџета Аутономне покрајине Војводине за 2019. годину, Скупштина Аутономне покрајине Војводина, седница 13. новембра 2020. године. доступно на: http://www.budzet.vojvodina.gov.rs/wp-content/uploads/2020/12/0_PSO-o-Zavrshnom-racunu-za-2019-godinu.pdf
- [13] Закон о ветеринарству, *Службени гласник РС*, број 91/2005, 30/2010, 93/2012 и 17/2019 – др. закон. доступно на: https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_veterinarstvu.html
- [14] Закон о водама, *Сл. гласник РС*, бр. 30/2010, 93/2012, 101/2016 и 95/2018. доступно на: https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_vodama.html
- [15] Закон о електронској управи, *Сл. гласник РС*, бр. 27/2018. доступно на: <https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/skupstina/zakon/2018/27/4/reg>
- [16] Закон о завршном рачуну буџета Републике Србије за 2009. годину, *Службени гласник РС*, број 95/2019. доступно на: <http://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/skupstina/zakon/2019/95/8>
- [17] Закон о завршном рачуну буџета Републике Србије за 2010. годину, *Службени гласник РС*, број 95/2019. доступно на: <https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/skupstina/zakon/2019/95/9>

- [18] Закон о завршном рачуну буџета Републике Србије за 2011. годину, *Службени гласник РС*, број 95/2019. доступно на: <https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/skupstina/zakon/2019/95/10>
- [19] Закон о завршном рачуну буџета Републике Србије за 2012. годину, *Службени гласник РС*, број 95/2019. доступно на: <http://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/skupstina/zakon/2019/95/11>
- [20] Закон о завршном рачуну буџета Републике Србије за 2013. годину, *Службени гласник РС*, број 95/2019. доступно на: <http://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/skupstina/zakon/2019/95/12>
- [21] Закон о завршном рачуну буџета Републике Србије за 2014. годину, *Службени гласник РС*, број 95/2019. доступно на: <http://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/skupstina/zakon/2019/95/13>
- [22] Закон о завршном рачуну буџета Републике Србије за 2015. годину, *Службени гласник РС*, број 95/2019. доступно на: <https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/skupstina/zakon/2019/95/14/reg>
- [23] Закон о завршном рачуну буџета Републике Србије за 2016. годину, *Службени гласник РС*, број 95/2019. доступно на: <http://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/skupstina/zakon/2019/95/15/reg>
- [24] Закон о завршном рачуну буџета Републике Србије за 2017. годину, *Службени гласник РС*, број 95/2019. доступно на: <http://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/skupstina/zakon/2019/95/16/reg>
- [25] Закон о завршном рачуну буџета Републике Србије за 2018. годину, *Службени гласник РС*, број 95/2019. доступно на: <https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/skupstina/zakon/2019/95/17>
- [26] Закон о завршном рачуну буџета Републике Србије за 2019. годину, *Службени гласник РС*, број 149/2020. доступно на: <http://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/skupstina/zakon/2020/149/2>
- [27] Закон о заштити животне средине, *Сл. гласник РС*, бр. 135/2004, 36/2009, 36/2009 – и др. закони, 72/2009 – др. закон, 43/2011 – одлука УС, 14/2016, 76/2018, 95/2018 – др. закон. доступно на: <http://extwprlegs1.fao.org/docs/pdf/srb82364consolidated.pdf>
- [28] Закон о инспекцијском надзору, *Службени гласник РС*, број 36/2015, 44/2018 – др. закон и 95/2018. доступно на: https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_inspekcijskom_nadzoru.html
- [29] Закон о јавним складиштима за пољопривредне производе, *Службени гласник РС*, бр. 41/09 и 44/2018. доступно на: <http://www.minpolj.gov.rs/download/zakon-o-javnim-skladistima/?script=lat>
- [30] Закон о органској производњи, *Службени гласник РС*, број 30/2010 и 17/2019 – др. закон. доступно на: <https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/reg/viewAct/bb136e63-e9fb-460e-a132-cdbf87506a02>
- [31] Закон о подстицајима у пољопривреди и руралном развоју, *Сл. гласник РС*, бр. 10/2013, 142/2014, 103/2015 и 101/2016. доступно на: https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_podsticajima_u_poljoprivredi_i_ruralnom_razvoju.html
- [32] Закон о пољопривреди и руралном развоју, *Сл. гласник РС*, бр. 41/2009, 10/2013 – др. закон и 101/2016. доступно на: <https://www.trezor.gov.rs/files/services/rpg/propisi/10.%20Zakon%20o%20poljoprivredi%20i%20ruralnom%20razvoju.pdf>
- [33] Закон о привредним друштвима, *Сл. гласник РС*, бр. 36/2011, 99/2011, 83/2014 - др. закон и 5/2015. доступно на: <http://www.priv.rs/Zakoni/10612/Zakon-o-privrednim-drustvima.shtml>

- [34] Закон о рачуноводству, *Службени гласник РС*, 73/2019. доступно на: https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_racunovodstvu.html
- [35] Закон о сточарству, *Службени гласник РС*, број 41/2009, 93/2012 и 14/2016. доступно на: <http://www.vet.minpolj.gov.rs/legislativa/zakoni/Zakon%20o%20sto%20C4%8Darstvu.pdf>
- [36] Извештај о стању пољопривреде у Републици Србији у 2019. години, *књига 1 Хоризонтални преглед*, Министарство пољопривреде, шумарства и водопривреде. доступно на: http://www.minpolj.gov.rs/wp-content/uploads/datoteke/korisna_dokumenta/ZK%202019%20I%20knjiga.pdf?script=lat
- [37] Извештај о стању пољопривреде у Републици Србији у 2019. години, *књига 2 Преглед тржишта*, Министарство пољопривреде, шумарства и водопривреде. доступно на: http://www.minpolj.gov.rs/wp-content/uploads/datoteke/korisna_dokumenta/ZK%202019%20II%20knjiga.pdf?script=lat
- [38] Информатор о раду – Управа за аграрна плаћања, Министарство пољопривреде, шумарства и водопривреде, од 30.11.2020. године. доступно на: <http://uap.gov.rs/dokumenti/informator-radu/>
- [39] Информатор о раду Компензационог фонда, 2019. Компензациони фонд Републике Србије. доступно на: <http://kompenzacionifond.gov.rs/file/ostali/INFORMATOR-O-RADU-KOMPENZACIONOG-FONDA.doc>
- [40] Јавни конкурс за финансирање/суфинансирање пројеката удружења у области пољопривреде и руралног развоја у 2020. години, Министарство пољопривреде, шумарства и водопривреде. доступно на: <http://www.minpolj.gov.rs/javni-konkurs-za-finansiranje-sufinansiranje-projekata-udruzenja-u-oblasti-poljoprivrede-i-ruralnog-razvoja-u-2020-godini/>
- [41] Класификација делатности 2010, Републички завод за статистику Србије. доступно на: <https://www.stat.gov.rs/media/2622/klasifikacija-delatnosti-2010.pdf>
- [42] Министарство финансија (2020). *Билтен јавних финансија број 185*. доступно на: <https://mfin.gov.rs/aktivnosti/bilten-javnih-finansija-za-mesec-januar-2020>
- [43] Национални програм за пољопривреду за период од 2018. до 2020. године, *Службени гласник РС*, број 120/17. доступно на: <http://www.minpolj.gov.rs/download/Uredbe/Zakljucak-i-Nacionalni-program-za-poljoprivredu-za-period-2018-2020.pdf>
- [44] Национални програм руралног развоја за период од 2018. до 2020. године, Министарство пољопривреде, шумарства и водопривреде. доступно на: <http://agroservis.rs/natsionalni-program-ruralnog-razvo-od-2018-do-2020-godine>
- [45] Одлука о оснивању Покрајинског фонда за развој пољопривреде, *Службени гласник АПВ*, број 3/2001. доступно на: http://www.podaci.net/zakon/propis/Odluka_o_osnivanju/O-opfrpo05v0103.html
- [46] Правилник о условима и начину остваривања права на подстицаје у сточарству за краве за узгој телади за тов, *Сл. гласник РС*, бр. 25/2018 и 44/2018 - др. закон. доступно на: <http://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/ministarstva/pravilnik/2018/25/2>
- [47] Правилник о коришћењу подстицаја за органску биљну производњу, *Службени гласник РС*, бој 31/2018, 23/2019 и 20/2020. доступно на: <https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/ministarstva/pravilnik/2018/31/2/reg>
- [48] Правилник о коришћењу подстицаја за органску сточарску производњу, *Службени гласник РС*, број 25/2020. доступно на: <http://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/ministarstva/pravilnik/2020/25/3>
- [49] Правилник о коришћењу подстицаја за промотивне активности у пољопривреди и руралном развоју, *Службени гласник РС*, бр. 72/2017. доступно на: <http://uap.gov.rs/wp-content/uploads/2015/06/promotivne-aktivnosti-.pdf>

- [50] Правилник о начину остваривања права на основне подстицаје у биљној производњи и обрасцу захтева за остваривање тих подстицаја, *Службени гласник РС*, бр. 29/2013, 9/2016, 44/2018 - др. закон, 38/2020. доступно на: <http://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/ministarstva/pravilnik/2013/29/2/reg>
- [51] Правилник о начину остваривања права на подстицаје у сточарству за производњу конзумне рибе, *Службени гласник РС*, број 61/2013, 44/2014 и 44/2018- др. закон. доступно на: <https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/ministarstva/pravilnik/2013/61/8/reg>
- [52] Правилник о подстицајима за инвестиције у прераду и маркетинг пољопривредних и прехранбених производа и производа рибарства за набавку опреме у сектору млека, меса, вина, пива и јаких алкохолних пића, *Сл. гласник РС*, бр. 35/2019, 25/2020, 87/2020 - др. правилник и 133/2020 - др. правилник. доступно на: <https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/ministarstva/pravilnik/2019/35/1/reg>
- [53] Правилник о подстицајима за инвестиције у физичку имовину пољопривредног газдинства за набавку новог трактора, *Сл. гласник РС*, бр. 96/2019 и 13/2020. доступно на: <http://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/ministarstva/pravilnik/2019/96/5>
- [54] Правилник о подстицајима за инвестиције у физичку имовину пољопривредног газдинства за набавку нових машина и опреме за унапређење примарне производње биљних култура, *Службени гласник РС*, број 48/2018, 29/2019 и 78/2020. доступно на: <http://uap.gov.rs/wp-content/uploads/2018/06/PRIMARNA-BILJNA.pdf>
- [55] Правилник о подстицајима за инвестиције у физичку имовину пољопривредног газдинства за набавку нових машина и опреме за унапређење примарне пољопривредне производње у сточарству, *Сл. гласник РС*, бр. 48/2018, 23/2019 и 78/2020. доступно на: <http://uap.gov.rs/wp-content/uploads/2018/06/primarna-stocarska.pdf>
- [56] Правилник о подстицајима за инвестиције у физичку имовину пољопривредног газдинства за електрификацију поља, *Сл. гласник РС*, бр. 25/2020. доступно на: [http://www.minpolj.gov.rs/download/pravilnik-o-podsticajima-za-investicije-u-fizicku-
imovinu-poljoprivrednog-gazdinstva-za-elektrifikaciju-polja/](http://www.minpolj.gov.rs/download/pravilnik-o-podsticajima-za-investicije-u-fizicku-imovinu-poljoprivrednog-gazdinstva-za-elektrifikaciju-polja/)
- [57] Правилник о подстицајима за инвестиције у физичку имовину пољопривредног газдинства за набавку квалитетних приплодних грла за унапређење примарне сточарске пољопривредне производње, *Сл. гласник РС*, бр. 48/2018, 29/2019, 48/2019 и 25/2020. доступно на: <http://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/ministarstva/pravilnik/2020/25/5>
- [58] Правилник о подстицајима за инвестиције у физичку имовину пољопривредног газдинства за изградњу и опремање објеката за унапређење примарне пољопривредне производње, *Службени гласник РС*, бр. 29/2018, 30/2018, 23/2019, 27/2019, 40/2019 и 84/2020. доступно на: <https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/ministarstva/pravilnik/2018/29/1/reg>
- [59] Правилник о подстицајима за инвестиције у физичку имовину пољопривредног газдинства за набавку нових машина и опреме за унапређење дигитализације сточарске пољопривредне производње, *Сл. гласник РС*, бр. 46/2019. доступно на: <http://uap.gov.rs/wp-content/uploads/2019/06/digitalizacija-u-stocarstvu.pdf>
- [60] Правилник о подстицајима за инвестиције у физичку имовину пољопривредног газдинства кроз подршку подизања вишегодишњих производних засада винове лозе, *Сл. гласник РС*, бр. 84/2020 и 94/2020. доступно на: <http://uap.gov.rs/wp-content/uploads/2020/06/vishegodishnji-proizvodni-zasadi-vinove-loze.pdf>
- [61] Правилник о подстицајима за очување биљних генетичких ресурса, *Службени гласник РС*, број 85/2013 и 44/2018 - др. закон. доступно на: <http://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/ministarstva/pravilnik/2013/85/4/reg>

- [62] Правилник о подстицајима за очување животињских генетичких ресурса, *Службени гласник РС*, број 83/2013, 35/2015, 28/2016 и 104/2018. доступно на: http://demo.paragraf.rs/demo/combined/Old/t/t2021_03/SG_016_2021_004.htm
- [63] Правилник о подстицајима за очување животињских генетичких ресурса у банци гена, *Службени гласник РС*, број 110/2017 и 44/2018 – др. закон. доступно на: <https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/ministarstva/pravilnik/2017/110/2/reg>
- [64] Правилник о подстицајима за производњу садног материјала и сертификацију и клонску селекцију воћака, винове лозе и хмеља, *Службени гласник РС*, бр. 58/2017 и 25/2018. доступно на: <http://uap.gov.rs/pravilnici/mere-ruralnog-razvoja/pravilnik-o-koriscenju-podsticaja-za-proizvodnju-sadnog-materijala-sertifikaciju-i-klonsku-selekciju/>
- [65] Правилник о подстицајима за спровођење активности у циљу подизања конкурентности кроз сертификацију система квалитета хране, органских производа и производа са ознаком географског порекла, *Сл. гласник РС*, број 39/2018. доступно на: <http://uap.gov.rs/wp-content/uploads/2018/05/sertifikacija.pdf>
- [66] Правилник о подстицајима за спровођење активности у циљу подизања конкурентности кроз диверсификацију економских активности кроз подршку инвестицијама у прераду и маркетинг на пољопривредном газдинству, *Сл. гласник РС*, бр. 88/2017 и 44/2018 - др. закон. доступно на: <http://uap.gov.rs/pravilnici/mere-ruralnog-razvoja/pravilnik-o-podsticajima-za-podrsku-investicijama-u-preradu-i-marketing-na-poljoprivrednom-gazdinstvu/>
- [67] Правилник о подстицајима за унапређење економских активности на селу кроз подршку непољопривредним активностима, *Службени гласник РС*, број 54/2019. доступно на: <http://www.minpolj.gov.rs/download/pravilnik-o-podsticajima-za-unapredjenje-ekonomskih-aktivnosti-na-selu-kroz-podrsku-nepoljoprivrednim-aktivnostima/>
- [68] Правилник о подстицајима за унапређење система креирања и преноса знања кроз развој техничко-технолошких, примењених, развојних и иновативних пројеката у пољопривреди и руралном развоју, *Сл. гласник РС*, бр. 76/2020. доступно на: <http://uap.gov.rs/pravilnici/mere-ruralnog-razvoja/pravilnik-o-podsticajima-za-unapredjenje-sistema-kreiranja-i-prenosa-znanja-kroz-razvoj-tehnicko-tehnoskih-primenjenih-razvojnih-i-inovativnih-projekata-u-poljoprivredi-i-ruralnom-razvoju/>
- [69] Правилник о подстицајима програмима за диверсификацију дохотка и унапређење квалитета живота у руралним подручјима кроз подршку младим пољопривредницима, *Сл. гласник РС*, бр. 46/2018, 50/2018, 35/2019 и 78/2019. доступно на: <https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/ministarstva/pravilnik/2018/46/1/reg>
- [70] Правилник о подстицајима програмима за инвестиције у пољопривреди за унапређење конкурентности и достизање стандарда квалитета кроз подршку унапређења квалитета вина и ракије, *Службени гласник РС*, број 48/2013, 33/2016, 18/2018 и 44/2018 - др. закон. доступно на: <http://uap.gov.rs/pravilnici/mere-ruralnog-razvoja/pravilnik-o-podsticajima-programima-za-investicije-u-poljoprivredi-za-unapredjenje-konkurentnosti-i-dostizanje-standarda-kvaliteta-kroz-podrsku-podizanja-visegodisnjih-proizvodnih-zasada-vocaka-vinov/>
- [71] Правилник о подстицајима програмима за унапређење конкурентности за инвестиције у физичку имовину пољопривредног газдинства кроз подршку подизања вишегодишњих производних засада воћака, винове лозе и хмеља, *Службени гласник РС*, бр. 37/2017, 44/2018 - др. закон, 3/2019, 36/2019 и 84/2020 - др. правилник. доступно на: <https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/ministarstva/pravilnik/2017/37/2/reg>
- [72] Правилник о условима и начину остваривања права на подстицаје у сточарству за квалитетна приплодна грла, *Сл. гласник РС*, број 26/2017, 20/2018, 34/2018, 44/2018 - др. закон и 104/2018.

- [73] Правилник о условима и начину остваривања права на подстицаје у сточарству за тов јунади, тов свиња, тов јагњади и тов јаради, *Службени гласник РС*, број 104/2018 и 3/2019. доступно на: <https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/ministarstva/pravilnik/2018/104/14/reg>
- [74] Правилник о условима и начину остваривања права на подстицаје у сточарству за краве дојиље, *Службени гласник РС*, број 46/2015, 26/2018 и 44/2018 - др. закон. доступно на: <http://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/ministarstva/pravilnik/2015/46/2/reg>
- [75] Правилник о условима и начину остваривања права на подстицаје у сточарству по кошници пчела, *Сл. гласник РС*, број 33/2015, 14/2016, 20/2018, 44/2018 - др. закон, 27/2019 и 76/2020. доступно на: <https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/ministarstva/pravilnik/2015/33/1/reg>
- [76] Правилник о условима у погледу гајења и промета аутохтоних раса домаћих животиња, као и садржини и начину вођења Регистра одгајивача аутохтоних раса домаћих животиња, *Сл. гласник РС*, бр. 58/2016 и 16/2018. доступно на: <https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/ministarstva/pravilnik/2016/58/8/reg>
- [77] Правилник о условима, начину и обрасцу захтева за остваривање права на премију за млеко, *Службени гласник РС*, број 28/2013, 36/2014, 44/2018 - др. закон, 56/2020 и 159/2020. доступно на: <https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/ministarstva/pravilnik/2013/28/1/reg>
- [78] Правилник о условима, начину и обрасцу захтева за остваривање права на подстицаје за премију осигурања усева, плодова, вишегодишњих засада, расадника и животиња. *Службени гласник РС*, бр. 61 од 23. јуна 2017, 44 од 8. јуна 2018 - др. закон. доступно на: <https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/ministarstva/pravilnik/2017/61/2/reg>
- [79] Програм Фонда за развој Републике Србије, *Службени гласник РС*, број 4/2019. доступно на: <https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/drugidrzavniorganizacionizacije/program/2019/4/1>
- [80] Републички завод за статистику (2010). *Предузећа у Републици Србији према величини, 2009*. Радни документ бр. 70, год. 46. доступно на: <http://publikacije.stat.gov.rs/G2010/pdf/G201010070.pdf>
- [81] Републички завод за статистику (2011). *Предузећа у Републици Србији према величини, 2010*. Радни документ бр. 77, год. 47. доступно на: <https://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/G2011/pdf/G201110077.pdf>
- [82] Републички завод за статистику (2012). *Предузећа у Републици Србији према величини, 2011*. Радни документ бр. 80, год. 48. доступно на: <https://publikacije.stat.gov.rs/G2012/Pdf/G201210080.pdf>
- [83] Републички завод за статистику (2013). *Предузећа у Републици Србији према величини, 2012*. Радни документ бр. 82, год. 49. доступно на: <https://publikacije.stat.gov.rs/G2013/Pdf/G201310082.pdf>
- [84] Републички завод за статистику (2014). *Предузећа у Републици Србији према величини, 2013*. Радни документ бр. 85, год. 50. доступно на: <https://publikacije.stat.gov.rs/G2014/Pdf/G201410085.pdf>
- [85] Републички завод за статистику (2015). *Предузећа у Републици Србији према величини, 2014*. Радни документ бр. 90, год. 51. доступно на: <https://publikacije.stat.gov.rs/G2015/Pdf/G201510090.pdf>
- [86] Републички завод за статистику (2016). *Предузећа у Републици Србији према величини, 2015*. Радни документ бр. 94, год. 52. доступно на: <https://publikacije.stat.gov.rs/G2016/Pdf/G201610094.pdf>

- [87] Републички завод за статистику (2017). *Предузећа у Републици Србији према величини, 2016*. Радни документ бр. 99, год. 53. доступно на: <https://publikacije.stat.gov.rs/G2017/Pdf/G201710099.pdf>
- [88] Републички завод за статистику (2018). *Предузећа у Републици Србији према величини, 2017*. Радни документ бр. 104, год. 54. доступно на: <https://publikacije.stat.gov.rs/G2018/Pdf/G201810104.pdf>
- [89] Републички завод за статистику (2019). *Предузећа у Републици Србији према величини, 2018*. Радни документ бр. 108, год. 55. доступно на: <https://publikacije.stat.gov.rs/G2019/Pdf/G201910108.pdf>
- [90] Републички завод за статистику (2020). *Предузећа у Републици Србији према величини, 2019*. Радни документ бр. 112, год. 56. доступно на: <https://publikacije.stat.gov.rs/G2020/Pdf/G202010112.pdf>
- [91] Стратегија пољопривреде и руралног развоја Републике Србије за период 2014-2024. године, *Сл. гласник РС*, бр. 85/2014. доступно на: <http://www.minpolj.gov.rs/download/strategija-poljoprivrede-i-ruralnog-razvoja-republike-srbije-za-period-2014-2024-godine/>
- [92] Стратегија развоја и акциони план микро, малих и средњих предузећа и предузетника за период 2015-2020. година, Министарство привреде. доступно на: <https://privreda.gov.rs/wp-content/uploads/2018/03/Strategija-I-Plan.pdf>
- [93] Уредба о расподели подстицаја у пољопривреди и руралном развоју у 2013. години, *Службени гласник РС*, бр. 20/13. доступно на: <http://www.minpolj.gov.rs/download/uredba-o-raspodeli-podsticaja-u-poljoprivredi-i-ruralnom-razvoju-u-2013-godini/?script=lat>
- [94] Уредба о расподели подстицаја у пољопривреди и руралном развоју у 2014. години, *Службени гласник РС*, бр. 8/14. доступно на: <http://www.minpolj.gov.rs/download/uredba-o-raspodeli-podsticaja-u-poljoprivredi-i-ruralnom-razvoju-u-2014-godini/>
- [95] Уредба о расподели подстицаја у пољопривреди и руралном развоју у 2015. години, *Службени гласник РС*, бр. 19/15. доступно на: <http://www.minpolj.gov.rs/download/uredba-o-raspodeli-podsticaja-u-poljoprivredi-i-ruralnom-razvoju-u-2015-godini/?script=lat>
- [96] Уредба о расподели подстицаја у пољопривреди и руралном развоју у 2016. години, *Службени гласник РС*, бр. 8/16. доступно на: <http://www.minpolj.gov.rs/download/uredba-o-raspodeli-podsticaja-u-poljoprivredi-i-ruralnom-razvoju-u-2016-godini/?script=lat>
- [97] Уредба о расподели подстицаја у пољопривреди и руралном развоју у 2017. години, *Службени гласник РС*, бр. 8/17. доступно на: <http://www.minpolj.gov.rs/download/uredba-o-raspodeli-podsticaja-u-poljoprivredi-i-ruralnom-razvoju-u-2017-godini/?script=lat>
- [98] Уредба о расподели подстицаја у пољопривреди и руралном развоју у 2018. години, *Службени гласник РС*, бр. 18/18. доступно на: <http://www.minpolj.gov.rs/download/uredba-o-raspodeli-podsticaja-u-poljoprivredi-i-ruralnom-razvoju-u-2018-godini/?script=lat>
- [99] Уредба о расподели подстицаја у пољопривреди и руралном развоју у 2019. години, *Службени гласник РС*, бр. 3/19. доступно на: <http://www.minpolj.gov.rs/download/uredba-o-raspodeli-podsticaja-u-poljoprivredi-i-ruralnom-razvoju-u-2019-godini/?script=lat>

Интернет извори:

- [1] <http://uap.gov.rs/aktuelni-podsticaji/>
- [2] https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_podsticajima_u_poljoprivredi_i_ruralnom_razvoju.html
- [3] [http://www.pkv.rs/pkv/files/radnitekstAgrarnibudzet\(5\).doc](http://www.pkv.rs/pkv/files/radnitekstAgrarnibudzet(5).doc)
- [4] <https://www.agrofin.rs/kreditifondovi/konkursi-razvojnog-fonda-apv-za-poljoprivredu-za-2020-godinu/>
- [5] <https://www.proberza.co.rs/info/istorijat/>
- [6] <http://www.agroponuda.com/>
- [7] <https://www.pks.rs/o-nama>
- [8] <https://ras.gov.rs/o-nama/nase-usluge>
- [9] <https://www.psss.rs/>
- [10] <https://www.stat.gov.rs/o-nama/>
- [11] <https://www.zssrbije.org/cime-se-bavimo/>
- [12] <https://upravazasume.gov.rs/>
- [13] <http://uap.gov.rs/o-nama/>
- [14] <http://www.rdvode.gov.rs/o-direkciji.php>
- [15] http://www.dnrl.minpolj.gov.rs/o_nama/o_nama.html
- [16] <https://fondzarazvoj.gov.rs/cir/info/o-nama>
- [17] https://rfapv.rs/?page_id=968
- [18] <http://www.minpolj.gov.rs/ministarstvo/nadleznost/>
- [19] <https://www.vet.minpolj.gov.rs/uprava/Informator%20o%20radu%20april%202021.pdf>
- [20] https://www.uzb.minpolj.gov.rs/index.php?option=com_content&view=article&id=224&Itemid=186&lang=sr
- [21] <https://upz.minpolj.gov.rs/sadrzaj/o-upravi/>

ПРИЛОЗИ

Табела А4.1. Планирана и реализована директна плаћања у периоду од 2015. до 2019. године (у хиљадама динара)

	2015.		2016.		2017.		2018.		2019.	
	Планирано	Остварено	Планирано	Остварено	Планирано	Остварено	Планирано	Остварено	Планирано	Остварено
Укупно	20.669.925	20.668.740	19.618	19.540	19.062.453	18.864.479	21.001.813	20.953.936	27.053.022	25.447.173
Неизмирене обавезе	3.156.300	3.156.279	3.182	3.180	2.760.000	2.611.557	4.780.000	4.734.220	7.235.000	7.130.136
Редовно	17.513.625	17.512.461	16.436	16.360	16.302.453	16.252.922	16.221.813	16.219.716	19.818.022	18.317.037
<i>Премија за млеко</i>	3.400.000	3.399.999	3.635	3.618	3.645.000	3.644.562	3.705.965	3.705.965	4.200.000	4.199.900
<i>Основни подстицаји за биљну производњу</i>	2.720.500	2.720.500	3.171	3.169	2.925.028	2.924.211	6.189.540	6.188.891	8.333.492	8.319.478
<i>Подстицаји за квалитетна приплодна грла</i>	4.277.664	4.277.600	5.391	5.371	5.000.000	4.973.171	4.368.208	4.367.657	4.310.322	3.257.061
<i>Подстицаји за тов јунади, тов јагњади и тов свиња</i>	889.925	889.896	1.562	1.562	1.725.000	1.724.785	1.294.999	1.294.929	1.865.000	1.611.594
<i>Подстицаји за краве дојиље</i>	12.005	10.960	20	12	100	0	12.600	12.420	20.000	18.426
<i>Подстицаји за кошнице пчела</i>	230.000	229.983	420	399	550.000	548.677	500.000	499.984	640.000	520.938
<i>Подстицаји за производњу конзумне рибе</i>	5	0	1	0	100	0	1	0	1.000	0
<i>Подстицаји за узгој теладина за тов</i>	0	0	0	0	69.744	52.680	150.000	149.860	447.708	389.640
<i>Регрес за гориво и/или ђубриво *</i>	5.862.014	5.862.014	2.236	2.227	2.387.481	2.384.835	0	0	0	0
<i>Регрес за гориво</i>	3.047.000	3.047.000	0	0	0	0	/	/	/	/
<i>Регрес за ђубриво</i>	2.815.014	2.815.014	0	0	2.387.028	2.384.835	/	/	/	/

Регрес за премију осигурања	121.508	121.508	0	0	0	0	0	0	0	0
Регрес за трошкове складиштења у јавним складиштима	5	0	500	0	453	0	500	0	500	0

Извор: Информатор о раду Управе за аграрна плаћања од 30.11.2020. године

Табела А4.2. Планирани и реализовани подстицаји руралном развоју у периоду од 2015. до 2019. године (у хиљадама динара)

	2015.		2016.		2017.		2018.		2019.	
	Планирано	Остварено	Планирано	Остварено	Планирано	Остварено	Планирано	Остварено	Планирано	Остварено
Укупно	1.300.000	1.183.784	3.733.250	3.087.363	7.732.000	7.178.007	6.407.400	6.205.028	7.710.000	6.986.887
Неузмирене обавезе	275.000	227.084	312.650.	311.768	785.000	779.284	2.972.957	2.972.776	3.522.500	3.520.148
Редовно	1.025.000	956.700			6.947.000	6.398.722	3.434.443	3.232.251	4.187.500	3.466.739
Инвестиције у пољопривреди за унапређење конкурентности и достизање стандарда квалитета	874.600	822.878	2.988.398	2.977.349	5.806.300	5.381.434	2.266.441	2.135.551	3.404.813	2.887.096
(1) Инвестиције у физичку имовину пољопривредног газдинства	813.900	771.413	1.629.398	1.629.189	4.797.800	4.499.394	1.532.620	1.431.442	2.586.313	2.141.038
(а) Подстицање подизања нових вишегодишњих засада воћњака, винове лозе и хмеља	120.000	86.834	100.000	99.982	210.000	209.246	345.000	344.829	411.211	404.395
(б) Поддршка за унапређење примарне	693.900	684.579	1.529.398	1.529.206	4.587.800	4.290.147	1.187.620	1.086.613		

<i>пољопривредне производње</i>										
<i>(2) Инвестиције у прераду пољопривредних производа и маркетинг</i>	60.700	51.464	91.500	87.911	403.500	278.690	48.821	21.068	178.500	146.058
<i>(а) Подрика унапређењу квалитета вина и ракије</i>	200	62	1.000.000	30.342	3.000.000	151.636	3.000.000	295.103	3.000.000	162.008
<i>(б) Контролне маркице за пољопривредне прехранбене производе и вино</i>	500	0	500.000	0	500.000	0	320.891	0	500.000	0
<i>(в) набавка опреме у сектору меса, млека, воћа, поврћа и грожђа</i>	60.000	51.402	90.000	87.881	400.000	278.538	45.500	20.773	155.000	125.942
<i>(3) регреси за премију осигурања за усеве, плодове, вишегодишње засаде, расаднике и животиње</i>	0	0	588.000	586.169	605.000	603.349	685.000	683.040	640.000	600.000
Подстицаји за очување и унапређење животне средине и природних ресурса	144.000	131.853	159.000	139.699	203.500	179.361	254.000	215.146	321.320	177.992
<i>(а) за органску производњу</i>	92.000	91.985	80.500	75.474	90.000	88.080	110.000	96.443	117.320	90.643
<i>(б) за чување биљних и животињских генетичких ресурса</i>	52.000	39.868	78.500	64.225	113.000	91.280	144.000	118.703	204.000	87.349
<i>(в) подрика агро-еколошким мерама. доброј</i>					500	0	0	0	0	0

<i>пољопривредној практи и другим политикама заштите и очувања животне средине</i>										
Подстицаји за диверификацију дохотка и унапређење квалитета живота у руралним подручјима	5.400	1.865	5.002	1.996	536.200	458.749	525.500	505.399	54.366	18.095
<i>(а) инвестиције за унапређење и развој руралне инфраструктуре</i>										
<i>(б) унапређење економских активности на селу кроз подршку непољопривредним активностима</i>	1.000	0	1	0	100	0	500	0	44.996	13.182
<i>(в) економске активности у смислу додавања вредности пољопривредним производима, као и увођење и сертификацију система безбедности и квалитета хране, органиских производа и производа са ознаком географског порекла</i>	3.400	1.865	5.000	1.996	10.100	5.954	15.000	11.434	9.369	4.913

<i>(д) подршка младима у руралним подручјима</i>				526.000	452.795	500.000	493.966	1	0
<i>(г) унапређење обука у области руралног развоја</i>	1.000	0	1	0		10.000			
Подстицаји за припрему и спровођење локалних стратегија руралног развоја	1.000	0		1.000	0	2	0	10.001	1.553
<i>(а) припрема локалних стратегија руралног развоја</i>				500	0	1	0	10.000	1.553.181
<i>(б) спровођење локалних стратегија руралног развоја</i>				500	0	1	0	1	0
Подстицаји за подршку саветодавним и стручним пословима у пољопривреди***			347.700	330.631					
Подстицаји за унапређење система креирања и преноса знања				400.000	379.179	388.500	367.387	397.000	382.002
<i>(а) развој техничко-технолошких, примењених, развојних и иновативних пројеката у пољопривреди и руралном развоју</i>				60.000	59.934	40.000	24.789	40.000	39.992

<i>(б) подршка пружању савета и информација пољопривредним произвођачима, удружењима, задругама и другим правним лицима у пољопривреди</i>									
				340.000	319.245	348.500	342.599	357.000	342.010

Извор: Информатор о раду Управе за аграрна плаћања од 30.11.2020. године

Табела А4.3. Планирани и реализовани посебни подстицаји у периоду од 2016. до 2019. године (у хиљадама динара)

	2016.		2017.		2018.		2019.	
	Планирано	Остварено	Планирано	Остварено	Планирано	Остварено	Планирано	Остварено
<i>Подстицаји за спровођење одгајивачких програма, ради остваривања одгајивачких циљева у сточарству</i>	130.000	117.725	130.000	113.586	140.000	131.078	138.500	138.270
<i>Подстицаји за производњу садног материјала и сертификацију и клонску селекцију</i>	7.350	0	114.850	33.783	72.130	66.087	60.000	33.545
<i>Подстицаји за промотивне активности у пољопривреди и руралном развоју (мере и акције у пољопривреди)</i>	2.000	489	10.000	2.276	5.000	1.436	5.000	1.142

Извор: Информатор о раду Управе за аграрна плаћања од 30.11.2020. године

БИОГРАФИЈА АУТОРА

Оливера Јовановић рођена је 14.07.1987. године у Београду. Основну школу „Бранко Радичевић“ завршила је као ђак генерације и носилац Вукове дипломе, док је средњу Прву економску школу у Београду завршила са одличним успехом и запаженим резултатима на такмичењима из области Економије. Економски факултет Универзитета у Београду уписала је школске 2006/2007. године, смер Економска анализа и политика, опциона група Микроекономија. Основне академске студије завршила је са просечном оценом 8,78. Дипломске академске студије – мастер уписала је школске 2010/2011. године, на Економском факултету Универзитета у Београду, на смеру Економска политика и развој. Мастер студије завршила је са просечном оценом 10 и успешно одбрањеним мастер радом под називом: „Улога сектора малих и средњих предузећа у развоју агро-прехрамбеног система Србије“. Ментор мастер рада била је проф. др. Жаклина Стојановић. Докторске студије на Економском факултету Универзитета у Београду уписала је школске 2012/2013. године, смер Економија.

Од 26.06.2013. године Оливера Јовановић је запослена на Институту економских наука у Београду, најпре као истраживач-приправник а затим као истраживач-сарадник. Била је стипендиста Министарства просвете и спорта Републике Србије за школску 2008/2009 и 2009/2010. годину. Добитник је награда на републичким такмичењима из Српског језика и књижевности и Пословне економије. На годишњој конференцији Института економских наука под називом „Development, Competitiveness and Inequality in EU and Western Balkans“ одржаној децембра 2015. године, Оливери је додељена награда „Ана Јашко“ за најбољи научно-истраживачки рад током 2015 године.

Члан је Истраживачке и образовне мреже Централно-европских универзитета и института (Entrepreneurship Research and Education Network of Central European Universities – ERENET) и Центра за међународну сарадњу Института економских наука. Учествовала је у организацији више научних конференција националног и међународног значаја, радионица, округлих столова. Такође, била је ангажована на позицији јуниор-истраживача током реализације више академских националних и међународних пројеката, од којих се посебно истичу:

- a. Савремени биотехнолошки приступ решавању проблема суше у пољопривреди Србије- Економске последице суше на пољопривредну производњу и конкурентност производа на тржишту, за Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије 2011-2019.
- b. Изазови и перспективе структурних промена у Србији: стратешки правци економског усклађивања са захтевима ЕУ, за Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, 2011-2019.
- c. Accelerating Progress on Effective Tobacco Tax Policies in Low- and Middle- income Countries 2018-2022, University Illinois in Chicago & Bloomberg Philantropies.
- d. Study on the compliance by Member States on the time needed to get licences and permits to take up and perform the specific activity of an enterprise as from beginning of 2014. rukovodilac: kozorcijum Panteia Research to Progress, Netherlands i Centre for Strategy and Evaluation Services, United Kingdom, za potrebe European Commission.
- e. Collection and analysis of statistical data on Women entrepreneurs (2014). rukovodilac: Panteia Research to Progress Netherlands, za potrebe DG Enterprises and Industry of the European Commission.
- f. Feasibility study for the creating of an e-platform for Women entrepreneurs (2014). rukovodilac: KMU Forschung Austria, Austrian Institute for SME Research, za potrebe DG Enterprises and Industry of the European Commission.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а Оливера Јовановић

број индекса 3015/2012

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Улога субвенција у развоју малих и средњих предузећа у агро-прехранбеном систему Србије

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, 10.06.2021.

Оливера Јовановић

Прилог 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора _____ Оливера Јовановић _____

Број индекса _____ 3015/2012 _____

Студијски програм _____ Економија _____

Наслов рада Улога субвенција у развоју малих и средњих предузећа у агро-прехрамбеном систему Србије

Ментор _____ проф. др Жаклина Стојановић _____

Потписани/а _____ Оливера Јовановић _____

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, _____ 10.06.2021. _____

_____ Оливера Јовановић _____

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Улога субвенција у развоју малих и средњих предузећа у агро-прехранбеном систему Србије

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство
2. Ауторство - некомерцијално
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима
5. Ауторство – без прераде
6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Београду, 10.06.2021.

Оливера Јовановић